☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve,

The Strī forms its second part and

completes the Volume

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona.

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 1 The Sauptika

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B, Bom or Bomb = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C, Cal or Calc = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary (taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936)
m or marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
O-J = Old Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *prima manu* (by own hand)
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line)
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = (with variation)
v l = varia(e) lectio(nes)

« » (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

(in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca c n v = Comm of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Sauptikaparvan are as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś$_1$ = London, India Office Library, No 6483 (3307) Dated A D 1709

Ś$_2$ = Oxford, University Library, No 152

Kasmīrī Version, being Devanāgarī transcripts from Ś [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No 207, dated probably A. D 1768

K_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83, dated between Śaka 1616 and 1619 (A D 1694–1697)

K_3 = Poona, MS (without number) from Kamat Collection of the BORI, dated Sam 1736 = Śaka 1601 (A D 1679)

K_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887–91

K_5 = Lahore, D A V College Library, No 57, dated Samvat 1832 (A D 1775)

K_6 = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (No 246 of BORI MSS Collection), dated Sam 1828 = Śaka 1693 (A D 1771)

(b) Central Group

Nepālī Version [Ñ]

Ñ$_1$ = Nepal, in private possession, dated (Nepalese) Sam 632 (A D 1511)

Bengali Version [B]

B_1 = Dacca, University Library, No 505

B_2 = Dacca, University Library, No 618

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 47

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 49

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 329

Devanāgarī Version [D] subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn]

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879–80 Dated Sam 1815 = Śaka 1680 (A D 1758)

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1113 and 1114, dated Sam 1669 (A D 1612)

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1137 and 1138

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1162 and 1163, dated Sam 1745 (A. D 1688).

D_4 = Lahore, D. A V College Library, No 4520

D_5 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I

D_6 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I

D_7 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891–95

D_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Viśrāmbāg I

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 93

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830

G_3 = Madras, Adyar Library, No 29 G 21

Malayālam Version [M]

M_1 = Baroda, Oriental Institute Library, No 6919.

M_2 = Calicut, MS (without number), belonging to the Collection of Padiññāre Kovilakam

M_3 = Ernakulam, Cochin State Library, No 33

M_4 = Malabar, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library Dated Kollam 1014 (A D 1839)

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

London, India Office Library, No 6483 (3307) brown paper, bound in a book form, size $7\frac{3}{8}''$ by $11\frac{1}{2}''$, fairly well written in Śāradā characters, twenty-one or twenty-two lines in a page The codex contains, besides the Sauptika which covers folios 263–289b, the Drona, Karna, Śalya, Gadā, Visoka and Strī parvans, and is described by Keith in his Catalogue (1935) at pp 863–64 , the date, given at the end of the Karnaparvan, is stated to be = A D 1709 The name of the scribe is given as Damodar Kaul

This MS is a pretty reliable representative of the Śāradā version In addition to the extra passages which are common to all MSS of the N recension (except D$_{6-8}$), namely, 4^*, 17^*, 49^*, 65^* and 70^*, it contains the following passages — 1^* (shared with Ś$_2$ B$_{2\ 3\ 5}$) and 20^* (shared with K B$_{1\ 3\ 4\ 5}$ Ñ$_1$ Dn D$_{1-5}$) Its omissions are mostly peculiar to itself, they are — 1 9^{a}–10^{b} (hapl), 10^{d}–11^{b}, 12^{c}–13^{b} (hapl), 34^{bcd}, 35^{cd}, 2 5^{cd} (hapl), 19^{bcde} (hapl), 5 10, 19 (hapl), 7 27^{c}–29^{b} (hapl), 10 16^{bc} (hapl), 11 24, 12 32 (hapl), 13 4 (hapl), 17^{cdef}, and 16 3^{c}–4^{b} (hapl) There are no repetitions in this MS and the only transposition is of st 105 and 106 of adhy 8 This transposition, however, is shared by it with K$_{2-6}$, Ñ$_1$ and S The MS does not mark the number of the adhyāyas in its colophons, except at the end of the 10th adhyāya It drops the colophon of the 14th adhyāya, but does not add one after st 21 in adhyāya 16 like Ś$_2$ K$_{4\ 6}$ Thus it seems to have only eight adhyāyas in the Aiṣika sub-parvan In this it is followed by K$_1$ only

Ś$_2$

Oxford, University Library, No 152 Size 14″ by 10″ Śāradā characters Written on paper , total number of leaves 80, with 26–28 lines to a page The manuscript begins with the last portion of the Gadā sub-parvan of the Śalyaparvan, the Sauptika portion covering fol 64a–78b It also contains the Strīparvan (with a folio missing), the Aśvamedhaparvan, and some portion of the Āśramavāsikaparvan There are explanatory notes written marginally throughout On the first page of the Asvamedhaparvan, there is some writing in Urdu (probably a register of sale transaction), below which is added the following " अत्र सवत्सरे वसुशरसख्ये अश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपद्या गुरुवासरान्विताया सवत् ५८ अन्व ⁓ ⁓ रति १ गुरौ । अत्र श्रेप्रेदिद्धा(?)मध्ये निवसमानं पण्डितऔत्तारकपुत्रपौत्रै

पंडितणाणा पंडितश्रीकंठ-पंडित ... ण्ठक पुत्र पंडितनरायणेभ्यः महाभारतपुस्तकद्वय आदिपर्वमारभ्य आरण्यपर्वं तावत् एक पुस्तकं, कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्व तावत् द्वितीय पुस्तकं, इदं महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वयं पंडितणाणा ... या पंडितश्रीकण्ठेन ना पंडितगंगाधरपुत्रेण पंडितनरकेन पंडितओंकारकपुत्रेण द्विसहस्र ... द्वाविंशतरूप्येन गुरुरामानन्दपार्श्वात् विक्रीतम् । अत्र ... । अत्र साक्षिण ... । लिखितं मया तक्तेध(?)भट्टहरकेनेति शुभम् ।" From this it appears that our MS is a fragment of the second codex referred to in the sales transaction, which is here recorded.

This MS is a less reliable representative of the Śāradā version. It very often differs from Ś1 and has greater affinities with the B and D versions, and through them, with the S recension. But of the additional passages, it contains only one, 19^*, which is peculiar to itself, besides 1^* and 20^*, for which see Ś1. Its omissions are — 1. 9 (with Ś1), 13^c–14^b (hapl., with K1), 3. 27^d–28^c (hapl., with K1–4, 6 B1), 4. 31^{cd}, 5. 19 (hapl., with Ś1 K1, 6), and 21 (hapl.), 6. 21^c–27^b (hapl.), 7. 18^d–20^b, 11. 12 (hapl.; with K1 Dn2). It has transposed 8. 35^{ab} and 35^{cd}, in the company of K1. There are no repetitions worth mentioning. Like Ś1 K1, 4, 6, it drops the colophon of adhyāya 14, but adds one at the end of st. 21 of adhyāya 16 (like Ñ1 and K2–6).

K1

Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal: folios 29, with about 12 lines in a page, each line containing about 38 letters; size 7½" by 13½". Thin glazed paper of Indian manufacture; Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type. Margins ruled with double lines in red, with a thick yellow line between them. No daṇḍas are used, but short blank spaces mark the śloka halves. In the case of उवाच references and adhy. colophons, alternate syllables only are written, leaving blanks for the other alternates: thus धृ रा, स य. The blanks were probably meant to be written in red ink. Some dotted lines in the text itself possibly stand for a blank in the exemplar. A few corrections are noted in marg. *sec. m.* This parvan bears no date; but as this MS contains other parvans written by the same scribe, a date at the end of the Āraṇyaka, which has been taken to be probably A. D. 1768, as stated at p. xxi of the Introduction to the Bhīṣma parvan, is approximately the date of the Sauptika also. The MS is generally correct, and written in a legible hand.

Its additions are — 4^*, 17^*, 20^*, 49^*, 50^*, 65 and 70^*. Of these, 50^* is the introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य at the beginning of adhyāya 10, while 20^* is, like the remaining five, shared by almost the entire N recension. Its omissions are — 1. 7^c–8^d (hapl.), 13^c–14^b (hapl.), 2. 5^{cd} (hapl.), 19^{bcde} (hapl.), 3. 27^d–28^c (hapl.), 28^e–31^a (hapl.), 5. 10, 19 (hapl.), 7. 27^c–29^b (hapl.), 8. 54^a–55^b, 132^c–133^d (hapl.), 10. 16^{bc} (hapl.), 11. 12 (hapl.), 24, 12. 32 (hapl.), 13. 4 (hapl.), 11^a–12^d (hapl.), 17^{cdef}, 14. 13^c–14^d, 16. 3^c–4^b (hapl.). It has, like Ś1, transposed 8. 35^{ab} and 35^{cd}, but it has no repetitions.

K_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 A complete MS of the Mbh packed in two bundles, this one contains the parvans from Drona to Svargārohaṇa The whole MS is uniformly written by one scribe, whose name appears at the end of the Śalya as Ganeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha The dates vary from Śaka 1616 to 1619 (A D 1684–1687) The folios of each parvan are separately numbered The present has the Sauptika and the Strī, written continuously Folios 41 for both the parvans, with about 16 lines to a page, and about 42 letters in a line The margins ruled in double lines in red ink Size 6″ by 15″

This MS is in general agreement with $K_{3\ 4}$ and K_6, but differs from K_5 Its additional passages are—4^*, 5^*, 9^*, 10^*, 13^*, 15^* 16^*, 17^*, 20^*, 28^*, 32^*, 41^* (subst for 9 17^{cd}), 44^*, 46^*, 48^*, 49^*, 56^*, 58^*, 60^*, 63^*, 65^*, 70^*, 71^* as also App 1, No 1 Its omissions are comparatively few—1 7^{cd}, 10^{ab}, 56^c–57^b, 3 27^d–28^c (hapl), 7 18^c–19^b, 22^c–25^d Of these, 3 27^d–28^c is shared with $Ś_2$ K (except K_5) and B_1 It reads or transposes—1 30^{ab} after 31^{cd}, 8 105 and 106, 107 and 108, 9 6^{ab} after 3^{ab}, 55^{ef} and 56^{ab} It repeats 7 16 after 18^{ab}, but has no other repetition It adds a colophon after st 21 in adhyāya 16, but does not drop the one at the end of adhy 14, and so seems to have 10 adhyāyas in the Aiṣīka like the M version

K_3

Poona, the Kamat Collection of MSS belonging to the B O R I, dated, Samvat 1736, Śaka 1601 (A D 1679) Folios 28, with about 12 lines in a page and about 45 letters in a line Indian paper, size $6\frac{1}{2}$″ by $13\frac{3}{4}$″ Devanāgarī characters in a broad upright style The margins are ruled with three or four close vertical lines in black Single dandas are generally used to mark śloka halves, to indicate śloka numbers, उवाच references and adhy colophons— these, likewise, being coloured with red pigment The MSS in the collection were acquired by Mr D B Kamat, in the Marathi Districts of Hyderabad, and recently presented to the Institute The last page of the Sauptika MS has, on its left margin top, some writing in Urdu characters

Its additions are— 4^*, 5^*, 12^* 13^*, 15^*, 16^*, 17^*, 20^*, 28^*, 40^*, 41^*, 46^*, 48^*, 49^*, 54^*, 55^*, 60^*, 63^*, 65^*, and 70^* It omits the following— 1 16 (hapl), 56, 2 16^c–17^b, 3 27^d–28^c (hapl), 33^d–34^c, 5 28^b–29^a (hapl), 6, 11^{ab} (hapl)), 9 26^c–28^d, 16 8^{cd}, 18 21^b–26^b It transposes 8 105 and 106 (see under $Ś_1$), and repeats 6 6^b after 4, and 7 17^{ab} after 19^{ab} Like $Ś_2$, it also gives an additional colophon after st 21 of adhy 16, but does not drop that at the end of adhy 14, (though this seems to have been dropped in counting) It separately numbers the adhyāyas of the Aiṣīka from 1–9 (cf at the end of adhy 16), though the figures are not always indicated

K_4

Poona, Bombay Govt. collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887–91 Written on paper in Devanāgarī characters, folios 21, size $6\frac{1}{4}''$ by $13\frac{3}{4}''$ Margins ruled by three closely drawn vertical lines in red ink, double daṇḍas, marking śloka halves, are also in red, so also are adhy colophons and उवाच references There are a few notes in margins, giving the v l, in the same hand

Its additions are— 1*, 4*, 5*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 44*, 49*, 60*, 63*, 65*, 70* as also App I, No 1 Of these, Nos 13*, 15*, 16*, 17*, and 60* are shared with $K_{2\ 3}$, 63* with $K_{2\ 3\ 5\ 6}$ It omits—1 12^{ab} (hapl.), 51^{ef} (hapl), 3 27^{d}–28^{c} (hapl), 5 5^{a}–7^{b} (hapl), 6 29–31 (hapl), 7 2^{cd} (hapl), 22^{c}–25^{a}, 8. 80–82 (hapl), 12 39^{cd} (hapl), 13 13^{b}–17^{c}, 17 18^{c}–19^{f} It transposes 8 105 and 106 like $Ś_2$, and reads 9 6^{ab} after 3^{ab} It repeats 3. 7^{ab} after 5, and substitutes 40* after 12. 3 in place of 56* It omits the colophon of adhyāya 14 (see under $Ś_2$), but puts an additional one after st 21 in adhyāya 16

K_5

Lahore, D A V College Library, No 57 Paper MS in Devanāgarī characters, size 6″ by 12″, with 24 folios, having about 13–15 lines in each page, and 48 letters in a line Dated Samvat 1832 (A D 1775)

This MS slightly differs from the K group (excluding K_1) and has only the following additional passages— 4*, 14*, 17*, 20*, 32*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 49*, 63*, 65*, 70* Its omissions also are few—2 11^{b}–12^{a} (hapl), 3 4^{c}–5^{b}, 28^{abcd}, 7 29^{cde}; 8 136^{ef}, 9 55^{cd}, 17 4^{ab} It transposes, along with $Ś_2$ and K (except K_1), 8 105 and 106, and repeats 8 96 immediately after its first occurrence It substitutes 42* for 9 17^{cd} along with $Ñ_1$ and B and D groups It gives an additional colophon after st 21 in adhyāya 16, along with $Ś_2$, and others, but does not omit the one at the end of adhy 14

K_6

Poona, B O R Institute's Mbh Collection, No 15 (now No 246) Folios 23, with about 14 lines in a page, and about 44 letters in a line Smooth Indian paper, size $6\frac{1}{2}''$ by 13″ Devanāgarī characters in a longish slanting style, margins ruled in black, yellow and red The ślokas are numbered, but no dandas are used to mark stops in the text "Uvāca" references and adhy colophons are marked with red pigment This MS forms part of a complete MS of the Mbh, wanting the Āśvamedhikaparvan only Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A D 1771) For further details, see p xxiv of the Introduction to the Bhīṣmaparvan

Its additional passages are— 4*, 5*, 6* (with B and D, against the whole K

group), 13^{*}, 15^{*}, 17^{*}, 20^{*}, 28^{*}, 44^{*}, 49^{*}, 63^{*}, 65^{*} and 70^{*} It omits—1 3 6 (hapl), 18, 27^{d}–28^{c} (hapl), 33, 4 5^{cd}, 27^{d}–28^{c} (hapl), 5 19 (hapl), 22 (hapl), 6 29–31 (hapl), 7 2^{cd} (hapl), 17^{a}–21^{a} (hapl), 22^{c}–25^{a}, 8 35 (hapl), 70, 80–82 (hapl), 87^{a}–89^{b} (hapl), 96 (hapl), 9 33^{c}–34^{b}, 56, 10 4^{c}–5^{b} (hapl), 11 (hapl), 11 10^{c}–11^{d} (hapl), 27^{ab}, 12 39^{cd} (hapl), 13 4 (hapl), 13^{b}–17^{c}, 16 3^{c}–4^{b} (hapl), 17 18^{c}–19^{d}, 18 5^{bc} It transposes 8 105 and 106 like Ś₂ and others, and puts 9 6^{ab} after 3^{ab} and 7^{c}–8^{b} after 6^{cd} It drops the colophon at the end of adhy 14, and adds another after st 21 in adhyāya 16, like Ś₂ and others

Ñ₁

A MS from Nepal, sent on loan by Rajaguru Hemraj Pandit, C I E, of Nepal A palm-leaf MS in Newārī characters The manuscript contains, besides the Sauptika, the Ādi and the Strī parvans This is the same MS which is called Ñ₃ in the Ādi (see Prolegomena, p xiv) At the end of the Strī-parvan, the MS bears the date (Nepalese) Samvat 632 (A D 1511) No further details about the MS are available

Its additional passages are—4^{*}, 8^{*}, 14^{*}, 17^{*}, 20^{*}, 32^{*}, 38^{*}, 39^{*}, 42^{*} (subst for 9 17^{cd}), 47^{*}, 49^{*}, 50^{*}, 65^{*}, 70^{*} It omits—1 1–21^{a}, 2 19^{bcde} (hapl), 4 32 (hapl), 5 15^{cd}, 9 32^{cd}, 10 17–19, 13 16^{c}–15 22^{b}, 16 21^{cd}, 18 14^{a}–15^{b} It reads or transposes — 4 3^{cd} after 1, 13^{b} and 14^{b}, 8 105 and 106 It repeats 5 2 after 14 Like Ś₁ Ñ₁, it drops the colophon at the end of adhyāya 14, but gives an additional one after st 21^{ab} in adhyāya 16 The adhyāyas of the Aisīkaparvan are separately numbered

B₁

Dacca, University Library, No 505 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 7″ by 19 5″, with about 7 lines in a page, dated 15 Bhādrapada, Samvat 1712, Bengali S 1195 (A D 1655) Total number of folios 224, of which the first 163 folios give Śalya and Gadā parvans, the remaining 61 folios giving the Sauptika and the Strī

Its additional passages are— 4^{*}, 6^{*}, 8^{*}, 14^{*}, 17^{*}, 18^{*}, 20^{*}, 38^{*}, 42^{*} (subst for 9 17^{cd}), 47^{*}, 49^{*}, 65^{*}, 70^{*} Its omissions are— 1 14^{c}–15^{d} (hapl), 43^{c}–45^{b}, 3 27^{d}–28^{c} (hapl), 8 82–83, 16 3^{cd} (hapl), 9^{cd} It reads or transposes 4 3^{cd} after 1, 13^{b} and 14^{b} It repeats 6 32^{ab} after 7 5^{ab}

B₂

Dacca, University Library, No 618 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 3″ by 21 5″, with about 6 lines in a page, dated Śaka 1668 (A D 1746) The name of the scribe is Sri Ramanath Deva Sarma Total number of folios

in this MS is 202, of which the Sauptika and Strī cover 61, while the remaining contain Śalya and Gadā parvans

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits 16 3^{cd} (hapl) It reads 4 3^{cd} after 1, and transposes 4 13^{b} and 14^{b} There are no repetitions

B₂

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No. 47 Folios 79 (including the Strī), Bengali characters The MS. has two different sizes, 4″ by 18 5″, and 3 5″ by 19″, the number of lines in each page, on an average, being 8 The MS has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kalisankar Deva Sarma

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 22*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70 No omissions It transposes or reads— 4 3^{cd} after 1 , 8 105 and 106 It repeats— 2 16^{ab} , and 5 2 after 14^{a}

B₄

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 49 Folios 51 (including the Strī), Bengali characters , size 5 3″ by 15 3″, with about 10 lines in page The MS has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kamanidhi Sarma Total number of folios 123, of which the first part, containing Śalya and Gadā, is numbered separately, while the last part, with 51 folios, covers the Sauptika and the Strī parvans

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits— 7 18^{c}–21^{d} , 8 138^{cd} , 16 3^{cd} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105

B₆

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No. 329 Folios 44 Written in Bengali characters on palm leaves, size 1 3″ by 21″, with about 4 lines in a page , dated Śaka 1621 (A D 1899) , the name of the scribe being given as Sri Gauricharan Sarma Total number of folios in this MS is 225, of which the last 44 contain the Sauptika (and Aiṣīka) parvan

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 20*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}) , 47*, 49*, 65*, 70* It has no omissions It reads or transposes 2 6^{ab} after 10 , 4 3^{cd} after 1 , 4 13^{b} and 14^{b} , 8 105 and 106

Dn₁

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902 This MS. contains Śalya, Gadā, Sauptika, Aiṣīka and Strī parvans, uniformly written in

one hand, each parvan, with its folios separately numbered, giving the text with the comm of Nīlakantha The Sauptika has 21, and Aisīka 12 folios, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line The margins are ruled in red, with double dandas inserted in red ink, and ślokas numbered both in the commentary and the text Written on paper, size 7″ by 15¼″, in Devanāgarī characters

Its additional passages are— 4^*, 6^*, 8^*, 14^*, 17^*, 18^*, 20^*, 32^*, 38^*, 42^* (subst for 9 17^{cd}), 47^*, 49^*, 50^*, 63^*, 65^*, 70^* It omits—2 2^{cd}, 11^{cd} (hapl), 4 28^{abc}, 8 138^{cd}, 9 31^{cd} (hapl) It transposes or reads—1 13^c–14^b and 14^c–15^d 8 104^{cd} after 105 It gives an additional colophon at the end of st 16 of adhyāya 1, and thus has ten adhyāyas in the Sauptika sub-parvan, like M_{3-4}

Dn_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879–80 This is a complete MS of the Mbh written by one scribe, Bhagawan Bhatta by name It is divided into two bundles, numbered 29 B and 29 C The exemplars from which this MS was copied, do not seem to have the same textual value for the whole epic, and some parvans have the comm of Nīlakantha along with the text The folios of each parvan have not all been separately numbered The Sauptika and Aisīka cover 26 folios in all For the Sauptika parvan, we have the comm of Nīlakantha while the Aisīka portion gives the text only Date Samvat 1815 = Śaka 1680 (A D 1758), Bhādrapada Krsna 2 for the Sauptika, while for the Aisīka we have Bhādrapada Kṛṣna 13 of the same year, so that the copying of eight folios seems to have engaged the scribe for eleven days! Size 8¼″ by 12″, foreign paper with water-marks

Its additional passages are— 1^*, 4^*, 6^*, 7^*, 8^*, 14^*, 17^*, 18^*, 20^*, 28^*, 32^*, 38^*, 42^* (subst for 9 17^{cd}), 47^*, 49^*, 50^*, 61^*, 63^*, 65^*, 70^* It omits— 1 47, 10 4^c–5^b (hapl), 11 12 (hapl), 13 12^{cdef} (hapl), 15 30 (hapl), 16 11^c–12^b It transposes— 3 27^c–28^b and 28^{cdef}, 4 3 and 4

D_1 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1113 Folios 21, with about 10 lines in a page, written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters Dated Samvat 1669 (A D 1612), name of the scribe, Vanavari Rajput, resident of Kāśī The MS has a few marginal corrections in a different hand

Its additional passages are — 4^*, 6^*, 8^*, 14^*, 17^*, 18^*, 20^*, 21^*, 24^*, 28^*, 32^*, 38^*, 42^* (subst for 9 17^{cd}), 47^*, 49^* No passages are omitted It repeats 8 104^{cd} after 105

D_1 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1114, folios 11, with about 10 lines in a page Written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters of North–Indian style This is a continuation of MS D_1 (Sauptika) by the same scribe The MS has a few marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* No passages are omitted

D_2 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1137 Folios 15, with about 12 lines in a page Written on paper, size 6″ by 16″, in Devanāgarī characters, old in appearance, has many marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It repeats, like D_1, 8 104^{cd} after 105

D_2 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1138 Folios 8, with about 12 lines in a page Written on paper, size 6½″ by 16″, in Devanāgarī characters, old in appearance, the MS has many marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* It has no omissions

D_3 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1162 Folios 20, with about 9 lines in a page Written on paper in Devanāgarī characters, size 5″ by 15″, dated Saṃvat 1745 (A D 1688), Caitra Śuddha 10, the scribe's name is Achal Kayastha.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits— 2 3^{c}–4^{b} (hapl), 5^{cd} (hapl), 5 21 (hapl), 7 40–50, 9 38^{c}–39^{d} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105 It repeats 9 2^{c}–3^{b} after 3^{ab}, and 33^{c}–34^{b} after 34^{ab}

D_3 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1163 Folios 10, with about 10 lines in a page Written on paper, size 5″ by 14″, in Devanāgarī characters of the North-Indian style This is a continuation of D_3 (Sauptika) by the same scribe, and has a few marginal corrections in the same hand

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* It omits— 11 8^{d}–9^{c} (hapl), 10^{d}–12^{a} (hapl)

D_4

Lahore, D A V College Library, No 4520, paper MS in Devanāgarī characters, size $6\frac{1}{2}$" by $13\frac{1}{4}$", folios 21, having about 16 lines in a page, and 42 letters in a line

Its additional passages are — 4^{*}, 6^{*}, 14^{*}, 17^{*}, 18^{*}, 20^{*}, 28^{*}, 32^{*}, 38^{*}, 42^{*} (subst for 9 17^{cd}), 47^{*}, 49^{*}, 58^{*}, 63^{*}, 65^{*}, 70^{*} It omits— 4 13^{b}–14^{a} (hapl), 8 138^{cd}, 13 7^{a}–9^{a}, 16 3^{cd} (hapl) It repeats 8 104^{cd} after 105

D_5

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a longish slanting style Śloka halves are marked with single dandas, while double daṇḍas, in red ink, are used for "uvāca" references, and adhy colophons The ślokas are not numbered, margins are marked by two double lines in black Size, $5\frac{1}{2}$" by $12\frac{3}{4}$", with about 11 lines in a page and 48 letters in a line, total number of folios 18 The MS is used for the Sauptika sub-parvan only, as it does not contain the Aiṣīka sub-parvan

Its additional passages are— 4^{*}, 6^{*}, 8^{*}, 14^{*}, 17^{*}, 18^{*}, 20^{*}, 28^{*}, 32^{*}, 38^{*}, 42^{*} (subst for 9 17^{cd}), 47^{*}, 49^{*} It omits— 3 22^{c}–23^{d} (hapl), 8 69^{a}–70^{b}, 137^{b}–138^{c} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105

D_6

Poona, Bombay Govt Collection, (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a short, upright style Contains the Aisīka and Viśoka parvans, and has folios 15 for both these parvans The Aiṣīka, for which this MS is used, comes to an end at line 3 of fol 9^{a} Each page has about 13 lines, and each line about 42 letters, double dandas are used to mark stops, margins are ruled in red Size $6\frac{1}{4}$" by 14". The ślokas are not numbered

Its additional passages are— 63^{*}, 65^{*}, 70^{*} It omits 16 22^{d}–24^{e} (hapl) It repeats 12 22^{bc} after 22^{e}

D_7

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891–95, written in Devanāgarī characters in a longish upright style, contains the Sauptika and the Viśoka parvans only The Sauptika has 12 folios, with about 14 lines in a page, and 49 letters in a line Margins ruled with bold vertical lines in red ink, size $6\frac{3}{4}$" by $14\frac{3}{4}$", double dandas are generally used to mark śloka halves, उवाच references, and adhy colophons The ślokas are not numbered Used for the Sauptika portion only, as it does not contain the Aisīka sub-parvan

Its additional passages are— 4^{*}, 6^{*}, 8^{*}, 14^{*}, 17^{*}, 18^{*}, 28^{*}, 32^{*}, 38^{*}, 42^{*} (subst for 9 17^{cd}), 47^{*}, 49^{*} It omits—1 8–9 (hapl), 3 30^{f}–31^{a} (hapl), 4 4^{ef}, 7 3–4^{e} (hapl), 22^{ab}, 8 60^{a}–61^{d}, 77 138^{cd} It repeats—1 6^{af}, 7^{cd}, 10^{ab}, 16, 25^{abc}, 3. 4^{ab} after 4, 4. 14^{ab} after 15^{b}, 6 9, 8 62^{abc} after 61^{ef} (which is placed after 62^{c}), 121^{bcd} after 121^{a}, 9 28^{d}–29^{e} after 29^{c} It reads 7 19^{cd} after 17^{d}

D₂

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Viśrāmbāg I Written in Devanāgarī characters, in a short, bold, upright style Contains the Aiṣīkaparvan, text with a commentary Folios 10, with about 11 lines in a page and 51 letters in a line Margins ruled in double lines in red ink, double dandas used, but ślokes not numbered Size $6\frac{1}{4}''$ by $16''$

Its additional passages are — 50^{*}, 65^{*}, 70^{*} Its only omission is 16 3^{cd} (hapl, with D_4)

T₁

Poona, BORI, Mbh Collection Palm-leaf MS (without number) in Telugu characters, presented by M Ramkrishna Kavi of Tirupati Contains Śalya, Sauptika (fol 19^{a}–41^{b}, including Aiṣīka) and Strī parvans, total number of folios 162, with about 7 lines in a page and 85 letters in a line Size $1\frac{1}{2}''$ by $16\frac{1}{2}''$ At the end of the Aiṣīkaparvan is given the date and name of the scribe आगिरस नाम सवत्सर कातिक शु १४ गुरुवार- कृपाचार्यपुत्ररामेण लिखित No year is specified

Its additional passages are the following twenty-two which all the MSS of the S recension possess in common— Nos 11^{*}, 23^{*}, 25^{*}, 27^{*}, 29^{*}, 30^{*}, 31^{*}, 33^{*}, 34^{*}, 35^{*}, 36^{*}, 37^{*}, 43^{*} (for 9 17^{cd}), 45^{*}, 51^{*}, 52^{*}, 53^{*}, 64^{*}, 66^{*}, 67^{*}, 68^{*}, 69^{*} It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, common to S except $G_{1,3}$), 30^{c}–31^{d} (hapl), 7 19^{b}–21^{a} (hapl with T_2 G), 37^{c}–39^{d} (with T_2 and $G_{1,2}$), 8 88^{b}–89^{e} (hapl), 9 39^{af}, 10 6, 19–21 (hapl), 11 10^{d}–12^{a} (hapl), 16 20^{ab}, 17 22^{c}–23^{d} It reads or transposes—1 13^{c}–14^{f} and 14^{e}–15^{d}, 2 5^{cd} after 6 (with T_2 G_2 M), 8 105 and 106 (with T_2 G M), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T_2 G M), 16 5–8 before 15 33 (with T_2 $G_{1,2}$ M) It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd}, and repeats 52^{cd} (with T_2 G_2), and 14 16 after 12 (with T_2 G_2) All S MSS separately number the adhy of the two sub-parvans (9 and 10 respectively)

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846, written on palm-leaves, size $1\frac{1}{2}''$ by $19''$, in Telugu characters, folios 104–125, containing the Sauptika and the Aiṣīka parvans, with about 7 lines in a page, very old in appearance

It has no additional passages except the twenty-two (see under T_1) which are

common to S It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, with T_1 G_2 M), 7 19^{b}–21^{a} (hapl, with T_1 G_2), 37^{c}–39^{d} (with T_1 $G_{1,2}$), 10 4^{c}–6^{d} It reads or transposes— 2 5^{cd} after 6 (with T_1 G_2 M), 8 105 and 106 (with T_1 G M), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T_1 G M), 16 5–8 before 15 33 It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd} and repeats the former It also repeats 14 16 after 12 (with T_1 $G_{1,2}$ M)

G_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818 Written on palm-leaves, size 1½" by 22", in Grantha characters, about 13 lines in a page Sauptika (and Aiṣīka) cover folios 168–203 of this MS Undated

In addition to the twenty-two common passages (see under T_1), it has 4^{*}, 6^{*} and 62^{*} Of these 6^{*} is common to G It omits 2 5^{cd} (hapl), 4 24–25, 7 19^{b}–21^{a} (hapl), 37^{c}–39^{d} (both with T and G_2), 51–52 (hapl), 8 51^{c}–53^{d} (hapl), 10 6, 13 16^{bc}, 15 24 It transposes or reads 8 105 and 106, 142^{a}–148^{d} after 135 (as in T G_2 M), 16 5–8 before 15 33 (with T $G_{1,2}$ M)

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830 Written on palm leaves, size 1½" by 19", in Grantha characters Folios 154–178, containing the Sauptika (and Aiṣīka) parvans, each page giving about 8 lines, very old in appearance Post-colophon matter is in Tamil Copied by Kasi, son of Vaidyanath Sivan, of Tepperumanallur (Tanjore Dist), for the Sanskrit Library of Raja Sri Sheshappayan of Mahadanapuram, attached to Madhyarjunam

G_2 has 6^{*} alone in addition to the twenty-two passages which are common to S (see under T_1) It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, with T), 2 12^{d}–14^{a} (hapl), 3 32, 7 19^{b}–21^{a} (hapl), 37^{c}–39^{d} (with T and G_1), 62^{c}–63^{f} (hapl), 10 6, 11 8–9 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T $G_{1,3}$ M), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T $G_{1,3}$ M), 16 5–8 before 15 33 It reads 4 13 twice, substitutes 52^{cd} for 50^{cd}, repeating the line in its proper place, and repeats 14 16 after 12 (with T G_1 M)

G_3

Madras, Adyar Library, No 29 G 21 Palm-leaf MS in Grantha characters, containing Śalya, Gadā and Sauptika parvans, folios numbered jointly for Gadā and Sauptika, the latter covering fol 14^{b}–26 No date Size 1½" by 18¼", with about 10 lines in a page and 65–75 letters in a line

Used for Sauptika only, does not contain the Aiṣīka sub-parvan Its additional passages are — 6^{*}, 14^{*} and 49^{*} besides the twenty-two which are common to S

(see under T_1) It omits 1 51^{cd}, 62, 3 30^{cd}, 7 19^b–21^a (hapl), 37^c–39^d (with T and $G_{1\ 2}$), 8 85^a–88^d It transposes 8 105 and 106, and reads 142^a–148^d after 135 (with other S MSS)

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No 6919 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line Contains Drona, Karṇa, Śalya and Sauptika parvans

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T_1), are— 17^*, 57^* and 59^* It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_3 M_{2-4}), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl), 9 15^d–16^e (hapl.), 44^{ab} (hapl) 16 6^c–8^b It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 6 24^{cd} and 25^{ab}, 8 105 and 106 (with T G M_{2-4}), 142^a–148^d after 135 (with T G M_{2-4}), 15 24, 16 5–8 before 15, 33 This MS marks the adhyāyas of the Sauptika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i e, from 67 to 75 It has (with T G M_{2-4}) ten adhyāyas in the Aisīka

M_2

Calicut, Private Library of Padiññare Kovilakam Palm-leaf MS in Malayālam characters, size $1\frac{3}{4}''$ by $16''$ Contains Śalya, Sauptika (fol 134–166) and Strī parvans, writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line

Its additional passages are 57^* and 59^*, besides the twenty-two common ones (see under T_1) It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_3 $M_{1\ 3\ 4}$), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl , with $M_{1\ 3\ 4}$), 7. 17^d–19^a, 15 16^c (with $M_{1\ 3\ 4}$) It reads or transposes 2 5^{cd} after 6 (with T G_3 $M_{1\ 3\ 4}$), 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), 142^a–148^d after 135 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), and 16 5–8 before 15 33 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$) It repeats 1 10^{cd} It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with $M_{3\ 4}$) It probably (like Dn_1) adds an adhyāya at the end of 1 16

M_3

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line Size $1\frac{3}{4}''$ by $13\frac{1}{2}''$ It contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, the Sauptika having 24 folios

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T_1), are — 28^*, 57^* and 59^*. It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_3 $M_{1\ 2\ 4}$), 33^d–34^c (hapl), 3 6 (hapl.), 26^d–27^c, 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27 (hapl.), 8 96 (hapl), 12 32 (hapl), 15 24 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 2\ 4}$), 142^a–148^d after 134 (with M_4), 9 11^c–13^b after 13^b, 16 5–8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of 1 16, and gives, like $M_{2\ 4}$, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans

M_4

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private) Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 2″ by 14″ Contains Śalya, Sauptika (fol 104b–123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (cir A D 1839)

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28^{*} and 57^{*} It omits 1 12^{c}–13^{f} (like T G_3 M_{1-3}), 3 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27, 8 96, 10 5^{a}–6^{b}, 10 21^{d}–11 12^{c}, 12 4^{a}-25^{b}, 26^{c}–27^{b}, 15 24, 17 5^{b}–18 10^{b} It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (like T G M_{1-3}), 142^{a}–148^{d} after 134 (with M_3), 16 5–8 before 15 33 (like T G M_{1-3}) It adds an adhyāya probably at the end of 1 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like $M_{2\ 4}$ It repeats 1 10^{cd}, and, after 11^{*}, 3 29^{ab}, 30^{ab} and 11^{b} (a second time)

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (Cd), Arjunamisra (Ca), Nilakantha (Cn) and Vādirāja (Cv) Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit App wherever possible For the comm. of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No 482/[illegible] was used This happens to be the only MS of Devabodha available for this parvan It is dated Śaka 1571 (A D 1649), and the name of the scribe is given as "महोक्षोपनाम्ना नारायणभट्टेन" Arjunamiśra's comm is from the MS No 12931, dated Śaka 1736 (A D 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda It is not possible to know either the scribe or the place of this MS, as this is not mentioned in the colophon The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharaṇa* is available on the whole of the Mbh in a manuscript copy which was used by P P S Sastri for the Madras edition The commentary of Nīlakantha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text Citations from it are merely for *pāṭhāntaras,* or where its readings differ from those of the Vulgate

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan The Telugu adaptation "Āndhra Bhāratamu" was also of scarce use The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz (1) धृष्टद्युम्नवध, (2) द्रौपदेयशिखण्डिवध, (3) दुर्योधनस्वर्गगमन, (4) ऐषीकमन्त्र, and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोक.

The Mañjarī gives its support to all the important episodes of this parvan i e, the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the three heroes' visit to the dying Duryodhana, the Maṇi-apaharaṇa, etc, it is, however, unconscious of the Śaivite Rudra-Māhātmya occurring towards the end It is not possible to say whether this parvan in the Mañjarī implies two sub-parvans or three The fifth section धृतराष्ट्रशोक (*supra*), seems to be a summary of the Viśokaparvan, which properly is included in the Strīparvan, this is remarkable, yet it hardly supports the inclusion of the sub-parvan Jalapradānika in the Sauptika, since the matter of the said Jalapradānika is narrated by Kṣemendra towards the end of the Strīparvan, which is its proper place One other feature of the Mañjarī that deserves notice, relates to the story of the Aiṣīkaparvan The Mañjarī narrates that, after Aśvatthāman's *astra* was discharged to kill the child which Abhimanyu's wife was bearing, the enraged Arjuna *again* countered it with his own *astra* Aśvatthāman had to part with his crest-jewel in pacification of the *astra* newly employed by Arjuna Aśvatthāman was cursed by Vyāsa (not Kṛṣṇa), and in turn cursed Vyāsa that the latter also would accompany him wherever he wandered (cf Bhārata-mañjarī, ed Kāvyamālā, p 532f, ll 83–90) This version of the story which Kṣemendra relates, cannot be discovered in any of our MSS, and differs considerably from our text, but it seems to accord somewhat with 1 2 187[ab]

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

The general conclusions so far arrived at in the published Volumes of this Edition about the relative value and importance of the different versions of the two recensions are also borne out by our *manuscripts of the Sauptikaparvan* Thus the Śāradā version in the extreme North and the Malayālam version in the extreme South are generally found to be purer than the rest The Kashmirian version stands next to these in point of purity, yet the Malayālam is not preferred to the Kashmirian version, since the former has retained a purer form only of the Southern recension of the epic, which itself is a secondary one The Nepālī version is nearer to the Bengali and the Devanāgarī versions Of the Southern versions, the Grantha is generally a more reliable representative of the Southern tradition than the Telugu, but both are more or less contaminated by the influence of the N recension, and are inferior to the Malayālam version

(i) *The Śāradā Version*

We have two manuscripts of this version $Ś_1$ and $Ś_2$ But of these, $Ś_1$ is more trustworthy than $Ś_2$ This is shown both by its comparison with K_1 (which is found to be a reliable representative of the K version even for the other parvans), and by its general independence of the S recension It has practically no additional passages and

possesses most of its omissions in common with K_1 Very rarely indeed does it show an exclusive agreement with the S recension see, e g, 3 10^{c}, 4 25^{c}, and the omission of 1 12^{c}–13^{d} On the other hand, Ś$_{2}$ appears to have received greater contamination from the B and D versions, and from the Southern recension, either independently or through the medium of these see, e g, 1 21^{b}, 32^{c}, 50^{b}, 62^{b}, 2 5^{d}, 7^{a}, 9^{c}, 27^{b}, 4 12^{b}, 18^{a}, 5 5^{b}, 8^{a}, 34^{d}, 6 29^{b}, 31^{c}, 32^{c}, 7 22^{b}, 30^{c}, 38^{d}, 61^{a}, 8 19^{d}, 57^{f}, 84^{c}, 90^{c}, 124^{d}, 126^{f}, 149^{c}, 9 6^{c}, 20^{c}, 42^{a}, 15 28^{b}, 16 7^{d}, 25^{c}, 36^{c}, 17 23^{d}, 18 3^{b}, etc Ś$_{2}$ has some exclusive agreements with K_1 (as for example, 1 4^{c}, omission of 1 13^{c}–14^{b}, 1 27^{a}, 42^{c}, 3 13^{c}, 4 4^{f}, transposition of 8 35^{ab} and 35^{cd}, 8 111^{a}, etc), but its differences from K_1, especially when it agrees with Ś$_{1}$, are very frequent and more pronounced

(ii) *The Kaśmīrī Version*

There are six manuscripts of this version, which have been used for the Critical Edition Only one of these, however, proves to be the best representative of this version, namely K_1 This manuscript is found to be the ' best representative ' of its version even for the Bhīṣmaparvan, cf Introduction, p xxi As remarked above, this manuscript has great affinities with Ś$_{1}$ and shows striking agreements with it even in respect of obviously wrong or absurd readings In the following cases, Ś$_{1}$ and K_1 agree with each other in point of their variants, but differ from all the rest All these variants are at least sensible, if not preferable readings— 1 3^{d}, 66^{c}, colophon, 2 8^{c}, 25^{c}, 33^{f}, 3 5^{a} 4 12^{d}, 33^{a}, 5 3^{a}, 7^{a}, 8^{a}, 16^{d}, 24^{abd}, 25^{c}, 30^{f}, 6 4^{c}, 10^{ab}, 7 18^{a}, 19^{b}, 47^{ab}, 58^{c}, 65^{c}, 8 29^{d}, 34^{b}, 36^{f}, 65^{a} 72^{a}, 76^{a}, 85^{ab}, 94^{f}, 99^{a}, 110^{a}, 112^{f}, 118^{f}, 119^{a}, 142^{b}, 146^{b}, 9 11^{d}, 20^{f}, 31^{f}, 50^{a} 52^{c}, 10 6^{f}, 13^{a}, 15^{ab}, 26^{f}, 11 3^{c}, 8^{d}, 18^{b}, 21^{a}, 23^{f}, 25^{a}, 12 10^{c}, 33^{d}, 13 2^{d}, 14^{a}, 16^{c}, 15 7^{f}, 10^{f}, 16^{d}, 28^{cd}, 16 13^{d}, 16^{a}, 20^{d}, 29^{b}, 35^{b}, 17 9^{d}, 11^{b}, 23^{d}, 18 16^{f}, 25^{a}, etc In the following few cases, K_1 has an exclusive variant— 1 1^{ab}, 5 6^{b} 7 14^{cf}, 24^{d}, 40^{d}, 12 4^{a}, 35^{d}, 13 3^{ac}, 14 5^{b}, 15 19^{a}, 27^{b}, 16 19^{c}, 27^{a}, 31^{c}, 33^{b}, 17 10^{c}, 15^{c}, etc The following variants, however, show a probable imitation of Ś$_{1}$ by K_1 (all of them being either evident mistakes or absurd readings) — 1 3^{c}, 27^{a}, 2 4^{a}, 17^{d}, 18^{a}, 3 20^{d}, 5 6^{d}, 8^{c}, 20^{d}, 6 1^{c}, 5^{a}, 6^{d}, 7 18^{c}, 27^{b}, 44^{d}, 48^{c}, 57^{d}, 8 42^{a}, 68^{a}, 73^{a}, 80^{c}, 84^{c}, 91^{c}, 101^{a}, 122^{c}, 134^{f}, 141^{ef}, 9 38^{a}, 55^{f}, 57^{a}, 10 27^{a}, 11 23^{c}, 12 20^{a}, 30^{d}, 15 32^{d}, 18 2^{c} 3^{c}, 4^{ab}, 12^{c}, 22^{d}, 23^{f} In a few cases, K_1 agrees with the S recension alone— 4 3^{f}, 7 54^{f}, 9 16^{d}, 40^{d}, 15 13^{b}, 16 34^{d}, 18 12^{a}

The other five manuscripts of this group, K_{2-6}, belong to this version by reason of their general tendency to agree with the Śāradā version in respect of individual variants The following are a few among the many instances— 1 18^{d}, 20^{b}, 33^{b}, 35^{c}, 6^{*} 55^{ab}, 66^{ab}, 2 1^{f}, 3^{f}, 6^{f}, 8^{b}, 13^{b}, 18^{f}, 27^{f}, 30^{b}, 3 4^{d}, 7^{c}, 14^{c}, 33^{c}, etc But they have received greater contamination from the B and D versions and sometimes agree with the S recension as against all the other N manuscripts A few of the last mentioned cases are the following— 1 15^{c}, 20^{d}, 22^{a}, 29^{a}, 2 7^{ab}, 3 22^{ab}, 4 22^{a}, 23^{c}, 29^{c}, 5 18^{c} 23^{d}, 7 20^{c}, 29^{b}, 31^{d}, 32^{b}, 38^{a}, 44^{d}, 53^{c}, 8 19^{a}, 15 29^{d}, 17 21^{c}, etc

Among the K group, however, K_6 slightly differs from the rest, thus K_{3-4} [illegible] exclusively possess 5^*, 13^*, and 15^*, and agree with D and M versions in having 28^* On the other hand, K_6 alone has 14^* and 42^* in the company of $\tilde{N}_1$, B and D groups K_5, however, joins the other members of this sub-group in introducing a new adhyāya at the end of 16, 21, and in this they all, i e, K_{3-6}, agree with $\acute{S}_2$, $\tilde{N}_1$ and the S recension But in respect of the additional passages and omissions, they do not agree with each other, and each has its own peculiarities K_3 has the largest number of additional passages, namely 24, out of which seven (9^*, 10^*, 48^*, 56^*, 58^*, 60^* and 71^*) are peculiar to itself

(iii) *The Nepālī Version*

Only a single manuscript of this version was available for this parvan It does not, however, fulfil the expectations raised by its script about the purity of its version It is greatly contaminated by the B D, and through them or even independently, by the versions of the S recension Its agreement with the Śāradā or the Kashmirian version is very rare The following are a few cases which show a clear influence of the B or D versions— 1 29^b, 35^c, 41^a, 50^{ac}, 54^c, 55^{ab}, 63^d, 66^a, 2 3^f, 6^a, 8^d, 9^f, 13^b, 16^b, 18^d, 22^c, 23^a, 25^c, 27^d, 30^b, 8^*, 32^a, 3 3^b, 6^c, 7^c, 9^f, 14^b, 16^b, 25^e, 27^b, 30^c, 33^c, 4 5^a, 12^f, 20^f, 26^c, 31^b, 5 11^f, 16^{ab}, 24^a, 30^c, 34^b, 35^c, 6 8^a, 13^f, 20^{ac}, 21^f, 26^e, 30^a, 31^c, 34^c, 7 3^b, 5^a, 6^b, 7^c, 8^c, 15^c, 22^f, 27^d, 32^b, 36^{ab}, 37^d, 38^d, 45^c, 58^c, 8 15^a, 26^e, 35^b, 40^c, 47^d, 48^c, 52^b, 59^a, 38 , 64^d, 66^d, 69^f, 73^b, 75^a, 78^a, 79^d, 80^f, 83^c, 87^c, 93^{ac}, 95^f, 96^c, 100^a, 105^f, 106^c, 109^b, 113^d, 124^c, 127^c, 131^c, 133^{ad}, 149^b, 151^d, 9 2^a, 5^b, 7^b, 9^b, 12^a, 14^a, 15^b, 18^a, 19^d, 23^d, 29^c, 31^b, 37^a, 45^b, 46^b, 47^b, 55^f, 47^*, etc It stands alone or almost alone in the company of the S recension in the following cases — 1 22^a, 26^a, 2 29^b, 5 11^f, 7 1^d, 54^f, 55^{ad}, 8 42^b, 59^e, 68^d, 84^e, 100^a, 9 6^d, 16^b, 52^c, 10 8^c, 10^c, 15 28^b, 29^d, 18 21^b, etc It has of course some plausible readings which it shares with no other manuscript, as for example — 1 30^b, 2 20^c, 4 4^d, 9^a, 12^d, 17^{cd}, 27^b, 5 6^d, 14^b, 30^a, 6 4^c, 14^c, 25^a, 28^b, 7 60^{cd}, 9 23^b, 25^a, 10 30^a, 11 30^c, 12 2^c, 21^d, 34^d, 13 11^a, 15 31^c, 16 3^c, 14^b, 36^b, 17 1^d, 16^a, 17^c, 19^c, 22^b, 18 10^f, etc Of the additional passages, it possesses 8^*, 14^*, 32^*, 42^*, 47^* and 50^* in common with the B and D versions, 39^* alone being peculiar to it Its omissions, however, are almost all of them peculiar to itself

(iv) *The Bengali Version*

We have five manuscripts of this version utilized for this edition They generally agree with each other and also with the D version They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text They possess additional passages, 6^*, 8^*, 14^*, 38^*, 42 , and 47^*, in common with the D version, and 8^* and 38^* also in common with $\tilde{N}_1$ and the S recension

(i) *The Devanāgarī Version* (*A*) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized by us. The two are apparently much independent of each other. Thus Dn_1 has only four omissions while Dn_2 has seven which have nothing in common with those of Dn_1. Dn_2 has three additional passages (7*, 28*, 61*), of which the first two are peculiar to it, while the last is shared by it alone with the manuscripts of the D version. Again Dn_1 transposes I. 13^c–14 and 14^c–15^d (along with T_1), but Dn_2 does not do so. Similarly, Dn_1 inserts 18* after 7. 14 (along with $B_{1, 3, 4}$), while Dn_2 inserts it after 7. 15^{ab} (with $D_{3, 5, 7}$). Dn_1 marks an additional adhyāya at the end of I. 16, like M_{2-4}; Dn_2 does not do so. On the other hand, Dn_2 marks an additional adhyāya at the end of 16. 21, like the S recension and some manuscripts of the N recension, while Dn_1 does not do so. But in point of variants they are generally in agreement with each other.

(*B*) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, six manuscripts of this composite version have been used for each of the two sub-parvans. D_{1-4} contain both the sub-parvans; D_{5-7} contain only the Sauptika, D_8 only the Aiṣīka parvan. They possess additional passages 6*, 8*, 14*, 18*, 20*, 38*, 42* and 47* in common with B and $\tilde{N}_1$. Passages 32* and 63* are, however, peculiar to this group. As regards the omissions, D_1 and D_2 have practically none; while the omissions in the others are quite independent of each other. D_7 contains the largest number of omissions. Among themselves, they are almost of the same value; but sometimes D_4 and D_7 differ from the rest of the group in point of variants.

(ii) *The Telugu Version*

Two manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other; but the version which they represent is not much different from the G version. Neither of these has any additional passages which are peculiar to it. They, however, possess all the twenty-two passages of the S recension. T_2 has, besides, only four omissions, three of which it shares in common with T_1. T_1, however, has seven more of its own.

(iii) *The Grantha Version*

We have three manuscripts of this version. G_1 has three additional passages besides the twenty-two which are possessed by the whole S recension. Of these three, 6* is common to the G group and the B and D versions; 4* is borrowed from the N recension; and 62* is peculiar to itself. G_2 differs from the other two by sharing one of its omissions (I. 12^c–13^b) with T M and $\acute{S}_1$; but the three MSS. show common omissions, namely, 7. 19^c–21^a, 37^c–39^d, which are not found anywhere else. The rest of their omissions are independent of each other. In the case of G_3, its associa-

tion with the N recension is more pronounced than that of the other two. It borrows two more additional passages from the N recension, namely 14^{*} and 49^{*}. In point of variants too, it often sides with the N manuscripts, e. g., 1. 5^{d}, 14^{ef}, 17^{f}, 24^{d}, 27^{d}, 31^{bf}, 33^{ab}, 36^{c}, 47^{f}, 48^{a}, 49^{a}, 50^{b}, 52^{d}, 53^{b}, 54^{f}, 55^{a}, 64^{c}, 65^{d}, etc.

(viii) *The Malayālam Version*

Among the four manuscripts of this version, the last three generally hold together as against the first. Yet in point of omissions they mostly agree with each other. In respect of the additional passages, M_1 has 17^{*} in common with the N recension, while M_{3-4} have 28^{*} in common with the composite D version. But 57^{*} is possessed by all the manuscripts of the M group. In the following cases (from adhyāyas 1-6 only), M_1 agrees with the N recension (as against M_{2-4})— 1. 18^{d}, 30^{d}, 32^{c}, 42^{d}, 59^{c} ; 2. 14^{c} ; 3. 11^{a}, 15^{c}, 16^{c}, 18^{c}, 22^{d} ; 4. 7^{f}, 8^{c} ; 5. 11^{b}, 24^{d} ; 6. 26^{f}. But it has also an independent M tradition (different from that of M_{2-4}) as seen from the following cases—2. 6^{a}, 7^{f}, 8^{a}, 18^{c}, 21^{bc}, 24^{c}, 8^{*}, 30^{c}, colophons of adhyāyas 1, 2, 4, 9 ; 3. 15^{a}, 34^{c} ; 4. 29^{d}, 33^{c} ; 5. 16^{ab} ; 6. 3^{b}, etc. As an illustration of the attempt of M_1 to improve upon an M reading, we may refer to 12. 22^{d}, 13. 11^{d}, 14. 2^{f}.

THE TWO RECENSIONS

The two recensions, i. e., the Northern represented by twenty-four manuscripts and the Southern represented by nine manuscripts, do not materially differ from each other either in form or in extent, so far as the Sauptika is concerned. But in the matter of transpositions, the following case deserves special notice. The Southern recension has transposed a few stanzas (8. 142–148) at the end of the eighth adhyāya ; see note on 8. 135. The apparent reasons for this transposition are—(1) the unexpected mention of what happened in the morning in st. 136^{cd}–141^{cd}, before summing up the account of the night in st. 142. (2) The awkward combination of an absolutive *kṛtvā* in st. 148^{cd} with the conjunctive *ca* in st. 148^{ef}. (3) The more natural connection of st. 148^{cd} with 136^{ab} (*janakṣayam kṛtvā gantum iyeṣa*) and of 141^{ef} with 148^{ef} (*āsphoṭayan ūcuś ca*). Lastly (4) the dissolution of two of the three three-lined stanzas occurring in our text into three two-lined ones. But all our manuscripts of the N recension accept the order adopted by us in our text, and the following few reasons may also be urged in favour of this order. (1) Dhṛtarāṣṭra would not have interrupted Saṃjaya's narrative by a question until he had also heard about the safe exit of the triad on the morning after the night in question. (2) Saṃjaya reverted to the happenings of the night in st. 142–143 after mentioning the triad's safe exit in the morning in st. 136–141, for the sake of drawing a moral lesson from the disaster ; namely, that it was partly due to the *pramāda* of the victorious party (st. 142^{c}) and partly to the inexorable destiny (st. 143). (3) This provokes a question from Dhṛtarāṣṭra, who thinks that the inexorable destiny could have been hastened by Aśvatthāman with the help of the *pramāda* of the Pāndava

warriors (4) Samjaya answers this question by pointing out that the *pramāda* of the warriors could be taken advantage of only in the absence of the five Pāndavas, Krsna and Sātyaki (5) Samjaya then continues his narrative in st 149, briefly recapitulating in st 148 what had already been stated (6) The conjunctive *ca* in st 148^{c} combines the two absolutives *krtvā* and *sametya*, both of which are then connected with *ūcuh* That it has preceded *sametya* is only a stylistic peculiarity or a metrical exigency

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE SAUPTIKAPARVAN

(*a*) *Contents*

The Sauptika is a small parvan of about 800 slokas It is divided into two sub-parvans of nine adhyāyas each, but the first sub-parvan, namely the Sauptika, contains almost two-thirds of the total number of slokas, while the second, namely the Aisika, contains only the remaining one-third The eighth adhyāya is the longest, and contains in about 150 slokas the details of the nightly attack on the Pāndava camp by Asvatthāman, which has given its name to the parvan Adhyāyas 1, 7, and 9 are next in importance to it and are less than half as much in length each They respectively deal with the episodes of (1) The Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, and (3) the triad's visit to the dying Duryodhana to report the slaughter, the last ending with the withdrawal of the 'sage's eye' from Samjaya, which was given to him at the beginning of the hostilities in the Bhīsmaparvan In the Aiṣīka, the secondary events mentioned by the side of the employment of the missile called Brahmaśiras through the medium of an iṣīkā, an arrow (which is the basis of the name of the sub-parvan), are—(1) the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman, and (2) the greatness of Rudra-Mahādeva who brought stability to the creation by means of the Linga and the herbs This last is introduced as a sort of supplement to the contents of the seventh adhyāya, namely the Bhūta-Rudrārādhana, and both appear rather extraneous Yet they are fully supported by all the MSS of both the recensions

The summary of events of this parvan as given in the Parvasamgrahaparvan in the Critical Edition (1 2 178–190) drops four of these five episodes, namely, the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman and the greatness of Rudra-Mahādeva The following are the relevant portions from the Parvasamgrahaparvan—

अत पर प्रवक्ष्यामि सौप्तिक पर्व दारुणम् ।
भग्नोरु यत्र राजान दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथा ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणि सायाह्ने रुधिरोक्षिता ॥ १७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथ ।

अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवारान्धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
नैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फा[ल्]गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्माणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०

— Inserted after st 180 in $K_{3\ 4\ 6}$ V_1 B D (except D_{14}) —

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
ततः काकान्बहूत्रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य विष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः ।

— Inserted after st 187^{b} in $K_{3\ 4\ 6}$ V_1 B D (except D_{14}) —

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।

पाण्डवा प्रददुर्दृष्ट्वा द्रौपद्यै जितकाशिन ।
एतद्दशम पर्व सौप्तिक समुदाहृतम् ।

187^{cd} and 188 (with v l as shown in the Crit App of 188^{d}) are read, after 193, in $K_{3, 4}$ V_1 B D (except $D_{2, 14}$) M, 187^{cd} and 188^{ab} only, after 193, in T_1 G_7

It will be seen from the above that the portion of the Parvasamgrahaparvan which relates to the Sauptika exists in two recensions one which is preserved in the V_1, B and D versions and the other which is preserved by important manuscripts of the K version and practically the whole of the S recension The latter has been adopted in the Critical Edition It mentions the following events as comprising the Sauptika-parvan — (1) Aśvatthāman's vow in the presence of dying Duryodhana not to take off his armour until the Pāndavas and the Pāñcālas were destroyed (st 178^{cd}–180), (2) the nightly attack on the camp of the Pāndavas, from which, however, the Pāndavas and Sātyaki were saved by the foresight of Kṛṣna (st 181–182), (3) Bhīma's running after Aśvatthāman at the instigation of Draupadī (st 183–184), (4) employment of the Brahmaśiras by Asvatthāman, Arjuna's use of a counter-missile, and the mutual curses of Vyāsa and Asvatthāman (st 185–187^{ab}), lastly (5) Pṛthā's disclosure of her secret about the birth of Karṇa, during the ceremony of offering funeral water to the dead warriors (st 187^{cd}–188) As said above, this summary drops all the four important though minor events namely, (1) the Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, (3) the Mani-apaharana and (4) the Rudra-Mahādeva-mahiman, which have occupied quite a considerable portion of the parvan and play a rather important role in the story It should be noted that all the four (the last by implication) are mentioned in the other recension of the Parvasamgraha, as seen from the additional passages 160* and 165*

I have, however, to draw particular attention to item No (5) included in the contents of the Sauptikaparvan as mentioned in the Parvasamgraha This event, namely the Toyakarman and Pṛthā's disclosure of her secret, does not actually belong to the Sauptikaparvan, but occurs at the end of the Strīparvan in adhy 27 of the Vulgate And this is as it ought to be, for, the Strīvilāpa and the Pretadahana and Śrāddhakriyā must precede the Toyakarman The former occupies adhyāyas 1–25, and the latter, adhyāya 26 of the Strīparvan in the Vulgate The name Jalapradānikam given to the sub-parvan consisting of adhyāyas 1–15 in the colophons of the Vulgate and other versions of the Strīparvan is a misnomer There is no mention of Jalapradāna in these chapters, nor is it expected, as said above Now, it is very significant in this respect, that the V, B and D versions of the Parvasamgraha assign this episode to its proper place at the end of the Strīparvan, and further that they are also supported in this by the full M version and two more manuscripts of the S recension, namely, T_1 and G_7 This fact once more brings into prominence the necessity of attaching greater importance to the full M version, even when it agrees with

comparatively less reliable representatives of the K version [1]

(b) *The Parvasamgraha Figures for the Sauptika*

The Parvasamgrahaparvan mentions two sub-parvans and eighteen adhyāyas with a total of 870 ślokas as constituting the Sauptikaparvan (1 2 189–190) In the Critical Edition we have two sub parvans, viz, the Sauptika and the Aiṣīka, each having nine adhyāyas But, in the Sauptika, the M version (except M_1) and Dn_1 have ten adhyāyas instead of nine, the additional adhyāya being marked at the end of 1 16 The colophon of the additional adhyāya is actually given in Dn_1, but has to be inferred in the case of M_{2-4} These last mark our adhyāyas 1 to 9 as 2 to 10, evidently, having the end of the first adhyāya after 1 16, like Dn_1 On the other hand, M_1 has only nine adhyāyas as in the Critical Edition, but they are marked as 67 to 75 in continuation of the 66 adhyāyas of the Śalyaparvan In the colophons also, M_1 mentions the Sauptika sub-parvan as a part of the Śalyaparvan

In the Aiṣīka sub parvan, the S recension and some N MSS ($K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_3 $D_{6\ 8}$) have ten adhyāyas, the additional adhyāya being counted at the end of 16 21 On the other hand, the colophon at end of adhyāya 14 is dropped by Ś $K_{1\ 4\ 6}$ and also by $\tilde{N}_1$ (by inference), but all these MSS (except $Ś_1$ and K_1) mark the additional adhyāya at end of 16 21, thus having nine adhyāyas in the Aiṣīka sub parvan, as in the Critical Edition $Ś_1$ and K_1 alone seem to have only eight

As regards the number of ślokas in the Sauptika, they ought to be 870, whereas in the Critical Edition the number of 'official stanzas' is only 772 If, however, the addl lines in the ślokas of three lines are counted, we get 43 lines more which amounts to $21\frac{1}{2}$ ślokas If again, the twelve four-lined and the two six-lined Triṣṭubh stanzas in the tenth adhyāya are taken into consideration, they give us about $6\frac{1}{2}$ extra Anuṣṭubh ślokas ($48 + 12 = 60 \times 11 = 660 - 32 = 20\frac{1}{2} - 14 = 6\frac{1}{2}$) This brings the total to $772 + 21\frac{1}{2} + 6\frac{1}{2} = 800$ Anuṣṭubh ślokas The consideration of hypermetric lines will make no difference, as there are only two cases available Further, the N recension contains eight lines more in the five addl passages which are common to all its MSS, besides 36 addl passages in different N MSS and an Appendix passage (in $K_{3\ 4}$) of 32 lines, while the S recension has 38 lines more in the 22 addl passages which are common to all its MSS, besides six addl passages in different S MSS *plus* two more (8^*, 38^*) shared by S and a few N MSS Now, even if we were to decide to take over the common N additions (or the common S additions, including the two cases last mentioned), there still remains a gap of some 50 ślokas I am unable to say how this

[1] The transposition of 1 2 187^{cd}–188^{cd} after 193 has no doubt a weighty support, but it is an attempt to ease out the difficulty This is evident from the circumstance that all the MSS which support the transp in question (including the M version) nevertheless read 1 2 61^{cd} as — जन्मग्रानिकः पच स्त्रीपर्वे च तत परम्, and *not* तत स्त्रीपर्व विशेयं जन्दाननत परम्, as a solitary K MS has it The difficulty would thus seem to go deeper, and cannot be entirely removed by adopting the transposition — S K B

should be filled up, but I think the arbitrarily worded colophons and the uncertain uvāca references (which could yield a net addition of about 20 lines) should have nothing to do with this computation Nor is it necessary to fill up the gap, if we accept the view that the Critical Edition represents a pre-Parvasamgraha stage

I am of course assuming that the author of the Parvasamgrahaparvan knew and employed the method of computation according to which the extent of a work was counted in units of 32 letters called the 'Anustubh ślokas' or Granthas. See Prolegomena, p XCIX, Silver Jubilee Number *ABORI*, p 550, also Introduction to Bhīṣmaparvan, p CXVII That this method of computation was already in vogue about 1000 A. D is clear from Kedāra's Vṛttaratnākara among others. This work on Sanskrit metres is written in verse, but not in stanzas of uniformly constructed lines. So that when, in the 5th stanza of Ch. 1, the author tells us that the extent of his work is 136, he undoubtedly refers to this method of computation, and I have shown in the introduction to the critical edition of this work [published by Haritosha Samiti, Bombay, in a book called *Jayadāman*] that this figure is quite accurate, being exceeded only by 22 letters This particular unit of śloka or *Anustubh* śloka or Grantha is quite commonly used by Jain authors from very old times, and must have come into vogue when manuscripts were caused to be written for being given to Sādhus either for study or for being placed in the Sarasvatibhāndāras, by rich laymen through professional writers. The unit was obviously devised as a convenient basis for payment. Many old commentators mention thus the Grānthāgra of their text as well as their commentary I shall quote only from two authors who definitely lived before A D 1000 They are Haribhadrasūri, author of Samarādityacarita, and Siddhasenagaṇi, author of the commentary on Umāsvāti's Tattvārthasūtra—

(1) गथग्गमिम पय छंदेणाणुट्ठुएण गणिऊण ।
पाएण दससहस्सा हुंति सिलोगाण सठवियम् ॥
इति समरादित्यचरितं समाप्तम् । —Peterson, Report V, p 91

(2) अष्टादश सहस्राणि द्वे शते च तथा परे ।
अशीतिरधिका द्वाभ्या टीकाया श्लोकसंग्रह ॥ ८
मूलसूत्रप्रमाण हि द्विशत किंचिदूनकम् ।
भाष्यश्लोकस्य मान च द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९
इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता । —H. R Kapadia's ed, Bombay, 1930

This unit of computation is also actually mentioned by Jayakīrti in his Chandonuśāsana, IV 14, and Jayakīrti also lived about A D 1000 See *JBBRAS*, New Series, Vol. 21, (1945), p 9 The quotation is as follows—

द्वात्रिंशदक्षरो ग्रन्थ सोऽनुष्टुप् श्लोक इत्यपि ।
श्लोकस्तु गद्यते पद्य पुण्यश्लोकैर्मनीषिभि ॥

There is one more curious thing about the number of the sub-parvans which the Sauptika contains According to the Parvasamgraha they are only two, but there seems have been current among the commentators of the Mahābhārata a tradition

according to which it contained three instead of two. The late Dr. Sukthankar has already quoted from Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha on this point on p. 174 of his Epic Studies I, (*JBBRAS*, New Series, Vol. 4). I may also refer to the mnemonic stanzas quoted by Nīlakantha under 1. 2. 84 and 325.

In the enumeration of the hundred parvans in the Parvasaṃgrahaparvan (cf. 1. 2. 60^{cd}–61), no other parvan except these two is mentioned as constituting the Sauptika. The Jalapradānika which is mentioned immediately after the Aiṣīka constitutes the first fifteen adhyāyas of the Strīparvan according to the colophons of the adhyāyas in the Vulgate. But it does not contain any reference to the Jalapradāna or offering ceremonial water to the dead. The first twenty-five adhyāyas of the Strīparvan constitute the Strīvilāpa, which is followed by the Śrāddhakriyā in adhyāya 26. It is in adhyāya 27 that we first hear of the Jalapradāna, and this is indeed the proper occasion for it. Is it possible that at one time this adhyāya alone constituted the sub-parvan Jalapradānika, and further that it was tacked on to the Sauptika as its last part? If this had been the case, the Parvasaṃgrahaparvan text pertaining to the Sauptika, as adopted in the Critical Edition (i. e., 1. 2. 178–190, especially, st. 187^{cd}–188^{ab}), would be admirably defended. And further, it might help to fill up the gap left between the number of ślokas mentioned here and those that are actually found in our edition, since this Jalapradāna adhyāya contains thirty Anuṣṭubh ślokas. This supposition, however, is intrinsically impossible, as Jalapradāna would not precede the Vilāpa and the Śrāddha, and also because adhyāya 27 follows naturally after the conclusion of adhyāya 26 in the Vulgate and other editions.

* * * * *

I sincerely thank the General Editor, Dr. S. K. Belvalkar, who has always guided and helped me in every way, both in the valuation of the evidence and the selection of the readings. I owe the concordance and the references from the commentators in the Critical Apparatus to Mr. S. N. Tadpatrikar, and I feel deeply obliged to him for these. I also thank the staff of the Mahābhārata Department, especially Mr. M. V. Vaidya, whose suggestions were often helpful to me.

Nāgapañcamī, 9th August, 1948
Mumbāvatī (Bombay)

H. D. VELANKAR

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	*not numbered*	*not numbered*	—
2*	—	—	—
1 1^{abc}	1 1^{abc}	1^{abc}	1 1^{abc}
3*	—	—	—
1 1^{d}–13^{b}	1 1^{d}–13^{b}	1^{d}–13^{b}	1 1^{d}–13^{b}
1 13^{c}–14^{b}	1 15	15	1 13^{c}–14^{b}
1 14^{c}–15^{d}	1 13^{c}–14^{d}	13^{c}–14^{d}	1 14^{c}–15^{d}
1. 16–31	1 16–32^{b}	16–32^{b}	1 16–32^{b}
4*	1 32^{cd}	32^{cd}	1 32^{cd}
1 32–52	1. 33–55^{b}	33–55^{b}	1 33–$54\frac{1}{2}$
5*	—	—	—
1 53–54	1 55^{c}–57^{b}	55^{c}–57^{b}	1 $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
6*	1 57^{cd}	57^{cd}	1 $57\frac{1}{2}^{ab}$
1 55–66	1 58–69	58–69	1 $57\frac{1}{2}^{c}$–69^{d}
2 1–4	2 1–4	70–73	2 1–4
7*	—	—	—
2 5^{ab}	2 5^{ab}	74^{ab}	2 5^{ab}
2 5^{cd}	2 5^{cd}	74^{cd}	2 6^{cd}
2 6	2 6	75	2 5^{c}–6^{b}
2 7–30^{ab}	2 7–30	76–99	2 7–$30\frac{1}{2}^{ab}$
8*	2 31	100	2 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
2 30^{cd}–33	2 32–35	101–104	2 $31\frac{1}{2}^{cd}$–35
3 1–25	3 1–26^{ab}	105–130^{ab}	3 1–$25\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
3 26–30^{ab}	3 26^{cd}–31^{ab}	130^{cd}–135^{ab}	3 $26\frac{1}{2}$–31^{ab}
10*	—	—	—
3 30^{cd}	3 31^{cd}	135^{cd}	3 31^{cd}
11*	—	—	3 $31\frac{1}{2}$
3 31–34	3 32–35	136–139	3 $32\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
12*	—	—	—
3 35	3 36	140	3 $36\frac{1}{2}$
13*	—	—	—
4 1–33	4 1–34	141–175	4 1–35
5 1–2	5 1–2	176–177	5 1, 3
14*	5 3–4	178–179	5 2, 4

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
5 3–24	5 5–26	180–201	5 5–26
15^{*}	—	—	—
5 25–38	5 27–40	202–215	5 27–40
16^{*}	—	—	—
6 1–11	6 1–11	216–226	6 1–11
17^{*}	6 12^{ab}	227^{ab}	6 $11\frac{1}{2}$
6 12–34	6 12^{cd}–34	227^{cd}–250	6 $12\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
7 1–15^{ab}	7 1–15^{ab}	251–265^{ab}	7 1–15^{ab}
18^{*}	7 15^{cd}	265^{cd}	—
7 15^{cd}–18^{ab}	7 16–18	266–268	7 15^{cd}–18^{ab}
19^{*}	—	—	—
7 18^{cd}	7 19^{ab}	269^{ab}	7 18^{cd}
7 19^{ab}	7 19^{cd}	270^{cd}	7 19^{ab}
7 19^{cd}	7 20^{ab}	270^{ab}	7 19^{cd}
7 20^{ab}	7 20^{cd}	269^{cd}	7 20^{ab}
7 20^{cd}–22^{ab}	7 21–22	271–272	7 20^{cd}–22^{ab}
20^{*}	7 23^{ab}	273^{ab}	7 22^{cd}
7 22^{cd}–25	7 23^{cd}–26	273^{cd}–276	7 23–26^{ab}
21^{*}	—	—	—
7 26–30^{ab}	7 27–31	277–281	7 26^{cd}–31^{ab}
22^{*}	—	—	—
7 30^{cd}–66^{c}	7 32–68^{c}	282–318^{c}	7 31^{cd}–68^{a}
23^{*}	—	—	7. 68^{bc}
7 66^{d}	7 68^{d}	318^{d}	7 68^{d}
24^{*}	—	—	—
8 1–3^{ab}	8 1–3^{ab}	319–321^{ab}	8 1–3^{ab}
25^{*}	—	—	8 3^{cd}
8 3^{cd}	8 3^{cd}	321^{cd}	8 4^{ab}
26^{*}	—	—	—
27^{*}	—	—	8 4^{cd}–5
8 4–8	8 4–8	322–326	8 6–10
28^{*}	8 9^{ab}	327^{ab}	8 $10\frac{1}{2}$
8 9–10^{ab}	8 9^{cd}–10	327^{cd}–328	8 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
29^{*}	—	—	8 $12\frac{1}{2}^{cd}$–13
8 10^{cd}–17	8 11–18^{ab}	329–336^{ab}	8 $13\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
30^{*}	—	—	8 $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
8 18	8 18^{cd}–19^{ab}	336^{cd}–337^{ab}	8 $23\frac{1}{2}$
31^{*}	—	—	8 $24\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 19	8 19^{cd}–20	337^{cd}–338	8 $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
32*	8 21	339	—
8 20	8 22–23^{ab}	340–341^{ab}	8 26–27
33*	—	—	8 28
8 21–34	8 23^{cd}–37^{ab}	341^{cd}–355^{ab}	8 29–42
34*	—	—	8 43^{ab}
8 35–36^{cd}	8 37^{cd}–39^{ab}	355^{cd}–357^{ab}	8 43^{cd}–45^{ab}
35*	—	—	8 45^{cd}
8 36^{ef}–51^{a}	8 39^{cd}–55^{ab}	357^{cd}–373^{ab}	8 $45\frac{1}{2}$–61
8 51^{cd}	8 55^{cd}	373^{cd}	—
36* (*for* 51^{cd})	—	—	8 62^{ab}
8 52–57	8 56–61	374–379	8 62^{cd}–$67\frac{1}{2}$
37*	—	—	8 $68\frac{1}{2}$
8 58–65	8 62–71^{ab}	380–389^{ab}	8 $69\frac{1}{2}$–$78\frac{1}{2}^{ab}$
38*	8 71^{cd}	389^{cd}	8 $78\frac{1}{2}^{cd}$
8 66–82	8 72–88	390–406	8 $79\frac{1}{2}$–$95\frac{1}{2}$
39*	—	—	—
8 83–104	8 89–111^{ab}	407–429^{ab}	8 $96\frac{1}{2}$–118
8 105	8 111^{cd}–112^{ab}	429^{cd}–430^{ab}	8 120
8 106	8 112^{cd}–113^{ab}	430^{cd}–431^{ab}	8 119
8 107–135	8 113^{cd}–142	431^{cd}–460	8 121–$149\frac{1}{2}$
8 136–141	8 143–149	461–467	8 157^{cd}–164^{ab}
8 142–148^{cd}	8 150–156	468–474	8 $150\frac{1}{2}$–157^{ab}
8 148^{ef}–151	8 157–159	475–478	8 164^{cd}–167
9 1–8^{ab}	9 1–8	479–486	9 1–$8\frac{1}{2}^{ab}$
40*	—	—	—
9 8^{cd}–17^{ab}	9 9–17^{a}	487–496^{ab}	9 $8\frac{1}{2}^{cd}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
9 17^{cd}	—	—	—
41* (*for* 17^{cd})	—	—	—
42* (*for* 17^{cd})	9 17^{cd}	496^{cd}	—
43* (*for* 17^{cd})	—	—	9 $17\frac{1}{2}^{cd}$
9 18–24	9 18–24	497–503	9 $18\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
44*	—	—	—
9 25–29^{cd}	9 25–29	504–508	9 $25\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
45*	—	—	9 $30\frac{1}{2}^{ab}$
9 29^{ef}–39	9 30–40^{ab}	509–519^{ab}	9 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
—	—	—	9 $41\frac{1}{2}^{ab}$
9 40–55	9 40^{cd}–57^{ab}	519^{cd}–536^{ab}	9 $41\frac{1}{2}^{cd}$–$57\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
46*	—	—	—
47*	9 57^{cd}–58	536^{cd}–537	—
9 56^{ab}	9 59^{ab}	538^{ab}	9 58½^{ab}
48*	—	—	—
9 56^{cd}–57	9 59^{cd}–60	538^{cd}–539	9 58½^{cd}–59½
49*	9 61	540	9 60½
9 58–59	9 62–63	541–542	9 61½–62½
50*	—	—	—
10 1–4	10 1–4	543–546	10 1–4
51*	—	—	—
10 5–9	10 5–9	547–551	10, 5–9
—	—	—	10 10^{ab}
10 10–23	10 10–24^{ab}	552–566^{ab}	10 10^{cd}–24½^{ab}
10 24^{ab}	10 24^{cd}	—	10 24½^{cd}
10 24^{cd}–30	10 25–31	566^{cd}–573	10 25½–31½
11 1–3	11 1–3	574–576	11 1–3
52*	—	—	11 4
11 4^{ab}	11 4^{ab}	577^{ab}	—
53* (*for* 4^{ab})	—	—	11 5^{ab}
11 4^{cd}–11	11 4^{cd}–11	577^{cd}–584	11 5^{cd}–12
App I No 1	—	—	—
11 12–18	11 12–18	585–591	11 13–19
54*	—	—	—
11 19–25	11, 19–27^{ab}	592–600^{ab}	11 20–27½
55*	—	—	—
11 26–30^{ab}	11, 27^{cd}–31	600^{cd}–604	11 28½–32½^{ab}
11 30^{cd}	—	605	11 32½^{cd}
12 1–3	12 1–3	606–608	12 1–3
56*	—	—	—
57*	—	—	—
12 4–6^{ab}	12 4–6^{ab}	609–611^{ab}	12 4–6^{ab}
58*	—	—	—
12 6^{c}–7^{b}	12 6^{c}–7^{b}	611^{c}–612^{b}	12 6^{c}–7^{b}
59*	—	—	—
12 7^{c}–34	12 7^{c}–35	612^{c}–640	12 7^{c}–35
60*	—	—	—
12 35–40	12 36–41	641–646	12 35½–41
13 1–17^{ab}	13 1–19^{ab}	647–665^{ab}	13, 1–19^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61^{*}	—	—	—
13 17^{cd}–20	13 19^{cd}–22	665^{cd}–669	13 19^{cd}–$22\frac{1}{2}$
14 1–16^{ab}	14 1–16^{ab}	670–685^{ab}	14 1–16^{ab}
62^{*}	—	—	—
14 16^{cd}	14 16^{cd}	685^{cd}	14 16^{cd}
63^{*}	14 16^{ef}	686	—
15 1^{ab}	15 1^{ab}	687^{ab}	15 1^{ab}
64^{*}	—	—	15 1^{cd}
15 1^{cd}–31	15 1^{cd}–32^{ab}	687^{cd}–718^{ab}	15 $1\frac{1}{2}$–32
65^{*}, lines 1, 3	15 32^{cd}, 33^{cd}	718^{cd}, 719^{ab}	15 33
65^{*}, line 2	15 33^{ab}	719^{cd}	—
66^{*}	—	—	15 $33\frac{1}{2}$
15 32	15 34	720	15 $34\frac{1}{2}$
67^{*}	—	—	15 35–$37\frac{1}{2}$
15 33	15 35	721	15 $44\frac{1}{2}$
16 1–4	16 1–4	722–725	16 1–4
16 5–8^{ab}	16 5–8^{ab}	726–729^{ab}	15 $38\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
68^{*}	—	—	15 $41\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
16 8^{cd}	16 8^{cd}	729^{cd}	15 $42\frac{1}{2}^{cd}$
69^{*}	—	—	15 43–$43\frac{1}{2}$
16 9–15^{cd}	16 9–16^{ab}	730–737^{ab}	16 5–$11\frac{1}{2}$
70^{*}	16 16^{cd}	737^{cd}	—
16 15^{ef}–19^{ab}	16 16^{ef}–20^{ab}	738–742^{ab}	16 12–16^{ab}
71^{*}	—	—	—
16 19^{cd}–36	16 20^{cd}–37	742^{cd}–759	16 16^{cd}–33
17 1–26	17 1–26	760–785	17 1–26
18 1–26	18 1–26	786–811	18 1–26

॥ सौप्तिकपर्व ॥

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥ १
विमुच्य वाहांस्त्वरिता भीताः समभवंस्तदा ।
गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २
सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ३
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् । C. 10 4 B. 10. 1 4 K. 10. 1 3

☞ Ñ1 begins with णा समन्तत in 10 1 21[b] MSS Da, 3 do not give chapters 1-9

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K1-3 5 6 B1 4 Dn1, Ñ1 missing, B2 marg) Ś1 Dn* D1 2 5 read व्यास and Ś2 व्यासम् (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ś1 ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अत पर सौप्तिक पर्व ।, Ś2 ॐ नमो गुरुचरणकमलेभ्य । ॐ नमो विष्णवे

2* ॐ नम सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये ।
विपयार्णवमग्नाना समुद्धरणहेतवे ।,

K4 ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।; B2 3 ॐ नमो गणेशाय ।, B5 ॐ नम कृष्णाय (which is preceded by a list of events of the Gadāparvan) ।, Dn2 D1-3 7 श्रीगणेशाय नम ।, Dn2 gives, *after* the introductory mantra, a list of events of the Gadāparvan

K1-3 5 B1 Dn1 T, which, like G M, om the introductory mantra, begin as follows K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, K2 ॐ नम कृष्णाय । वैश० उ०, K3 श्रीगणेशाय नम, K5 ॐ गणेशाय नम; B1 ओ नम गणेशाय, Dn1 श्रीगुरुभ्यो नम, T1 श्रीवेदव्यासाय नम । हरि ओम् । and (*on marg*) शुभमस्तु सौप्तिकपर्वप्रारम्भ, T2 हरि ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु

[☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचु, are generally omitted in Ś and S Others have these promiscuously Similarly, the speakers' names are often abridged, for instance, वैश' for वैशपायन These vagaries of MSS are ignored in the Critical Apparatus]

---

1 —[a]) G3 तु (for ते) T G1 2 M सर्वे (for वीरा) —[c]) K2-6 B Dn D3-5 7 G1 2 M1 2 Ca d n v उपास्तमन, D1 2 G2 (*sup lin*) सूर्यास्तमन (for उपास्तमय) K2 T G -वेलाया — After 1[c], Ca (wrongly) ins

3* सर्वे सुमनसस्तदा ।
समीपे पाण्डवानेत्य वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।

—[d]) K2-6 B1 3 D4 5 7 शिविराभ्यासम्, K5 अभ्ययु, G2 आगमात् (sic) (for आगता)

2 [a]) K3 चत्वारि (for त्वरिता) —[b]) K3 त्रस्ता (for भीता) K3 4 S (except G3, G1 also as in text) भीता समनुयो(T2 यो)धनात् (T1 °नान्, G1 °यन्), K5 भीता (marg) परमयास्तदा —[c]) T G1, 2 M आगम्य (for आसाद्य) K3 गहना दिशमा स्थाय —[d]) K3 न्यवसश्च ते; K3 6 B3 न्यवसत ते, K5 न्यवसत्त, B2 चाविशत ते (for न्यविशन्त ते)

3 [a]) K3 4 °नि(K4 °नी)वासम् (for °निवेशम्) —[b]) B2 व्यवस्थिता —[c]) Ś1 K1 निवृत्ता, K6 G1 (*inf lin* as in text) निकृता, B1 विकृत्ता (for निकृत्ता) K1 शास्त्रै —[d]) Ś1 K1 क्षतविग्रहा, Ś2 क्षतविक्षिता, K2 क्षतवीक्षिता, K6 क्षिपविक्षिता, B1-3 क्षतजोक्षिता, Dn2 क्षतविक्षतै, D4 G3 कृतविक्षता (for क्षतविक्षता)

4 [a]) G3 त्रि (for च) Some MSS निश्वस्य; B1 विश्वस्य —[b]) K6 अन्वाचिंतयत्, K5 B1 3 4 5 G2 अनु(G3 °न्वि)चिंतयन्; Dn T1 पाडवा न स्व(T1 नान्व)-चितयन् (Dn1 °त्) —[c]) Ś2 K1 निधन (for निनद)

श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४
अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।
ते मुहूर्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ५
नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशं गताः ।
राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं भीमेन संजय ।
यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७
अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम संजय ॥ ८
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९
अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०
कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११
कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।
प्रेष्यभूतः प्रवर्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२
आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च संजय ।
कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १३

—^{d}) $K_{3, 4, 6}$ D_7 मनीषिणा (D_1 °ण) (for जयैषिणाम्)

5 ^{a}) D_4 भयात्ते तु, D_7 -भयाद्भीता, Ca d भया भीता (as in text) —^{b}) K_4 प्राग्मुखा D_7 प्राद्रुवन् B_3 T $G_{1, 2}$ भयात्, G_3 तत· (for पुन) —^{d}) T $G_{1, 2}$ M श्रान्तगात्रा (M_1 °पत्रा)

6 D_7 repeats 6^{ab} —^{a}) K_3 नामृग्यतो, K_4 नामृष्यत, B_1 नानृष्यत, T_2 G_1 (*inf lin* as in text) $_2$ M_3 नादृश्यत, Ca d नामृष्यन्त (as in text) —^{b}) K_6 हर्षामर्ष-, D_7 क्रोधोमर्ष· K_3 वशानुगा, G_3 °समन्विता (for -वश गता) —^{c}) Dn_1 व्यसन, G_3 वचन (for वधेन) —^{d}) B_3 ध्यानमास्थिता, D_4 G_3 समुपस्थिता (for समव°)

7 After 7^{ab}, $M_{2, 4}$ read (for the first time) 10^{cd} repeating it in its proper place — K_1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}, K_2 om 7^{cd} —^{cd}) In Ś1, the portion from गा up to पुत्रो is lost on a damaged folio T $G_{1, 2}$ $M_{1, 3, 4}$ यत्र, G_3 तत्र (for यत्स) K_6 नागयुत°, B_1 नागायत° $K_{3, 4, 6}$ मे विनिपातित (for मम नि°) Dn_1 यस्स नागायुतप्राणा पुत्रा मम निपातिता, G_1 यत्र नागायुतबलप्राण· पुत्रो निपातित

8 D_7 om (hapl) 8–9 K_1 om 8 (cf v l 7) In Ś1, the portion from ननो (in ^{b}) up to पुत्रो (in ^{c}) is lost on a damaged folio —^{b}) G_3 सिंह, Cd वज्र (as in text) $Ś_2$ °सहनने, $K_{3, 4}$ °सनहनो, Cd °सनहत्तो $M_{2, 4}$ यथा (for युवा) —^{c}) $Ś_2$ मर्द (for पुत्रो) —^{d}) Ś1 निहते, K_6 निहितो· $Ś_2$ सर्वैरा जितकाशिभि; G_2 हतो मम च सजय

9 Ś1 om (hapl) 9^{a}–10^{b}; $Ś_2$ D_7 om 9 (for D_7, cf v l 8) —^{a}) K_6 वदिष्टम्, Dn_1 वदिष्टम् (for न दिष्टम्) K_6 $B_{1, 3}$ अभ्यतिक्रांतं, Dn_2 अल्पतिक्रांतु, T G_1 (also as in text) $_2$ अप्यति°; G_3 अत्यति° —^{b}) D_4 गावल्गने K_5 परै, Dn_1 न वै (for नरै·) K_1 शक्य केनचिदप्यहि (before corr as in text) —^{c}) K_2 G_3 य· (for यत्) K_3 ससैन्यो (for समेत्य) —^{d}) K_2 मम पुत्रो निपातित; K_6 पुत्रो मे विनिपातित

10 Ś1 K_2 om 10^{ab} (for S1, cf v l 9) After 10^{ab}, D_7 repeats (hapl) 7^{cd} and 10^{ab} $M_{2, 4}$ read (for the first time) 10^{cd} after 7^{ab} —^{c}) $Ś_2$ कृत (for हत) In Ś1, the portion from त श्रुत्वा up to मुत्सहे (in 11^{d}) is damaged. —^{d}) G_1 सहस्रश (*inf lin* as in text)

11 In Ś1, 11^{ab} is lost on a damaged fol —^{a}) T $G_{1, 2}$ नु (for हि) Ca अधमिथुन, Cd वृद्धि°. —^{b}) B_1 (marg gloss?) जीविष्यति (for भविष्यति) —^{c}) K_3 न त्वह $K_{3, 4, 6}$ $B_{1-3, 5}$ G_3 पांडुपुत्रस्य (B_3 °त्राणां) (for पाण्डवेयस्य) —^{d}) G_1 (*inf lin* as in text) कथम् (for वस्तुम्)

12 ^{a}) M_1 तथा (for कथ) M राजपिता —^{b}) $Ś_2$ lacuna K_3 सजय — Ś1 T G_2 M om (hapl) 12^{c}–13^{b}, G_1 reads it in marg —^{c}) $Ś_2$ K_1 प्रैष्य°, K_2 प्रेक्ष्य° Dn_1 स वर्तेय, D_7 प्रवर्तेय (for °य) —^{d}) K_2 शासने

13 Ś1 T G_2 M om 13^{ab} (cf. v l 12) —^{a}) G_3 प्रमोक्ष्य (for आज्ञाप्य) —^{b}) $K_{2, 5}$ $B_{3, 4}$ Dn $D_{1-2, 5, 7}$ $G_{1, 3}$ मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) $K_{1, 3}$ सजये

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्ष्यामि संजय ।
येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १४
कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।
अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण संजय ॥ १५
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत संजय ॥ १६
संजय उवाच ।
गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः ।
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ १७
ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ १८
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ १९
नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।
पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः । C. 10. 21 B. 10. 1 21 K. 10. 1 21

(K3 °प) — Ś2 K1 om (hapl.) 13^{c}–14^{b} Dn1 T1 transp 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d} — c) M2–4 कहमद्य — d) Cv प्रेप्यभूता (for °भूतो) K4 (m as in text) 6 दुरिष्टवान् (K6 °ष्ट्व), K5 D4 दुरत्यय, Cv दुरन्वङ्गन् (as in text)

14 Ś2 K1 om 14^{ab} (cf v 1 13) — b) Ś1 lacuna K2 B1 3–5 D5 T2 शक्यामि, K3 इच्छामि, Dn2 वक्षामि, T1 G2 शक्यानि (for शक्ष्यामि) K8 सञ्जय —B1 om (hapl) 14^{c}–15^{d} — c) K1 reads (marg) शत K4 (m as in text) पूर्वम्, D5 तूर्णम्, T1 महान्, T2 G1 2 M1, 2 4 महान् (for पूर्णम्) — d) M4 पुत्रेन Ś2 K1 3 निहित T G1, 3 M1 3. 4 युधि (for मम)

15 B1 om. 15 (cf v 1 14) For transp in Dn1 T1, cf v 1 13 — a) Dn1 सत्य (for °स्य) K4 6 वद्धि (for तस्य) — b) Dn1 विदुरेग — c) Ś1 lacuna. K3 सकुर्वता, D7 प्रकुर्वता K2–4 6 D7 S वस्य (for तेन) — d) Ś1 पुत्रेण मम (by transp), D7 मद्रपुत्रेण

16 D7 wrongly ins सजय उवाच before this stanza, it also repeats 16, omitting सजय (in d) K8 om (hapl) 16, Ś2 reads it on marg — a) Dn1 अधर्मेन, D7 अधर्मण (for अधर्मेण) D7 हतो, T2 गते (for हते) — b) D5 पुत्र, G1 सुते (for पुत्रे) — c) D7 कृपौ, T1 कृप (for कृपो) K4 द्रौणि, D7 G3 M1 द्रोणि — d) K1 2 4 Dn1 D3 4 G3 M1 2 4 अकुर्वंत (K4 °वंतु) Dn1 सजय — After 16, Dn1 ins an addl colophon [*Adhy no* 1]

17 b) Ś2 K1 D7 अतिदूरम् (for नाति°) K8 अव स्थित ; T G1 2 मनस्विन, M यशस्विन (for अव स्थिता) — c) D7 वल (for वन) — d) K8 B Dn D5 6 7 लतावृत (D7 °वृता), T1 कुल, G3 °युत

18 a) K6 तन् (for ते) K3 मुहूर्त K6 om तु M3 4 हि (for तु) K3 4 6 समाश्वस्य (for तु विश्रम्य) B1 G3 विश्राम्य — b) Dn लब्धशेषै (Dn2 °तोयै) र्हतोत्तमै, D1 2 (before corr) लब्धयोगैस्तुरगमै — c) K2–6 B D (D6 8 om.) G2 M1 2 सूर्यास्तमन (for °मय) K2 T2 G1 3 °वेळाया — d) K4 आसाद्य K6 ते महद्, B1 स महद्, M1 गहन (for सुमहद्) K4 धन B2 4 Dn D1 (by corr, orig as in text) 3. 5 7 समासेदुर्महद्वन (D7 °द्वल), T G1 2 M2–4 कौरवेयस्य शासनात्

19 a) Dn1 नानाद्रुम (for नानामृग°) K2 युक्त, B1 D7 युष्ट (for जुष्ट) — b) In B5, the portion from समा° up to 19^{d} is lost on a damaged fol Ś2 K1, 5 B4 D (D6 8 om) T2 G2 3 पक्षिसमा (B4 Dn D5 7 G3 °गणा, D8 °गणैर्)वृत, G1 पक्षिभिराकुल, M1 पक्षिगणाकुल — G2 om (hapl) 19^{cd} — d) Ś B1–4 °व्याड, K2 T G1 M °व्याळ, K4 °वाघ्र, G3 °व्याघ्र (for °व्याल) T M3 4 समाकुलं (for निषेवितम्)

20 a) K5 B1 4 Dn D3 6 7 G3 Ca नानातोयै (B1 m °भोगा, Dn1 Ca भोगै, G3 °तरु) (for नाना तोय) T G1 2 °समाकीर्णैस — b) K1 तडाकैर्, S तटाकैर् B Dn D1–3. 6 7 नानापुष्पोप° (for तडागै रुप°) — c) D7 पद्मिगी K2 °सछिन्न, G1 °सपन्न, M1 °सछन्नैर् (for °सछन्न) — d) K2 नीळोत्पळ Ś1 K4 m G1 3 क्षपाकुल, Ś2 दलान्वित, K1 कलैर्युत, K2 3 4 6 B5 T G2 समाकुल (K2 °ळ); K6 गणैर्युत, B1 2 समावृत, D4 इवायुत, M1 2 क्षपायुत, M3 4 क्षयाकुलै (for समायुतम्)

21 a) B4 सविश्य तद्, T G2 एवविध (for प्रविश्य

शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन्न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
तेऽवतीर्य रथेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलंकृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
रात्रिंचराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २८
तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।

तद्) —ᵇ) Ñ1 commences with णा समन्तत Ś2 K B D1–5 7 T1 वीक्ष्यमाणा (K1 °ण) K1 समतता —ᶜ) Ś1 सछन्न —ᵈ) Ś2 न्यक्रोधं K6 तदा (for तत)

22 ᵃ) G8 उपास्य (for उपेत्य) K2–4 6 Ñ1 B1 7 S च (for तु) Ñ1 B1 S महाराज (B1 T1 M1 2 °जन्) (for तदा राजन्) —ᵇ) K1 नागोध ते, D2 (before corr) न्यग्रोधांते (for न्यग्रोध ते) D2 (by corr) 7 समाश्रिता (for महारथा) —ᶜ) K2 B1 5 D1 2 द्विपदश्रेष्ठा, Dn2 हि यदा श्रेष्ठ (for द्विपदा श्रेष्ठा) K1 8 श्रेष्ठ, Dn1 M1 श्रेष्ठ —ᵈ) K2 तिष्ठत (for श्रेष्ठ त) K3 4 6 त च, K6 B1 Dn1 वै त, B1 2 ते वै, B3 तद्वै, D1 2 (before corr) 5 चैव, D8 चैतं, T2 G1 (by corr) 2 त ते, G1 (before corr) तत्ते (for तं वै)

23 ᵃ) K3 4 6 अवतीर्य (for तेऽवतीर्य) K1 B1 Dn D8 5 च (for तु) —ᵇ) K4 B1 विप्रमुच्यत, K6 B1 प्रविमुच्य स्व (B1 च), Dn1 परिमुच्य च (for विप्रमुच्य च) T1 तु (for च) K8 विमुच्य कवचानि च —ᶜ) K1 ** स्पृश्य Ś D1 T1 यथान्यायय, K8 यथान्यया (for यथान्याय) —ᵈ) K1 अभ्यासत, K2 D1 2 7 G3 M1 2 अन्वास्य ते (D1 तत्, G8 च), B2 अन्वासत, D3 5 अन्वास्यत, G1 अन्वास्थिता, M2 (inf lin) 3 4 अन्वासिरे (for अन्वासत) K8 प्रभो

24 ᵃ) K2 [S]स्त —ᵇ) K1 3 4 6 अनुयाते (K1 °प्रस्ते) D1 2 (before corr) अनुप्रासो दिवाकर —ᶜ) K1 lacuna G1 (before corr) जगतीरात्री, Ca d जगतो धात्री (as in text) —ᵈ) B1 सर्वरी T1 प्रतिपद्यत; T2 G1 2 M प्रत्यपद्यत (for समप°)

25 ᵇ) Dn2 सपूर्णाभिर् (for प्रकीर्णा°) K2 4 M8 अल (K2 ळ) कृता; K3 अलकृता, D2 अलकृते (for अलकृतम्) K6 सकीर्णा निरलकृता —ᶜ) Ś1 ततोण्डुकम्, K5 महाशुकम्, K6 ननाशुकम्, D7 (both times) नभोशुकम्, G1 नभःशुकम् (before corr नवश्शुकम्), Cd नभोंशुकम्, Ca नभोंऽशुकम् (as in text) Dn1 [अ]भोभि (for [आ]भाति) — After 25ᶜ, D7 repeats the portion from क्षत्र (in ᵃ) up to 25ᵉ —ᵈ) K1 D7 प्रेक्षार्णीय, D4 प्रेक्षनीय (for प्रेक्षणीय)

26 ᵃ) K2 इषच्चापि, B1 5 D1 2 3 6 7 G1 (orig) इच्छया ते (B5 चापि), K1 T1 ईषश्चापि, G3 इह चापि (for ईषच्चापि) K2 Ñ1 T G1 M3–4 प्रवल्गते (K2 °तो); K4 6 च वल्गति, D5 प्रधावति, G2 प्रलभते, G8 M1 प्रगल्भति (M1 °ते) (for प्रवल्गन्ति) K5 D4 हेपित्वा विप्रवल्गति, Dn इच्छया प्रयलांति ते (Dn1 ते प्रयालाते) —ᵇ) T G1 2 सत्वा ये (by transp) K8 4 (marg) मत्ता (for सत्त्वा) D7 सत्रिचारिण (for रात्रिचारिण) —ᶜ) K1 3 दिवाचा (K3 °क) राश्च, D4 दिवाचरा च —ᵈ) B1 °वसम् (for °वशम्) K6 आगमन् (for आगता) Ñ1 ते निद्रां च वश गता

27 ᵃ) Ś1 K1 रात्रीचराणा, D7 रात्रिंचराण्या, M8 नक्तचराणा Ś2 K1 भूताना; G2 सर्वानां (for सत्त्वानां) —ᵇ) Ś1 damaged K8 B2 4 Dn D1 3 5 निर्घोषो, Ñ1 B5 निनदो; D7 निर्वोषो; G1 (before corr) विनादो (for निनादो) B1 Dn1 समंतत (for सुदारुण) —ᶜ) K2 चापि मुदिता, K6 च प्रमुसता, M4 च *मुदिता (for च प्रमु°) —ᵈ) S (except G3) प्राप्ता घोरा (by transp) K8 Ñ1 घोरा Ñ1 B1 प्राप्य (for प्राप्ता) Dn1 प्राविश (for प्राप्ता च) D7 om च Ñ1 Dn1 शार्वरीं, B1 सर्वरी (for शर्वरी)

28 ᵃ) K8 रात्रिमुपे; G3 निशामुखे (for रात्रि°) —ᵈ) K2 ततस्ते निविशु, Ca d उपोप (as in text) K6 तदा, M1 समा (for समम्)

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गौ निषेदतुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्तौ विक्षतौ विविधैः शरैः ॥ ३०
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ।
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ३१
क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२
न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षांचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ३४
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथगपाश्रयाः ॥ ३५ C. 10. 36 B 10. 1. 36 K 10. 1. 36

29 ^{a}) K1 Ñ1 ततोप, K.-6 S दपोप° (for तदोप°) K2. 4. 5 Ñ1 शोचते, D2 शोचतो, G3 शो चति —^{b}) K3-5 Ñ1 B Dn D3 (before corr as in text) 3-4. 7 T G1. 2 M1. 2 समीपत (for समन्तत) —^{c}) Ś1 अनुप्रात, K1 Dn2 अतिक्रांतु, D7 मतिक्रांतं (for क्रांत°) Dn1 तमेवारामतिक्रांत (corrupt), M3. 4 मार्चित्य ते त्वति —^{d}) K2. 6 क्षम (for क्षयम्)

30 K2 reads 30^{ab} after 31^{cd} —^{a}) K4 क्रोधा क्रिता (for निद्रया च) K2. 4 Dn1 परितांगा (Dn1 °तांगा), D2 G1 (both after corr) परीताङ्गा (for परीताङ्गौ) —^{b}) K1 निषीदतुर्, Ñ1 निषेदुर् (for निषेदतुर्) K3 T1 °तले —T1 om (hapl) 30^c-31^d —^{c}) D4 समेता, G3 श्रमेन (for श्रमेण) Ś1 सुदृढा, D1 सदृढ (for सु°) K2 युक्तौ D7 युक्तं —^{d}) K1 निवृत्ता, K2 विक्षितौ, B1 विक्षिता, Dn1 नि दिदा, Dn2 M2 वीक्षता, T2 G1 (also as in text) विपक्ता (for विक्षता) M2-4 निशितैः (for विविधैः)

31 T1 om 31^{abcd} (cf v. l. 30) —^{a}) K6 निद्रा मति (for निद्रावशं) —^{b}) T2 G1. 2 M महाबलौ (for °रथौ) —^{c}) K1 °दुःखार्थौ, Dn1 °दुःखार्तौ —^{d}) Ñ1 D विषण्णौ; M1 निषण्णौ (for निषण्णौ) K2 तले, K2 °भूमे (for °तले) —After 31^{cd}, K2 reads 30^{ab} —^{e}) B1. 2 तौ सुप्तौ (B1 °तौ) च (for तौ तु सुप्तौ) K2 महाराजा —^{f}) T G1 (before corr) 2 M शक्तिन्द्रेणै महारथौ, G3 श्रमशोकसमन्वितौ —After 31, N G1 (sup lin) ins

4* महांहत्यायोपितौ भूमावेव व्यनायत्न् ।

[K1 °तद्° in the prior half]

32 ^{a}) K4 B2 G3 क्रोधामर्ष (G3 °वेश°) K1 (before corr) 3 Dn1 M2 प्राप्तौ (for प्राप्तो) —^{b}) B3 D1. 2 (orig) च (for तु) B1 (m as in text) सदाभवत (for तु भारत) K2 भारम —^{c}) Ś2 Ñ1 B1. 4 Dn2 D1. 2 (orig) 3. 4 नवै (for नैव) K6 स्वप, B3 दामं, M3. 4 च स्म (for स्म स) —^{d}) D7 श्वमन (for श्वसन्)

33 ^{ab}) D1 न लेभे, S (except G3) नाल्भत् (M1 °न्) (for न लेभे) Ś1 D1. 2 च (for वै) Ñ1 B Dn D2. 3. 7 G3 मानो हि (B1. 2 [s]य) (for मानोऽति) K5 रुपामिना (for [s]तिमन्युना) K2. 4. 5 तत स पुरुषव्याघ्रो वेपमानश्च मन्युना —^{c}) K3 Dn1 D4 वीक्ष्याचक्रे, B3 प्रेक्षांचक्रे —M3 om (hapl) 33^d-34^c

34 M2 om 34^{abc} (cf v. l. 34) —^{a}) K1-3 B3 Dn1 D4. 7 वीक्ष्यमाणो (D1 °नो, D7 °णे), K5 वीक्षमानो (for वीक्षमाणो) K3 वनोद्देशे —Ś1 lacuna for 33^{bcd} —^{b}) K2 नानासर्पे, B1 G3 नाना सत्त्व, D3 नानासर्गैर् (for नानासत्त्वैर्) B1. 2 निना दित (for निषेवितम्) —^{c}) Ś2 K1. 5 D1 (sup lin as in text) 2 (before corr) 4 अवैक्षत, G3 अप श्यच (for अपश्यत) G3 महाराज (for महाबाहुर्) —^{d}) K2. 3 Ñ1 B1. 3 D G3 वायसैर्युत (G3 °वृत), K6 T G1. 2 वायसान्वित (G1 °मावृत) (for वायसा युतम्)

35 ^{a}) Dn1 G3 तत (for तत्र) —^{b}) Dn1 निशां ता (by transp) Ś2 पर्यणादयन्, K2 D3. 4. 7 पर्य नामयन्, K6 पर्यगामयत्, Ñ1 D1. 2 पर्यशामयन्, B3 पर्युपागमन, G3 M1. 2 परिणामयन् (for पर्यणा°) —Ś1 lacuna for 35^{cd} —^{c}) G1 (orig) 3 दुःख (for सुखं) K1 D4 स्वपत, Ñ1 B1. 2. 4 Dn1 D1-3. 5. 7 G1 (before corr as in text) M1. 3. 4 स्वपति; Dn2 M2 स्वपति, G3 स्वपत (for स्वपन्त°) K4 कौरव्य° —^{d}) K1 D2 T G3 °धगुपाश्रया (T1 °य), K2-4. 6 B1. 2 °धगनेकश°, Ñ1 °धजगाश्रया (sic), Dn2 °धग याश्रया°, M1 °थगवाश्रया°, M2-4 °धगपाश्रये (for °धगपाश्रया)

सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
सोऽपश्यत्सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६
महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७
सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८
संनिपत्य तु शाखाया न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ॥ ३९
केषांचिदच्छिनत्पक्षाञ्शिरांसि च चकर्त ह ।
चरणांश्चैव केषांचिद्बभञ्ज चरणायुधः ॥ ४०
क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ।
न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१
तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।

---

36 [a]) K_1 सुप्तवतेषु, K_2 मसुप्तेषु च; $M_{3\,4}$ तेषु सुप्तेषु (for सुप्तेषु तेषु) Dn_2 कालेषु (for काकेषु) —[b]) N (except K_1 $D_{3\,4}$) T_1 विश्रब्धेषु Some MSS समं तत° —[c]) S (except G_3) अपश्यत् (for सोऽप°) D_7 सहसायंतम् K_5 सोपश्यत समायातम् —[d]) $Ś_1$ lacuna K_8 उलूक, Dn उलु(Dn_2 °ह्व)क

37 [a]) K_1 महाकाय महास्वान —[b]) $K_{3\,4\,6}$ चत्रु, Dn_2 वभ्र, $D_{1\,2}$ च त्रु, D_7 वभ्रु (sic), G_3 वभ्र; Cn वभ्रु (as in text) K_2 T G पिंगळ —[c]) Dn सुदीर्घं, D_7 सुदीसा (सुदीर्घ) K_3 B_3 घोर°, K_6 $B_{1\,4}$ $D_{2-5\,7}$ S -घोण° (G_3 घाण°; M_2 कोण°), D_1 घ्राण° (for घोणा) $Ś_2$ °मुखर —[d]) $K_{3\,4}$ (m as in text) सुपर्णनिभ, D_1 सुपर्णे इव $K_{2\,5}$ B_1 Dn_1 $D_{4\,6\,7}$ T $G_{1\,2}$ M_{1-3} वेगितं, M_4 वेधित (for वेगिनम्)

38 [a]) K_5 D_4 स हि, D_7 सोप्य-, M_3 सोपि (for सोऽथ) $Ś_1$ शब्दान् (for शब्द) $Ś_1$ वहून्, $Ś_2$ K_1 (by corr) मृदु; K_3 मृग (sic), G_3 मृदं (for मृदु) —[b]) Dn_1 नीयमान, K_3 G_3 लीयमान (for °मान) K_3 इवांरज°, G_3 जगाद्विज; M_1 इवांडल (for इवा ण्डज°) —[c]) K_4 शापां, Dn_1 शाखान् (for शाखां) —[d]) K_5 पीडया°, T G_3 पातया° (for प्रार्थया°)

39 [a]) $K_{2\,5}$ D_4 स निपत्य तु; Dn_1 सनिहत्य तु, Dn_2 सनित्य ततु, G_2 सन्यपत्य तु (for सनिपत्य तु) G_3 च (for तु) $K_{3\,5\,6}$ तत शाखा —[c]) K_1 सुप्तो; $Ñ_1$ $D_{3\,5}$ प्राप्तान् (for सुप्तान्) K_4 सुप्तांश्च (for जघान) D_4 वहुलान्, G_1 विस्रब्धान् (for सुबहून्) Dn_2 प्राप्तामनुजघानासु —[d]) B_4 Dn_1 वायसांन्तकृत् (for °न्तकः) B_1 वायसाना तथान्तक°, Dn_2 बहुस्वापचयसातक° (corrupt)

40 [a]) K_5 अक्षिणात्, T $G_{1\,2}$ $M_{1\,3\,4}$ अभिनत् (for अच्छिनत्) Dn_1 पादान् (for पक्षान्) K_3 येषां चिच्छेद पक्षाणि, G_3 काकानामलुनात्पक्षान् —[b]) K_{2-4} नि (for च), G_3 हा, M_4 च (for ह) —[c]) D_7 चरण —[d]) D_3 (inf lin as in text) ववध

41 [a]) $K_{3\,6}$ क्षणेनाहन्य, K_4 (m as in text) सर्वांश्चाहन्स, K_6 सर्वांश्चाहनद्, $Ñ_1$ B_{3-6} Dn_2 $D_{1-3\,5\,7}$ क्षणेनाहनद्, T_1 G_1 M_{1-3} °नाहरस, T_2 G_2 M_4 °नाघ्नन्स (for नाहन्स) $Ś_1$ वहलान् (for बलवान्) D_4 G_3 क्षणेनाभ्य(G_3 °न न्य)हनत्सर्वान्. — In B_1, 41[bcd] is damaged —[b]) K_3 M_4 यस्य, Dn_1 ये च (for येऽस्य) K_2 °पथं (for °पथे) K_2 गता, K_4 गत° (for स्थिता°) —[e]) K_1 °माडल, K_2 °मडळं —[f]) K_3 सच्छिन्न, K_6 प्रच्छन्नं (for संछन्नं) G_1 (before corr) पर्वतोपम (for सर्वतोऽभवत्).

42 K_4 om (hapl) 42[ab] —[a]) $Ś_1$ damaged. K_3 तासु; D_7 तस्तु (for तांस्तु) Dn_2 दृष्ट्वा (for हत्वा) K_2 सर्वान्, Dn_1 कामान् (for काकान्) —[b]) K_2 कौरव्य (for कौशिको) D_7 मवन् —[c]) K_5 D_7 प्रतिटत्य (for °कृत्य) $Ś_1$ #यत्, $Ś_2$ K_1 तु यत्, $D_{1\,2}$ तु तत् (for यथा) $Ñ_1$ यथान्याय (for °काम) —[d]) K_2 शस्त्राणां; Dn_2 शत्रुणा (for शत्रूणां) Dn_1 शत्रू $Ś_2$ K_3 Dn_2 T G_3 -सूदन (Dn_2 न), K_4 Dn_1 सुदन, B_1 सूदन, M_{3-4} कर्शन (for सूदन°)

43 [a]) K_6 Dn_2 $D_{1\,4\,7}$ T_1 G_1 त (for तद्) K_1 सोपद, $K_{2\,3\,5}$ D_4 G_3 सौप्तिक, K_4 सोपधिं, D_2 G_1 सोपथ, T G_2 तादृश, M_2 सौत्रध (for सोपध) —[b]) M_2 तु तन् (for कृत) — B_1 om 43[c]–45[b] —[c]) K_{3-6} B_{2-5} D (except Dn_1 D_4, $D_{5\,8}$ om) G_1 (after corr) तद्भावे (for तद्भाव) —[d]) K_3 द्रोणिर् $Ś_1$ $K_{2\,4-6}$ $Ñ_1$ B_{2-5} D ($D_{5\,8}$ om) T_1 M_3

तद्ध्यानकृतसंकल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ४३
उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४
नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ४५
पतंगाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ।
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ४६
तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
तं जना बहु मन्यन्ते येऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ४७
यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम् ।
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ४८
निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ४९
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतौ श्रूयेते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोकौ न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः । C 10 53 B 10 1 53 K 10 1 54

[ऽ]न्व(Ñ1 न्तु, D1 °न्वा, M° न्त)चिन्तयत्, K3 न चिंतयन् (for व्यचिन्तयत्)

44 B1 om 44 (cf v 1 43) —a) T1 येन (for ऽनेन) —b) Dn पक्षिणामद्य —c) Ś1 K1 2 क्षेपणे, Ñ1 क्षपण, D5 क्षयणे, G1 (before corr) क्षपना (for क्षपणे) G1 (before corr) °युक्त —d) Ś1 K1 4 Ñ1 P1 D1 G1 (before corr) प्राप्त (D5 प्रा) (for प्राप्त) M2 प्राप्त G म (for च) Dn1 मे (for मे) K4 मति, Dn मत (for मत)

45 B1 om 45ab (cf v 1 43) —a) Ś1 नेतु (for हन्तुं) K2 D1 कौरव्याणां यथार्थेन —b) D1 जितकाशिना —c) K2 कृतोत्साहाः; Dn कृतोत्साह —d) K1 2 P2 3 Dn1 लब्धलक्ष्या (K3 °क्षा), Dn प्राप्तलक्षा (for लब्धलक्षा) B D1 क्षात्रधर्मिणः —e) Dn2 राज्ञ, D2 प्राज्ञ (for राज्ञः) P2 समीपे P1 Dn D स(D स)काशात् (for सकाशे) K1 4 6 ते, B1 2 Dn D 1 3 तु (for च)

46 a) D4 नैतासग्नि (for पतंगाग्नि) K 2 Dn M2 समा M4 स्त्वामहमिमां वृत्ति —b) Ś1 [आ]स्थि, M3 [आ]स्था (for [आ]स्थाय) K2 D1 विनाशनी, B2 °विनाशनीं —c) Ś2 B2 युद्धमानस्य —e) D1 छद्मना K2 4 हि, K3 B1 2 Dn2 D2 4 G2 तु (for च) K5 छद्मना चैव सिद्धिश्च —f) K4 शूराणां (for शत्रूणां) K2 स (for च) G1 (before corr) जयो (for क्षयो) K2 भवेत् (for महान्)

47 Dn2 om 47 47ab damaged in B —a) B (B damaged) D1 2 तत्र, Cnp तत्र (as in text) K2 4 संशयात् Ñ1 अर्थो (for अर्थाद्) —b) Ñ1 °ऽन्या (sic), S (except G2) यस्तु (for योऽर्थो) K2 निःशयितो D2 महान् (for भवेत्) K6 घोरार्थो निश्चयो भवेत् —c) G1 (orig) तज् (for त) Ñ1 चक्षना (for तं जना) K2 उप (for बहु) Ś1 मन्यत —d) K D1 यथा, K6 येन, B1 4 Dn1 D2 5 7 G2 ये च (for येऽर्थ) B2 D1 येऽत्रशास्त्र(D2 ये च शास्त्रे)विदो जना, T1 योऽर्थशास्त्रविशारद, G2 ये च शास्त्रविदो नरा

48 a) K2 Ñ1 यथाप्यत्र K1 4 6 T1 G1 यथाप्यत्र (T1 °प्यति, G1 °पि तु), D1 ये चाप्यत्र (for यच्चाप्यत्र) K1 B1 2 Dn2 D1 4 वाक्य, S (except G2) कार्यं, Cnd वाच्य (as in text) —b) B2 वाक्य (for लोक) S2 °निर्मित (for निन्दितम्) —c) B1 न कर्तव्य (for कर्तव्य तन्) G1 तु (for तन्) —d) K2 क्षात्र (for क्षत्र) M3 °धर्मे च K6 वर्तत

49 a) S (except G2) कर्माणि (for सर्वाणि) —c) K1 सोपदानि, D2 सोपाधानि, D4 सोपधीनि, G3 विविधानि (for सोपधानि) K2 कृतान्यस्य, K4 6 कृतान्यत्र (for कृतान्येव) —d) Ś1 निकृता°; G3 सुकृता (for अकृता)

50 a) Dn1 तस्मिन् (for अस्मिन्) Ś1 B1 गीत, K2 G3 गीता, Ñ1 B2–4 Dn D1–3 5 7 T G1 2 M गीता (for गीतौ) —b) Ś1 K2–4 6 Dn2 श्रूयते, Ś2 Ñ1 B Dn1 D1–4 5 S श्रूयते, D7 श्रयते (for श्रूयेते) K2 D1 तत्त्व (for धर्म) S2 °चिंतकं, D7 S (except G2) °चित्तमैः (D1 °कैः) (for चिन्तकैः) —c) Ś1 श्लोको K2 Ñ1 B Dn D1–3 5 7 T2 G M श्लोका, T1 °लोक (for श्लोकौ) K3 4 अपेक्षद्भिस् —d) Ś2 तथ्यार्थेन, K4 °र्थो, K5 °र्थो, K3 S तत्त्वार्थे, Ñ1 B Dn D1–3 5 तत्त्वार्थास् (for तत्त्वार्थं) Ñ1 D7 °दर्शिन (for °भि)

51 K4 om (hapl) 51ab —a) K1 (marg) निर्गते च, K3 [ऽ]प्यदीर्घेण, B3 (marg) निशीर्णे च;

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५१
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३
स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४
नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं ह्रिया वृतः ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६
एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca d विदीर्णे च (as in text) K6 B2 4 5 Dn D3 5 7 वा (for च) K3 विश्रांते च विवर्णे च; G3 परिक्रांते च दीने च —b) Ś1 कुजरे (for भुञ्जाने) K4–6 B4 5 Dn D3. 5 7 M1 वापि, K3 चैव; D4 चोप (for चापि) B1 2 कृतचेतसि (for चापि शत्रुभि) K3 शत्रुषु; G3 सर्वेश (for शत्रुभि) Ñ1 सुखेन भुवि वर्जिते; B3 विश्वस्ते संकटेपि च. — G3 om 51cd —c) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (inf lin) वा (for the first च) K5 Dn1 प्रदेशे (for प्रवेशे) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (inf lin) वा; G3 न (for the second च) Ñ1 B5 प्रस्थाने चैव दायादे (Ñ1 चाप्रदेशे च), B3 भुंजाने चाप्रवेशे च —d) Ś2 प्रकर्तव्य, D7 प्रहर्तव्या (for °व्य) Ś K4 Ñ1 D3. 4 बले, K3 बलै (for बलम्)

52 a) K5 D4 निद्रायाम्, B1 सनिद्राम्; G3 निद्रार्थम्, M3. 4 निद्रांधम् (for निद्रार्तम्) —b) G3 तदा (for तथा) M3 [अ]हष्ट (for नष्ट) Ś2 K3 D3–5 M4 प्रनाय(D3 °म)कं, K4 प्रनायके; K5 प्रतारके; T2 G3 °प्रणायके, G3 प्रकायक, M2 प्रयत्नक (for °प्रणायकम्) —c) K2 भग्न; T1 छिन्न, G3 भिन्न (for भिन्न) K2–4 6 Ñ1 B1 D6 7 G1 (after corr) 3 योघ, M3 यौध (for योध) G2 सर्वं, M4 तच्च (for यच्च) —d) D7 त्रिधा (for द्विधा). Dn1 D7 मुक्त, Ca d गत (for युक्त) S (except G3) द्वैधीभूत तु (M च) (for द्विधा युक्त च) G2 3 तद् (for यद्) — After 52, K2–4 6 ins

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्धर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।
येन केन प्रकारेण रिपु हन्यात्तदाचरेत् ।
न च वध्य कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।
यदि शक्यो भवेत्कश्चिच्छेत्तुमामूलतो रिपु ।
तत्र यत्न प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

[(L 3) K6 भवेन्न्यायमवेक्षिता (for the post half) — (L 4) K3 4 आमूलको (for °तो) K6 रिपु]

53 a) D7 G2 इत्येष (G2 °व) T2 G1 2 M कृत्वा (for चक्रे) —b) B1 D7 G1 सुप्ताया (D7 °या) (for °ना) K2 5 B1–3. 5 T G1 2 M निशि (for युधि). G3 हनने रणे (for युधि मारणे) —c) K2 यदूना, M1 पद्दूनां (for पाण्डूनां) Ś2 च स; G3 सर्वे (for सह) —d) Ś1 K4. 6 D6 7 T1 द्रौण°

54 a) B1 शत्रूणा, T1 स कृत्वा, G1 (orig) सत्वर (for स क्रूरा) —b) M3. 4 निश्चित्य च (for विनिश्चित्य) S (except G3) पुन पुन (for मुहुर्मुहु) —c) Ś2 M1 प्रबोध°, K4 (marg) 6 प्रबोधयामास, K3 Ñ1 Dn D3 4 G2 3 M4 प्र(Dn2 D3 4 G2 प्रा)बोधयतौ तु (Ñ1 च) (for प्राबोधयत्तौ तु) —d) K2 T1 मातुळ — After 53, K6 B Dn D1–5 7 G (G3 marg) ins

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रबुद्धौ, D1 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp)]

55 a) Dn2 नौत्तर Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G3 प्रति(Ñ1 B1 °त्य)पद्येतां, T1 M प्रत्यपद्यस्स; T2 G1 2 प्रतिपद्यस्स (G1 also प्रतिपद्येता) K2–4 6 स (for च) —b) Ñ1 B1 2 युक्तौ, Dn1 मुक्त (for युक्त) Ñ1 B1 2 Dn1 क्रिया°, D4 भया, M3 4 धिया (for ह्रिया) Ś1 damaged, Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G1 3 वृतौ, M3 धृत, M4 धृत (for वृत) —c) K3 D1 2 सु (for स) G1 (after corr) अपि (for इव) B1 3 G3 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा; Dn1 तौ समुद्रमिव ध्यायन्, T G2 M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T G2 ज्ञात्वा) G1 (before corr) मुहुर्तमधि तज्ज्ञात्वा —d) Dn1 बाष्पविक्लवम् S (except G3) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्

56 K3 om 56 Before 56, G1 ins द्रौणि —b) K2 एकाकी स (for एकवीरो) — K3 om 56c–57b —c) T1 G2 यस्यार्थे G3 चैवम् (for वैरम्) T G1 2 आसक्त (for अस्माभिर्) —d) B1 2 D7 आशक्त, D3 स सक्त, T G1 2 अस्माभि (for आसक्त) M2 पांडुभि (for पाण्डवै) G3 सम (for सह) Ñ1 पाड वैरासक्तस्सह

पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५७
वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥ ५८
विनर्दन्ति स्म पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च ।
धमन्ति शङ्खाञ्शतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ५९
वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिस्वनैः ।
अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ६०
अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।
सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६१
दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां भृशम् ।
रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६२
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।
वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ६३
केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।
निहताः पाण्डवेयैः स्म मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६४
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः । C. 10. 68 B. 10. 1 68 K. 10 1 69

57 K2 om 57ab (cf. v 1 56) — a) Ś1 वृन्दैर्, G3 शूरैर् (for क्षुद्रैर्) — b) Ś K1 वृद्ध°; K3 युद्ध°, G1 सत्य° (for शुद्ध°) — c) D7 पतितो — d) D7 एकादशवसुपति (corrupt)

58 a) K3 क्षेत्रेग, K4 (m as in text) [अ]क्षत्रेण, Dn1 क्रुद्धेन (for क्षुद्रेण) — b) K1 G3 स(G3 सु) नृशमम् Ś1 पावेनामदश्च कृत — c) Ś2 T1 मूर्धाभिषि°, K6 मूर्धाभिप, M मूर्धावमि° — d) T G2 3 M2 परिमर्दितं, G1 (before corr) M1 3. 4 °मर्दता (for °मृद्नता)

59 a) K1. 2–6 D1 2 4 5 G3 विनदति, K2 त्रिन दंतश्च, Dn1 विर्निदति, T G1 2 M नर्दंति स्म (for विनदन्ति) Ś1 K2 5 Ñ1 B Dn D3 5 7 T G च, M हि (for स्म) — b) Ś1 **न्ति च, K4 क्ष्वेमति च, B1 क्षोभन्ति च, B3 क्ष्वेडयति, Dn2 उत्पलति च, S क्ष्वेळ T1 M1 3 4 °ल)ति च (for क्ष्वेडन्ति च) — c) K3 4 6 धमति च महा(K6 मुदा)शस्वान्, T G1 (before corr) 2 M दध्मु शङ्खाश्च शतशो (M2–4 बहुशो) — d) K1 (by corr) वादयति च, K3 हृष्टा भूवति (for हृष्टा घ्नन्ति च) K4 दुदुभिन्, Ñ1 B1. 3 दुदुभी, Dn1 दुदुभि

60 a) K2 वाह्निवोषम् (for वादित्रघोषम्) K1 3 4 तुमलो — b) B3 तूर्य (for शङ्ख) Some MSS °निस्वनै — c) K3. 4 नेरिता (K4 °तां) T2 घोषो (for घोरो) — d) K1 प्रेरय (for पूरय) Ñ1 च, B2–5 Dn D2 5 7 G1 (by corr) ह (for हि) G1 (before corr) दिश पूरयते वहि, G3 दिशो वै पूरयति हि

61 a) K3 घोष°; K5 T1 हेय° (for हेष°). — b) Dn1 इव (for चैव) K1 (before corr) 3 बृंहिता (for बृंहताम्) — c) K3 °नादाश्च — d) Ś1 सुमहास्त्वय, K1 [ऽ]स्य महारणे, K3 स महानय (for सुमहानयम्) M सुमहानेष श्रूयते

62 G3 om 62 — a) D7 दिश Dn1 प्राचिं, D7 प्राची (for °चीं) Ñ1 B1 3 5 समामाद्य (B3 °स्थाय) (for समाश्रित्य) S (except M1, G3 om.) दिशं प्रतीचीमाश्रित्य — b) Ś2 K1 3–6 B Dn D1–3 5–7 T M2 गच्छता (D7 °त) (for गर्जता) K2 हृष्टा रणगता भृश — c) K1 (marg) रथाना च, K6 रथेनेमि, T2 अथ नेमि (for रथनेमि) K2 Dn1 T2 स्वन(Dn1 °ना)श्चैव — d) D1 2 S (G3 om) रोम° (for लोम°) K2 श्रूयते लोमहर्षण

63 a) Ś2 पाण्डवे — b) K1 यदेतत् (for यदिद) Ñ1 फल्द, D7 कदन, T1 G1 (also as in text) 2 दुष्कृत (for कदन) G2 हुत (for कृतम्) — c) G3 यत (for त्रय) K2 तत्र, K6 सृष्टास् (for शिष्टास्) — d) K2 शिष्टा, K4 Ñ1 B Dn D1–3. 5 7 T2 G1 2 अस्मिन्, T1 ह्यस्मिन् (for तस्मिन्) G3 अहनि (for महति) K4 वैशसे

64 ab) K1 3. 4 6 D4 नागा(K1 °ग)युत° (for नागशत°) K6 सर्वे (for the second केचित्) Ś2 K5 D1. 2 4 सर्वार्थं, K6 शस्त्रास्त्र (for सर्वास्त्र) Dn1 केचित्सर्वास्त्रकोविदा स्त्वन्निनागायुतास्त्रणे — c) S (except G3, G1 before corr) पाण्डवैर्येः स्म (T1 G2 येंस्मान्) (for पाण्डवेयैः स्म) K5 B2 3 5 Dn D1–3 5 7 G1 (by corr) 3 ते, B3 च (for स्म) — d) K2 अन्य, G3 पश्य (for मन्ये) M2 कालविपर्यय K2 पर्ययात् (for पर्ययम्)

65 a) K2 भावतो, B1 भाव्यत (for भाव्य हि). K3 4 6 Ñ1 B3 तु (for हि) D3 एवमेव सदा भाव्य — b) G3 शौर्य (for नून) Ñ1 कालस्य, G3 वीर्येण (for कार्येण) K5 अन्यात्किं करवामहे — c) K3 4 6

यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ६५
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।
व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।
श्रुतं ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
ममापि तु वचः किंचिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ १
आबद्धा मानुषाः सर्वे निर्बन्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
न हि दैवेन सिध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः ।

Ñ1 तथा (for यथा) Ś1 K1 ह्यसदृशी (K1 °शो), Ñ1 यस्सदृशी, T1 G2 यस्येदृशी (for ह्यस्ये°) K3 नेष्टा —^{d}) K2 B Dn D1-5 6 7 कृत, K3 4 6 कृता (for कृते) K2 कार्ये च, Ñ1 कार्ये सु, S (except G3) यत्नेपि (for कार्येऽपि) K3 4 6 दुष्क्ले, K5 दु करे, M4 दुष्कृते (for दुष्करे)

66 ^{a}) Ñ1 B2 3 5 D4 G3 M भवता तु (G3 च), D1 3 भवतोस्ति (for भवतोस्तु) B1 यथा (for यदि) —^{b}) D2 G1 (both by corr) सा (for न) Dn1 मोहान् Ś2 B1 T2 अपि नीयते (B1 T2 चीयते), K2 अपि चेह वै, K6 अपचीयता, Ñ1 अप्यचीयते, B3. 4 Dn1 D1-3 5 7 M अपनीयते (Dn1 °त), B5 Dn2 अवहीयते (Dn2 °नीयते) (for अपचीयते) G2 न मोहाय विधीयते —^{c}) Ś1 K1 उत्पन्ने, Ś2 (marg; also as in text) व्युत्पन्ने, K3 व्यापन्नो, K5 D4 विपन्ने, K6 व्यापिन्ने, T G1 2 व्यसने (for व्यापन्ने) —^{d}) K5 यत्तत्, K6 यद्धि, M4 त्वन्न (for यन्न) T1 श्रेयस्त्वन्नस्, G2 श्रेयसे यत् (for यन्न श्रेयस्) D1 2 तदुच्यते, G3 विधीयता, M4 तदुइयता (for तदुच्यताम्)

Colophon —*Major parvan* M1 शल्य —*Adhy name* Ś1 K1 कौशिकनिदर्शन, K5 D1 2 4 कौशिकदर्शन, T2 M2 सुतमारणनिश्चय —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 M2-4 2, Dn2 T G1-3 1 (as in text), M1 67 (of Śalyaparvan) —*Śloka no* K3 6 Ñ1 70, B1 68

2

1 ^{a}) K1 T2 श्रूयते, Dn1 श्रूयसे (for श्रुत ते) G3 om. सर्वं —^{b}) B4 Dn D1-3 5 7 यद्युक्त (for हेतुयुक्त) B4 Dn D1-3 5 7 त्वया, T2 G2 महा (for मया) Ś2 [अ]सिमो, K1 [अ]भिमो, K3 विभौ, T1 M प्रभो (for विभो) —^{c}) Ś1 ममाद्य G3 वचन (for तु वच) —^{d}) Ś1 शृणुष्वैतन्, K2-4 6 शृणुष्वाथ; T G2 शृणुष्व च (T2 सु), G1. 3 M तच्छृणुष्व (for शृणुष्वाद्य) K1 महाव्रत, D3 °भुज, D7 °भुजा, M4 महद्भुज (for महाभुज)

2 ^{a}) Ś1 आयांवा, Ś2 Dn1 Ca d आवधान्, K1 कार्याधा, K3 4 S (except G2) आरभा, K5 D4 अवध्या, K6 आरमन्, D1 आवेद्धा (for आबद्धा) —^{b}) Ś2 K B (B2 marg) Dn D1-5 7 S (except T2) निर(Dn1 °र्व)द्धा, Ñ1 B2 विबद्धा (for निर्बन्धा) K4 M1-3 कर्मणो —^{c}) K4 दैव, K5 D4 दैव, K6 देवे (for दैवे) K5 D4 °कारश्च —^{d}) T2 तावन् (for ताभ्यां)

3 ^{a}) T2 देवेन —^{b}) K2 कर्माणि कानि, K3 कर्मण्येकेन, K5 Ñ1 B5 Dn D2 5 7 T1 कार्याण्येकेन (for कर्माण्ये°) Dn1 D2 सत्तमा —D5 om (hapl) 3^c-4^b —^{c}) Ś1 D4 कर्म नैकेन, M4 कर्मकैकेन T1 G2 न पौरुषेण चैकेन —^{d}) G3 M ताभ्या (for द्वाभ्यां) Ñ1 च (for तु)

4 D8 om 4^{ab} (cf v 1 3) —^{a}) K2 G2 द्वाभ्याम्, T G1 3 आभ्याम् (for ताभ्याम्) G1 युताभ्या also उभाभ्यां (as in text) Ś1 K1 (before corr) सर्वार्थ; D7 सर्वाभ्यां (for सर्वार्था) B5 ताभ्या युताभ्या सर्वे तु —^{b}) K1 निर्बद्धा, T1 निबधा, T2 निबंधा (for निबद्धा) B4 Dn D1 2 5 7 Ca अधमो° (for ह्यधमो°) Ñ1 नियद्धाभ्या तु योगत —^{c}) Ś2 प्रवृद्धाश्चैव, B5

प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४
पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।
कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ५
उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।
व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ६

प्रवृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।
प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ॥ ८
ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ । C. 10. 73 B. 10. 2. 9 K. 10. 2. 9

प्रवृत्ताश्चैव, T G प्रवर्तमाना, M1 2 4 वि(M1 नि)-वर्तमाना, M3. 4 (inf lin) विवर्धमाना (for प्रवृत्ता श्चैव) D7 दृश्यते —d) G1 (before corr) निर्वृत्ताश्च, M3 विवृत्ताश्च (for निवृ°) K2 सर्वथा (for °शः) — After 4, Dn2 ins

7* न वा पुरुषकारेण समिद्धिश्चैव सर्वदा ।

5 a) K3 पर्जन्य, B3 पर्यन्य K2 Dn2 वर्ष, K6 वर्षंत्, B1 वर्ष°, M4 वर्षात् (for वर्षन्) —b) K6 Dn2 किं तु, D3 Ca d किं न (for किं नु) Ś2 सादयते K1 किं न्वसौ मन्यते फल —Ś1 K1 D3 G1 om (hapl) 5cd, Ñ1 reads it on marg, T G2 M read 5cd after 6 —c) Ś2 दृष्टे, Cd कृष्टे (as in text) T G2 3 चाप्य(G3 °म्य)वर्षन्, M1 2 4 चाप्यवर्षे, M3 [s]प्यवर्षे च (for तथावर्षन्) —d) Ś2 K3 4 B1-3. 5 Dn D1 5 T2 M4 किं न, K6 किम (for किं नु) K3 साधये

6 B5 repeats 6ab after 10 G1 reads 6 on marg —a) Ś2 चास्य चैवास्य, K1 Ñ1 B2 Dn2 D3 5 चापि दै°, K2 चाप्यदै°, K4 D1 2 (before corr) चाथ दै, K6 M3 चैव दै°, B3 अप्यदै°, B5 (second time) चाप्यदैवं तु, D7 वाप्यदैवस्य, G3 चैव दैवस्य, M2-4 चैव सर्वस्य, Cv चापि सर्वस्य (for चाप्यदैवस्य) —b) K2 6 Ñ1 B (B5 both times) Dn2 D3 5 T2 G2 ह्यनुत्थान च, T1 M Cd अनुत्थान च, G3 [अ]नुत्थान चैव (for ह्यनुत्थानस्य) K5 चैव हि, M1-3 दैवत (for °तम्) Dn1 [अ?]ह्यनुत्थान तथैव त —c) K4 भव्य, S (except G1) व्यर्थो (for व्यर्थं) K3 तत्पर्व, K4 6 सर्व तु, Ñ1 सर्वस्य (for सर्वत्र) —d) Ś1 पूर्वकस, K1 पूर्व कस्, K4 Ñ1 B1 3 Dn1 D7 T1 G1 2 M2 पूर्वकस्, T2 पूर्वंतस्, G3 पुत्रक, M1 3 4 सर्व कस् (for पूर्वं कस्) B2 4 5 Dn2 D1-3 5 पूर्व(Dn2 पुन)स्तत्र विनिश्चय — After 6, T G2 M read 5cd

7 a) Ś2 B1-4 Dn D1-3 5 7 G1 (by corr) 2 सुवृष्टे, K2 4-6 D4 T G1 (before corr) 3 M सुकृष्टे, K3 सुकृतेष्टे, Ñ1 सुदृष्टे, B5 सुवृत्ते (for प्रवृष्टे as in Ś1 K1 only) Dn1 D7 G1 (by corr) तु, G1 (orig) च (for च) K2-4 Ñ1 G3 तथा (for यथा) S दैवे, K2 देशे, K4-6 D4 S क्षेत्रे (for देवे) —b) K3 4 6 T G2 3 M2-4 देवे, G1 देशे, M1 एव (for क्षेत्रे) D7 [s]थ (for च) K3 कर्शिते, K3 4 6 Ñ1 S वर्षिते, B1 वर्षिते, Dn1 कर्षते (for कर्षिते) K5 D4 देवे सम्यक्च वर्षति —c) K2 बीजान्महागुणो —d) G3 तदा (for तथा) Ś1 ह्यमानुषी, D7 ही मा°, T च मा°, G1 (before corr) त्वमा° (for हि मा)

8 a) D7 corrupt Dn2 देव Ñ1 G1 3 M1 हि (Ñ1 सु) निश्चित्य, T G2 M2-4 हि दुश्चित्य (for विनिश्चित्य) —b) Ś2 (m as in text) स्ववर्षेणैव, K2 स्तेवशेनैव, G1 (before corr) स्ववशैनैव, M1 2 स्ववश नैत्र (for स्ववशेनैव) Ñ1 B2 4 Dn D1-3 5 7 G1 (bv corr) स्वय चैव (Ñ1 नैव, Dn1 देव) प्रवर्तते —c) Ś1 K1 प्राय K3 T1 G1 (before corr) 3 M प्रज्ञा, K3-6 G1 (by corr) प्राज्ञ°, Dn1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा) Ś1 K1 4 °कार च, K5 कार हि, Ñ1 B1-4 Dn D3 5 7 G1 (by corr) कारे तु, B5 कारे च, D1 2 °कारे हि, G1 (before corr) °कारस्तु, M1 कारेण, M3 4 °कारस्य (for °कार तु) —d) Ś2 घटते, K3 5 Ñ1 B Dn D1-5 7 T G1 (by corr) 2 वर्तते, K4 6 G1 (before corr) 3 M वर्तते (for घटन्ते) K6 दास्य, B3 दाक्षम्, D7 दाक्ष्वम्, S (except G1) दैवम् (for दाक्ष्यम्) K3 G1 (before corr) आश्रित°, K4 5 आस्थित°, K6 सस्थित°, B2 Dn2 D1-3 5 G1 (by corr) आश्रिता°, T1 आस्थित, G3 M आस्थिता (for आस्थिता) K2 शम दाक्ष क्षमा तया

9 a) D4 हि सर्वे (by transp.), G1 (also as in text) 2 M4 सर्वेपि (for सर्वे हि) K3 4 6 कामार्था; D7 कार्यर्थं, Ca d कार्यार्था (as in text) —b) Ś1 मानुष्याणा, D4 7 Cd मनुष्याणां (as in text) K5 D3 नरर्षभा (for °भ) —c) K2 विचेष्टतौ; K5 D° °ष्टत, Ñ1 B1-3 5 Cd विवर्तत°, G3 विवेष्टत (for विचेष्टन्तश्च) Ś2 K2 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 स्म, S प्र° (for च) D7 दृश्यते —d) K2 Ñ1 B Dn D1-5 7 तु, D4 स्म (for च) S2 K5 D4 ह,

विचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ९
कृतः पुरुषकारः सन्सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ १२
प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३
चेष्टामकुर्वल्लँभते यदि किंचिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ १४
शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्नुते फलम् ।

$K_{2-4.6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{8.5.7}$ G_8 च, T_1 $G_{1.2}$ M तु (for हि)

10 ^{a}) K_2 Dn_2 तत॰, $D_{1.2}$ (orig) कुत॰ (for कृत॰) $Ś_2$ K_2 $\tilde{N}_1$ स, K_5 D_4 य॰, $B_{8.4}$ Dn $D_{1-8.5.7}$ G_1 (by corr) च; B_5 तु, T_1 G_1 (orig) $_{2.8}$ [अ]पि, T_2 M हि (for सन्) —^{b}) Dn_1 सापि, T_1 $G_{1.2}$ M_4 सो हि (for सोऽपि) K_1 $D_{1.2}$ (orig) दैव न, Dn_2 दैवे च; D_7 देवेन, Ca d दैवेन (as in text) $\tilde{N}_1$ मनसोपि न(?) सिध्यति —^{c}) K_2 अतोस्य, D_7 G_8 M Ca d अथास्य (for तथा॰) $\tilde{N}_1$ फर्तुम् —^{d}) $Ś_1$ अभि * वर्धते, $Ś_2$ (orig) नाभिनिर्वर्तते, $Ś_2$ (marg by corr) K_1 दैवेन वर्धते, K_8 अभिनिवृत्तते, G_2 ॰निर्वर्धते, G_8 ॰निर्वृत्यते, $M_{8.4}$ अतिनिर्वर्तते, Ca d अभि॰ (as in text) K_2 फळ, D_7 (corrupt). — After 10, B_5 *repeats* (with var) 6^{ab}

11 ^{a}) B_5 Dn_2 च, S Cv हि (for तु) — K_5 om (hapl) 11^b–12^a —^{b}) K_6 दक्षिणा, Ca d दक्षाणा (as in text) Dn_1 $G_{1.8}$ दैवनिर्जित (G_8 ॰वर्जिना) (for दैववर्जितम्) Dn_2 $D_{4.7}$ G_1 (*inf lin*) प्रायो दैव जितं ($D_{4.7}$ ॰वार्जित, G_1 ॰वार्दित) फल — Dn_1 om (hapl) 11^{cd} —^{c}) K_2 विफलं, D_4 दृश्यसे (for अफल) D_4 नियत (for दृश्यते) —^{d}) K_2 T_1 G_2 सम्यगभ्युप॰, D_7 सम्यगपुप॰ (sic), M_2 ॰भ्युपपादित (for ॰तम्)

12 K_5 om 12^a (cf v l 11) —^{a}) K_2 तत्रा लस, $\tilde{N}_1$ तत्रालस्य, T_1 G_1 (before corr) $_{2.8}$ अत्रालसा, Ca d तत्रा॰ (as in text) —^{b}) K_2 भवति मनीषिण॰, $K_{8.5}$ भवति (K_5 भवत्यो) मनस्विन, D_7 corrupt. —^{c}) K_1 उत्थानां Ś K_1 च (for ते) K_6 B_6 T_2 M_1 विगर्हते, T_1 G M_2 हि गर्हते, $M_{8.4}$ [ऽ]भिगर्हंति (for विगर्हन्ति) — G_2 om (hapl.) 12^d–14^a —^{d}) D_7 प्राज्ञान, G_8 प्रज्ञान, Ca d प्राज्ञाना (as in text) K_6 तन्निरोचते; D_7 तेन्नरोचतो (sic), G_8 न रोचते (for तन्न रो)

13 G_2 om 13 (cf v l 12) —^{b}) K_2 G_8 नफल, K_5 D_4 सफलं; $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-8.5.7}$ T_2 नाफल, T_1 विफल, G_1 सुफल (*for* अफल) —^{c}) D_7 *om from* पुन up to तावु (in 14^d) $\tilde{N}_1$ B_2 तु (for च) —^{d}) Ś $K_{1.5}$ D_2 (marg by corr) $_4$ दृष्ट, K_2 लस्येन्, Dn_1 कृत्वा, Dn_2 $D_{8.5}$ $G_{1.8}$ M पश्येन्, $D_{1.2}$ (orig) पश्यन्, T_1 तस्य, T_2 पश्य (for दृश्येन्) Dn_1 T_1 G_1 महत्फल Cv as in text

14 D_7 om up to तावु, G_2 om 14^a (cf v l. 13, 12) —^{a}) K_2 भवति (for लभते) T_2 चेष्टा कुर्वन्स लभते, Cd चेष्टा न कुर्वं॰, Ca. v as in text. —^{b}) S कश्चिद् (for किंचिद्) —^{c}) T G_1 (before corr) $_{2.8}$ यावन्, M_{2-4} यो वै (यो वा) K_4 om. न. K_2 कर्ता (for कृत्वा) —^{d}) $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ B_1 दुर्धर्षौ, K_1 दुर्धर्षौ; K_5 दुर्मुखौ, $B_{2.4.5}$ T_2 Ca. d दुर्दर्शौ, B_3 दुर्द्धर्षौ, T_1 दुर्दशात्, $M_{2.8}$ दुर्देशौ (for दुर्दशौ). G_8 ददृशाते उभावपि

15 ^{a}) $\tilde{N}_1$ Dn T_2 जीवित, Cd जीवितु (as in text) —^{b}) K_2 नाळस॰, Dn_1 नालभ॰, Dn_2 मानस॰, D_8 नालभ, M_2 नाल स (for नालस॰) K_1 एदते, M_8 एधितुं (for एधते) —^{d}) K_1 दक्ष॰ $Ś_2$ (marg, also as in text) K_1 महाफला॰, K_1 (before corr) महाबला॰, M_8 सुखैषिण॰, Ca d हितैषिण॰ (as in text).

16 B_8 repeats 16^{ab} —^{a}) K_1 दक्षा॰ K_1 समारभा, S समारभ्य (for ॰रम्भात्) —^{b}) $K_{8.4.6}$ $\tilde{N}_1$ B_1 Dn $D_{1-8.5}$ कर्मणो K_2 G_8 अश्नुते, K_8 नाश्नमे, K_6 राश्नुते (for नाश्नुते) K_2 फळ — K_8 om. 16^c–17^b —^{c}) D_7 न वास्य (for नास्य) —^{d}) $Ś_2$ Dn_2 तत्त्व वाप्य(Dn_2 ॰ध्य)धि, K_2 सर्वं वाप्यधि॰, $K_{4.6}$ सर्वं चाप्यधि, K_5 तत्त्व चाप्याधि, $\tilde{N}_1$ B_2 (marg) $_{8.5}$ सर्वं चाप्यनु, B_{1-8} सर्वं वाप्यनु॰; B_4 Dn_1 लब्धव्य चाधि॰, $D_{1-8.5}$ लब्धव्य चाधि ($D_{8.5}$ नाधि॰), D_4 तत्त्व चाप्यनु॰, D_7 तत्त्वा वाप्यधि॰ (sic),

नास्य वाच्यं भवेत्किंचित्तत्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ १६
अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्ठितः ।
स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७
एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थान्नैष बुद्धिमतां नयः ॥ १८
हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ १९
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २०
सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
तेऽस्य योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२
वृद्धानां वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३ C. 10. 93 B. 10. 2. 24 K. 10. 2. 24

T G3 यदाश्चास्याधि°, G1 M3. 4 (inf lin) स्पर्शं चास्याधि° (M3 °मि°), G3 न वा चाप्यभि°, M1 2 4 फल चास्या धि° (for तत्त्वं चाप्यधि°)

17 K3 om 17ab (cf v 1 16) —a) D7 आकृत्वा, T G1. 2 नाकृत्वा (for अकृत्वा) K1 यो काले, T G M1. 2 लोके हि, M3. 4 लोको हि, Cv लोकेऽस्मिन् (for यो लोके) —b) Ś1 विष्यतृ (sic), K1 इच्छति, G3 विंदति (for विन्दति) Ś1 *ष्टित°; Ś2 Ñ1 B1-3 5 विष्टिव, K2 4-6 B4 Dn2 D1. 2 (before corr) 5 घिष्टित, Dn1 विष्टीत°, D2 (marg by corr) दिष्टत°, D4 [अ]घिष्टित°, D7 घिष्वित्ता; S कर्हिचित् (for विष्टित°) —c) K3 याति, D7 यति (for याति) K2 सोनुपत्तव्यता याति —d) Ś1 K1 श्रेष्ठो, D7 द्वेष्यो यो (for द्वेष्यो) K1 नैव स, K3 प्रायस°, K4 प्रायदा, B3 सर्वस°, Dn2 D1-3 भूयश° (for प्रायश°)

18 a) Ś1 K1 D1. 2 (before corr) अनादृत्य, Ca d °दृत्य (as in text) —b) K1 यत्र ते, B4 D7 वर्तते (for वर्तते) K1 Ñ1 B3 G3 यस्ततो°, K2 यस्त्वयो°, K6 य स्वतो°, D7 रास्वतो° (for यस्त्वतो) —c) K4 स करोत्या°, T1 स कुर्याद्या°, T2 G2 3 M स (M1 न) कुर्यादा°, G1 स्वीकुर्यादा° (for स करोत्या°) K3 नार्थं, Ca d ऽनर्थान् (as in text) —d) Ś2 K6 नेष, K4 D1 M2 एष, Ñ1 B2-4 Dn D3. 5 T1 G1. 2 एष, B1 वेष (for नैष) D7 बुद्धिमता, T1 °मतो (for °मता) T1 [s]न्वय, T2 वर, G1 नय (for नय°)

19 a) D4 हीन —Ś K1 Ñ1 om (hapl) 19b–19e —b) K5 B4 5 Dn1 D1-3 यदि, S तथा (for यदा) K3 देवेन —e) K3 4 6 विनैताभ्याम्, T1 अयोमाभ्याम्, G2 अयोत्काभ्याम् (for अथैताभ्याम्) —d) D5 उत्थानाम् K3 समुत्थानफलं भवेत्, K3 उत्थानफल लभेत् (submetric) —f) K1 सिद्धिति

20 a) Ś1 damaged K1 दैवादेभ्यो (for दैवतेभ्यो) D7 M1-3 नमस्कृत्वा (for °स्कृत्य) —b) K5 6 यस्त्वा(K6 स्व)र्थान्, D7 यत्स्वर्थान् (for यस्त्वर्थान्) K1 ईयते (for ईहते) —c) Ś2 वक्ष्यो (for दक्षो) K2 4 दाक्षण्य Ñ1 °संयुक्तो (for °संपन्नो) —d) K5 Dn2 D4 G1 (before corr as in text) मोघैर्, Ñ1 मोहैर्, Dn1 मोघ, D1 2 (before corr) 5 घोर, D3 मोध, D7 मोघौ, M3. 4 मोघो, Ca d मोघ (as in text) K1 न हन्यते, K3 हि ह°, T1 निह° (for विह°)

21 a) K2 सम्यग्हीन°, K6 M2 °गीह°, D2 (before corr as in text) G3 °गीहन्, G1 (before corr) °ग्वेधा, Ca d °गीहा (as in text) K2 6 M2 पुनरय; D2 (before corr as in text) G3 पुनरिह —b) S K6 D4 M3. 4 यद्वृद्धान्, K1 यामृद्धा, K4 M1 या वृद्धान् (for यो वृद्धान्) K3 °सेव्यते, B3 °सेविता (for °सेवते) —c) G1 (before corr) अपृच्छच्च (for आपृच्छति) Ñ1 B1 हि, M3 om., M4 व (for च) K3 यथा श्रेय°, K5 यदि श्रेय°, B3 M2 च य श्रेय°, M1 वच श्रेय° (for च यच्छ्रेय°) G3 अप्रिय चापि तच्छ्रेय° —d) K3 4. 6 य करोति; D1 2 तत्करोति (for करोति च) Ñ1 हि, D7 वा (for च)

22 In B5, 22ab is damaged —b) K1. 2 6 पृष्टव्या, K5 प्रष्टव्यो, G3 द्रष्टव्या (for प्रष्टव्या) K4 D7 °समता, K5 °समत; G3 °सत्तमा (for समता) —c) Ś1 K1-3 5 B1. 5 तस्य, Ñ1 B2-4 Dn D1-5 7 ते स; T2 योस्या, G3 M2-4 यस्य (for तेऽस्य) Ś1 योगं, K1 G1 3 M2 योग°, B1 योग, Ca d योगे (as in text) K2 फळ मूळ, M2 परिन्यूनस (for पर मूलं) —d) K2 तन्मूळ Dn1 विधिर् (for सिद्धिर्) S (except T2) इष्यते (for उच्यते)

23 a) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा) —b) K2-4 6 Ñ1 B Dn D3 7 T2 M1 3 4 योभ्युत्थान, D1 2 ह्युत्थानं य°, D5 योप्युत्थान, G3 यो ह्यात्मान (for यो ह्युत्थान)

रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहेत मानवः ।
अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४
सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
असमर्थ्य समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५
हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह ।
वार्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६

पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ २७
अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८
अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिन्तयतः किंचित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९

K2 प्रकल्पयेत्, K6 G8 प्रचोदयेत्; B1. 2 नियोजयेत् (for प्रयोज) — c) T2 उत्थितस्य — d) K5 M1 सदा स, K6 स तदा (by transp), T1 तत्तस्य, G2 तदस्य (for तदा स) D5 स्वभते Ś1 क्वचित्, Ś2 [ऽ]चिर, K1 जन (for ऽचिरात्)

24 a) K2 कामाद् (for रागात्) K1 (before corr) लोकाद् (for लोभाद्) Dn1 T2 G2 रागाल्लो भाद्भयात्क्रोधाद् — b) K2–4 6 Ñ1 B Dn2 D1 2 (before corr) 3 ईहति; D6 आर्हेति, D7 आनीहेत (for ईहेत) Ś1 माधव (for मानव) Dn1 योर्थो हीनेन मानव, T1 योर्थानीर्ततमानव — c) Dn1 Ca d अनीहश्, G3 M2–4 अनयश्, M1 अनेयश् (for अनीशश्) K8 [अ]नमानी, D2 (by corr) [अ]भिमानी, D7 वमानी, M4 [अ]पमानी (for [अ]वमानी) — d) Ś2 सोचिर, K8 6 शशीघ्र, T2 शीघ्र भ्र, G8 स दीर्घं (for स शीघ्रं) K6 भ्रस्यिते, Ñ1 T2 G1 (before corr) 2 3 भ्रश्यति, B5 *स्यति (for भ्रश्यते)

25 a) T2 M3 4 योय (for सोऽय) K3 दुर्यो धनेनार्थं, Dn1 पुनर्धनेनार्थे — b) K1 दुष्टेन, K5 मूढेन (for लुब्धेन) K6 [अ]नर्थ (for [अ]दीर्घ) — c) Ś1 K1 असामर्थ्यं, K3 Ñ1 B2 4 Dn D1–3 5 T1 Ca d असमर्थं, K3. 4 6 B1 3 5 G3 M3 4 असमध्य; K5 D4 7 T2 G2 असा(D7 स)मर्थ्यात्, G1 (before corr) असमर्थं (for असमर्थ्य) G1 (before corr) समारभो; Cd लब्धो, Ca रब्धो (as in text) — d) K4 D2 (before corr) त्वादिविचिंतित, K6 मूढेनानर्थे, D1 त्वादिति चिं, D2 (after corr) त्वाद्यविचि, T G1 2 M3 4 त्वादफलीकृत, Ca d as in text

26 a) K2 हृतबुद्धिर्, K4 हितबुद्धिन्, Dn1 हित बुद्धिम्, D5 हीतबुद्धीन्, T1 G3 M हीनबुद्धिर्, T2 हित बुद्धीर्, G1 हीन पुनर्, G2 हितबुद्धिर् (for हितबुद्धीन्) — b) K6 T1 समम्या, D7 साधनि (for साधुभि) T2 सता (for सह) — c) K8 वार्यमाणा, D4 मानो, Cd वाह्यमानो, Ca वार्यमाणो (as in text) — d) K3–4 6 चल(K3 ल)वत्तरैं, D7 गणवत्तरैः

27 a) K3 दुःशीळो, K4 दु शिलो — b) Ś2 Ñ1 B Dn D1–3 5 धैर्यं (for दैन्य) K3 3 D1 (before corr as in text) T G2 M1 4 अर्हसि (for ति) — c) Ś तमत्यर्थे, K1 तमम्यर्थे, K3 तपत्यन्यो, Dn1 उत्पपाथ, T1 तदप्यर्थे, T2 तवाप्यर्थे, G1 तवात्यर्थे; G3 तापत्यर्थे, Ca d तपत्यर्थे (as in text) K3 B3 Dn1 D5 विपन्नो — d) Ś2 अनृत, K5 Ñ1 B Dn D2 5 S न कृत (for अकृत)

28 a) Ś2 अन्ववृत्ता, K4 6 अन्ववर्ता, Ñ1 अनु वर्ता (for अन्वावर्ता) K3 5 B Dn D1 2 (before corr) 3 5 7 S अनुवर्तामहे यत्तु (K5 Dn1 D4 य तु, B3 त तु) K8 अन्वव्रमिस्विय यत्तु, D2 (by corr) अनु तप्यामहे यत्तु — b) K3 3 5 B1 2 4 5 Dn1 D4 वय (K8 om वय) त, B3 यद्वय, Dn2 त वर, D1–3 5 त वय; D7 वयत्त, T1 भजत, T2 G1 3 M भजत, G2 भजत (for यत्तु त) Dn1 D7 पूरुपा — c) K8 (before corr) अस्मानय, K4 अस्मानप्य K1 त*त्, K3 M2 यस्मात् (for तस्मात्) — d) K6 जातो (for प्राप्तो) G3 दारुणो मत, M दारुणोदय (for णो महान्)

29 a) Ñ1 B1–3 5 D3 हि (for तु) K2 क्षया द्यापि; D7 ममद्यापि (for ममा) — b) S1 D2 व्यस नेनोपतापिना, K2 नोपतापित, K3 Ca d नोपतापिता, K6 Ñ1 B1 2 T G1 2 M1 2 नोपपादिता, B3 नाभि तापिता, G3 नोपपादिना, M3 न तु मोहिता, M4 न निपातिता — 29[cd] damaged in B5 — c) K3 बुध्द्या; B4 D1–3 T2 बुद्धिं (for बुद्धिश्) B4 चिंतय, D1 2 चिंतयता (for त) K4 (m as in text) तस्य, Ñ1 B1–3 चापि, Dn2 केचित्, D4 वापि, M3 4 नैव (for किंचित्) — d) Ś1 स, Ś2 K1 सा, K3 5 6 B1 2 Dn2 D1 2 G1 3 M2 स्व, D4 सु, T1 स (for स्व) Ñ1 B1–3 नाधिगच्छति, M2 नावबुध्यता, M3 4 नाभिपद्यते (for नावबुध्यते) G2 स्वय श्रेयोवबुध्यते

30 a) K1 Dn2 च (for तु) — b) Ś1 द्रष्टव्या; D7 प्रष्टव्य (for प्रष्टव्या) K4 (marg) बहवो (for

मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः ।
ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३०
ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३१
ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।
तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ३२
अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ।
कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ।
दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।
कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १
दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २
पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना । C. 10. 107 B. 10. 3. 3 K. 10. 3. 3

सुहृदो) Ñ1 B (B1 marg) Dn D1–7 8 9 जना, B1 नम (for बुधा) — After 30^{ab}, Ñ1 B Dn D1–3 8 9 S ins

8* तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः ।

[(L. 1) T2 ततोऽन्य T2 G1. 2 बुद्धि, G3 बुद्धि (for बुद्धिर्) T1 विनये M1 तन (for तत्र) Ñ1 पश्यत B1–3 तत्र श्रीश्च प्रतिष्ठिता (for the post half) — (L. 2) T2 G3 M1–3 वृद्धा, M4 वृद्धान् (for बुद्ध्या) B1 पुन, G1 बुधै (for बुधा)]

—^{c}) B4 Dn2 D3 8 9 तेत्र दृष्टा, Dn1 तेय पृष्टा, T1 ते महष्टा, T2 M1 ते सपृष्टा, G1 2 ते स्म पृष्टा, G3 ते प्रहृष्टा, M2 ते सुहृष्टा, M3. 4 ते तु दृष्ट्वा (for ते च पृष्टा) K2 तथा, K3 4 6 च यद्; K5 यत्रा (for यथा) K8 ब्रूय —^{d}) Ś1 Ñ1 B6 D1 2 7 यथा, B1 तु तथा, M1 2 तदा (for तथा)

31 ^{a}) K6 हि (for च) —^{b}) K4 गांधारी च, D4 प्रज्ञाहीन, D7 सजय च (for गान्धारीं च) K2 सु- (for च) S यशस्विनीं (for समेत्य ह) K3 4 6 हि (for ह) —^{c}) Ś2 K2 उपा, B1 2 तथा (for उप-) K1 °पृच्छामही

32 G1 om. 32^{ab} —^{a}) K4 ते च (for ते) K2 Ñ1 B1–3 5 Dn D1–8 9 S (G1 om) पृष्टा(D7 °पृष्ठा)स्तु; B4 पृष्टा तु (for पृष्टाश्च) —^{b}) K2 तच्छ्रेय सम°; T G2 श्रेयस्करमनतर; G3 M श्रेयस्तत्समम° —^{d}) K4 om. मे K1 नैष्टिकी, K2 निश्चिता, B1 Dn1 नैष्टिका (for °की)

33 ^{a}) Ś2 T2 G1. 2 अनारभस्तु, M1 2 अनारम्भे तु, M3 4 अनारम्य हि (for अनारम्भात्तु) M3. 4 कार्याणि —^{b}) Ś1 K1 नात, G1. 3 M1 नार्थं (for नार्थः) G1 सपाद्यते, G3 M1 सपश्यते, M3 सपत्स्यते (for सपद्यते) —^{c}) K2 कृते; S कृत (for कृते) S K1 2 5 Ñ1 B2 3 5 Dn2 D2 (by corr) पुरुषकारे तु, D1 2 (before corr) °कारेण, S °कारस्तु —^{d}) K5 येषा काय, B1 2 येषा दैव, B5 येषां दैवान; S येषु (G3 येषा) नित्य (for येषा कार्यं)

Colophon — *Major parvan* M1 शल्य — *Adhy name* Ś2 K1 6 D1 2 T2 G1 कृपवाक्य, G2 कृपाचार्यवाक्य, M2 4 कृपनयोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Dn2 D2 T G 2 (as in text), Dn1 M2–4 3, M1 68 — *Śloka no* K3 33 (as in text)

3

1 ^{b}) K3. 4 6 S हित (for शुभम्) —^{c}) K5 महाराजा —^{d}) K1 °समन्विता

2 ^{a}) S च (for तु) —^{c}) K2 B1 T G M1 2 तथा, M3 4 तदा (for तत) —^{d}) K1 प्रतिभाषत

3 ^{b}) K6 Ñ1 B Dn D1 2 4 5 या या, D8 यथा

7 3 3 तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३
सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४
सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५
कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६
तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ७
अचिन्त्यत्वाद्धि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८
यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ९
एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।

(for सा सा) —^{c}) Ś2 स्तुष्यति, K8 तुष्यति, Dn2 पुष्यति, M2 कुप्यति (for तुष्यन्ति) Dn2 तेन (for सर्वे) —^{d}) K6 प्रजया (for प्रज्ञया) Ś2 [ञ]त्र, K8 4 G1 M2 च, K6 वै, T G2 8 M1 3. 4 तु (for ते) K3. 6 om the second स्वया

4 ^{a}) M3 4 सर्वोभि° (for सर्वो हि) K4 T1 लोकम्, D1 2 लोको; D8 M2 लोके (for लोक) —^{b}) D2 ह्यात्मान K1 बुद्धिमत्तमा, B1 Dn1 बलवत्तर, D7 (first time) बुद्धिमवर, M1 8 °मत्तम; M3 °मुत्तम, M4 °सत्तम (for बुद्धिमत्तरम्) — K5 om 4^{c}–5^{b} —^{c}) K1 बहुमत —^{d}) Ś K1 सर्वश्चैन; B3 Dn D1–3 5 T2 M Cv सर्वोत्मान, D7 सर्वो मान, G3 स आत्मान, Ca d सर्वात्मान (as in text) — After 4, D7 *repeats* 4^{ab}

5 K5 om 5^{ab} (cf v l 4) D7 om up to स्वा (in ^{d}) —^{a}) K3 4 6 च, S (except G1) तु (for हि) Ś1 K1 स्वके Ś2 प्राज्ञा —^{b}) K2 सा च धर्मे, D8 5 साधुवाद, T1 G2 साधुभूता, G1 वासुदेव°, G3 साधुपेदे°, M1 सादुवादे (for साधु°) Ca d as in text —^{c}) K5 अस्वां बुद्धिं —^{d}) Ś1 M3 स्व (for स्वां) K6 वासकृत् — After 5, K4 reads 7^{ab}, *repeating* it in its proper place

6 K6 M3 om (hapl) 6 —^{a}) K1 कारणात्तर° —^{b}) K2 योगो, Ca d योगे (as in text) K2 समतत°, K3 4 च साम्यता, Ñ1 B1 समा गति° (for समा मति°) B1–3 5 S (M3 om) येषा (G3 तेषा) सवदते (G1 सवदतो, M4 सपद्यते) मति° (T1 मत°) —^{c}) K1 तेम्योन्येन, K3 4 Ñ1 B Dn D1–5 7 अन्योन्येन; K8 अन्योरन्ये (for तेऽन्योन्येन)

7 K4 reads (for the first time) 7^{ab} after 5 —^{a}) Dn1 अस्यैव —^{b}) K1 समावृद्धिस, M4 साधु बुद्धिस (for सा सा बुद्धिस) G3 तथा तथा —^{c}) Ñ1 B3–5 Dn D3 5 T G काल्ययोगे, M1 °योग (for °योग) K6 विपर्यास्त, B1 विपाक च, M3 विपर्याय (for °र्यास) Ca d कालयोगेन पर्याम —^{d}) K3 प्राप्ता न्योन्य, Dn2 प्रायान्योन्य, D7 प्राप्यान्येन्ये, G3 प्राप्यान्योन्य (for प्राप्या°) K4 च पद्यते, B1 (m as in text) 5 निशा पते, S (except G3) प्रपद्यते (for विप°)

8 ^{a}) K2 अनित्यत्व तु; K3 अन्यत्यत्वाद्धि° (sic), K4 B5 G3 M2–4 अनित्यत्वाद्धि, K6 अनन्यत्वाद्धि, Ñ1 B1 3 अनित्यत्वाच्च, B2 T G1 2 M1 अनित्यत्वात्तु, B4 Dn2 D1–5 7 विचित्रत्वात्तु (for अचिन्त्यत्वाद्धि) Ś1 चित्राणा, K3 चिताना, K6 वित्ताना, Ñ1 लोकाना (for चित्ताना) Dn1 विचित्राणा मनुष्याणा —^{b}) K1 मानुष्याणा, Dn1 मानुषाणा; D4 मनुष्याना —^{c}) K6 वित्त, Cd चित्त (as in text) K1 3. 4 (m as in text) कैवल्यम्, K6 B Dn D1–5 7 °वैक्लव्यम् —^{d}) D4 शास्ता (for सा सा) B1 2 बुद्धि प्रवर्तते, S मति रजायत (for बुद्धि° प्रजायते)

9 ^{a}) G3 या या (for यथा) K1 च, T1 वै (for हि) M1 om हि K4 वैद्य°, T1 लोद्य (for वैद्य°) —^{b}) S transp ज्ञात्वा and व्याधिं —^{c}) B5 damaged Ś2 भैपज, Ñ1 B2 4 Dn D2–5 भैषज्य, D7 भेषज्य (for भेषज) —^{d}) Ś2 K6 प्रसामार्थम् Ś1 इहाभिभो°, K2–4 6 इवाभिभो, Ñ1 B1 Dn D1–5 7 इति प्रभो, B1 2 इह प्रभो, B3 इद विभो, D6 ** प्रभो (for इहाभिभो)

10 ^{a}) K3 एव B1 कार्यार्थ (for कार्यस्य) B3 योगाच, Dn2 योगार्थे (for °र्थं) —^{b}) T2 वृद्धिं, G3 कर्म (for बुद्धि) — After 10^{ab}, K6 reads (for the first time) 11^{cd}, *repeating* it in its proper place —^{c}) Ś1 T G च, K6 ह (for हि) D7 सुखा (for स्वया) K2 T G2 युक्तया (for युक्तास्) —^{d}) K3 ताश्च, G3 ताश्च (for तां च) K2 विदति, K3 विंदति, D7 निदंति, T1 गृह्णत, T2 G2. 3 M

प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥१०
अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥११
व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं वापि तादृशीम् ।
अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ १२
एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३

निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४
सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः ।
कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५
सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम । C. 10. 121 B. 10. 3. 17 K. 10. 3. 17

गृह्णति (for निन्दन्ति) K_3 मानया, D_4 मानव, T वै बुधा (for मानवा)

11 [a]) Ś (inf lin) K_{3-4} $G_{1.3}$ अन्यया; D_7 अन्याया (for अन्यया) M_{2-4} पुरुषो (for यौवने) K_3 Dn_2 मर्त्या, T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ Cv बाल्ये, G_3 M_1 बाल्ये; M_2 बाल्यो (for मर्त्यो) —[b]) K_1 महति (for भवति) K_3 मोहित, Dn_2 मोहिता Cv as in text —[c]) K_1 मन्ये यया, K_3 Cv मध्येन्यया, K_5 मध्ये वायो, K_6 मन्येन्यया (for मध्येऽन्यया) G_1 यया जतु (for जराया तु) —[d]) G_3 दैन्या (for सोऽन्या) D_7 रोचयति and om मतिम्

12 [a]) D_4 स (for वा) B_3 damaged $B_{3.4}$ Dn D_{2-7} महाघोर (for पुनर्घोर) —[b]) K_3 $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ Dn_2 D_{1-4} चापि (for वापि) —[c]) M_2 लभते (for पुरुषो) G_1 मेने, $C_{a.d}$ भोज (as in text) —[d]) G_3 कुर्ये, $M_{2.4}$ लभते (for कुरुते) Dn $G_{2.3}$ वैकृतिं, D_7 वैकृति

13 [a]) K_2 मन्ये च पुरुषे राजन् —[b]) K_2 या या (for सा सा) G_3 तया तया —[c]) $Ś_1$ G_3 M भवत्य नित्या प्रज्ञा हि ($Ś_1$ प्राज्ञत्वात्), $Ś_2$ K_1 भवत्यनित्यप्रज्ञा त्वात्, K_6 भवेन्यनित्यप्रज्ञत्वात्, B_3 Dn_2 D_2 (before corr) भवत्यकृतधर्मत्वात्, B_4 Dn_1 D_6 कृतप्रज्ञत्वात्, D_7 कृतबुद्धित्वात्, T G_2 भवत्यनित्य(T_1 त्य) प्रज्ञा हि, G_1 भवत्यतीता प्रज्ञा हि —[d]) K_2 तस्येव K_6 om, B_3 च (for न) B_1 सा सा तस्यैव रोचते

14 [a]) K_2 अनिश्चित्य, K_6 निश्चित्य न $Ś_1$ यथा प्राज्ञा, K_3 यया प्राज्ञ, D_7 यया प्राज्ञ, T_1 तथा प्राज्ञ, T_2 $G_{1.2}$ तदा प्राज्ञ, G_3 महाप्राज्ञ, $M_{1.2}$ यत्ना प्राज्ञ (M_2 ज्ञ), $M_{3.4}$ यथाशक्ति (for यथाप्रज्ञ) —[b]) S स्वा (for यां) $Ś_2$ अनुपश्यति, K_6 साधु तिष्ठति —[c]) K_5 तस्या, $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ Dn D_{1-6} तया, D_7 तथा (for तस्या) K_1 प्रकुर्वते K_6 सर्वं (for भाव) —[d]) K_3 तस्योद्योत, $K_{4.6}$ तस्योद्वेग, S (except M_4) चास्योद्योग (for तस्यो°) $Ś_2$ (before corr) कारिभि, K_3 कारिता, K_6 कारका (for कारिका)

15 For 15-23 B_3 is not collated —[a]) K_2 सर्वं हि, $K_{3.4.6}$ सर्वस्मिन्, T G_2 M_{2-4} सर्वात्मा, G_1 सर्वोत्त्या, M_1 सर्वार्थान् (for सर्वो हि) $K_{3.4.6}$ पुरुषे —[b]) S साधुरित्येव (for साध्वेतदिति) K_1 निश्चिता, $K_{3.4.6}$ निश्चित (for निश्चित) —[c]) G_3 कर्तुम् (for कर्तुम्) K_6 प्रीतां, S (except M_1) प्रीतिं (for प्रीतो) —[d]) K_1 कारणादिषु, M_4 मारणा° (for मरणा°)

16 B_3 not collated —[a]) T $G_{1.2}$ M सर्वो (for सर्वे) K_3 युक्तिं विन्याय, $\tilde{N}_1$ B_1 मुक्तिं विज्ञाय, $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{4.7}$ युक्तिमाज्ञाय, Dn_2 बुद्धिमाज्ञाय; $D_{1.2}$ युक्त माज्ञाय, $D_{3.5}$ युक्तिमास्थाय, T युक्ता विज्ञाय (for युक्तिं विज्ञाय), $K_{3.4.6}$ सर्वं युक्ति (K_4 युक्ति, K_6 युक्ता) च विज्ञाय, K_5 सर्वे युक्तिमविज्ञाय, G_3 सर्वोपयुक्तिर्विज्ञाय —[b]) K_3 प्रज्ञा, D_7 प्रज्ञाम्, M_2 प्रजा (for प्रज्ञा) $Ś_1$ damaged, K_6 $\tilde{N}_1$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.5}$ T_2 G_2 M वापि (for चापि) $K_{3.5.6}$ Dn_2 T G_2 M नर, $D_{1.2}$ वरा (for नरा) G_1 प्रज्ञया स्वकया नर, G_3 प्रज्ञयापि स्वका नर —[c]) $Ś_1$ ** तो, $K_{1.2}$ चेष्टतो; K_3 येष्टते, Dn_1 S चेष्टते (for चेष्टन्ते) K_3 विविधां चेष्टा, K_4 $\tilde{N}_1$ B_{1-4} Dn_2 $D_{1-5.7}$ T_1 M_{2-4} विविधां चेष्टा, Dn_1 विविधा चेष्टा —[d]) $\tilde{N}_1$ चेष्टते; S चिंतयन् (for जानते)

17 B not collated —[a]) K_2 T_1 उपयाते, K_5 Dn_1 T_2 G_2 $M_{1.2}$ उपयाता, G_1 उपाहिता, G_3 उपायाता (for उपजाता) K_2 च व्यसने, K_3 व्यसनजो, K_6 व्यसनतो (for व्यसनजा) —[b]) K_2 मया याद्य; K_3 D_5 येयमाद्य (for येयमद्य) K_1 येयद्यमतिकर्मसु —[c]) K_6 D_7 प्रवक्षामि G_3 M ता च प्रकाशयिष्यामि —[d]) K_3 °विनाशनी; $K_{4.6}$ °शनीं; Dn_1 °शिनी S

युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ १८
ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९
अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।
अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
सोऽसि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।
मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनु ष्ठितः ॥ २१
क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ २२
धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३
सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गन्तासि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ २४
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।

सर्वेषां शोकनाशिनीं (T1 M1 °नाशनी, M2 °नाशनीं).

18 K6 om 18, B5 not collated —^{a}) Ś2 स्पृष्ट्वा, K8 सृष्टा (for सृष्ट्वा) —^{b}) K2 तासु कर्म (by transp), S कर्म तासा (for कर्म तासु) D7 विपाय च —^{c}) K1 वलवले (for वर्णे वर्णे). Ś1 समादत्ते, K2 B2 8 Dn1 D3 5 7 समाधत्ते, K6 S (except M1) समाधाय (for समाधत्त) —^{d}) Ś K1 5 B1-4 Dn D1-5 7 ह्येकैक, K8 स्यकैक (for एकैकं) Ś K1-3 5 Ñ1 B1-4 Dn D1-5 7 गुणभाग्गुण (K5 °भक्तिक; B1 °भाग्गुणान्) K4 ह्येत*कैकभाग्गुण

19 B5 not collated —^{a}) K1 6 Dn2 D4 ब्रह्मणे (for ब्रा°) Ś1 रूपमव्यग्र; Ś2 K1 2 5 D1 2 M3 4 (orig as in text) वेदमव्यग्रं; K5 4 6 B1 दाम मव्यग्रं, Ñ1 दाममव्यग्रं; B3 Dn2 D8 5 वेदमग्र्य तु, B8 वेदमत्यर्थं, B4 Dn1 D4 7 दममग्र्य तु (for दम मव्यग्र) —^{b}) K8, 4 तेजमुत्तम —^{c}) K5 6 Dn2 M1 दाक्ष K3 वै वैश्य, K6 च वैश्ये (by transp) Dn2 शूद्रस्य (for शूद्रे च) —^{d}) K1 सर्ववलानुकूलता, Dn2 सर्वं वर्णा°

20 B5 not collated —^{a}) M1 आदांतो K1 Dn2 ब्रह्मण K1 साध्वन्, G1 साधुर् (for [ऽ]साधुर्) —^{b}) K2 Dn M3 4 निस्तेज; D5 निस्तेजा S मृत (M4 मत) (for [ऽ]धम°) —^{c}) Ś1 अदाक्ष्यो, Ś2 अदक्ष्यो (for अदक्षो) K2 B3 D1 2 4 G1 निंदितो; K4 D8 निंदते; Dn1 निंदितो (for निन्द्यते) B1 वैश्या° —^{d}) K8 शूद्रस्य (for शूद्रश्च) Ś1 K1 [अ] प्रतिकूल्यवान्, Ś2 प्रतिकूल्यवान्

21 B5 not collated —^{a}) K8 4 D1-3 5 सो स्मिन् K8 जात (for °त°) K2 कुळे श्रेष्ठे; K8 T1 G3 कुलश्रेष्ठे, K6 कुले श्रेष्ठ; Dn1 कुले श्रेष्ठो —^{b}) D7 om (hapl.) from ब्राह्मणानां up to यदि (in 22^{b}) K3 8 च पूजिते; D8 सुपूजित S ब्राह्मणैरभि(G2 °पि)पूजिते (G3 °त°) —^{c}) M1 मण्णभाग्यतया Ś1 स्त्येव, Ś2 K1 [अ]प्येवं; K2-4 ह्येन; K5 [अ]प्येन; K6 ह्येत, B1 [अ]स्त्येव, T G1 2 [अ]स्मीम; G3 [अ]स्मीद, M1 2 [अ]स्त्येक°, M3 4 [अ]स्माक (for [अ]स्म्येत) —^{d}) K6 क्षात्रं (for क्षत्र) Ś2 K1 (before corr) M4 अनुष्ठित M3 क्षत्रधर्मो ह्यनुष्ठित

22 B5 not collated. Dn1 om 22^{ab} D7 om. up to यदि (in ^{b}) (cf v 1 21) —^{a}) Ś1 क्षत्रधर्मे K1 विधित्वाह —^{b}) K3 4 6 D2 T G M1 3 4 ब्राह्मं संश्रित (D2 G3 °त°), K8 ब्राह्मणसंश्रित, K5 ब्राह्मण मिश्रित, Ñ1 ब्रह्मणि सस्थित°, B1 4 Dn2 ब्रा(Dn2 ब्र) ह्मण्यसंश्रित°, B2 3 D1 3 ब्राह्मण्यमाश्रित°, D5 ब्राह्मण ससादि; D7 ब्राह्मण्यसश्रुत°, M2 ब्राह्मणमश्रित (for ब्राह्म ण्यसंश्रितम्) — D5 om (hapl) 22^{c}-23^{d} —^{c}) Ś2 स्वकुर्यां सु°, K8 प्रकुर्या सु, D1 (orig) प्रकुर्यात्सु°, T G3 M प्रकरिष्ये, G2 प्रहरिष्ये (for प्रकुर्यां सु°) D7 सुमहा (for सुमहत्) K2 प्रतिकुर्यामहं कर्म, G1 प्र- करिष्ये न तत्कर्म —^{d}) K2 ममैतत्, M3-4 न मे स्यात् (for न मे तत्) K1 साध्वसमतं

23 B5 not collated D5 om. 23 (cf. v 1 22) —^{a}) K2 B2 4 Dn D1 (orig as in text) 3 धारयश्च; D4 धारयस्व (for धारयित्वा) K2 धनुर्वेद (for °र्दिव्य) —^{b}) K1 2 4 दिव्याण्यस्त्राणि —^{c}) G2 च मृत (for निहत) —^{d}) K6 D1 8 किं तु Dn2 वक्षामि M1 ससति (for °दि)

24 ^{a}) B1 गमिष्यामि (for यथाकाम) —^{b}) K6 क्षात्रधर्मम् Ś2 उपास्यता, K3 ह्यपास्यता, K6 Ñ1 उपाश्रित°; B3 उपास्य च, S अवाप्य च (for उपास्य तम्) —^{c}) K4 गतास्मि; Dn1 गतासि; S यास्यामि (for गन्तासि) D5 पदवी K4 राज° K4 (marg)

विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ २५
तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिबिरे स्वके ।
अवस्कन्दं करिष्यामि शिबिरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
तानवस्कन्द्य शिबिरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७

अद्य तान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः ।
निहत्य चैव पाञ्चालाञ्शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८
पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।
पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥ २९
अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च । C. 10. 135 B. 10. 3. 31 K. 10. 3. 31

यात्याम्यपचितिं राजन् —^{d}) K2 चास्मि, S चैव (for चापि) Ś2 Ñ1 B3. 5 G1 M3. 4 महाद्युते, K3. 4 (m as in text) 6 B2. 4 Dn D1-5 महात्मन् (for महाद्युते)

25 D7 corrupt —^{a}) Ś1 स्वप्स्यति, Dn1 स्वप्सति, Dn2 स्वप्सति, D7 सुप्स्यति K2 पांचाला (for पाञ्चाला) —^{b}) K4 (marg) निश्चिंता (for विश्वस्ता) K4 जितकाशिन, K5 °काशिना —^{cd}) Ñ1 B1. 2 M1 विमुच्य (for विमुक्त) Ś °युग्यकवचा; K1 Ñ1 युद्धकवचा, K4 5 °शस्त्रकवचा, B1. 2 °युग्यकवचान्, D2 °युज्यकवचा B3 विरात्रे मुक्तकवचा, Dn2 विमुक्तयुग्मकवाह (for °) C3. d cite युग्य K3 समन्वित (for °ता) K4 (marg) विमुक्तवाजिमातगव्यायामेन क[श्र]मान्विता, B5 damaged —^{e}) K1 जिता सिताश्च, K3 जिता मताश्च, G1 * * मताश्च, G3 जितवता (for जिता मताश्च) K2 जय ज्ञात्वा मनश्चैषा, K5 Ñ1 B1-4 Dn D1-5. 7 जय मत्वात्मनश्चैव —^{f}) K2 व्यायामेन च कर्शिता, K3-6 B Dn D2 (by corr) 3-5. 7 M1. 3. 4 श्रान्ता व्यायामकर्शिता (K4 °कर्शिता, K5 B1-4 D3. 5 °कर्षिता, D7 °कार्षिता), D1. 2 (before corr) श्रान्तरो व्यामकर्षिता, G3 श्रान्ता ह्याप्यायनेन च; Cv शान्ता व्यायामेन च —After 25, K2 ins

9* अद्य तान्सूदितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

26 B5 damaged for 26^{ab} —^{a}) B1 प्रमत्ताना (for प्रसुप्ताना) —^{b}) K1 B1. 2 सुप्ताना, B3 Dn2 D3. 5 सुस्थाना, B4 स्वस्थान, D5 (marg) सुस्थानं, T G1. 2 स्वस्थाने (for स्वस्थाना) K6 कृते (for स्वके) —^{c}) G1 अवस्कर; Ca. d °स्कन्द (as in text) —M3 om 26^d–27^a —^{d}) Ś1 शिबिरस्यास्य, K1 स्यादि, K2 स्य तु, T G M2. 4 °स्याति, M1 °स्यापि (for °स्याद्य) Ś1 दुष्कृत, K2. 4. 6 पुष्कल (K2 °ळ), K3 पुष्कलि, K5 दुष्कर (for दुष्करम्).

27 M3 om 27^{abc} (cf v 1. 26) —^{a}) Ś1 अनवस्कंद्य, K3. 4 तानवस्कद्य, D7 तान्त्रस्कद्य (for तानव°) K6 शिबिराद्, D7 M1. 2. 4 समरे (for शिबिरे) —^{b}) K2 T1 प्रेतभूता, K5 भूतप्रेतान्; Ñ1 B D1-3 प्रेतभूत (for °भूतान्) T1 निचेतस; T2 G अचेतस (for विचे°) —Dn2 transp 27^e–28^b and 28^{cdef} —^{e}) M1 सोदयिष्यामि D7 निक्रम्य M4 निःशेषास्सूदयिष्यामि —Ś2 K1-4. 6 B1 om. (hapl) 27^d–28^e

28 Ś2 K1-4. 6 B1 om 28^{abc} (cf. v 1. 27) K5 om. 28^{abcd} —^{b}) D7 पुरोगमात् —Dn2 transp 27^e–28^b and 28^{cdef} —^{c}) M1 सोदयिष्यामि —^{d}) Ś1 कक्ष्य, B3 वृक्षं; D3 वन; D7 कक्षा, T G क्षिप्रं (G1 °प्र) (for कक्षं) D1 दीप, T1 दीप्त (for दीप्त) K2 इवानळ, K4 इवानिल, Dn1 हुवानल, T1 दवानल (for इवा°) —^{e}) K1 om (hapl.) from पाञ्चालान् up to सर्व (in 31^a) K5 निहत्यैव च; D7 निहत्यैव च, S विनिहत्य च (for निहत्य चैव) —^{f}) T1 G3 लब्धास (for °स्मि) K2 चोत्तमा, K4 सत्तम (for सत्तम)

29 K1 om 29 (cf. v 1. 28) S transp 29^{ab} and 29^{cd} —^{a}) K2 पाचाल्येय, D5. 7 M1 पचालेषु Ñ1 B3 Dn2 D3 भविष्यामि (for चरिष्यामि) —^{b}) K2 सूदयति न, D7 सूदयिष्येद्य, G1 सूदयन्नस्य; M1 सोदयन्नद्य (for सूद°) K6 य युगे K5 विक्रमन्वै पुनःपुनः —^{c}) Ś2 सत्क्रुद्ध (for संक्रुद्ध) —^{d}) K2 S पशूनिव, D1 (sup lin as in text) पशुष्विह (for °ष्विव)

30 K1 om. 30 (cf v 1 28) D7 om (hapl) from पाञ्चालान् up to सर्व (in 31^a) —^{a}) K5 अपि सर्वास्तु, T1 अद्याल सर्व- (for अद्याहं सर्व) —^{b}) B1. 4 Dn1 D4 T2 G2 निकृत्य, T1 निकृष्य (for निहत्य) K2 वि (for the first च) K2 3 B4 Dn1 D4 T G2 निहत्य, B1 विकृत्य, Dn2 पिनित्य (for निकृत्य) —After 30^{ab}, K2 ins (cf 32^{cd})

10* गमिष्याम्यथ पञ्चानां पदवीमद्य दुर्गमाम् ।

—G3 M om. 30^{cd} —^{c}) Ś2 अर्पयिष्यामि; K3 उद्धरिष्यामि (for अर्दयि°) K3-4. 6 बाणौघै°; Ñ1 B Dn

अर्दयिष्यामि संक्रुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३०
अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
प्रहृत्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१
दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२
अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३
अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४
अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

D3 5 G1 संहृष्टो (for संक्रुद्धो) — ^{d}) Ś1 K5 Ñ1 Dn1 सदा (for तथा) — T G1 2 ins after 30 G3 M subst for 30^{cd}

11* सूदयिष्यामि सहृष्ट पशूनिव पिनाकधृक् ।

— After the above, M4 *repeats* 29^{ab}, 30^{ab} and 11*

31 ^{a}) K1 om up to सर्वं (cf. v l. 28) K2 -पाचाळै; K5 -पाचाल्यै — ^{b}) Ś1 G1 शरीरिणीं (for °णीम्) — ^{c}) K5 D1 2 प्रहत्य (for प्रहृत्य) Ñ1 B2 Dn2 तेषु (for तेभ्यो) T1 G3 M प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण, T2 G1 2 प्रहृत्यै(G2 °त्ये)कैकशस्त्रेण — ^{d}) T2 G1 गविष्यामि (for भवि°) G2 गविष्याम्यपिनाकधृक् — After 31, G2 *repeats* 31^{ab}

32 G2 om 32 — ^{b}) Ñ1 °वयोस्तथा — ^{c}) K2 पांचाळान्, D7 पचालान् T G1 3 M Cv गमिष्यामि निशावेळा (M वेला; Cv °भेनां) — ^{d}) K3 मेद्य (for अद्य) Ś1 दुर्गमात्; K6 D7 दुर्गम (for °माम्). — After 32, K6 (om 33) reads (for the first time) 35, *repeating* it in its proper place

33 K6 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) K2 पाचाळ राजस्य; B1 2 D7 पचाल° — ^{c}) Ś1 विरा*, K1 क्रूरेण, K3 तानाजौ; Ñ1 B4 5 Dn D1-5 7 नचिरात्, B1 शिविरे, B3 (marg, also as in text) 8 अचिरात् (for विरात्रे) Ś1 प्रपथिष्यामि, G1 प्रथमिष्यामि — K3 om 33^{d}–34^{c}

34 K3 om 34^{abc} (cf v l 33) — ^{a}) T G अथ (for अद्य) B1 D4 7 पचाल° — ^{b}) K4 6 दयितान्; M1 शयानान् (for शयितान्) K4 आत्मजा; Dn2 नृभुजान् (for आत्मजान्) G3 अपि (for निशि), Ś1 K1 शयितानात्मजाञ्शिशि, K2 शयितानांश्चया निशि; Dn1 सशयितात्मजा निशि, D7 शयितानां भुजान्निशि; T G1 2 शयितानां शिरो (T2 सुख) निशि — ^{c}) D7 स्वड्गेन (sic) (for खड्गेन) T G M2-4 निशिताग्रेण M1 शितधारेण (for निशितेनाजौ) K4 6 ता(K6 ते)-नाजौ प्रमथिष्यामि — ^{d}) G1 प्रथमिष्यामि K3 4 6 प(K4 ख)ड्गेन निशि गौतम (K3 °म°), K5 मथिष्यामि शिरो बलात् — After 34, K3 ins

12* विरात्रे प्रमथिष्यामि खड्गेन निशि गौतम ।

35 ^{a}) K2 पाचाळ, D7 पचाल K3 -सेनानां, D7 सेना ता, T G1 2 -पाण्डूना (for -सेना ता) — ^{b}) Dn2 निहत्यानि च, D7 निहत्यानिशि (for निहत्य निशि) — ^{c}) K2 भविष्यामि, T G2 सुखेनै(T2 °ने)व, M4 कृती चैव (for सुखी चैव) — ^{d}) K2 सुखी चैव, T1 गमिष्यामि (for भविष्यामि) K5 महामुने, S महायशा (G1 °शा) (for महामते) — After 35, K2-4 6 ins

13* श्रूयते जामदग्न्येन पितुर्वधममृष्यता ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ।

Colophon — *Adhy name* Ś K5 D1 2 द्रौणिवाक्य, K1 द्रोणवाक्य, D8 द्रौणि; M2 4 अश्वत्थाम-(M4 °म्न)प्रतिवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K2 3 Ñ1 Dn2 D8 T G 3 (as in text), B1 70, Dn1 M2-4 4, M1 69 — *Śloka no* K3 35 (as in text), K6 37

४

कृप उवाच ।
दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १
अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३
आवाभ्यां सहितः शत्रूञ्श्वोऽसि हन्ता समागमे ।
विक्रम्य रथिना श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशामिमाम् ।
चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५
विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ७
कृपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा ।

C 10 148
B 10 4 8
K 10 4 8

4

1 T1 om. the ref. —a) K6 दिष्ट्या हि ते न कर्तव्ये —b) T G2 बुद्धिर् (for मतिर्) K3 अन्य ते, K4 अच्युत, Dn2 अच्युता (for अच्युत) —c) K3 ते (for न) N (except Ś) T G2 M1 त्वां, G1 तु (for त्वा) K2 शक्यो —d) K3 °पाणिरिव, Dn1 °पाणि पति (for °पाणिरपि) — After 1, Ñ1 B1–3 5 read 3^{cd}

2 a) K3 °यास्यामहे, K3 °यास्यावहै (for °वहे) K2. 4 6 T G M1. 2 त्वा हि, M3 4 त्वा हि (for त्वा तु) —c) K2 च विश्रम्य (for विश्रमस्व) —d) K1 °कवचधुज, K2 °कवचध्वजा, K4 °कवलध्वज

3 Dn2 transp 3 and 4 —b) D7 कृत वर्मा — Ñ1 B1–3 5 read 3^{cd} after 1 —d) D7 om. from °य up to पाचालान्स° (in 4^{d}) K1 रथावस्थाय, Dn1 T2 रथमास्थाय, G2 रथानास्थाय (for रथावा°) K1 T2 G M दसितौ, K3 दर्शितौ, T1 दशित (for °तौ)

4 D7 om up to पाचालान्स (cf. v 1 3) Dn2 transp 3 and 4 —a) Ś1 सहिताभ्यां च, K5 सहित सर्वान् —b) Ś2 K1 (marg) श्वोभिगता, K2 अभिहता; K3 6 B1–3. 5 Dn D1–3 5 G1 M1 3 4 श्वो निहता, K4 श्वोभिहता, K5 असि हता, Ñ1 सोसि गंता, G3 श्वोधिगता (for श्वोऽसि हन्ता) K3 Ñ1 समागत (Ñ1 °म), G3 महाहवे (for समागमे) —c) Ś1 M2 श्रेष्ट, Ś2 K3 श्रेष्ट, K5 M3 4 श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठ) —d) K3 पाचाल्यं, K4 पंचालान् (for पाञ्चा°) K2 सपदानुग

5 a) D2 (before corr) विभ्रस् (for शक्तस्) G3 त्वमपि Ś2 विक्रांत, K2 Ñ1 B Dn D3–5 T G M2 विक्रम्य, K3 विक्रातौ, K5 D2 विक्रातो, D1 7 विक्रांत; M1 3 4 विश्रम्य (for विक्रान्तु) —b) Ś विश्राम्यस्व, K2 विश्रम्याद्य; T G2 विश्राम्याद्य, G1. 3 M विश्रमाद्य (for विश्रमस्व) — K3 M3 4 om 5^{cd} —c) K2 चरत, K5 D1. 2 7 चिर तु (D7 तु) (for चिर ते) D7 जागृतस्तात K2 यत, K3 यात; K4 जात (for तात) – Dn2 चिरतेनाग्रतस्तात, T G1 3 M1. 2 चिर च ते जागरित (G3 °रित, M1. 2 °रत°); G2 चिरचत जाहरिता (corrupt), Cv चर चरे जागरितं —d) Ñ1 स्वपतश्च, Dn2 स्वय तावन्, Cv स्वप तात (for स्वप तावन्)

6 a) D1 (sup lin as in text) 3 5 अश्रातश्च; G3 विक्रातश्च (for विश्रान्तश्च) K4 विनद्रश्च, K5 om, Dn2 विनिद्रस्तु (for °द्रश्च) —b) K6 स्वस्थचित्त च, Dn °चित्तस्य (for °चित्तश्च) K1 सानद, K5 मानद्, B1 मानद° (for °द) —c) K2 शिबिरे (for समरे) D1 2 शूरान् (for शत्रून्) —d) Ś1 Ñ1 Dn1 D4 7 T2 वधिष्यामि (D4 7 °मो) (for वधिष्यसि) K6 श्वोभिहता समागमे

7 a) K3 निहत्वा (for न हि त्वा) Ś1 K1 2 4–6 Ñ1 B Dn D1–5 G3 M1 4 त्वा (for त्वा) Ś2 K2 5 6 Ñ1 B2–5 Dn D4 5 T2 G M2 श्रेष्ठ; B1 श्रेष्ठो (for श्रेष्ठ) —b) Dn1 प्रगृह्यत (for °हीत°) K5 Ñ1 -शरायुध, B1. 2 5 M2–4 -शरासनं (for वरायुधम्) —c) K1 जेतुमत्सहसे; K3 येनुमुत्स° D1 2 (before corr) 3 5 7 शश्वद् (for कश्चिद्) —d) T1 दिवि (for अपि) K1 पावकिं; K2 पावकी, B4 D1 (sup

को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८
ते वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्शत्रून्समागतान् ।
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ।
विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ११
अहं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।
अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ।
रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ १२
स गत्वा शिबिरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३
कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ १४
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५
मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।

---

lin) 2 (marg) 3–5 7 वासव°, D1 T1 पावक°; M1 वा पति° (for पावकि°) Ñ1 अपि साक्षाच्छतक्रतु°

8 ^{a}) K6 यात —^{b}) Ś1 K2–6 B2 4 Dn D3–5 7 गुप्त च; B3 युक्तस्य; S युक्त वै (for युक्त च) —^{c}) K3 D7 कौ K2 4 द्रोण, K3 द्रौणि, G3 M1 द्रोणिं (for द्रौणिं) Dn1 सरब्धो, S (except M1) सक्रुद्ध (for सरब्ध) —^{d}) D7 देकराट्, Dn वेदराट् (for देवराट्)

9 ^{a}) Ś1 damaged K5 विपरिश्रान्ता, Ñ1 सुपरि°, B2 4 5 Dn D3–5 7 निशि वि° (for परिवि°) —^{c}) K3 4 च; K6 D4 7 S तु (for वै) —^{d}) K4 Dn1 D4 7 T2 G3 M4 निहनिष्यामि (G3 °ष्यसि) D1. 2 हनिष्याम च (for निहनिष्याम) K1 (before corr) शास्त्रवान्

10 ^{a}) K1 दिव्यानि (for ह्यस्त्राणि) Ś1 दिव्याणि, K1 ह्यस्त्राणि, G1 सर्वाणि (for दिव्यानि) —^{c}) T सात्वतेषु (for °तोऽपि) —^{d}) Ś1 नित्ययुद्धे च

11 ^{a}) G2 सहितायास्ता —^{b}) K6 भ्रात° सर्वान्समा° —^{c}) K4 प्रसह्य —^{d}) D4 प्राप्स्यामि; G3 यास्यामि (for प्राप्स्याम) K1 (before corr) पुष्कलान्; K2 T1 पुष्कला —^{e}) Ś1 विश्रामस्व, Ś1 K2 विश्रम्यस्व, K1 विश्राम्यस्व, K4 विश्रमस्त, T1 G3 विक्रमस्व (for विश्रमस्व) K2 स्त्वमव्यग्र°; K4 त्वमथग्र°, T1 G2 M3 4 स्त्वमव्यग्र (M3 4 °ग्र) —^{f}) K1 सुपदेमा, K2 स्वपस्वेव, B3 स्वप चैवं, Dn2 स्वय चेमा, D5 7 स्वप चेमा, T1 वस चेमां, G2 वस तेमां, M2–4 स्वप चेह (for स्वप चेमा) K2 3 निशासुख; K6 निशा सुप, B3 M2–4 निशामिमां

12 ^{b}) Ś1 K6 B5 प्रयातं त्वा, K1 M2–4 प्रयास्त्वां, K2 T G प्रभाते त्वा, Ñ1 त्वां श्रान्तं तु; B1 3 त्वामायां तु, B3 त्वां यांत तु, B4 Dn D3–5 त्वां प्रया (Dn1 °या)त (for प्रयान्त त्वा) Ś2 K1 Ñ1 B Dn D3 5 7 T2 नरोत्तम (Ś2 °म; D7 °मा) —^{c}) K5 T1 अनुयास्याम B3 रथिनौ (for सहितौ). —^{d}) K3 धन्विनी, Ñ1 ताविमौ, T1 धन्विन, M1 धन्विरौ (for धन्विनौ) S1 K1 परितापिनौ, K2 3 4 6 Ñ1 B4 Dn2 D5 7 परतापनौ (K3 °नी), B3 परवाहिनौ, M2 रथिनावरौ (for परतापिनौ) — K5 om 12^{ef} —^{e}) D7 त्वरयामान, S तरसा यात (for त्वरया यान्त) K2 रथिनो निशि सुसास्तान्, K6 रथिनं त्वां वरायात, —^{f}) K1 Ñ1 B2 4 Dn D3–5 7 T1 रथमास्थाय K2 रथाना स्थाय (for रथावा°) K1 S (except T1) दसितौ

13 G2 *repeats* 13 —^{a}) K2 गत्वा तु, K3 प्रतापा, K4 (marg, also as in text) प्रताप्य, G3 3 (both times) स हत्वा (for स गत्वा) D7 सिबिर, M3 4 शिबिरे — D4 om (hapl) 13^{b}–14^{a} Ñ1 B1 2 5 transp 13^{b} and 14^{b} —^{b}) Ñ1 न मे (for नाम) K4 (m as in text) 5 विश्राम्य, B1 2 5 विश्रम्य (for विश्राव्य) B3 चात्मन (for चाहवे) —^{d}) K5 D1 2 कदन युध्यता (by transp) B3 युध्यता (for °ता)

14 D4 om 14^{a} (cf v l 13) —^{a}) K1 (*sup lin* as in text) हत्वा (for कृत्वा) M4 तु (for च) — Ñ1 B1. 2 5 transp 13^{b} and 14^{b} —^{c}) Dn1 विरमस्व K2 इन्द्र°, K4 6 शक्त°; D7 सक्र° (for शक्र°). —^{d}) K2 महारथान्

15 ^{b}) K1 B1 Dn1 D7 पंचालाना, G3 पाण्डवाना (for पाञ्चालाना) D7 वरूथिनी After ना, D7 *repeats* the portion from तेषां (in 14^{a}) up to 14^{c}.

न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६
न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
अनिर्जित्य रणे पाण्डून्व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७
हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ।
निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८
सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।
अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुद्वृत्य लोचने ॥ २०
आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१
तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ।
यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ २२
किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
हृदयं निर्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ २३
यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । C. 10. 165 B. 10. 4. 24 K. 10. 4. 25

— d) B_2 शर्वो (for सर्वं) D_{1-3} T_2 $G_{1\ 2}$ सूनव (for °सूदन) G_3 सर्वत्र यत्सूदन

16 a) D_7 माया K_3 B_1 Dn_1 स्व, G_2 स्वा (for स्व।) $K_{2\ 3}$ सहित (K_3 °त) S (except T_1 G_3) मखे (for सख्ये) — b) K_2 गुरुश्च K_1 कृत कर्मणा — c) K_1 न महेत, K_6 न सहेति, $B_{1\ 2}$ नोत्सहेत (for न सहेत) K_1 विभु — d) K_3 D_7 °पाणिरिव K_4 ध्रुव (for स्वयम्)

17 b) $Ś_1$ $K_{2-4\ 6}$ B_3 Dn D_{1-5} न चैव हि (K_{2-4} B_3 Dn_1 ह), K_1 तथैव ह, K_5 च सात्वत, B_2 तथेव च, D_6 °पि वै वाहा (sic) (for तथैव च) — cd) K_1 पायान्, T_1 पापान् (for पाण्डून्) K_2 व्यपचास्यति, K_3 विपर्यास्याव, Dn_2 न च याम्यामि, $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ M_2 व्यपयाम्याम (G_3 °मि) $D_{3\ 5}$ T G_2 अपयास्याम ($D_{3\ 5}$ °व), M_1 व्यपयाव (for व्यपयास्याव) $Ñ_1$ अपया स्यामहे पाडून्विजित्य न हि कर्हिचित्, $B_{1\ 2}$ रणे पाडून निर्जित्य व्यपयाम्यावहे क्वचित्, $B_{3\ 5}$ अपयास्यावहे पाडून निर्जित्य हि कर्हिचित्

18 a) K_2 वा (for च) $Ś_2$ K_{3-6} $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_2 D_{1-5} G_3 क्षुन्द्रान् (for क्षुद्रान्) D_1 पाचालै K_2 B_3 Dn_1 पाडवै सह, T $G_{1\ 2}$ सह पाडवै, G_3 M सह पाडुभि (for पाण्डुभि सह) — c) K_4 निवर्तिष्यामहे, G_1 निवर्तिष्यावहे — d) B_4 गता (for हता) M_1 स्वर्गमाप्नुम (for स्वर्गगा वयम्) $K_{3\ 4\ 6}$ ह(K_6 हि)तामित्रा रणात्स्वय, K_4 (marg) हता वा स्वर्गवेगा वय वा

19 a) Dn_1 T G सर्वोपाय (Dn_1 °या) (for °पायै) D_7 सहायैस्ते, G_3 सहायांस्ते — b) D_3 प्रमसे (for प्रभाते) K_2 एव ह, $K_{3\ 4\ 6}$ $Ñ_1$ $B_{3\ 5}$ एव तु, $B_{1\ 2}$ एव च, B_4 Dn $D_{1-5\ 7}$ S आहवे (for एव हि) — c) G_3 समेत्य त (for सत्यमेतन्) — d) K_6 प्रब्रवीम

20 a) K_1 उक्त्वा (for उक्तस्) — b) D_3 मातुले नाहत वच — d) $Ś_1$ K_5 लोचन (for लोचने) $Ś_2$ T_1 M_4 क्रोधादुद्वृत्तलोचन, K_1 क्रोधासुद्दतलोचन, $K_{3.4}$ (marg) क्रोधादु(K_3 °धा उ)त्फुल्ललोचन (K_4 °ने), K_4 क्रोधादुद्धृत्य लोचने, $Ñ_1$ B Dn D_{1-5} क्रोधसरक्त लोचन

21 Before 21, G_3 reads अश्वत्थामा — a) $Ś_1$ तु नो (for कुतो) Dn_1 नित्य (for निद्रा) — b) $K_{3\ 6}$ S (except G_3 M_1) वा (for च) Dn_1 नर स्यामर्षिता वच — c) $Ś_1$ अर्थं B_3 चिंतयता $B_{1-3\ 5}$ चापि (for चापि) — d) M_2 वै (for वा)

22 a) $K_{3-4\ 6}$ M तदिद मयि सप्राप्त, G_3 इद मयानुसप्राप्त — b) K_4 पश्यमेद्य; K_6 पश्य मे तच्, G_3 M पश्यताद्य (for पश्य मेऽद्य) Dn_1 यद्यमेद्यचतुष्टये (sic) — c) $Ś_1$ damaged, $K_{2\ 4}$ यश्च भागश्; K_3 यस्य भाग्य, K_6 स्वभागश्च, $Ñ_1$ B_1 (marg, also as in text) $_5$ Dn_2 D_1 (before corr as in text) $_{3\ 5}$ पश्य ($Ñ_1$ अस्य) भागश्, M_1 यस्य भोगश् (for यस्य भागश्) $D_{1\ 2}$ [s]पि, S वै (for मे) — d) T_2 सुप्तिम्, G_3 सुप्तम् (for स्वप्नम्) K_6 अह्ना न (for अह्नाय)

23 a) $Ś_2$ को (for किं) — b) $K_{2\ 3\ 4}$ (m as in text) $_6$ वधमन भवेत्, T_1 वधमनुस्मर (for °रन्) — c) $Ś_2$ G_3 M_3 निर्दय, K_1 (by corr) दीर्यते; $K_{4\ 6}$ $M_{1\ 3\ 4}$ निर्दहद्, T G_2 निहत; G_1 निहित (for निर्दहन्) $Ś_2$ ह्यन्मे; K_1 (by corr) $_{2-6}$ B_3 S °यन्मे, $K_{2\ 3}$ शोक also (for मेऽद्य) $B_{1\ 2}$ Dn_1 हृदय दह्यमान मे (Dn_1 °य निर्दहत्यद्य) — d) K_1 रात्र्याहानि, K_6 रात्र्यहनि, M_1 रात्र्यह्नानि (for रात्र्यहानि) K_4 G_1 निशाम्यति, K_6 °शाम्याति, B_5 विशा पते (for न शाम्यति) $K_{2\ 3}$ रात्र्यहानि (K_3 रात्र्याह्नि) शाम्यति

प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४
कथं हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति ।
द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५
धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
स मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च संगताः ॥ २६
विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ॥ २७
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् ।
नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८
यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९
वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३०
न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथंचन ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्निवर्तयेत् ।

---

24 G1 om 24–25 — a) K6 तथा K3 4 निहित (for निहत) — b) K3 विशेषित, G3 विचेतन° (for विशेषत°) — c) K2 4 6 मे, D7 तत् (for ते) Ś2 K3 T G2 सर्वे (for सर्वं) — d) B1 मम (for मे)

25 G1 om 25 (cf v l 24) — a) D4 om हि — c) Ś1 K5 6 D4 द्रोणो हतेपि, Ś2 K1–4 B5 D5 द्रोणे हतेपि (B5 °ते तु, D5 °तेति), T G (G1 om) द्रोण हतेति, M द्रोणं हतेति (for द्रोणो हतेति) Ś1 M2–4 यद्वाच; K5 पाचालान्, G2 यद्वाप° (for °च) — d) K4 पचालाना, G3 पाचालात्तत् (for पाञ्चालानां) K5 जीवत° सशृणोम्यत°

26 a) B3 अह नाजौ, Dn1 अह त्वाजौ, D3 5 अहत्वा तु (for अहत्वाजौ) — b) K6 जीवितम् — c) K5 D1 2 अहो (for स मे) K6 Ñ1 B1 2 4 Dn D1–5 7 पितुर्वधाद् K5 B1 2 4 D1–3 वध्या (for वध्य) — d) K1, 3, 4 Dn1 D1 2 5 पचाला, D7 G1 पाचालो (for °ला) K2 M1 ये समागता°; K3 ये च समता°, K5 येपि सगता°, D1 2 पच सगता°, D3 ये च सञ्जित°, D7 ये च सगत°

27 a) Ś1 विलेपो K6 भग्नसच्छस्व (sic), B1 D4 °शक्यस्य — Dn1 om (hapl) 27b–28c — b) Ś2 (marg) Ñ1 ममाग्रत°, B5 मयाग्रत°, D7 मया स्नुत° (for मया श्रुत) — Ś2 reads 27c–28b on marg — c) K1 (by corr) स चाद्य (for स पुनर्) — K6 om (hapl) 27d–28c — d) D7 न निर्दहत्, G3 पुनर्दहेत्

28 K6 Dn1 om 28abc, Ś2 reads 28ab on marg (cf v l 27) — a) D1 ह्यकरुणस्यापि, T G2 ना करुण° — b) Ś2 अश्रुणा व्रजेत्, K1 अस्त्रु नाग्रजेत्, K2 अश्रु नो व्रजेत्, Ñ1 अश्रु न व्रजेत्, D3 अश्रु ना स्पृशेत्, T G आस्रमास्र(T1 °श्र)वेत्; M नास्रमा व्रजेत् (for अश्रु नाव्रजेत्) — c) B1 भग्नशाक्यस्य, T2 G2 भिन्नसक्थस्य — d) K1 तद्वद् (for तादृग्) K4 (m as in text) तादृग्विध वच°, D1 2 [ई]दृग्वचन पुन°, M2–4 वाचश्च तादृशा (for तादृग्वच पुन)

29 a) Dn1 यचाय, T G1 2 अय च (for यश्चाय) D7 मित्रपक्षे Ñ1 B1 वै (for मे) — b) K3 [अ]निर्जित°, G2 निर्जित (for निर्जित°) — c) Ś2 K1–4 6 वर्धयत्येव (for °त्येष) K5 शोको मे वर्धतामेष — d) Dn1 °वेगम् (for वेग) B5 D7 इवार्णव° — e) K3 एकाग्रामनसस्, Ñ1 नैकाग्र मनसस्, S अनेकाग्रस्य मे (for एकाग्रमनसो). K2–4 6 Ñ1 T G2 3 M1 तस्य, G1 कस्य; M2–4 शोकै° (for मेऽद्य) — f) Dn1 निद्रा

30 a) Dn2 वासुदेवो (for °देवा) B3 Dn2 D1–3 5 च (for हि) — b) Ś1 तावह, Dn2 तान्हत्वा (for तानह) Ś1 K1 (before corr) परिरक्षिता, Ñ1 परिवर्जितान् (for °रक्षितान्) — c) Ś1 अविषह्यतमौ, B4 5 D7 अविसह्यतमान् — d) T1 महेंद्रादपि (for °न्द्रेणापि) K3 6 मातुल, Dn2 D3 5 सत्तम (D3 °म°) (for मातुल)

31 a) Ś2 K1 B2 Dn2 D1 (before corr as in text) 3 5 चापि, K3 4 वास्मि, Dn1 चास्ति (for चास्मि) Ś2 K1 Ñ1 B Dn D1 (by corr) 3 4 7 G1 3 M1 2 शक्त°, D1 (before corr) शक्ये, D5 सक्त° (for शक्य°) K1 सयातुम्, D5 स्व यतुम् (for संयन्तुम्) — b) K3 यस्मात्, T1 अस्मत् (for अस्मात्) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D3–5 7 कोपमेत समुत्थित — Ś2 om 31cd — c) Ñ1 B4 Dn D4 5 7 त न, B1 2 न च, G3 न तु (for न त) T1 G3 M1 2 मां (for ऽस्मिन्) — d) D4 मे, S [ऽ]स्मात् (for मां) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D3 5 7 कोपान्, D4 कोप (for कार्यान्) K1 निवारयेत्, S विचालयेत् (for निवर्तयेत्) — e) Dn2 तथैव (for इति मे) — f)

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१
वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः ।
पाण्डवाना च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२
अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।
शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १
तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षति ।
न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २
शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः । C. 10 180 B. 10.5 5 K 10.5 2

K3-4 6 B2 3 Dn1 D3. - नम (for च मे) G3 नप मातुमता च मे

32 Ñ1 om (hapl) 32 —a) Ś1 B3 6 Dn1 D3 4 वार्तिकै°, B1 वार्विकैः, Dn2 वार्त्तिकै°, D1 वार्तिकौ, S वार्त्तिकैः (for वार्त्तिकै°) —b) K3 पराभय —c) Ś2 न (for च) —d) K1 दहते च

33 a) Ś1 K1 श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn1 अवहतु कृत्वा नत्वा (sic) —b) K3-4 6 अत्र, Dn1 मम (for अद्य) Ś1 (orig) सयुगे, D7 मौहिके (for सौप्तिके) —c) K1 Dn2 D7 G3 विश्रामिता, K3 मिश्रमिता, K6 विश्रमता, Dn1 निश्वसिता, G1 विमिश्रिता, M1 विश्रमितम् (for विश्रमिता) —d) Ś2 K1 3 B3 Dn2 D4 7 T1 सुप्ता च, K6 सुप्तवद्, G3 सुप्तश्च (for स्वप्ता च) K3 विगतज्वरा (for °ज्वर)

Colophon. —*Major parvan* M1 शान्त्य —*Adhy name* Ś K2 D1 2 द्रौण्यमर्ष (Ś2 र्ष), K1 द्रौणिकोप, M2 4 कृपाश्वत्थामसवाद —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 (erroneously) 2, Ñ1 Dn2 D2 (marg) T G 4 (as in text), B1 71, Dn1 M2-4 5, M1 70 —*Śloka no* K3 34, K6 72

5

1 T1 om the ref —a) K3 शुश्रूषुमपि, K4 शुश्रुपुरपि, K6 सुश्रुषुरपि, T1 अदिशुश्रूषु, T2 G M मशु(G3 °शि)श्रूषुर्हि (T2 °पुश्र, G2 °पु सु) (for शुश्रूषुरपि) —c) K6 नाह, Ñ1 न नि (for नाल°) D3 वेदयितौ K3-4 6 D4 शक्तो, T G क्रुद्धो (for कृत्स्नौ) —d) K1 D7 मति

2 Ñ1 B3 *repeat* 2 after 14* —a) Dn1 तथैव चाद्य; M1 2 तथात्मनैव, M3 4 दीनात्मा नैव (for तथैव तावन्) —b) M1 नु (for न) K4 शक्षति, K5 B1 D2 5 शिक्ष्यते, K6 शिष्यति, B2 4 Dn2 D7 शिक्षते, B3 शिक्ष्यति, D4 मिक्षते (for शिक्षति) —c) Ñ1 B3 (both first time) न च किंचिद्य (B3 किंचिन), Ñ1 (second time) S न कथचन (for न च किंचन) —d) D3 °निश्चये (for °यम्) —After 2, K5 Ñ1 B Dn D1- - G3 ins

14* चिर ह्यपि जडः शूर पण्डित पर्युपास्य ह ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ।
मुहूर्तमपि त प्राज्ञ पण्डित पर्युपास्य ह ।
क्षिप्र धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ।

[G3 transp lines 1-2 and 3-4 —(L 1) Dn1 मदु° (for जड°) G3 क्रूर° (for शूर°) K5 D4 7 G3 हि, B3 न (for ह) Ñ1 पयुपासते —K5 reads lines 2 and 3 on marg —(L 2) D1 क्षिप्र, G3 न च (for न स) G3 धर्म Dn1 देवी, G3 दुर्वा (for दर्वी) B3 सूपरसानिति, Dn सुपरसानि च —After line 2, D7 *repeats* st 1, 2 and first two lines of 14* —(L 3) B1 च, B3 तु, G3 तत् (for त) G3 प्रज्ञ B1 3 4 Dn1 G3 ह (for हि) —(L 4) B1 3 G3 क्षिप्र धर्म, Dn2 क्षिप्रधमा (for क्षिप्र धर्मान्) G3 पाक° (for सूप°) D1 जिह्वासू° परसानिव (for the post half)]

After the above, Ñ1 B3 *repeat* st 2

जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ३
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ९
ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

---

3 a) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव, K2 शुश्रूषेस्त्वेव, K4 शुश्रुषुस्त्वेव, B1 2 तथैव तावत्, D4 शुश्रूषुश्चैव, G3 शिश्रूषुस्त्वेव — c) Ñ1 आश्रमात्, Dn1 आगतान्, M3 आगमात् (for °मान्) — d) M1 ग्राह्यश् D1 7 न च (for च न) K6 विरोधये, D8 निरोधयेत् (for वि°)

4 a) K1 अरेयंस्, K4 आनयस्, K6 D5 G3 M2-4 अनयस्; Dn1 अयनस्, T1 विनयस् (for अने° यस्) K1 तुवमानी; K3 स्वयमानी, D6 स्वयमाता, S स्वतिमानी (for स्वव°) Ca d cite अवमानी (as in text) K6 S च (for यो) — b) K4 6 D7 °पुरप — c) Ś1 K1 2 6 D1 2 4 T2 G2 3 M दृष्टम्, B6 स सम्; D7 क्षिप्यम्, G1 दुष्टम् (for दिष्टम्) D4 कल्यान — d) Ś K1 6 B8 T1 पातक, M2 पापक (for पापकम्)

5 K4 om (hapl) 5a-7b — a) Ś K1 6 नाथवत च, Ñ1 B1 2 D5 नार्थवत तु (Ñ1 °वतस्तु), B4 6 Dn1 T1 M नाथवतस्तु (B4 6 Dn1 °श्च) (for नाथ वन्तं तु) Ca cites तथावत, Cd नाथवन्तं (as in text) Cv सुहृद — b) K1 प्रतिषेदति, M1 Cv °षेधति Ś1 2 (marg) K1 पातक, Ś2 Ñ1 G M1. 3 4 पापकात्, K2 8 Dn1 M2 पापकान्, K6 D4 7 T1 पातकान् (for °कात्) — c) K3 8 6 Ñ1 B1. 2 S च (for तु) D5 लक्ष्मीवान्, Cv लक्ष्मीवान् (as in text) — d) B1-3 6 G3 कदाचन, M3 4 कथंचन (for निवर्तते) Ñ1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न

6 K4 om 6 (cf. v 1 5) — a) K1 ह्युश्चवचैर्, K6 ह्युच्चवचैर्; D1 7 [अ]स्युधा° (for ह्युच्चा°) T G2 सर्गैं, G1 M वर्गैं (for वाक्यैः) — b) Ś2 क्षिप्त चित्तो, K1 क्षिप्त चित्त, K6 क्षिप्रवित्तो, D7 T2 G3 क्षिप्रचित्तो, G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो) K5 D1 2 [s]भिगम्यते (for नियम्यते) — c) G3 तदैव T1 G1 M3 4 सुहृदा (for °दा) Ś2 शक्यो, Ca d शक्यो (as in text) — d) Ś1 K1 नाशक्यन्, Ś2 न श क्यस्, Ñ1 नमन्युस्; T G1 2 स्वमक्यन्, G3 नाप्त शस्, M हशस्यस् (for नशक्यस्) D1. 2 स्यय (for स्वव) D1 T1 सीदति (for सीदति)

7 K4 om 7ab (cf v 1 5) — a) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञ, K2 8 सुहृद° शक्य, K3 सुहृदाशक्य, K6 सुहृद° शक्यो, B1 8 सुहृद° प्राज्ञ; Dn1 सुहृदं प्राज्ञ, D1 (before corr) सुहृदा प्रोक्तः D4 सुहृद प्राज्ञ, S सुहृदो(M1 °दौ)प्राज्ञान (for सुहृदं प्राज्ञं) — b) S कुर्वाणान् (for °णं) K1 B2 पातक — c) K1 प्राज्ञ°; Ñ1 T1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा°) K1 सप्रतिपेदते, K2 8 B1 6 Dn D1 (sup lin, also as in text) 3-5 7 °षेधति, K6 °सेधते, B1 °सेधते (for °षेधन्ते) — d) M1 यथा शक्ति

8 a) Ś1 K1 स कल्याण; Dn1 संकल्पाणो; T G स कल्याण (for स कल्याणे) Ś2 K1 6 B4 Dn D1-3 7 S मन° (for मतिं) M3 कृत्स्न (for कृत्वा) — c) Ś1 K1 कुरुपे, Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे) B1 Dn1 सर्वं (for तात) — d) K4 T2 G3 तप्स्यसे K4 न पश्चात्त प्रतप्यसे

9 a) D4 वध — c) K6 तथैव न्यस्य, B4 Dn1 D3-5 तथैवापास्त°, Dn3 तथैवाप्यस्त° — d) D7 विमुक्त (for °क्त°) K3 °वाजिना (for °वाजिनाम्)

10 Ś1 K1 om 10 — a) Ś2 तथास्मीति, K1 तवास्मिति, M तवास्मे(M1 °स्मे)ति, M3 (by corr) तव स्मेति (for तवास्मीति) — b) B1 सरणागता, M1 शरण गता (for शरणा°) Ś2 °गत — c) K6 वियुक्त (for विमुक्त) B1 मूर्धया — d) K5 6 वापि, B1 चाप्ये (for चापि) Ś2 K3 हतवाहन, K6 हितवाहना°, B3 हतबांधवा

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
यस्तेषा तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १२
सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १३
त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५
अश्वत्थामोवाच ।
एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्मीह मातुल ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
तथा शांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
पश्यता भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१ C 10. 198 B. 10. 5. 23 K. 10. 5. 23

---

11 ^{a}) Ś2 सुप्स्यति, D2 (by corr) स्वपति (for स्वप्स्यन्ति) K3 पाचाला — ^{b}) Dn1 °कवचान् Ñ1 B1. 3 T G M2–4 प्रभो, B2 विभो, M1 तथा (for विभो) — ^{c}) K3 D5 रजनी Dn1 सर्वा — ^{d}) K1 प्रीता (for प्रेता)

12 ^{a}) Ñ1 G3 यश्चैषा K1 G1 तदवस्थान (for °स्थाना) — ^{b}) K1 T2 G1. 2 द्रुह्यते, K6 युध्येत, T1 हृयते, G3 द्रुहेत (for द्रुह्येत) G2 पुरुषात्मज — ^{c}) D7 स (for स) M1 मज्जे (for °ज्जेद्) — ^{d}) K3 अगाधि

13 ^{a}) K3–5. 6 सर्वार्थविदुषा, D7 सार्वास्त्रविदुषा — ^{b}) D1. 2 ज्येष्ठस्, M4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्) K1 समत, Ñ1 विश्रुप (for विश्रुत) — ^{c}) D. तव (for न च) M3. 4 काले (for लोके) — ^{d}) K4 सु*क्ष्ममपि K6 सु*क्ष्म*पि

14 ^{a}) K3 °मकाशे — ^{b}) Ñ1 प्रभाते, B1. 3. 5 M3. 4 प्रभात (for श्वोभूत) — ^{c}) M1 प्रकाश K1 यदि (for सर्व) — ^{d}) Ś1 शात्रव K1 प्रणेता यदि शस्त्रव (sic)

15 ^{b}) K3 विगर्हिता — Ñ1 om 15^{cd} — ^{c}) Ca शुक्ल, Cd शुक्ले (as in text) K6 यस्त (for न्यस्त)

16 ^{a}) = 6 33 3^{a} K5 सत्यमेतद्, Ñ1 B Dn D1–5. 7 G1 एवमेव (for °मेतद्) K1–3 यथार्थत्वम्, G2 M2–4 यथा त्व माम्, M1 यथार्थं माम् (for यथात्थ त्वम्) — ^{b}) K1. 6 अनुशासीह, K2. 3. 4 (marg) अनुशास्योस्मि, K4. 6 अनुशास्ता (K4 °स्तो) हि, D7 मनुशीह (sic), T G2. 3 M2–4 अनुशाससि, G1 अनुशसासि, M1 अनुशोचसि (for अनुशासीह) K3 मातुल Ñ1 B Dn D1–5 मातुलेह न संशय — ^{c}) S (except G1) तैश्च (for तैस्तु) K2. 3. 4 (m as in text) 6 धर्ममय (K3 °य) (for पूर्वमय) D1 (before corr) हेतु (for सेतु) — ^{d}) Ś1 K1 शतशो, S समताद् (for शतधा) T G2 विह्वल कृत, G3 विमलीकृत (for विदलीकृत)

17 ^{a}) K3 D7 प्रत्यक्ष — ^{b}) Ñ1 M2 भवतश् (for भवता) Ś1 K1–3 अपि (for चापि) — ^{cd}) = 32^{cd} Dn1 न्यस्तशस्त्रौ

18 ^{a}) Dn1 G2. 3 M4 कर्णस्य (for कर्णश्च) Ś1 K1. 3 पतित(K3 °ता)श् (for पतिते) D4 कर्णस्य रथ चक्रेस्य — ^{b}) D4 पतिते, T1 G3 M उत्थास्यन् (G3 °द्), T2 उत्थाप्य (for रथस्य) K4 वर — ^{c}) K2–4 S उत्तम (for उत्तमे) K2–6 B2–5 Dn2 D3–5. 7 मग्नो, Ñ1 प्राप्ते, B1 सन्वो, D1. 2 (both before corr) नाम्नौ, S सक्तो (for सन्नो) — ^{d}) K1. 5 D4 T1 G1. 2 M1 गाडीवधन्विना, K4 गाजीवधन्वना

19 Ś K1. 6 om (hapl) 19, K5 reads it on marg — ^{c}) K4 D7 शिपडिन — ^{d}) K4 गाजीवधन्वना, K5 D4 T1 M4 गाडीवधन्विना

20 ^{a}) K3 G2 महेष्वासास्; K6 महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्) — ^{b}) K1 प्रयगतो, K2–4. 6 G3 प्रायं गतो, K5 D1. 2. 7 प्रायोगतो, G1 प्रहरतो (for प्रायगतो) — ^{d}) Ś1 K1 अधर्मेण निपातित (= 21^{d})

एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २२
विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २३
एवमधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ २४
पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
कामं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २५
त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २६
न स जातः पुमाँल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।
यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २७
संजय उवाच ।
एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ २८
तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् २९
एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।

---

21 Ś2 D8 om (hapl) 21 — a) G3 तु (for च) — b) D7 समेत्य Ś1 damaged, B1 Dn D5 7 रणे (for मृधे) — c) D7 पश्यतो — d) T1 स (for नि) K5 युधि तेनैव पातित

22 K6 om (hapl) 22 — a) Ñ1 बहुशस् (for बहुभिस्) — b) B1 M3 महारथ (for °रथैः) — c) D4 नरव्याघ्र — d) K3 भीमसेने निपातित

23 a) K1 6 भग्नसक्तस्य, B1 5 °शक्थस्य — b) K3 3 4 (m as in text) 6 योय (for यो मे) D3 राज (for राज्ञ) M1 प्रतिश्रुत — c) Ś1 B D1 4 5 वातिकाना, K4 चार्तिकाना, K6 Ñ1 Dn वार्तिकाणा, B4 वातिकाणा, D8 कांतकानां; S वादिकानां (for वार्त्तिकाना) D7 कथयतो — d) K2 3 4 (marg, also as in text) G3 M तन्मे (for स मे) B1 वर्माणि, M1 मर्मणि (for मर्माणि)

24 a) Ś1 K1 तेधार्मिका, K2 Ñ1 B Dn D8 T G3 M1-3 चाधर्मिका, K5 ह्यधार्मिका, K6 D1 2 ह्यधर्मिका°, D4 चाधर्मका, D5 G1 M4 चाधार्मिका; D7 वाधर्मका°, G2 च धार्मिका (for अधार्मिका°) — b) Ś1 K1 छिन्नसेतव, B1 भिन्नसेवत°, Ca d भिन्नसेतव (as in text) — c) K1 ताश्चैव, K3 4 (m as in text) 5 तानेव (for तानेव) Ñ1 छिन्न° (for भिन्न°) — d) Ś1 K1 भवान्किं न Ś2 निगर्हति, B5 विगर्हते, Dn1 विनिंदति, T1 G1 [अ]धिगर्हति (for विगर्हति) M2-4 पाचालान्किं न गर्हसि — After 24, K2-4 6 ins

15* यास्याम्यपचितिं राज्ञः कौरवस्य पितुस्तथा ।
[K3 6 कौरव्यस्य]

25 a) K1 पितृघ्नान् K5 अहत्वा तु, Ñ1 अह गत्वा (for अह हत्वा) — b) D1 पचालान् G3 सुप्तिके (for सौप्तिके) — c) Ś1 K1 काण, Ś2 कृमि, D7 काम, G3 काक (for काम) K3 कीट, M1 कीटा (for कीट) — d) Ś1 K1 जन्मप्राप्यो, D1 राजन्प्राप्य T1 भवानि (for भवामि)

26 a) D5 वाहम् (for चाहम्) K1 ह्यनेनाद्य K2-4 6 भविष्यति च तत्सर्वं, M4 त्वरे चागमनेनाद्य — b) G2 यदि तन् (for यदिद) D8 वि (for मे) D5 विकार्षितं (for चिकी°) — After 26ab, K3 reads 30ab — c) K4 चरमाणस्य (for त्वर°)

27 a) G3 स स (for न स) D7 यात — b) Ś1 Ñ1 B4 Dn D3-5 7 कश्चिन्न स, K1 कश्चिस्स न, D1 2 कश्चिन्नाय, G3 न कश्चन (for कश्चिन्न च) — c) K2 3 व्यवर्त°, T G2 ह्यावर्त° (for व्यावर्त) — d) K2 3 कृता, Dn1 कृते (for कृता)

28 K2-4 6 Ñ1 B1-3 5 D4 5 S (except T2 G3) om the ref — a) K4 Dn2 उक्ता K2 3 महात्मानौ (for °राज) — K3 om (hapl) 28b-29a — b) K3 भोजशारद्वतावुभौ (= 29b) — d) T1 अभिमुख. K1 कुरून् (for परान्)

29 K3 om 29a (cf v l. 28) — a) K1 T G महाभागौ (for °त्मानौ) — c) Ś K1 5 D1 किमिद, Ñ1 B1 3 4 5 Dn2 D3 5 किमयं, D2 (before corr) किमिह (for किमय) Ś K1 5 D1 2 (before corr) स्यदन युक्त, D5 स्यदने युक्त° — d) Ś K1 5 D1 2 किं वा; Ñ1 किंचित् (for किं च) B3 चिकीर्षति — After 29, Ñ1 writes 32ab and cancels it

30 K3 reads 30ab after 26ab — a) K2-4 6 B Dn D1-3 5 7 एकसार्थे, K3 D4 एकसार्यं, Ñ1 एकस्यार्थे; G3 एक° सार्धं (for एकसार्थं) Ś1 प्रयातौ स्व;

समदुःखसुखौ चैव नावा शङ्कितुमर्हसि ॥ ३०
अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३१
हत्वा शतसहस्राणि योधाना निशितैः शरैः ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३२
तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३३
कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
शस्त्राहवजितां लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३४

क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ ।
समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३५
इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३६
ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३७
ययुश्च शिबिरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ रथोत्तमे ॥ ३८　C 10. 215 B. 10. 5. 40 K. 10. 5. 40

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

K_1 प्रयावौसौ, K_2 T_1 G_3 M प्रयाता स्म (T_1 °तास्मा), K_3 $_4$ T_2 $G_{1.2}$ प्रयाता स्त (K_3 स्मन्, K_4 स्वस्) —^{b}) K_3 त्वयमिह (for त्वया सह) —^{c}) K_6 S समदु खसुखाश्र(K_6 सुख, M_1 °सुखाश्र), D_{1} $_2$ दु खे सुखे, D_2 °दु खममौ (for सुखौ) $\tilde{N}_1$ B_4 $_5$ Dn D_{3-5} $_7$ चापि (for चैव) —^{d}) $Ś_{1.2}$ (marg) K_1 न त्व, $Ś_2$ न वा (for नावा) S तस्माच्छमितुमर्हसि

31 ^{a}) K_5 D_4 [अ]पि (for तु) D_7 [अ]पि स क्रुद्ध, M_2 तत क्रुद्ध (for तु सक्रुद्ध) —^{c}) K_2 $_3$ $\tilde{N}_1$ ममाचक्ष्ये ($\tilde{N}_1$ °क्षौ), K_4 $_6$ B_{1-3} समाचख्यौ, B_5 Dn_2 G_1 M_3 $_4$ तथाचख्यौ (for तदा°) —^{d}) K_1 यदन्यासीच्, K_5 यदन्याद्य, B_1 यदस्या न, B_3 एत न्मम, D_2 (by corr) यस्स्यादात्म , M_1 यदत्रात्म (for यदस्यात्म) K_3 चिकीर्षति

32 ^{b}) K_3 युध्यता, M_{2-4} यौधाना (for योधा°) —^{cd}) = 17^{cd} K_3 नन्नशस्त्रो

33 ^{a}) D_7 त तथैव, G_1 तत्तथैव —^{b}) K_4 (m as in text) न्यस्तमर्माणम्, K_5 $_6$ B_{1-3} $_5$ D_2 (before corr as in text) G_3 न्यस्तधर्माणम्, G_1 कृतवर्माणम् (for न्यस्तव°) S आहवे (for अद्य वै) —^{c}) K_3 D_1 पुत्र B_4 D_5 पचाल° (for पाञ्चाल°) —^{d}) K_6 पापी, G_3 सुप्त (for पाप) K_6 पापेण

34 ^{a}) K_1 (before corr as in text) यत्रा न, K_2 $_4$ $_6$ कथं तु, K_5 कथचिन्, S कथ त्रि (G_3 न) K_3 कथ नु निहित पापा —^{b}) K_3 पाचाल, K_5 $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn D_{3-5} $_7$ S पाचात्य, B_1 पाचाल (for °ल) —^{c}) K_3 $_5$ श(K_3 म)स्त्राहतजितान्, $\tilde{N}_1$ B_1 $_3$ $_5$ T G M_1 $_2$ शस्त्राग्नि(T_1 भ्र)वर्जितान् ($B_{1.2}$ M_1 $_2$ °निर्जितान्, G_2 °वाजितान्), B_3 शस्त्राहव्य जितान्, B_4 Dn D_{3-5} M_3 $_4$ शस्त्रेण वि(M_3 $_4$ निर्) जितान्, D_2 (by corr) शस्त्रेण निहतान्, D_7 शस्त्रेण विहसान् (for शस्त्राहवजिता) D_1 $_2$ (before corr) शस्त्राहताना लोकाना —^{d}) $Ś_2$ K_4 B_{3-5} Dn $D_{1.2}$ (by corr) $_{3-5}$ T_1 M_3 $_4$ नाप्नुयाद्, K_{1-3} $\tilde{N}_1$ D_2 (before corr) आप्नुयाद्, K_6 नाप्नुयाम्, B_1 $_2$ प्राप्नुयाम् (for प्राप्नुयाद्)

35 ^{a}) K_2 D_7 क्षिप्र (for क्षिप्रं) K_4 सनद्ध°, K_6 सन्यस्त°, $\tilde{N}_1$ स युद्ध° (for संनद्ध°) —^{b}) K_3 सरूपान् (for सखड्गाव्) S सहकार्मुकौ (for [आ]त्त°) —^{c}) $Ś_1$ damaged, $Ś_2$ (orig) समानार्याय (hyper-metric), K_3 यमास्थाय; $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn D_2 (marg by corr) $_5$ T G $M_{1.2}$ मामास्थाय; B_1 D_4 समा स्थाय, D_1 $_2$ (before corr) मामापरान् (for समा स्थाय) K_2 प्रतीक्ष्येता, K_6 प्रतीक्ष्योता, D_5 प्रतीछेतां; D_7 प्रतीक्षेत (for °क्षेता) —^{d}) B_1 $_2$ रथावेतौ, D_7 रथावर्यौ, T G रथस्थौ च (for रथवर्यौ)

36 ^{a}) K_4 इत्युक्ता —^{b}) K_1 कुरून्, K_3 पुरा, $D_{1.2}$ (before corr) पुमान् (for परान्) —^{c}) $Ś_2$ ताम् (for तम्) $Ś_1$ K_1 $_{3-6}$ D_7 अन्व(K_1 °न्वा)यात् (for अन्वगात्)

37 ^{a}) K_4 व्यरोचंत —^{b}) K_3 पटान् (for परान्) —^{c}) Dn_2 D_7 स्तूयमाना, T_1 हूयमानो (for °माना) —^{d}) M_{2-4} समृद्धा (for समिद्धा) T_1 समिद्धो हव्य वाहन

38 ^{a}) K_2 $_6$ ययौ च, K_5 प्रययु (for ययुश्च)

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
अकुर्वतां भोजकृपौ किं संजय वदस्व मे ॥ १
संजय उवाच ।
कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपं च स महारथम् ।
द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिबिरद्वारमासदत् ॥ २
तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
सोऽपश्यद्द्वारमावृत्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणम् ॥ ३
वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४
बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥ ५

D7 शिबिरे — b) K2-4 6 स(K6 सु)प्रसुप्ते जने, G3 समसुप्तजनं, M4 सप्रसुप्त जन Ś1 प्रभो, K1 महत् (for विभो) K5 सप्रहृष्ट सुपूजित — After 38ab, D7 ins (with var) 10 6 1, repeating it in its proper place — c) Dn1 द्वारदेशे K5 तु सम्प्राप्य, S समासाद्य (for तु सम्प्राप्य) — d) K5 तस्थौ द्रौणि (for द्रौणिस्तस्थौ) K2 3 रथोत्तम (K3 °मै), B3 Dn D3-5 7 महारथ (for रथोत्तमे) — After 38, K2-4 ins

16* सजय उवाच ।
ततस्तौ सविद कृत्वा वासुदेववृषध्वजौ ।
निश्चितौ तु वधे तेषा पाञ्चालाना महाव्रतौ ।
ततोऽब्रवीन्महादेव कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
योगमूर्तिधरो भूत्वा प्रविश्याभ्यन्तर मन ।
तावत्कार्यमिद युक्त साधयाम्यहमञ्जसा । [5]
एव तु सविद कृत्वा एकमूर्तिधरौ स्थितौ ।

[(L 2) K4 पचालानां K2 महात्मना, K3 महाव्रते (for °व्रतौ) — (L 3) K4 अक्लृष्टकारिणम् —(L 4) K4 om (hapl.) from धरो up to मूर्ति (in line 6)]

Colophon om. in K6 — *Major parvan* G2 सौपुप्तिक — *Adhy name* Ś K5 D1 2 द्रौण्यादिप्रया (Ś2 °प्राय)ण, K1 द्रौण्यभियान, M2 4 शिविरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Ñ1 Dn2 D5 T G 5 (as in text), Dn1 M2-4 6, M1 71

6

1 a) T2 M1 तथा द्रौणिर्; G M3 4 तथा (G3 °द्रा) द्रौणिम्, M2 स्थित द्रौणिम् K1 द्वारदेश तु सम्प्राप्त — b) K1 ततो द्रौणिम्; T2 M1 अवस्थित (for °तम्) Ś1 अवीक्ष्य तौ, K6 अवेक्षातौ, Ñ1 अरक्षित, Dn2 अवेक्षतौ; T1 अवेक्षितौ, G3 M2 अवेक्ष्य त (for अवेक्ष्य तौ) — c) Ś1 K1 अकुर्वेता, B1 D2 (before corr as in text), 7 अकुर्वाता, T G M1 अथाकरोद् (for अकुर्वता) D7 भोजमृपौ — d) D4 7 तौ (for मे)

2 a) K1 आमाद्य (for आमन्त्र्य) — b) Ś2 K2-6 Ñ1 B3 5 Dn2 सु (for स) B1-4 Dn D1-5 7 T G M1 2 4 महारथ , M3 महाद्युति (for °रथम्) — c) K6 मृत्यु° (for मन्यु°) — d) K6 D1 2 (before corr) आविशत, B1 असदत्, B5 Dn D2 5 G1 आगमत् (for आसदत्)

3 a) K1 M2 तत्राद्भुत; K6 तनद्दत (for तत्र भूत) K3 महाकायं — b) S1 सदृशच्छविं, K1 स· दृशप्रभ, D7 °सदृशद्युति, T2 G3 M2-4 समवर्चस, M1 समतेजस (for °सदृशद्युतिम्) T1 G1 2 चन्द्राग्नि· समवर्चस — c) K3 यो (for सो) K4 [स]पश्यत K2-4 6 Ñ1 B4 Dn D1-3 5 आश्रित्य, D7 G3 आसाद्य (for आवृत्य) B3 द्वारमावृत्य तिष्ठत — d) Ś K1 D1 (m as in text) 2 तिष्टद्वै, B3 सोपश्यत् (for तिष्ठन्त). S रोमहर्षण (for लोम°)

4 a) K1 वसन; K3 वासाना (for वसान) K2 वैयाघ्रो, K3 वैयाघ्य, D7 वैयाघ्रे — b) S (except G2) वसा (for महा) Ś1 K1 D5 विस्रवत्, Ś2 विस्रुत, K2-4 6 विप्लव (K3 °वे), K5 वर्म च, B1 D4 T1 विभ्रत (for °विस्रवम्) B3 तन्महारुधिरस्रव, D2 (by corr) 7 महारुचिरवर्म च (D7 °चर्म वा) — c) Ś1 K1 कृवाजिनो°; Ñ1 कृष्णाजिनोत्तरीयांगं — d) Ś K1 (before corr) °वीति च, G2 °वीतन (for °वीतिनम्) — After 4, K3 reads (for the first time) 6ab, repeating it in its proper place

5 a) Ś1 K1 बहुभि (for बाहुभि) K6 D3 चायतै , D1 2 स्वायतै , D5 श्रायतै , T1 G1 सायुधैर्;

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयावहम् ।
नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६
नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव वा ।
सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ७
तस्यास्यान्नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ८
तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः ।
प्रादुरासन्हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयंकरम् ।
द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
द्रौणिमुक्ताञ्शरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
उदधेरिव वार्योघान्पावको वडवामुखः ॥ ११
अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य ताञ्शरौघान्निरर्थकान् ।
रथशक्तिं मुमोचास्मै दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १२ C. 10. 228 B. 10. 6. 13 K 10 6 12

G3 स्त्वायुधै, T2 सायकैर् (for स्त्वायतै) Ś1 K1 वीरैर्, T G1 3 भीमैर् (for पीनैर्) —b) M1 नाग (for नाना) K2 3. 6 प्रहरणोद्यत, K4 °द्युत (for °द्यतै) —c) K2 4 G3 M3. 4 वद्धाङ्गद, K5 सवद्धाग, D- वद्धोगद, T1 G1 वद्धाङ्गदैर् (for °द) K2 4 D3. 5 M4 -महासर्प-, T1 G1 3 -महासत्त्व (for °सर्प) —d) Ś2 ज्वाल (for ज्वाला) Dn1 कुलाकुल (for कुलाननम्) Ñ1 दीप्तज्वालासमाननम्

6 K3 reads 6ab (for the first time) after 4 —a) Ś2 दृष्ट्वा (for दंष्ट्रा) K2 D2 S कराळ° —b) Ś1 व्यावृतास्यं; Ś2 व्याधितास्य, K1 विवृतास्य, K3 (first time) B1 4 व्यादितास्य (B1 °स्या) (for °तास्य) K3 (second time) Ñ1 B1-3. 5 महाभय, K5 B4 Dn D3-5 7 M3 4 भयानक (for भयावहम्) —c) K2. 4 6 Ñ1 M1 तु (for च) —d) K1 विचित्रम्, T2 G1 M विविधै(T2 °धे)र् (for विचित्रैर्) Ś1 K1 D3 अभिभाभि(D3 °पि)तं, B1 2 च भिभूषित (sic), B3 Dn1 G1 3 अपि भूषित, Dn2 D2 (before corr as in text) 4 अतिभूषित (for अभि°)

7 a) K5 नैवमस्य G2 मन, G3 पुन, M2 4 (before corr) वल (for वपु) —b) K1 प्रसक्तु, K3 प्रद्रष्टु (for प्रवक्तु) Ś1 K1 B1-3. 5 वेश, Ś2 वेशम्, K4 चेष, K5 M1. 3 वेषम् (for वेष) Ś1 K1-3. 5 6 B2 4 Dn D3-5 7 M1 च (for वा) —c) K5 अन्यथा, T1 सर्वस्य, G1 सर्वदा (for सर्वथा) Ś1 ततो लक्ष्य, K1 ततोलक्ष्या, K4 तदालक्ष, D1 तदा भक्ष्य, S तदा(M1 °ला)लोक्य (for °लक्ष्य) K3 सर्वं तस्य समालोक्य —d) K2 4 स्फुटेयुरिव, B1 स्फुटेयुरति (for °रपि)

8 B5 illegible —a) Ś1 K1 तस्याथ, Ñ1 B4 Dn D1-5 7 T2 G1. 2 तस्यास्य- (for तस्यास्यान्) K5 नाशिकाभ्या, K6 नासिकान्या, D1 नासिकाभ्यो, T G1 M नासिकायाश्, G2 नासिकाया, G3 नयनाभ्यां (for नासिकाभ्यां) Ñ1 B3 4 Dn तु, D1 नु (for च) —b) K3 नु, Ñ1 Dn1 तु (for च) Ś2 सर्वत, S (except G2) भारत (for सर्वश) —c) Ś1 K1 तस्य, Ś2 तस्याश् (for तेभ्यश्) Ś2 चाक्ष, D4 चापि (for चाक्षि) Dn1 तेभ्यश्चाक्षिशिरस्स्रेभ्य —d) K1 महार्चिय

9 D1 reads 9 twice —a) K5 T1 M3 तदा (for तथा) S1 K1 Dn2 तेभ्यो (for तेजो) —b) K3 °धरा, K6 धर, T G2 °युधा (for धरा)

10 B5 illegible —a) Ś1 K1 आलक्ष्य (for आलोक्य) K2 4-6 D1 2 तदद्भुत (K4 त०द्भुत, K6 तमद्भुत) समालोक्य; K3 तदद्भुतमवालोक्य, Ñ1 B1-3 तदद्भुतत(B1 °च)म दृष्ट्वा, G1 अत्यद्भुतमथालोक्य —b) T2 G2 3 M सर्व- (for लोक) Ś1 K1 भयावह, K3 -भयकर T1 G1 सर्वभूतभयकरं —c) K1 (before corr as in text) तु स तथा, B1 2 अभ्यर्थितो (for अव्यथितो) Ś2 घोरैर् (for दिव्यैर्) —d) K5 शस्त्र वर्षैर्, T M2-4 अस्त्रशस्त्रैर्, G1 2 अस्त्रै शस्त्रैर्; G3 अस्त्रमन्त्रैर् (for अस्त्रवर्षैर्) K4 इवाकिरत्, Dn D7 अवाकिरन्, M1 अवारयत्

11 B5 illegible K3 om (hapl.) 11ab —a) K2 4 शरांस्तांस्तास्, T1 G2 शितान्बाणास्, T2 G3 M शरान्घोरास्, G1 शितान्घोरास् —b) D5 तद्भुत Dn2 अग्रसन् —c) Dn1 उदधिर् K2-4 6 B (B5 illegible) Dn1 D1-3 5 7 T2 G2 3 M2 4 वार्यौघान्, K1 वार्योगान्, M1 वार्यौघ (for वार्योघान्) —d) G3 M वडवामुख — After 11, N M1 ins

17* अप्रमत्तांस्तथा भूत द्रौणिना प्रहितान्शरान् ।

[Ś1 K1 अप्रमान Ś K1 2 4 Ñ1 Dn D4 5 7 तदा (for तथा) K3 अप्रमत्तास्तदा भूतो (for the prior half)]

12 D7 om. 12 —a) T1 G1 च (for तु) —b) K5 तान्शरास्तु, K6 B4 5 Dn D3-5 शरौघांस्तान् (by transp), D1. 2 तान्शरान्तु (for तान्शरौघान्) G2

सा तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३
अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
कोशात्समुद्बवर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥ १४
ततः खड्गवरं धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
स तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ १५
ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ १६
ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ १७
तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
अब्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८
ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदा न शृणोति यः ।
स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ १९
शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपथं प्रतिपद्यते ॥ २०

निवर्तितान् —^{c}) Dn1 D1 (*sup lin* as in text) 8 अथ, Ca d रथ (as in text) K2 4 मुमोचाथ, K5 6 B2 3 5 Dn1 °चासौ, G3 °चास्मैर् (for °चास्मै) —^{d}) S अग्निशिखोपमा

13 ^{a}) Ś1 स (for सा) K1 तदाहत°, K3 तमा सद्य, K4 तदाहृत्य, K6 B Dn D1 3–5 M तमा हत्य, Ñ1 तमासाद्य, G1 तदा तस्य, G3 तदागत्य (for तदाहत्य) G1 दीप्तास्ये, G2 दीप्तास्या (for °प्ताग्रा) —^{b}) K1 रथशक्तीर्, K3 4 6 Ñ1 B Dn1 D1–5 T G2 M2 3 अदीर्यत, K3 अशीर्यते, Dn2 अदीर्घत (for अशीर्यत) —^{c}) Ñ1 आसाद्य (for आहत्य) —^{d}) K2 M1 दिवच्युता, K5 D1 3 (m as in text) 8 5 दिव गता, K6 दिवि च्युता, Ñ1 नभोश्च्युता, B1–3 5 T नभश्च्युता

14 ^{ab}) Dn2 हेमसह (for °त्सरु) M1 transp दिव्य and खड्ग D7 °वर्चसा —^{c}) B5 illegible Ñ1 क्रोधात् (*sup lin* कोपात्), B3 4 D7 कोपात् (for कोशात्) K1 समुद्बवर्हाशु, Ñ1 समुद्धाराशु, B1 2 D2 (marg by corr) 8 T2 समुद्ववर्हाशु, B3 समुज्जहाराशु, B4 D1 2 (before corr) सबद्धबर्हा (B4 °र्हा)शु, G1 समुद्ववर्हाथ, G3 समुद्धरच्चाशु, M2 समु दयर्हाशु (sic) —^{d}) K1 विल, M3 4 विलाद् (for बिलाद्) K3 बिलादूसविमोरग, K4 विलादीप्तमिवोरुग

15 B5 illegible —^{a}) S स त (for तत) T1 G1 2 श्रीमान् —^{b}) M3 भूयश्च (for भूताय) T1 तथा —^{c}) K3 Dn1 तमासाद्य K6 भूत हि, T1 G1 2 वै भूतं (by transp) —^{d}) K3 विल य Dn1 तूणवद्, D1 (before corr) भूतवद्, G3 युगपद् (for तूलवद्) K5 विल च नलवद्ययौ, K6 B Dn2 D1 (before corr) 2–5 7 विल नकुल(B4 सतूल)वद्ययौ

16 In B5, 16^{ab} is illegible —^{a}) K2 4 प्र, K3 तु (for स) K4 कुपितौ —^{b}) B1 इन्द्रकेतुनिभा सदा —^{c}) K4 ज्वलती, M3 ज्वलतीं Dn2 ब्राह्मणो (for प्राहिणोत्) Ś1 K3 तस्मिन् (for तस्मै) —^{d}) Ś1 K1 3 भूतस् (for भूत) K1 तदपि

17 ^{b}) Ś1 K1–3 5 B3 Dn1 D1–4 7 T1 G2 वीक्ष्य माणस् — Cv cites 17^{cd} as in text —^{d}) Dn1 प्रकाश, Ca d अनाकाश (as in text)

18 ^{a}) Ś1 K1 अद्भुततर, K4 अद्भूततम, T1 G1 2 अद्भुतमिद —^{c}) K6 B4 Dn2 D1–3 5 अति° (for अभि°) S अचिंतयत्सुसतप्त —^{d}) T G1 2 M कृप भोजवच स्मरन् (M2 स्म तत्), G3 कृपभोजावनुस्मरन्

19 ^{a}) M2–4 सुहृदाम् (for ब्रुवताम्) B T2 G1 2 अपि प्रिय, D7 अभ्रिय (for अप्रिय) K3 वाक्य, B1 2 5 तथ्य, B4 कथ्य (for पथ्य) —^{b}) B1 सुहृ दान्व, M2–4 ब्रुवता न — For 19^{c}–27^{d}, B5 damaged. —^{c}) Ñ1 स शोच्यस्त्वाप° —^{d}) K2 4 6 Ñ1 B1 2 अवमन्य तौ, K3 इह चात्मवान्, Dn1 अपि वर्तते, D1 अभिवर्त्य तौ, D7 अतिवर्त्यते, S अवमत्य तौ

20 B5 damaged —^{a}) K2 4 D4 शास्त्रदृष्टान् (for °दृष्टान्) Ś1 अव*न्य, K6 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1 3–5 7 अविद्वान्य (for अवध्यान्य) Ś1 K3 B3 शास्त्रदृष्ट्या न (B3 त्व)वध्यान्य, K1 शास्त्रदृष्टात्पथोरीन्य, D2 (before corr) शास्त्र दृष्ट्वा न विद्वान्य, D2 (by corr) शास्त्र द्रष्टृनविद्वान्य, T G Cv शास्त्र(G1 [by corr] °स्त्रा) दृष्टमवि(T2 °व)ज्ञाय, M1 °दृष्टमवध्याय, M2 °दृष्टमपध्याय, M3 4 शास्त्रदृष्टविधान य —^{c}) K1 स पथ्य; B1 स पथि; D1 2 सत्पथ (for स पथ) G1 प्राप्यतो (for प्रच्युतो) K2 3 5 Ñ1 B1–4 Dn D1 2(before corr) 3–5 7 T2 G1 2 धर्मात्, T1 धर्म (for धर्म्यात्) —^{d}) Ś1 कुपथान्, K5 कुपथ, B1 2 4 Dn D3–5 7 कुपथे, B3 विपद; T1 द्विपथ, T2 G1 3 विपथ, G2 विपथ;

गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
वृद्धबालजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ॥ २१
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२
सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ॥ २३
तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४
अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५
मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६
प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदारभ्य क्रिया कांचिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७

C. 10. 243
B 10. 6 28
K. 10. 6 27

M त्रिपथि (for कुपथ) B1 प्राहन्यते (sic), B3 4 Dn D2-5 S (except G2) प्रतिहन्यते, D7 * * हन्यते (for °पद्यते)

21 B5 damaged. — b) G3 M Cv भ्रातुर् (for मातुर्) K2 सदा (for तथा) — c) Ñ1 B4 Dn D3-5 7 हीनप्राण, B1 बालवृद्ध (for वृद्धबाल) B2 °जडार्तेषु, Dn1 °जनाधेषु, G3 °जिराधेषु, M1 2 °जला धेषु, M3 4 जलमग्न° (for जडान्धेषु) — d) K8 सुप्त भीताश्रितेषु च, K5 °भीतजिनेषु च, K2 °नीचोत्थितेषु च, G1 भीतेषु प्रार्थितेषु च

22 B5 damaged — a) K4 मत्तो मत्त° — b) Ś2 D1 2 T1 M1 न शस्त्राण्यप (D1 2 °ण्युप, T1 °ण्य, M1 °ण्यत्र)धारयेत्, K2 Ñ1 B1-4 Dn1 D3-5 7 न श (D7 शा)स्त्राणि निपातयेत्, K8 न शस्त्रमवपातयेत्, Dn2 G3 न श(G2 चा)स्त्राणि च पातयेत्, T2 G1 3 न च शस्त्राणि धा(G1 °ण्यथा ; G3 °णि धा)रयेत्, M2-4 न शस्त्राण्यवपातयेत् — c) D7 इत्येव K2 कुरुभि° (for गुरुभि°) — d) K2 4 समुद्दिष्ट, K3 उपादिष्टा (for उपदिष्टं)

23 B5 damaged — a) K2 व्युत्क्रम्य, K4 मु त्क्रम्य, Dn1 उत्तम, D5 उत्क्रम्य — b) Ś2 शास्त्र दृष्ट — c) Ś1 K1 D4 अमार्गे वैरम् (D4 नैवम्) (for अमार्गेणैवम्) K4 मारभ्य, Ñ1 समारभ्य (hyper-metric), S आरब्धो (for मारभ्य) — d) K2 4 6 आपद् ; K8 आगता (for °त°) Dn3 घोरामापद्यपगत, S (except G3) घोरां (M1 °र) तरितुमापद्

24 B5 damaged — a) Ś2 K2 तामापद, K1 ता चापदा, K3 त चापर, Dn2 D4 तथापद (D4 °दां) (for तां चापद्) B1 घोरतमा S आपद् परमा (T2 G2 प्रवरा) घोरा — Ś2 om (hapl) 24^{c}–27^{b} M1 transp 24^{cd} and 25^{ab} — c) K2 5 यदुद्दिश्य, K3 य उत्पद्य, D7 G3 यद्युद्यम्य ; M उपक्रम्य (for यदुद्यम्य) — d) Ś1 K1 अथ, D1 2 अत्र, T G3 इह ; G1 इव, M यद्दि (for अपि) G8 भूयादिह निवर्तते

25 Ś2 om 25 (cf v l 24) B5 damaged M1 transp 24^{cd} and 25^{ab} — a) B1 3 4 Dn2 D3-5 7 M1 तद् (for क°) K3 अशक्यान्येव कर्तुं स, Ñ1 अशक्य च महत्कर्तुं, B2 Dn1 अशक्त (Dn1 °क्य)श्चैव तत्कर्तुं — b) B1 2 4 Dn D3-5 7 कर्म, B3 सत्यं (for शक्त°) M कृत्य (for शक्ति°) K8 इत ; T2 G2 3 इव (for इह) T1 शक्य शक्तिर्बलाधिप, G1 शक्य° शक्तिच्छला दिव — c) K2 गरीयो हि, K8 गरीयान्वै, G3 गरी यद्वै — d) K3 B1 2 Dn1 मानुष्य, Ca d मानुष (as in text) B3 मानुष्य कथ्यते भुवि, S मानुष्य किंचिदिष्यते (M °दुच्यते)

26 B5 damaged Ś2 om 26 (cf v l 24), M1 om (hapl) 26–27 — a) K8 B4 5 Dn D4 6 7 T G1 3 मानुष्य (for °ष) M2 कुर्वता — b) G3 दैव, M3 4 चैव (for दैवान्) K1 यदि चैवानुसिद्ध्यति, M2 यद्दि चैव न सिध्यते — c) Dn1 स्वपथ°, D1 2 सत्पथ°, D5 स कथ, G3 न पथ° (for स पथ°) K2 प्रच्युताद् ; D1 (before corr) युज्यते (for प्रच्युतो) Ś1 damaged K1-2 5 Ñ1 B1-4 Dn D1 2 (before corr) 3-5 7 T G1 2 M4 धर्माद् (for धर्म्याद्) — d) K1 अपथं, K3 5 B1 2 Dn1 D4 7 विपथ, T G1 2 M2 विपथ, G3 आपद्°, M3 4 विपथि (for विपद) T2 G1 2 M2-4 प्रतिहन्यते (for प्रतिपद्यते)

27 B5 damaged Ś2 om 27^{ab} (cf v l 24), M1 om 27 (cf v l 26) — a) Ś1 damaged, K6 प्रतिज्ञान, Ñ1 B3 अभिघात, Dn1 प्रविज्ञातु, Dn2 प्रतिपात (for °घात) K5 6 B4 Dn G1 3 M2-4 ह्यवि (M3 4 °य)ज्ञान, Ñ1 ह्यभिज्ञातु, D7 ह्यविज्ञात, T G3 हि विज्ञान — c) B3 तद् (for यद्) K8 D7 T1 क्रिया, K5 G3 M3 क्रिया K6 काचिद्, D4 T किंचिद् ; G3 M2-4 कश्चिद् (for काचिद्) — d) K1 अथ (for इह)

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।
न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथंचन ॥ २८
इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९
ध्रुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ३०
तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।
नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१
सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२
कपर्दिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३
स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
तस्माच्छरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

28 ^{a}) $D_{1\ 2}$ (before corr) यदिद $Ś_{1}$ दुष्प्रमीतेन, K_{3-5} दु प्रणीतेन (for दुष्प्र°) —^{b}) K_{1} भव; T_{1} भयान् (for भय) $Ñ_{1}$ भयो मा समुपस्थित, B_{3} भय सर्वमुपस्थित —^{c}) T_{2} $G_{1\ 2}$ M_{2-4} सखे —^{d}) $Ś_{2}$ निवर्तेय (for त) M_{2} कदाचन

29 $K_{4\ 6}$ om (hapl) 29–31 —^{b}) $Ś_{2}$ T_{1} G $M_{1\ 2}$ देव ; K_{1} दैव, M_{4} देह (for दैव) D_{5} इवो द्यते, M_{3} इहोद्यत (for इवो°) D_{3} दैवदण्डविमोहित —^{c}) K_{3} चैवम्, S (except $M_{1\ 2}$) चैनम् (for चैतद्) Dn_{1} अभियातानि (for °जानामि) —^{d}) $K_{2\ 3}$ चिंतयन्निव, Dn_{1} °यन्निदं, D_{7} °यन्नापि

30 $K_{4\ 6}$ om 30 (cf v l 29) —^{a}) G_{1} योयम् (for येयम्) $K_{2\ 3}$ $Ñ_{1}$ B Dn $D_{3-5\ 7}$ T $G_{1\ 2}$ M_{2} अधर्मेण (for अधर्मे मे) —^{b}) T_{1} प्रतिता; T_{2} G M प्रहिता (for प्रवृत्ता) $D_{1\ 2}$ कल्मषा, M कलिला (for कलुषा) K_{3} प्रवृत्ता कलुखामिति —^{c}) K_{3} तस्या —^{d}) K_{1} प्रतिघातय Dn_{2} कल्पते (for दृश्यते)

31 $K_{4\ 6}$ om 31 (cf v l 29) —^{a}) G_{1} दैवप्रहित, G_{2} M_{3} देवविहितं —^{b}) T G_{2} M सखे (M_{1} °ख) (for संख्ये) G_{1} प्रतिसखे निवर्तन —^{c}) G_{1} नोन्यद्धि (for नान्यत्र) B_{1} देवाद् T_{2} om , $Ś_{2}$ K_{3} $Ñ_{1}$ B_{2-5} Dn_{1} $D_{1-3\ 7}$ T_{1} G_{1} उद्यतम्, K_{3} मुद्यतम्, D_{5} युध्यतु (for उद्यन्तुम्) —^{d}) G_{3} शक्य (for °क्यं)

32 B_{1} repeats 32^{ab}, after 10 7 5^{ab} (on marg) —^{a}) M_{1} अथ सोह B_{1} (second time) Dn_{1} महास्मानं; Ca d महादेव (as in text) —^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 4}$ प्रपत्स्ये, Dn_{1} D_{7} प्रपद्य (for प्रपद्ये) $Ś_{1}$ $K_{1\ 5}$ $Ñ_{1}$ B_{1} (both times) $_{2\ 4\ 5}$ Dn $D_{3-5\ 7}$ विभुं; K_{6} विभु, Ca d प्रभुम् (as in text) —^{c}) B_{5} illegible $Ś_{2}$ $B_{1\ 4}$ S (except G_{3}) देवदण्डम्, Dn_{2} D_{7} दैवदत्तम्, D_{3} दैव दण्डम् K_{2} B_{3} D_{4} T G_{1} इद (for इम) —^{d}) G_{3} न (for स)

33 B_{5} illegible —^{a}) $K_{2\ 4\ 6}$ प्रपद्येद्य, K_{3} प्रपद्यास, K_{5} प्रपद्ये त्वा, B_{1-3} प्रपद्येथ (B_{3} °ह), $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1-6\ 7}$ देवदेव, S प्रपद्यामि (for प्रपद्याथ). —^{b}) $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1-5\ 7}$ उमापतिमनामय —^{c}) $B_{1\ 2}$ कपालपाणि(B_{1} °नि)न K_{2} देव, K_{5} भद्र (for रुद्र) —^{d}) Dn_{2} D_{7} परं; D_{4} हरिं (for हरम्) Dn_{1} भगनेत्रापहारक

34 ^{a}) $Ś_{1}$ $D_{6\ 7}$ [ऽ]भ्यगाद् (for ऽत्य°) K_{3} दैव, K_{4} दैवांस् (for देवांस्) —^{b}) S नियमेन (for विक्रमेण) —^{c}) $D_{1\ 2}$ शरण्यम् K_{1} अभ्येपे, K_{6} $Ñ_{1}$ B Dn D_{1-5} अभ्येमि, D_{7} G_{3} अभ्येत्य (for अभ्येष्ये) —^{d}) $K_{2\ 3}$ T_{1} G_{2} M_{1} गिरीश (for गिरिश) $Ś_{1}$ K_{1} शूलधारिण, K_{3} °पाणिना

Colophon —*Adhy name* $Ś$ K_{5} $D_{1\ 2}$ महाभूतदर्शन, K_{1} महाशानदर्शन; $M_{1\ 2\ 4}$ भूतयुद्ध (M_{4} °द्ध) —*Adhy no* (figures, words or both) $Ś_{2}$ $Ñ_{1}$ Dn_{2} D_{2} T G 6 (as in text), B_{1} 73, Dn_{1} M_{2-4} 7, M_{1} 72 —*Śloka no* K_{6} 45, $Ñ_{1}$ 35

७

संजय उवाच ।
स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।
अवतीर्य रथोपस्थाद्दध्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ १
द्रौणिरुवाच ।
उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमव्ययम् ॥ २
शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३
श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं प्रभुम् ।
खट्वाङ्गधारिणं मुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४
मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ५
स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।
विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ६

C 10 256
B 10 7 6
K 10. 7 6

7

1 K6 om. 1 G3 om the ref K2 erroneously reads द्रौणिरुवाच —a) K3 Ñ1 D5 एव स चिंतयित्वा, B Dn D1-4 7 S एवं स चिंत M4 च (for तु) —d) Ś1 स प्रणत, Ś2 K5 सप्रणत, K1 B5 स प्रणत, K3 Ñ1 T G स प्रयत (for संप्रयत) B1-3 देवं सप्रणत स्थित, B4 Dn D1-5 7 देवेशं प्रणत स्थित

2 B5 damaged K6 T2 G1 3 om the ref. B3 T1 reads अश्वत्थामो After the ref, K5 ins ॐ —a) M2-4 रुद्र (for उग्र) B1 स्थान (for स्थाणु) M शंभु, Ca रुद्र (as in text) —b) D1 om (? hapl) from शर्वं up to 4c K1 B1-3 सर्वम् (for शर्वम्) K2 4 6 अव्ययं (for ईश्वरम्) Dn2 सुरेशं शर्वमीश्वर — K4 6 (both hapl) Dn1 om 2cd —c) K2 T2 G1 2 गिरीशं K3 गिरिशावरव देव (sic) —d) Ś1 भव भवनम्, K2 3 5 Ñ1 B1 2 Dn2 D8 भ(K5 भा)वभावनम्, B3 भवमक्षयम्, D1 2 भावाभाविनम्, M3 4 भूतभावनम् (for भव भावनम्) K2 B4 Dn2 D3-5 ईश्वर (for अव्ययम्)

3 D7 om 3 (cf v l 2) —a) K4 सितिकंठम्, K6 शित K3 सित (for शिति) K1 अजा (for अज) K2 6 D3 M4 Ca d शुक्र, K2 4 M1 2 शुभ्र, K5 Ñ1 B Dn D4 5 G1 3 M3 शुक्र, T G2 रुद्र (for शक्रं) —b) K2 रय, K3 क्रुद्ध; K5 क्रतं; K6 Ñ1 B2-5 Dn D1-5 M दक्ष, B1 वर, T1 क्रूर, T2 G3 कृश; G1 2 कृश (for क्रथ) K1 क्रथहरं K2 5 6 पर; K3 B1 2 शिव, G3 हरिं (for हरम्) K4 क्रथ क्रतु हर पर —c) D4 विश्वरूप विशालाक्षं

4 B5 damaged D7 om 4abc (cf v l 2) —a) S K5 6 Ñ1 B1 2 4 Dn D1-4 T G स्मशान S निलय (for वासिन) K6 तृप्त, G1 दीप्तं, G3 हृष्ट (for दृप्त) —b) B4 Dn D3-5 T G M2 4 विभु, M1 3 पतिं (for प्रभुम्) —c) K4 D5 खट्वांग K6 B4 Dn2 D3-5 रुद्र (for मुण्ड) —d) D7 जटिल ब्राह्मचारिण

5 a) Ś2 K1 [अ]प्यसुचित्तेन, K2 [अ]थ सुचिंत्य त, K3 [अ]प्याशुचित्तैन, K4 6 [अ]प्यसुचिंत्य स (K6 च), K5 M [अ]प्यनुचिंत्तैन, Ñ1 B Dn D1-5 7 सुविशुद्धेन, T G2 3 ह्यसुचिंत्तै(T1 °त्ते)नं, G1 [अ]स्युसुचित्तैन, text as in Ś1 only —b) K2 4 दुष्करेण Ś1 K1 [अ]ल्पचेतसा, K2 [अ]त्पबुद्धिना, K4 [अ]न्यबुद्धिना, K5 Ñ1 B1 2 T1 [अ]ल्पतेजसा, K6 [आत्म]बुद्धिना, G3 स्वतेजसा (for [अ]ल्पचेतसा). M1 दूरगं ह्यल्पचेतसा — After 5b, B1 repeats (in marg) (with var) 10 6 32ab —c) K3 मोहमात्मप्रहारेण, K4 सोहमप्रोप°, K6 सोमात्मोपम°, B1 D7 सोहमात्यो (D7 °त्तो)प°, B3 °मात्मोपचारेण, T अद्य (T2 मद्य) भूतोपहारेण, G अद्य ह्यात्मोप°, M अद्येहात्मोप° —d) Ś2 यक्षे, Dn1 यक्षो, D4 जक्ष्ये, Ca d यक्ष्ये (as in text) K3 घातिना (for °नम्) S यक्ष्येह त्रिपुरातक

6 a) Ñ1 transp स्तुत and स्तुत्य K1 स्तोत्र (for स्तुत) D1 2 (before corr) G2 स्तुत्या (for °त्य) —b) K2 अघोर, Ñ1 B3 अनघ; M1 3 4 मखघ्न, M2 मखह (for अमोघ) K6 Ñ1 B Dn D1-5 7 कृत्तिवासस (for चर्म°) —d) Ś1 B5 damaged Ś2 समृक्षं (*sup lin* अमृक्ष), K1 मसृक्ष, K3 असृजं, K5 असृत्य, K6 B2 4 Dn D3-5 7 असह्य, Ñ1 B3 असत्य, B1 अनघ, D1 2 अदृश्य, S सुसूक्ष्म, text as in K2 4 only K3 दुर्निवारण, K5 दुर°, D1 2 दृष्ट (for दुर्नि°)

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८
कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
पर परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तार दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०
हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
इमां चाप्यापदं घोरा तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
द्या दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥१४

---

7 a) Ś1 B6 damaged, Ś2 K3 Dn D1 (before corr as in text) शक्रं, K3 4 5 D7 T G1 2 M शुक्र, G3 शक्य (for शुक्र) D7 om, K4 विश्वसृजा, B1 (marg, also as in text) 4 Dn D4 5 ब्रह्मसृज (for विश्व°) M देव (for ब्रह्म) —In Ś1, 7cd is lost on a damaged fol —c) K1 व्रतनित्य, K2 4 6 प्रति पन्न, K3 ध्रुवव्रत, Ñ1 प्रपतंत; M व्रतपंत (for व्रतवन्त) Ś2 K1 तमोनित्यम्, K5 Ñ1 B1 6 Dn2 D3–7 तपो निष्ठम्; K6 त*नित्यम् —d) K1 अनत; K2 4 6 अत्यत, K3 अनजं, T G2 तपत (for अनन्त) K1 भवता वर, K2 4 6 D1 2 M3 4 तपसां ग(D1 2 प)तिं, B1 T G1 2 तपता वर (B1 पतिं), Dn1 विश्वतोगत, D7 corrupt

8 a) Ś1 *णाध्यक्ष, K1 अनाध्यक्ष, K3 गुणा° (for गणा°) —b) G1 परिपदप्रिय, M3 8 पार्षद° (submetric), M4 वैश्रवण° K3 परिपत्प्रियदर्शिन —For 8cd, B6 damaged —c) K1 गणाध्यक्षे शतमुख, K2 3 6 Ñ1 B1–4 Dn D1–3 6 7 M3 धनाध्यक्ष (Dn1 °क्षे) क्षिति मुख (K3 °सुत), K4 D4 धनाध्याक्षि(D4 °क्ष)क्षितमुख, K5 धनाध्यक्षे°, T G2 धनाध्यक्ष(T1 °क्ष)प्रियसख, G1 °ध्यक्ष सुख सुख्यं; G3 M1 3 4 °ध्यक्षसख देव (G3 दार्यं), Ca d as in text —d) K6 गौरि°

9 B6 damaged —a) K3 गांग, B1 2 तुग, M विश्वं (for पिङ्ग) —b) K1 °धृषोतुम° (for °त्तम°) K3 °वाहन —c) K5 D4 चर्मवाससम्, S (except G3) कृत्ति° (for तनु°) B4 अत्युग्र Dn1 तनुवासम मत्युग्र, D7 तनुकासमुत्यग्र (sic) —d) B4 क्षमा (for उमा) G3 -पोषण (for भूषण)

10 a) D7 परे परेभ्य यद्रम (sic) —c) K5 इष्व स्त्रोत्तर, D5 7 इष्टस्त्रो(D7 °स्त्री)त्तम- Ś1 -धर्तार, S2 -धावार, K1 -दत्तार, G2 3 -हर्तार (for भर्तार) K3 विश्वस्यातमकर्तार, Ñ1 कुशस्योत्तमभर्तार —d) K3 5 दुर्गंते (K5 °तेर्); K4 6 D7 दिगते (D7 °त); Ca d दिगन्त (as in text) K2 4–6 D1 2 देवरक्षिण (K2 °त), K3 दयरापिण (sic), Ñ1 देहमक्षयं, B2 T1 G1 2 देवार (B3 °ए)क्षण, G3 दक्षरक्षिण, B1 2 4 5 Dn D3–5 7 T2 M देशरक्षिण, text as in Ś K1

11 a) Dn1 दिव्य (for देवं) S हिरण्यदृढकवच —b) S चारुमौलि (T1 °माल°, G3 °मौठि) (for चन्द्रमौलि) Ś2 K2–4 6 B Dn D1–5 7 S (except M3 4) विभूष(K3 °पि)ण —c) K3 4 तमज, T G2 परम (for शरणं) —d) K1 परमेन

12 a) K1 चाप्यपद, K3 चाया°, K6 चाप्यापदां; D7 वेदापद, S वेदापद (for चाप्या°) Ś1 lacuna, K1 देव, K3 B1 घोर (for °रा) —b) K3 तरामद्य K5 सुदुस्तुरा —d) K3 यक्षेह; G1 यक्षेह (for यक्ष्येऽह) K2 4 6 शरणं; M1 शुचिना (for °ना) Dn1 यक्षेह शुचिमानस

13 Before 13, Ś K1 ins सजय —b) G3 मत्वा (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 त्यागग(K1 °र)त मन; Ñ1 B1 2 4 5 Dn1 D1 2 (before corr) 3–5 योगात्सु(Ñ1 Dn1 °त्स्व)कर्मण; T त्यक्त्वा(T1 °क्त्वा)त्मकर्मण, G2 **त्मकर्मणा, G3 योगात्मक मन, M1 [आ]त्म्यागकर्मण; M2–4 त्यागात्मकर्मण —c) K2 पुरास्तात् Ś2 D1 वेदि, K2 5 6 Ñ1 B2 3 5 Dn2 D3–5 T1 M वेदी, K4 B1 Dn1 देवी (for वेदि)

14 a) Dn1 D7 तस्या वेद्यास् (D7 °द्यां) K2 3 T1 तथा (K2 °तो) राजेंद्र, K6 D3 महाराज (D3 °जद्र) (for तदा राजन्) —b) K5 अभावयन्, K6 भरज यत्, Ñ1 B2 3 5 अदृश्यत, D7 अजायता —c) K5 दिशश्च, K6 B4 Dn D1–5 7 स दिशो, T G प्रदिशो, M गां दिशो B1 om विदिश K1 चैव (for खं च). —d) D5 ज्वालातिर् (sic), D7 ज्वलोभिर् K4 मपूरयन्,

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५
श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६
काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।
महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७
दार्वाघाटमुखाश्चैव चापवक्त्राश्च भारत ।
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८
महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा ॥ १९
पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।
पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ २० C. 10. 271 B. 10. 7 21 K. 10 7 21

K6 Dn2 इव पूर°, B4 अभिपूरयत् (for °यन्) K1 स्व ज्वालाभिश्च पूरयन्, Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयत् — B1 3 4 Dn1 D1. 2 4 ins after 14 Dn2 D3 5 7, after 15^{ab} K2, after 15

18* रत्नचित्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ।

15 B4 D4 om 15^{ab} — ^{ab}) K2 4 T चासन्, B2 वत्र, B3 चाय, G3 चैव, M1 श्यामा; M2–4 चास्य (for चात्र) K2 4 T2 G1. 2 एक, M2–4 दीप्त (for नैक) K6 शिरोरुजा, D5 °भुज, T G1 2 °धरा (for °भुजा) Dn1 दीप्यश्वनयनश्वासन्नेकपालशिरोभुजा (sic) — After 15^{ab}, Dn2 D3 5 7 ins 18* — ^{c}) Ś2 त्विप, K2 5 Ñ1 B4 Dn1 D1–4 7 M1 द्वीप, B5 Dn2 D5 द्वीपि, M2 द्विपा (for द्विप) K3 4 Dn1 °प्रतिकाशा — ^{d}) K2 3 Ñ1 B1 2 5 महास्या (K3 °था), K4 6 °खगा, K5 °स्मन, B3 T1 G2 3 M °स्वा, B4 Dn D1–5 7 T2 °गणा, G1 °हवा (for °नना) — After 15, K2 ins 18*

16 K2 reads 16 after 18^{ab} — ^{a}) D7 स्ववराहो, G1 श्ववाराहो° — ^{b}) K3 हसगोमायुगो; G2 हयगोमायतो° (sic) — ^{c}) K6 ऋस्य (for ऋक्ष) — ^{d}) K2 G1 M3 4 व्याघ्रद्वीप, Dn1 °द्वीपी, T द्विपव्याघ्र, G2 द्वीपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि)

17 K3 reads 17^{ab} after 19^{ab} — ^{a}) K6 om (hapl.) from प्लव° (in 17^{a}) up to निर्मांसा (in 21^{a}), K4 om (hapl.) from प्लव° (in 17^{a}) up to वक्त्रा (in 19^{c}) K4 6 B2 कोकवक्त्रा, D1 2 बक, D5 काकवक्त्रा B4 प्रव, Ca d प्लव (as in text) K2 प्लवगमुखाश्चैव — ^{b}) K5 मूपवक्त्रास्, D5 7 शुकवक्रास्, G1 शुभवक्त्रास्, G2 शुक्रवक्त्रास् (for शुकवक्त्रास्) M4 om from तथैव up to °वक्त्राश्च (in 19^{a}) — K3 om. 17^{cd} — ^{c}) B1 (marg, also as in text) महामकर°, D7 महागगरवक्त्राश्च, T G महागजसवक्त्राश्च — M2 om. 17^{d}–19^{a} — ^{d}) K1 सिंहवक्त्रा, D5 हस चक्रा (for °वक्त्रा) After °वक्त्रा, D7 reads 19^{cd} (with var), repeating it in its proper place K2 Ñ1 B1 Dn2 D1 5 M2 4 शितप्रभा, T G1 2 तथैव च (for सितप्रभा) — After 17, D7 reads 19^{cd}

18 K4 6 M2 4 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 K1 नानाघट, Ś2 दार्वाघोटा, K5 Dn1 D4 दीर्घाघा (D4 °घो)ट, Dn2 दार्वावीट, D5 काष्टकुट्ट, D7 दार्वघाट (for दार्वाघाट) Ca d cite दार्वाघाट K2 5 B4 Dn D1–3 5 G1. 3 चापि, B3 चान्ये (for चैव) — ^{b}) Ś1 K1 D4 चापवक्त्रास्, Ś2 चापवक्त्रांश्, Ñ1 रथवक्त्राश्, B1 3 चाश°, B2 4 5 चास°, Dn1 वास°, Dn2 वाप°, D7 चापवक्त्रो Ś1 K1 5 B1 2 T G M1 3 तथैव च (for च भारत) — After 18^{ab}, Ś2 ins

19* शतशश्च सहस्राक्षास्तथैव च घटोदरा ।

K2 reads 16 after 18^{ab} — B4 om 18^{c}–21^{d}, K2 om 18^{c}–19^{b} — ^{c}) Ś1 कूर्मवक्त्र (for °नक्र) K3 चापि (for चैव) K1 कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव — Ś2 om from 18^{d} up to मद्गु (in 20^{b}) — D1 2 T G2 3 M1 3 शिशुमार, D7 शिसुमास् (sic) (for शिशुमार)

19 Ś2 K6 B4 om 19, K4 om. up to वक्त्रा (in ^{c}), K2 om 19^{ab}, M2 4 om 19^{a} (cf v l 17, 18) — ^{a}) G3 महाकरालवक्त्राश्च — T G om (hapl.) 19^{b}–21^{a} — ^{b}) Ś1 सित (for तिमि) K1 सितवक्त्राश्च भारत — After 19^{ab}, K3 reads 17^{ab} — D7 reads 19^{cd} after 17 — ^{c}) K4 om, K2 काकवक्त्रा, K3 हर्यक्ष (hypermetric) (for हरि) Ca d cite हरि K2 4 क्रौंचवक्त्रा (for °मुखा) — ^{d}) Ś1 B1 कपोता(B1 °त)हि, K1 3 4 कपोताभि, K5 अन्ये वक, B5 Dn1 कपोताभ, Dn2 कपोतैण, M कपोता वि (for कपोतेभ-) M4 om from स्तथा up to मुखाश् (in 20^{a})

20 K1 6 B4 T G om 20 (for K6 B4, cf. v l 17, 18, for T G, 19) Ś2 om up to मद्गु (in ^{b}) (cf v l. 18) — ^{a}) M4 om up to मुखाश् K3 4 पारापत (for °वत) — ^{b}) K2 मजु, K3 उष्ट्र, K4

निर्मांसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलंकृताः ॥ २५
पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मग्नु, Dn2 D6 मद्गु, M1 वल्गु, M2-4 पङ्गु (for मद्गु) —After 20ab, S2 reads 20* —B6 om 20cd —c) K2-4 M पाणिकर्ण ; K6 ज्वालाकर्णा (for पाणि°) —d) Ś1 घटोदरा, Ś2 शितो°; Dn2 D1-3 5 महो, M1 शको° (for शतो°) K3 तथैव शतशोदरा

21 B4 om 21 (cf v l 18), T G om 21a (cf v l 19) —a) K6 om, D5 निर्मांसा, D7 निर्मोसा (for निर्मांसा) K1 शोकवक्त्राश्च; K2-4 Ñ1 B1-3 5 Dn D1 2 4 5 काक°, K6 क्रौंच° (for कोक°) M निर्मांसा(M3 4 °स)कारवक्त्राश्च —b) K6 श्येन वक्त्राश्च, Dn1 नववक्त्राश्च (for श्येन°) K3 T1 तथैव च —c) K3 तथैव शिरसो, K6 D5 तथैवासि(D5 °छि)रसो —d) Ś2 वृकवक्त्राश्च, K3 वृष°, D7 T G2 यक्ष° (for ऋक्ष°) K3 च भापणा, K6 च दारुणा, Dn D3-6 7 च भारत, M2-4 सभूषणा (for च भीषणा)

22 D7 om 22ab M3 4 read 22ab after 23ab (M3 followed by repetition of 23b with var) —a) K3 °वक्त्राश्च (for °जिह्वाश्च) S प्रदीप्तजिह्वा नेत्रास्या —b) Ś2 K2-6 Ñ1 B3-5 Dn D1-5 G3 M1 3 4 ज्वाला(K6 °ल)वर्णास् (D4 °र्णा), B1 2 ज्वाला वत्तश्च; M2 (both times) शशवर्णास् (for ज्वाला वक्त्रास्) B1 (m as in text) 2 चतुर्भुजा; M2 (second time) तथापरे (for तथैव च) —N (except B3 D7) ins after 22ab (Ś2 after 20ab)

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा ।

[K4 6 om. the post half Ś K3 ज्वालारोमणश्च, K1 ज्वालारोंनश्च, K6 °रोमाश्च, B4 Dn1 D4 ज्वलद्रोमा-(B4 °म)श्च (for ज्वलद्रोम-)]

On the other hand, D7 (wrongly) repeats 21cd up to यक्ष, after 22ab —K4 6 om 22c-25a, K2 om 22c-25d —c) K3 मेघ° (for मेष°) M2 3 4 (before corr) तथा चान्ये, M4 तथान्ये च —d) D5 °मुखानपि (for °मुखा नृप)

23 K2 4-6 om 23 (for K2 4 6, cf v l 22) —a) D7 corrupt K1 शखभा; Dn1 शरभा (for शङ्खाभा) T G1 2 शशवर्णाश्च (for °वक्त्राश्च) —b) Ś1 K1 3 Ñ1 B1 2 5 Dn2 D2 5 G3 M शशवर्णास्, D7 मखकर्णस्, T G1 2 शशवक्त्रास् (for °कर्णास्) —After 23ab, M3 4 read 22ab —c) Dn2 °परीकर —d) K1 शखस्वनि, Dn1 G3 °स्वन (for °ध्वनि) Ś1 Dn1 °समस्वरा, K3 महास्वना, M4 °समास्वना

24 K2 4 6 om 24 (cf v l 22) —a) M2 पच मुखाम् (for °शिखास्) —b) K1 मुढा, Dn1 मुढ- (for मुण्डा) K1 कृशोधरा, B3 कृपोदरा, D7 कसौ दस, T1 कुशोदरा (for कृ) —c) Ś1 K1 चतुर्जि ह्वाश्चतुर्दंष्ट्रा —d) K1 शकुयाला, K3 Ñ1 °वर्णा, T2 °कठा (for °कर्णा) T G कृशोदरा (for किरीटिन)

25 K4 6 om 25a (cf v l 22) —a) K3 Ñ1 B5 D1-3 5 मौंजी(D. °जा)धराश्च, K3 मौलांबराश्च, K5 मौलिवक्त्राश्च, B2 3 मौली(B3 °लि)धराश्च, Dn1 मौला°, Dn2 मौलि° (for मौली°) T G किरीटिनो मौलिधरास् —c) K1 मुकटिनश्च, G3 M मकु° (for मुकु°) —d) K3 श्वानवक्त्रा, K6 चारुवक्त्रा, Ñ1 तरुवक्त्रा, G2 चारु° (for चारु°) —After 25, D1 2 ins

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिण ।

26 a) K6 D3. 5 पद्मोत्प(K6 °ति)लापी(D3 5 °ला पि)ढ°, Ñ1 चारुकुडलिनश्चैव —b) K2 5 6 Ñ1 Dn1 D3 मुकुटधारिण°, K4 मुकट°, G3 कुरर° (for कुमुद°) —After 26ab, B1 repeats 25cd —c) K1-3 D4 T1 महात्म्येन, K4 6 म(K4 मा)हात्मेन, D7 म*त्म्येण (for माहात्म्येन)

27 a) D7 corrupt B2 4 5 Dn D3-5 7 T1 °वज्र°, M1 2 °शक्र° (for °चक्र°) —b) Ś K1 मुसुल°, K2 मुसळ, K3-6 Dn D1 3-5 7 मुशल°, B मुषल° (for

पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८

महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ।
म[illegible] सर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ २९

रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

भेरीशङ्खमृदङ्गास्ते झर्झरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१

गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२

धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३

सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः । C. 10. 265 B 10. 7 35 K. 10 7 35

[illegible]) — Ś1 K1 om (hapl) 27ᶜ–29ᵇ —ᶜ) K[illegible] [illegible]ग्दी°, K3 भुवदी°, K1 भुवडी , B[illegible] भुशुंडी°, Dn2 D1 भुशण्डी , D1 भशुंडी°, D2 भृशुंडी°, D[illegible] भुशुंडी°, T G2 3 मुसु(G3 °स)ंडी°, G1 मुसुंडी , M मुसुंडी° (for भुशुण्डी°) —ᵈ) Ñ1 B[illegible] Dn2 D1–3 [illegible] दण्डहस्ताश्च (for °दा)

28 Ś1 K1 om 28 (cf v 1 27) —ᵃ) Dn[illegible] पृष्ठे षु , D5 पृष्ठे, D1 पदेषु, M1 पृष्ठे नि , M3 4 पृष्ठे ष्वि (for पृष्ठेषु) K[illegible] बद्धधनुषा, Ñ1 नद्धेषुचयश्च, D4 7 बद्धेषुरथान् (for °धयश्च) K6 पृष्ठपद्धेषु गापराग (sic), Dn1 पृष्ठेषु वधेषु वधेषु, G2 पृष्ठेषु बद्धेषुयथान्, G3 पृष्ठबद्धेष्वायुधिनश्च —ᵇ) K3 D2 G3 चित्रवाण°, K6 °धिणा (sic), T G1 2 M °चापा (for बाणा) Ś1 मदो° (for रणो) Dn[illegible] धिग्वागोत्कटास्तथा —ᶜ) K4 सघटा°, T2 सपर्णा (for सघण्टा) K2 6 D4 सपर स्वधा , T2 G1 2 °श्वधा (for °श्वधा)

29 Ś1 K1 om 29ᵃᵇ (cf v 1 27) —ᵃ) B1 D1 2 महाग्रा(B1 °पा)सो° —ᵇ) K2–6 B3 4 G2 M लकुट°, B1 लगुड°, D1 लगुंड , G1 लकुड° (for लगुड°) — K6 om 29ᶜᵈᵉᶠ —ᶜ) Ś1 स्थूणायस्था , K1 स्थूणा हस्ता , K2 4 T1 G1 स्थूल(K2 °ल) हस्ता , K8 Dn G[illegible] 3 M2–4 स्थूण°; Ñ1 T2 शूल° (for स्थूणा°) K2 4 खड्गभुजा —ᵈ) Dn2 सर्पोद्धत°, T2 मूर्धोच्छ्रित°, G2 3 सर्वो (for सर्पो) —ᵉ) M1 °कराश्च (for °धराश्च) —ᶠ) B1 2 भूषणा , M[illegible] 4 वर्मिण (for धारिण) K3 तथा कुमुदपाणय

30 ᵃ) Ś[illegible] B2 3 D[illegible] रजोध्वजा , K6 स्थूणकर्णा , M2 तेजोध्वस्ता (for रजो°) K3 om पङ्कदिग्धा —ᵇ) D1–3 [illegible] रक्ताम्बर°, S चित्रा (for शुक्ला°) — After 30ᵃᵇ, B2 ins

22* करालाक्षा महद्भाम्बरत्तवस्त्रास्तथैव च ।

—ᶜ) D[illegible] नीलगात्र , D1 corrupt Ś1 K6 B1 2 6 Dn2 D1–3 5 पिंगलाङ्गाश्च, K3 Ñ1 B3 4 Dn1 D4 7 G3 M2 कपिलाङ्गाश्च —ᵈ) S K1 5 भिन्नवक्त्रास्, B3 मड° Dn[illegible] मुद°, D1 मुड (for मुण्ड°)

31 ᵃ) Ś1 भेरीशृङ्ग ; K3 शङ्खभेरी , K6 भेरी मन्त्र (for °शङ्ख) Ś K1 6 Ñ1 मृदङ्गाश्च, K3 [illegible] D1 4 7 T G1 M °ङ्गास्ते, K4 मृदङ्गास्ते, B1–4 Dn2 D3 मृदङ्गाश्च, G2 °ङ्गास्, G3 °ङ्गाश्च (for मृदङ्गास्ते) —ᵇ) Ś1 झर्झरा ; K1 पनवा , K2 4 पटहा , K6 Dn1 झर्झरा , D6 झर्झरा , T2 G1 3 M झर्झर्या , G2 ते झर्झरा (for झर्झरा) K2 3 D1 गोमुखा (for °खान्) —ᶜ) K3 अवाकिरन् M1 अधारयन् (for अवाद) Ś[illegible] K1 परिषदा , B1 D1 पारिष(D1 °ष)दा , G3 M पार्षदास्ते —ᵈ) K2–4 Ñ1 B1 3 T G3 M महृष्टा , D1 2 प्रहृष्ट (for °ष्टा)

32 ᵃ) K3 गायवानास् M2 4 तथा चान्ये —ᵇ) K3–4 6 Ñ1 S प्र(T G1 2 स)हृष्टा पु(K4 पू)न्यपर्षभ (K3 Ñ1 T2 G1 °भा) —ᶜ) G3 लङ्घयन्तश्च K3 प्लवन्तश्च (for प्लव°) —ᵈ) K1 वल्गताश्च , K2 4 6 गर्जन्तश्च, Ñ1 रमन्त°, Dn वलात° (for वल्गन्त°) Ś K1 तथापरे , B1 (marg , also as in text) 4 Dn1 D[illegible] महारवा , Dn2 D1–4 7 T1 G1 2 °रथा (for °बला)

33 ᵃ) Dn2 D5 मुदा , M1 चाधा (for चण्डा) —ᵇ) K4 पवनोद्भूत°, K6 °नोधूत°, Dn2 °नोद्धृत°, T1 पावनोद्भूत° —ᶜ) K5 मेघा , K6 मत्ता , D1 नत्ता (for मत्ता) Ś1 महानादा , K5 °नादे, K6 D1 2 (orig) °नादान (for °नागा) —ᵈ) K3 विनिर्दंतो, Dn1 निनदन्तो, D1 विनदंतो, M1 विनिर्दन्तो (for विनदन्तो)

34 ᵃ) K4 सुभीमो, G1 सभीमा —ᵇ) K1 °पट्टिस , S (except M4) °पट्टस (for °पट्टिश) K1 °धारिण , B1 2 °धारिण (for °पाणय) —ᶜ) K2 नानाविधाग°, K3 °विराग°, K4 विराग°, T1 G2

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४
रक्तचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५
पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्नकृतभोजनाः ।
चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६
अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।
विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७
महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८
उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीभटाः ॥ ३९
कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

विरागचित्र°, T2 G1 3 M विरागवसनाश्चित्राश् — d) K6 -माल्यानुभूषिता

35 a) B1 2 चित्रायुध°, B3 5 चित्रायर°, D7 °चित्रागद°, M1 °चित्रांगदचरा, M4 °चित्रांगदाधरा — b) B1 (marg, also as in text) °गदास् (for °करास्) — c) Dn1 मुख्या (for शूरा) — d) Ś1 प्रसह्यासत्य°, Ś2 K1 °ह्यमित°, K3 D7 °ह्या मह्य° (for °ह्यासह्य°)

36 a) K5 पातारा K2 5 6 Ñ1 B1-3 5 Dn2 D1-3 5 °वसौघाना, K3 °वसाघानां, K4 °वसौघानां, Dn1 °वसाज्याना; T1 °वसानाश्च, T2 °वसाज्ञानां, G2 °वसना च (for °वसाद्यानां) G1 पातारो ह्यवमन्नाना — b) K2 मांसांश्च, K3 मांसैस्तु, K6 मांसात, Dn1 मांसास्त्र, Dn2 मांसाश्च (for मांसान्न) — c) Ś2 चूडाला, Dn1 चूडिला, B3 (by corr) चूडाक्त, G3 चूडारा (for °ला) K5 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 T G M1 2 कर्णिकाराश्च — d) K1 प्रकृष्टा, K2 4 B3 प्रकृता, K3 कृशाश्च, K6 B4 Dn D1-5 7 प्रहृष्टा (K6 D4 5 7 °ष्टा), B1 प्रकृशाष्टा, B2 प्रजेशा, T1 G2 प्रकाशा (for प्रकृशा) Ś1 पिटिरोदरा, K1 °धरा, K3 पितरोदरा, Ñ1 पीवरो°, D7 पिवरो°; T1 G2 मडलो°, T2 मधरो°, G1 मडनो°, G3 मदरो°, M1 3 4 च महो, M2 [अ]थ महो° (for पिठरो°)

37 a) K1 °दीर्वश्च T2 अतिदीर्घा अतिह्रस्वा, G2 अतिह्रस्वाश्च दीर्घाश्च — b) K3 5 6 B1 (marg) 2-4 D T G1 3 M1 प्रलयाश्, Ñ1 प्रकालाश्, B1 प्रबलाश (for प्रब°) M2 चापि (for चाति) D3 रौरवा (for भैरवा) K1 प्रबलाद्यातिभै° — T G1 2 om 37c-39d, G3 om 37c-38b — c) K4 विकटा, D7 निकटा K3 M2-4 कराळा (M2 4 °ळ) लयोष्ठा, K3 Ñ1 का(Ñ1 क)रलगोष्ठा, K4 6 करालयोष्ठा (K6 °ष्ठ्), B3 4 D1-3 5 काल्लबौष्ठा, Dn1 °दशोष्ठा, M1 कराळर्वियोष्ठा (for काललम्बोष्ठा) — d) Ś1 बृहच्छेफोस्थि, K1 2 6 °च्छेपास्थि, K6 Ñ1 B2 3 5 D1-5 7 M1 3 4 °च्छेफाड, B बृहत्सैफास्ति, B4 बृहच्छेकाश्च, Dn1 °रसाधीड, Dn2 M3 °च्छेपांड (for °च्छेफाण्ड-) K1 3 4 Ñ1 B1 3 5 Dn2 D1-3, 5 M1 3 पिंडका, K6 पाडया, Dn1 पीडका, M3 4 -पिंडजा (for -पिण्डिका)

38 T G1 2 om 38, G3 om 38ab (cf v l 37) — a) K2 4 6 M [आ]भरणा, B2 3 Dn2 D1 2 (before corr) -विकटा, D7 -मुकुटा (for -मुकुटा) K5 महार्घ्यरत्नमुकुटा — b) K1 4 मुडाश्च, K3 पुद्धाश्च, K6 कुब्जाश्च, B4 पद्माश्च, B5 मण्डर्थ (for मुण्डाश्च) — c) K1 B1 D5 सार्केदु- K5 -नक्षत्र, M2 नक्षत्रान (for °त्रा) — d) K5 यत्, M2 चा (for द्या) K1 कुर्येयुर्, K2-4 6 B3 प्रकुर्युर् (for कुर्युर्ये) Ś2 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1-5 7 G3 ते (for ये) Ś1 K1 4 5 G3 महीतल (K4 °तले) (for °तले)

39 T G1 2 om. 39 (cf v l 37) — a) K2 उत्साहेरश्च, K3 B1 D4 7 उत्सहेर(B4 °व)स्तु, K5 Dn1 M उत्सहेयुश्च, Ñ1 उत्साहवतु (for उत्सहेरंश्च) Ñ1 कर्तुं (for हन्तुं) — b) Ñ1 भूतग्रामाश् (for °म) — G3 om 39cd — cd) Dn1 येतवीव, D1, 2 (before corr) ये च भूत (for ये च वीत) K2 om (hapl.) from हरस्य up to 41c Ś2 K4 6 भृ(Ś2 भ्र)कुटीभटा, K5 B Dn D1-5 7 भ्रु(D5 भृ)कुटीसहा (K5 °तटा) K3 ये चातीतभयातीतरहस्यभ्रुकुटीतटा

40 K2 om 40 (cf v l 39) — a) B2 °कर (for °करा) B2-4 Dn2 D1-5 7 नित्य (D5 °त्य), T1 स्निग्धास् (for सिद्धास्) K6 कामकारा महासिद्धास्, Dn1 कामकारश्वरा नित्य — b) D3 om from °रेश्वरा up to वास्य (in 50c) B4 °स्येश्वराश्च ये, Dn1 नित्य त्रैलोक्यसेश्वरा — c) S (except G1) नित्यानदा (for °नन्द) — d) K3 वागेशा, G1 [अ]पहिंसा (for वागीशा) K1 वीतमन्यव°, M2 जितमत्सरा (for वीत°)

41 D5 om 41 (cf v l 40) K2 om 41abc

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२
पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।
सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४५
नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७
जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।
घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८ C 10 300 B 10. 7 50 K. 10 7 49

(cf v l 39) —^{a}) $\acute{S}_2$ प्राप्यैष्ट, Dn_2 प्राणाप्ट, G_3 प्राप्ट (for प्राप्याष्ट) —^{b}) K_7 Dn_2 याति स्म, K_8 विस्मय, K_2 B_2 $D_{1\cdot 2\cdot 6\cdot 7}$ यात्यति, M_1 यादि च K_6 B_2 $D_{1\cdot 2}$ °त्र स्मय (for विस्मयम्) —^{c}) $M_{1\cdot 4}$ °ष्पा (for येषा) K_1 B_1 चे(D_1 वि)स्मयते, K_6 विस्मयानं (for यते) —^{d}) T $G_{1\cdot 2}$ transp भगवान् and कर्मभि S भव (for हर)

42 D_3 om 42 (cf v l 40) K_1 T $G_{1\cdot 2}$ om $\tilde{N}_1$ (hapl) 42^{ab} —^{a}) $\acute{S}_1$ (by corr) भक्ता, $\acute{S}_1$ om $B_{2\cdot 3\cdot 6}$ Dn_2 $D_{1\cdot 2\cdot 5}$ युक्तैर् (for भक्तैर्) — $K_{2\cdot 4\cdot 6}$ (hapl) 42^{bc} —^{b}) $\acute{S}_2$ आराधितान्नय, M °धिताश्च ये —^{c}) °धितस्तु यैं, G_3 °धित स्वर्क, K_6 om from पाति $\tilde{N}_1$ युक्तान् (for भक्तान्) —^{d}) K_4 पात्न, G_1 M पांति (for up to ज्ञात्म (in 43^c) पाति)

43 D_2 om 43 (cf v l 40), K_6 om up to ज्ञात्म (cf. v l 42) —^{a}) D_7 पिबतो, S पिबति (for न्तो) K_2 $B_{3\cdot 4}$ Dn $D_{4\cdot 5\cdot 7}$ G_2 °वसाश्चान्ये, K_8 °वसा वन्न्च, T_1 $G_{1\cdot 3}$ वसामन्ये, M_1 °वसासून्ये (for °वसास्त्वन्ये) —^{c}) K_1 D_7 चतुर्विंशात्मक, K_6 $\tilde{N}_1$ $B_{1\cdot 4\cdot 6}$ $D_{1\cdot 2\cdot 4\cdot 6}$ °विंधात्म(B °श्रि)क C_1 d as in text —^{d}) K_4 पिबन्त्यपि C_a d cite पियन्ति (as in text) $\acute{S}_1$ $K_{1\cdot 6}$ नित्यश ; B_4 Dn $D_{4\cdot 6\cdot 7}$ सर्वदा (for नित्यदा)

44 D_3 om 44 (cf v l 40) —^{a}) G_3 श्रुतो, C_a d श्रुतेन (as in text) Cd cites ब्रह्मचर्यं वा, C_a cites तप —^{b}) K_4 दमनेन (for च दमेन) K_2 and दम —^{c}) K_6 समास्माद्य (for °राध्य) K_2 शूलाम ; K_6 शूलाद्य ; $\tilde{N}_1$ D_1 (*sup lin* as in text) —^{d}) $K_{1\cdot 2}$ T_2 शूलाग, B_4 शूलक (for शूलाङ्क) —^{d}) K_2 मा भय (for भव) $\acute{S}_1$ K_1 °सायोज्यमागता, $K_{3\cdot 4\cdot 6}$ $\tilde{N}_1$ M °सायो($\tilde{N}_1$ M °यु)ज्यता युज्यतागता, C_a d cite °सारूप्य गता

45 D_8 om 45 (cf. v l 40) —^{a}) K_8 तैर् B_4 येरच्चानुभूतैर् (sic), Dn_1 येनात्मभूतिर् (for यैर्) Dn_1 च सहेश्वर (for च महे) —^{b}) K_2 परमेश्वर, K_6 स हि —^{c}) S K_1 $B_{3\cdot 4}$ Dn $D_{1\cdot 2\cdot 4\cdot 6}$ G_1 महा, $\tilde{N}_1$ B (for मह) K_8 om भूत K_6 भुक्तगणान्, Dn $D_{1\cdot 2\cdot 6\cdot 7}$ T_1 M भूतगणैर् (D_7 गुणान्) (for °गणान्) —^{d}) K_4 भुन K_6 $D_{1\cdot 7}$ भु(D_7 भू)क्ते (for भूत)

46 D_3 om 46 (cf v l 40) —^{a}) K_1 तथा (for नाना) K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1\cdot 2\cdot 6\cdot 7}$ °वादित्र, K_3 T_2 $G_{1\cdot 2}$ $M_{3\cdot 4}$ °विचित्रा (for विचित्र) Dn_2 $D_{4\cdot 7}$ °हासिता, °हासितै, K_4 $D_{1\cdot 2}$ महिता, T_1 $M_{1\cdot 2}$ °हसितैं, G_3 सहितैं (for °हसित) —^{b}) $\acute{S}$ $K_{1-3\cdot 5}$ B_1 क्षीमित, S °क्ष्वेळित (for क्ष्वेडित) K_4 [उ] $\tilde{N}_1$ $B_{2\cdot 3}$ Dn_1 $D_{1\cdot 2}$ T_1 $G_{1\cdot 2}$ M_1 [उ]त्कृष्ट, G_3 °[उ]द्दुष्ट (for [उ]त्क्रुष्ट) स्कृष्ण, T_2 [उ]त्पुट, K_4 °गर्जिता (for °तैं) —^{c}) D_7 K_1 °नादितैं, $\tilde{N}_1$ सर्वं (for विश्वम्) corrupt K_1 मनादयवेस —^{d}) K_2 अन्वयु (for अभ्ययु)

47 D_3 om 47 (cf v l 40) —^{a}) $\acute{S}_1$ K_1 त स्तुवाना (for संस्तुवन्तो) $\acute{S}_1$ K_1 T_2 महावेग (T_2 °नाद) (for °देव) —^{b}) G_2 om भा, $\acute{S}_1$ K_1 ते, K_1 B_3 K_6 भा, D_7 श्रा, G_1 व्या (for भा) D_4 महस्तश (for °स्वयर्चस, B_1 (m as in text) $_2$ $\tilde{N}_1$ (*sup lin* सुवर्चस) K_8 कुर्वाणान्नासुवर्चस, T_1 प्रकुर्वाण सुवर्चसा as in text) भीम सर्वे स्वनर्चस, —^{c}) $K_{1\cdot 2}$ T_2 G_1 द्रोणेर्, B_6 Dn_1 द्रौणिर्

48 D_8 om 48 (cf v l. 40) —^{a}) G_2 विज्ञास (for जिज्ञास) —^{b}) K_8 ते द्रौणिं (for तत्तेज) —^{c}) K_1 भीमोध, K_6 दीतोग्र- सहसा च प्रदुद्रुवु

जनयेयुर्भयं ये स त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ४९
अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५०
धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५१
ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५२
तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।
अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३
इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ५४
भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ५५
त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५६
सर्वभूताशय विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।
प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ५७

(for भीमोग्र) Ś1 K1 6 °परिघाघात, K5 परिघा स्तात, B8 °परिखालात (for परिघालात) —^{d}) K1 °पट्टिस°, K2 4 °मुद्गर°; S (except G3) °पट्टस° (for °पट्टिश°) —^{f}) M2 भूतसरा T G1 2 सहस्रश: (for समन्ततः)

49 D8 om 49 (cf v l 40) —^{a}) Ś2 जपयेयुर्, D1 2 7 यस्मात्, T G2 3 M ये हि, G1 येभिस् (for ये स) —^{c}) Dn1 ता (for तान्) Ś1 K1–3 B D7 प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°) K6 त्रैलोक्यमाणोपि व्यथा, T G M1 3 4 न तु तान्प्रेक्ष(T1 °क्ष्य)माणोपि, M2 तत्प्रेक्ष माणोपि नरो —^{d}) Ś1 K1 2 4 6 महारथ (for °बल°) S व्यथामुपजगाम ह (G3 हा)

50 D8 om up to स्वयमेवात्म (cf v l 40) —^{a}) K3 4 धनु:पाणिर् — For 50^{cd}, T G3 subst (by hapl) 52^{cd}, repeating it in its proper place —^{c}) Ś1 स्वयमेकात्मना° —^{d}) D5 7 (also as in text) उपाहारम्; T1 रथात्मानम् B1 उपाहरेत् (for °हरत्)

51 G1 om (hapl.) 51–52 —^{a}) K3 D7 धनुषि, Dn2 धनुर्पि —^{b}) K1 शता, K4 D5 शिता, B4 D1–3 T2 G3 सिता (for शिता) K1 शिरा°, K6 शरान् (for शरा) Ś2 पात्राणि निशिता शरा —^{c}) K2 4 चापि (for °चात्मा) Ca d cite आत्मा Ś K1 Ñ1 B5 हविरात्मा ततश्चापि (B5 °त्मा), K3 °रात्मैव तस्यापि; B1 2 °रात्मभवश्चापि, Dn1 °रात्मवता तस्मिन् —^{d}) K3 सभार, G3 भरत (for भारत)

52 G1 om 52 (cf v l 51) —^{a}) Ś2 D7 सौम्येण, T G2 सोमेन; M सोनेन, Ca d सौम्येन (as in text) K3 शस्त्रेण (for मन्त्रेण) —^{b}) K4 सोमपुत्र° (for द्रोण°) — T G2 subst (first time) 52^{cd} for 50^{cd} (cf v l 50) —^{c}) M1 उपाहर T1 (first time) महामन्यु —^{d}) T2 G2 (both second time) उपाविशत् (for °हरत्)

53 ^{a}) Dn1 M4 रौद्र (for रुद्र) K1 Ñ1 B1 D1 2 रुद्रकर्माण, K3 4 B3 S विश्व°, D5 द्रौद्र° (for रौद्र°) —^{b}) K4 द्रौणे°, K5 Ñ1 रौद्र (for रौद्रै°) K3 Ñ1 T G3 Ca d अच्युत°; B4 D4 अच्युत, G1 आपत° (sic), M1 3 4 अन्वित (M1 °त) (for अच्युतम्) —^{c}) K3 4 T G1 3 M अभिष्ट्रय, G2 अभीपयन् (for अभिष्टुत्य) B4 अभिष्टुत्यमात्मान (sic)

54 Before 54, all MSS (except T G1 2) read द्रौणिरुवाच —^{a}) B1 2 स्वयम्, Dn2 इयम् (for इमम्) —^{b}) D4 7 जात K1 S अ(T2 G1 आ)गिरसा (for आङ्गिरसे) —^{c}) B4 D1–3 5 स्वग्नौ (for अग्नौ) Ś2 K4 Dn1 D7 भगवान्, K3 विधिवत् (for भगवन्) —^{d}) K4 B1–3, 5 परि(K4 अनु)गृह्णीष्व Ñ1 T G मे (for मां) K3 Dn1 बलि°, G2 बल (for बलिम्) M प्रगृह्णीष्व महाबालैं (M2 °ल)

55 ^{a}) Ñ1 B2 3 5 T1 G3 M तव, T2 G1 2 तवद् (for भवद्) D7 महादेव, G2 °भाग (for °देव) —^{c}) Dn2 अस्यामापदि, D7 आस्या° —^{d}) K5 उपकुर्वंस्, Dn1 उपाकुर्वी, Dn2 T1 G उपकुर्मि, D2 (before corr as in text) उपाकुर्वे, D4 °कुर्मे, T2 अपकुर्मि, Ca d उपाकुर्मि (as in text) K3 महाव्रत°, Ñ1 T2 G M °व्रत, B1 (m as in text) 2 3 5 °व्रत, T1 °प्रद (for तवाग्रत°)

56 ^{b}) Ś2 चापि, D7 यसि, Ca d चासि (as in text) —^{c}) T G तु (for हि) D7 प्रधनेनो (sic) —^{d}) K5 आसि सुव्रत, T चाधितिष्ठति (for त्वयि ति°)

57 ^{a}) K1 °भूता मयि, K3 Ñ1 B Dn1 D1–3 5

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५८
तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ५९
सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ६०
यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६१
कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६२
कृतस्तस्यैष संमानः पाञ्चालान्रक्षता मया ।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६३
एवमुक्त्वा महेष्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६४
अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६५ C 10 317 B 10. 7 67 K. 10. 7 66

°भूताश्रय (B1 °स), K6 °भूताशाय (for °शय) —b) K6 B4 Dn D3–5 7 G3 अवस्थित (for उप) — T2 om 57cd —c) K1 प्रतिगृह्णीष्व, T1 °प्रहाग (for गृहाण) K3 मामेव G1 M प्रगृह्णीष्व (G1 प्रतिगृण्ह, M3 प्रगृहाण) महादेव —d) Ś1 यदश°, Ś2 यद्यशक्त्या, K1 यदशक्य, D1 2 5 यद्यशास्या, T1 G M यदि शक्त्या (for यद्य) Ca dp cite अशक्य, Cd अशक्या (as in text) Ś1 K1 पर मया

58 Before 58, Ś2 K1 read संजय उवाच —a) K4 इत्युक्त्वा Dn2 आस्थाप्य, M1 2 आरमस्था (for आस्थाय) —b) K1 4 Dn1 देवीं, T2 G1 3 वेदिं (for वेदीं) K1 दिव्यपावका —c) K3 समक्तः सु (for संत्यक्तात्मा) Ś1 K1 न्युपावृत्य, K5 समावृत्य, K6 महाराज (for समारुह्य) Ñ1 B Dn D1–3 6 7 T G संत्यज्या (B1 °युक्ता, B2 °युज्या, Dn2 °त्यजा, G1 3 °त्यक्त्वा) त्मानमारुह्य —d) K1 6 कृष्णवर्त्मान्यु°

59 a) K1 2 ऊर्ध्वबाहु (for °बाहुं) K3 निचेष्ट, M1 निश्चेष्ट —b) M1 2 4 बुध्वा (for दृष्ट्वा) Ś2 हरिर् (for हविर्) K3 उपास्थित, M1 उपस्थित

60 a) Ś2 °शौचार्जवैस्, B1 °शौर्यार्जव, D7 °शौचार्यंव (for °शौचार्जव) D4 °त्यागस् —b) K2 6 च दमेन, K4 च दमनेन (for नियमेन) —c) D7 क्षात्या K3 M1 3 4 transp भक्त्या and धृत्या Dn1 धन्या (for धृत्या) —d) Ñ1 वृत्या, Dn2 बध्या (for बुद्ध्या) M मनसा (for वचसा) T G2 कर्मणा मनसा गिरा, G1 3 मनसा कर्मणा गिरा

61 a) Ś2 (sup lin as in text) Dn1 S Cv आराध्य, K1 आराद्धा, Ñ1 आबद्ध (for आराद्ध) K5 यथा स्वाह समाराद्ध —b) Ś2 K1 कृष्णेनाकृष्ट, K3 °नोत्कृष्ट (for °नाक्लिष्ट) —c) K1 इष्टतमत, Dn1 D7 इष्य (D7 °ष्य) तम

62 a) Ś2 कुर्वतस् D1 (marg, also as in text) 5 तात (for तस्य) K2–4 6 सन्मान (K3 °न), D4 ममानं, M2 तन्मान (for समान) —b) Dn2 त (for त्वा) K2 त्वा जिज्ञासतया मया, Dn2 त्वा च जिस्वासतामहा — G2 om. (hapl) 62c–63b —c) B4 Dn1 पचाला S (G2 om) सर्वथा (T1 °दा) (for सहसा) —d) Ś2 जयाश्च, K3 G3 मया च (for मायाश्च)

63 G2 om 63ab (cf. v l. 62) —a) T ततस् (for कृतस्) K5 Ñ1 B Dn1 D1–4 तस्यैव, D5 तस्येष (for तस्यैष) K2 4 6 M2 सन्मान, G3 समान, M4 ममाना K3 कृष्णस्यैष ससमान —b) K5 D7 पचालान् Ś2 M1 रक्षिता, K3 रक्षत, D7 क्षता (for रक्षता) K6 पाचालानरक्षता मया (hypermetric), Dn1 T M2–4 पाचाला रक्षिता (Dn1 न कृता) मया —c) Ś2 अभिभूतानि, Ñ1 भूताश्च, G3 °भूतस्तु —d) Dn2 अध्यास्ति, D1 (sup lin as in text) 2 (before corr) T2 अद्यास्तु (for °स्ति)

64 a) K1 4 महेश्वास, B4 Dn D3–5 7 M1 महात्मान, Cv महेष्वास (as in text) —b) K4 आत्मना K3 तनु Ca d cite आत्मन and तनु (as in text) —c) Ñ1 प्रविवेश, Dn1 आदिदेश, G3 आनिर्देश्य (for आविवेश) —d) K3 विमल, Dn2 D7 विमले, D1 2 G3 विपुल (for विमल) K6 पद्मम् D7 उत्तमे

65 a) B3 तथाविष्टो, G3 अथादिष्टो (for °विष्टो) —b) K1 जज्वल —c) Ś1 K1 B1. 2 D4 वर्मवाश्, Ś2 B4 Dn1 Ca d °स्त, K6 वर्ष्मवाश्, B5 वर्षवाश्, D1–3 5 वेग°, D7 वर्षा°, T G1 2 चर्म°, M2 वर्षपांश् (for वर्ष्मवाश्) Ñ1 च भवद् G3 वीर्यं चैवाभवद्युद्धे —d) K3 शिवसृष्टेन, B1 देवदृष्टेन, G2 तेन दृष्टेन (for देवसृ°) B1. 2 कर्मणा (for तेजसा)

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षाद्दिवेश्वरम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न न्यवर्तताम् ॥ १
कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ २
कच्चित्प्रमथ्य शिबिरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।
दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३
पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नास्वपतां क्षितौ ।

66 a) K1 तामदृश्यानि, G1 3 M1 2 तमदृष्टानि, M3 4 तमस्सृष्टानि (for तमदृश्यानि) T G2 त दृष्ट्वा सर्वभूतानि — b) S राक्षसाश्च (for रक्षांसि) K5 D5 समाद्रवत्, Ca समाभवन्, Cd समाद्रवन् (as in text) — c) K1 शक्र (for शत्रु) M3 4 (sup lin as in text) शिबिरे (for °र) T G2 अभि(T1 °भी)त शिबिरं यांत — After 66c, S ins

23* यान्तं द्रौणिं महारथम् ।
देवदेव हर स्थाणु
[(L 1) T G2 द्रोणपुत्र, M2 यांतं द्रौणि-]

— d) K3 जात, D7 यात (for यान्त) — After 66, D1 2 ins

24* यश्चेद पठते स्तोत्रं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ।

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1 खड्गदान, Ś2 K5 खड्गादान, K3 महापुरुषसंयोधनो, D2 (marg) शिवस्तुति, T G1 3 महादेवप्रसादः, M3 4 ईश्वरस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Dn2 D2 T G 7 (as in text), Dn1 M2–4 8, M1 73 — *Śloka no* Ñ1 67

8

1 a) K2 4 6 प्रयाते शिबिरं तत्र (K2 तत्तु) — c) K1–3 G2 M4 कश्चित्, Dn1 D7 क(D7 का)च्चित् (for कच्चित्) — d) K1 Dn2 भयार्तौ, T1 भयार्ता K5 स (for न) Ś1 K2 4 6 Ñ1 Dn2 D4 M2 4 व्यवर्ततां, Ś2 स्वचर्तं°, B3 निवर्तं°, T G प्रवर्त° (for न्यवर्त°)

2 a) Ś1 K4 5 D3–5 कच्चिन्ना, Ś2 कच्चिन्नो; K1 2 M4 कश्चिन्न, D7 कांचिन्ना (for कच्चिन्न) B1 T1 वारिते (T1 °ता), M1 2 द्वारि तौ (M2 °तै) (for वारितौ) K5 B6 क्रुद्धै, D1 2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रै) — b) K3 4 T2 G M1. 3 4 चोप° (for नोप°) K3 G3 °लक्षितै (G3 °त) K1 रक्षिभिश्चोप° — c) K5 असह्यमिव, D1 2 अशक्यमिति K1 वासत्वा, K5 Ñ1 B3 Dn D1–5 7 मन्वानौ, M4 वा मात्वान् (sic) (for वा मत्वा) K3 असह्यमतिवमत्वा (corrupt) — d) T2 G2 वि, G3 तौ (for न) Dn1 निवर्तौ K3 4 6 महाबलौ (for °रथौ)

3 a) K1 कश्चित्, Dn1 D7 क्वचिद् (for कच्चित्) B4 Dn D4 5 7 उन्मथ्य (for प्रमथ्य) S प्रमथ्य शिबिरं कच्चित् (M4 कश्चित्) — T G1 2 M ins after 3ab G3, after 26*

25* कृता प्रतिज्ञा सफला कच्चित्सजय सा निशि ।
[M1 कृत-. T1 प्रतिश्रा M4 काश्चित् (for कच्चित्) G3 काश्चित्परामिका रणे (for the post half)]

— d) T2 G1. 2 M1–3 कच्चित्; M4 काश्चित् (for गतौ) Ś2 तौ रसिकौ, K5 परमकौ, B1 D1 2 परम(B1 °मि)का (for °मिका) Ś1 K1 गतौ मनसि कारणे, G3 गतौ परमकारिणौ — After 3, G3 ins (cf. 4ab)

26* बलैर्वा निहतौ तौ तु कच्चिन्न पतितौ क्षितौ ।,
followed by 25*
— On the other hand, T G1 2 M ins after 3 G3, after 25*

27* गत्वा तिष्ठत्यसौ द्रौणिं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां द्रौपद्याश्च सुतैः किल ।
सछन्ना मेदिनी सुप्तैर्निहतैः पाण्डुसैनिकैः ।
[(L 1) M1 कृत्वा (for गत्वा) — (L 2) G3 M

कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५
अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७
अहं प्रवेक्ष्ये शिबिरं चरिष्यामि च कालवत् ।
यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८
इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः पार्थानां शिबिरं महत् ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ॥ ९
स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १०
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।
प्रसुप्ता वै सुविश्वस्ताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ११
अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ॥ १२ C. 10. 331 B. 10. 8. 13 K. 10. 8. 16

कच्चित् (for किन्) — (L 3) M1. 2, 4 सूत; M2 नत्र (for द्रुतेद्)]

4 a) K1 Dn1 D- पचालेन; K2 3 Ñ1 B1-3 वापि निहतौ, B4 Dn D1-5, 7 निहतौ (D7 °तो) वीरौ, S वा विनि(G3 M2 वापि नि)हतौ — b) K1 कश्चिच्च, K3 कश्चिन, K5 कश्चिद्वा, K6 D2 कश्चित्तु, Dn1 कश्चिद्, Dn2 D1, 2, 6 कच्चिद्धु, D7 कश्चिच्च (sic) (for कच्चिद्°) Ś1 [अ]श्रमता, K6 B4 Dn D1-5, 7 स्वपता, Ñ1 B2 [अ]पतता (B2 °त) (for [अ]स्वपता) B1, 3 कच्चिदापतता (B1 °त) क्षितौ, B6 कच्चिन्निपतितौ भुवि, S शयानौ रुधिरोक्षितौ — c) K1 कश्चित्, D7 कश्चित् (for कच्चित्) Ñ1 द्वाभ्या (for ताभ्या) S कच्चिन्महीतल छन्न — d) K3 सजय

5 S2 reads 5 on marg. — b) K3 द्रोणपुत्र S2 K1, 2, 5 महारथे, K4 °बले (for महात्मनि) — c) M3, 4 कृतवर्मा कृपश्चैव — d) K3 शिविर (for शिबिर) K2 अविष्ठत Dn शिबिरद्वारतिष्ठता, S द्रौणिमेवाभ्य (M3, 4 °न्व)वर्तता

6 b) K1 महाबलौ (for °रथौ)

7 a) K4 यत्तौ (for यत्तौ) K. समाप्तौ (for पर्याप्तौ) — b) K2 नाशनौ, Dn1 शासने (for नाशने) Ś1 K1, 3 B3 सर्वक्षत्रविनाशने (K1 निवारणे), S सर्व शस्त्रभृतामपि — c) M2-4 यौध (for योध°)

8 a) Ś1 damaged S2 K1 प्रवेक्ष्य, K. 4, 6 S प्रविश्य, K3 Dn2 प्रवेक्षे (for प्रवेक्ष्ये) — b) K6 कालवित्, Ñ1 कारणात (for कालवत्) S प्रचरिष्यामि कालवत् — c) K2-4, 6 Ñ1 B Dn D1-5, 7 अपि मा (B1, 3 वा), S एतेषा (for अपि मे) Cn d cite वा — After 8, K2-4 Dn2 D1-7 M3, 4 ins

28* तथा भवद्भ्या कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मति ।
[M3, 4 कृतव्यम् (for कार्य स्याद्) K2 निश्चया (for निश्चिता) M3, 4 स्मिनाभ्या शिबिरद्वारि (for the post half)]

9 b) K3 पार्थना, Ñ1 पाडूना (for पार्थाना) — c) K4 आद्वारेण K4 [अ]भ्यवस्कद्य, Dn2 [अ]भव स्कद्य, T2 प्रवस्कद्य, G2 [अ]प्यव°, Cd [अ]भ्यरक्षत्य (sic), Cn [अ]भ्यवस्कन्द्य (as in text) — d) D7 पिहाय, S (except G3) विनीय (for विहाय) K3 रथम् (for भयम्)

10 a) K6 S सम्प्रविश्य — b) K3 T1 स (for च) K1 Ñ1 G2 हि, K5 च, M3, 4 वै (for ह) K2, 4, 6 उद्देशज्ञो महारथ; Dn1 देशजश्च विवेश ह — After 10ab, S ins

29* द्रौणि परमसक्रुद्ध तेजसा प्रज्वलन्निव ।
तत पर्यचरत्सर्वं सप्रसुप्तजन निशि ।
[M2 सप्रसुप्तनन]

— c) K1 निलये, K2, 4, 6 शिबिर, B3 M2-4 भवन (for निलय) K3 शिबिर धृष्टद्युम्नस्य

11 a) T1 तन् (for ते) D7 च (for तु) — b) K1 श्रातांश्च, D7 श्रातांश्च K3 बलवत्तरे (for बद्रणे) — c) Ś1 K1 सुप्रसुप्ता सु(K1 स)विश्वस्ता, K2-4, 6 प्रसुप्ता (K5 सुप्ताश्च) निशि विश्वस्ता; B1 Dn D1-5, 7 प्रसुप्ताश्चैव विश्वस्ता (Dn2 [before corr] D3 विश्वस्ता) — d) K. 4, 6 स्वसैन्यै°, B1 ससैन्य, B1 Dn D1-5, 7 समेत्य, M1 स्वसैन्य (for स्वसैन्य) Dn2 D3 परिधाविता (for °वारिता)

12 a) Ś1 अनु (for अथ) K4 तद्वेस — c) K1 पचाल्य, Dn1 पाचाल्य, G3 पाचाल Ś1 शयन,

13 17 क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
स बुद्ध्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।
केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७
तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने) —[d]) K5 Ñ1 अतिक्रे (for °कान्)

13 [a]) K1 क्षौमावदत्ते (for °दाते) Ñ1 (m as in text) बहुभि (for महति) —[b]) K3 D8 स्पर्धा, D2 (before corr as in text) मृद्वा, T1 M1 स्वध्या (for स्पर्ध्या) Ś1 सभृते, Ś2 K2 3 5 सस्तृते, K1 सयुते; K4 सस्तृते (for सवृते) —[c]) K8 माल्य (for माल्य) Ñ1 °प्रकर° (for °प्रवर°) T2 G3 M2 °सयुतैर् (for सयुक्ते) —[d]) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु, Dn1 चीर्णैश्च, S गन्धैश्च (for चूर्णैश्च) B1 2 G1 धूपिते, D8 वासिते, T G2 8 भूषिते, M भूषिते (for वासिते)

14 [a]) D4 7 महाबाहु (D7 °हु) (for महात्मान) —[b]) K3 4 B1 Dn1 D1 4 विश्रब्धम्, Dn2 विश्राब्धम् (sic), D5 विश्रब्दम्, D7 विश्वद्दम्, S विश्वस्तम् (for विस्रब्धम्) B3 ह्यकुतोभय —[c]) K1 2 D7 प्रबोध यत, D3 प्रायोध°, T1 M अयोध°, T2 G अपोध° (for प्राबोध°) Dn1 अबोधयद्दुपादेन —[d]) K1, 8 महीपतिं, K2 5 °तले (for °पते)

15 [a]) K2 3 6 Ñ1 B Dn D1–6 7 म(K8 स)बुध्य K1 8 Ñ1 Dn S चरणस्पर्शाद्; K2 °स्पर्श (for °स्पर्शम्) —[b]) K1 युद्धदुर्मद (for रण°) —[c]) K1 अभिजानद्, K2 अभ्ययायाद्, K3 अभ्ययात्तम्, K4 Ñ1 T1 M अभ्यजानाद्, D5 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्) K8 T1 G3 M अदी(K2 °दा)नात्मा (for अमेयात्मा) —[d]) G3 महारथ

16 [a]) D1 2 (before corr) समुत्पपात, D3 तमु त्पतत (for तमुत्पतन्त) K6 सयनाद् —[b]) M महा रथ (for °बल) —[c]) B1 केशेषु K1 [आ]लम्य, K2–4 6 B3 D1 2 5 [आ]कृष्य, K5 B2 D3 [आ]लम्य, Dn1 [आ]नेघ (sic) (for [आ]लम्ब्य) G1 om पाणि भ्या —[d]) K1 निष्पपेष, K2 विनिष्पेष, K3 D1 2 D5 नि पिपे(Dn2 °पे)ष, K4 6 निष्पिपेष्य (K6 °ष्य).

K2 T1 महीतळे

17 [a]) K5 Ñ1 Dn2 सबल, B2 सरसात् (for स बलात्) S2 निष्पिष्ट, K6 निर्विष्ट, Dn2 D5 नि पिष्ट —[b]) K6 भारते —[c]) K1 निद्राया, K8 निद्र यादा, B1 2 5 निद्रार्तश्च (for निद्रया) Dn1 चैव; Dn2 नैव (for चैव) S अभ्या(G1 °भि)क्रातश्च निद्राधो (T1 निष्क्रातो) —[d]) K4 D5 चैष्टितु B1 2 बलात्, Dn1 गदा (for तदा) S न शशाक विचेष्टितु —After 17, S ins

30* निष्पिष्य तु ततो भूमौ पाञ्चाल्यं द्रौणिरोजसा ।
धनुषो ज्या विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षण ।
तस्य कण्ठेऽथ बद्ध्वा तां त्वरितं क्रोधमूर्छित ।
द्रौणि क्रूर मन कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L 1) T1 न (for तु) M पाचाल्य —(L 2) G3 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु) —(L 3) G3 म, M1 च, M2 4 नु (for ऽथ) T1 म, G3 तु, M2 त (for ता) M2 त्वरित]

18 [a]) K6 तमाक्रम्य, D5 T1 G1 2 तदाक्रम्य Ś K1 महाराज; K5 परान्कठे, B3 5 ततो राजन्, D1 2 (before corr) तदा राजन् (for पदा राजन्) —[b]) K5 तदा (for कण्ठे) —[c]) Ś1 नयत, K1 नयन (for नदन्त) T1 M विस्फुरत —After 18, S ins

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाद्बलवता बली ।
[M1–3 मार्यमाणस् (for वार्य°)]

19 [a]) Ś K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु) K8 सुद्रौणिं; Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणिं) K2 4 5 T G3 M तुदन्नसं(G3 °न्दन्मुखैः)स्तदा (K2 °था) द्रौणिं —[b]) K5 नाभि, G3 काले (for नाति) —K6 om 19[c]–20[b] —[d]) Ś2 K2–4 B Dn D1–5, 7 T2 G1 2 M1 मा, Ñ1 न (for the first मा) K2 मा विचारय, G3 M अचिरं कृथा —[e]) Dn1 M1 3 4 सुकृता Dn1

त्वत्कृते सुकृताँल्लोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ १९
तस्याव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।
तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ २०
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ २१
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।
अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २२
ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुषविक्रमम् ।
भूतमेव व्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन्भयात् ॥ २३
तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २४
स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
रथेन शिबिरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषतो बली ॥ २५

C 10 346
B 10 8 28
K 10 8 34

लोका —f) Dn1 द्विपदा (for द्विपदां) K3 वर —After 19, K2 (om. line 1) Ñ1 B Dn D1-5 7 ins

32* एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परंतप ।
ततः पादान्तरानम्य आक्रान्तो बलिना नृपः ।

[(L. 1) Dn1 परंतप —(L. 2) B5 सुतु, D1 2 पुनः; D7 तत (for ततः) Ñ1 पदाग्र- (for पादान्-)]

20 K4 om. 20ab (cf v l 19) —a) Ś K1 ततो, K2 तस्या (for तस्य) Ś2 [s]व्यक्त, K2 व्यक्ता, D7 व्यक्ता (for [अ]व्यक्ता) B3 श्रुत्वा (for तु ता) K2 ततोऽव्यक्तानृता वाच D4 7 वाणीं (for वाचं) —c) K3 G3 आचार्यघातिनो —d) Ś2 सन्ति (for सन्ति) Ś2 कुलपांसने, K4 °पांसन, Ñ1 °पांसुल, B1 3-5 °पांशन —e) K1 मरण (for निधनं) —f) B1 दुर्मति —After 20, S ins

33* नृशंसेनाविवृत्तेन त्वया मे निहतः पिता ।
तस्मात्त्वमपि वध्यस्तु नृशंसेन नृशंसकृत् ।

[(L. 1) M1 4 [अ]भ्युपायेन, M2 3 ह्युपायेन (for [अ]निवृत्तेन) —(L. 2) G3 नृशंसवत् (for कृत्)]

21 a) Dn1 ब्रुवाण, S उक्त्वा तु (for ब्रुवाणस्) S (except M1) वीरं (for वीरं) —b) K3 सिंहो मात्तम्, Dn1 सिंहोत्तम (for सिंहो मत्तम्) —c) K3 5 D1 2 मर्मण्यभ्या(K3 °भ्याप्य)वधीत्, K4 6 T G1 3 M1 2 मर्मस्वभ्य(G3 °स्वपि)हनद् (K4 °हनत्, K6 °हत), Ñ1 B1-3 D3 5 मर्मसु न्य(D3 चा)वधीत्, Dn1 मर्मस्वप्यव-धीत्, G2 मर्मस्वभ्याहनद्, M3 4 मर्मण्यभ्यहनद् T1 G2 धीरं, T2 G1 वीरं, G3 M वीरं (for क्रुद्धः) —d) Ś1 K1-3 G3 पदाष्ठीलैः (K2 3 °ष्ठीलैः, G3 °ष्ठीवैः), K4 पादाष्टालैः, B2 D1 2 पादष्ठीलैः, D1 (marg) पादा-घातैः, D4 पादाष्ठीवैः, T G2 पद्(T2 °र)पातैः, G1 पदवेगैः, M1 पादक्षेपैः, M2 पदष्ठीवैः, M3 4 पदैरस्य, Ca d पादाष्ठीलैः (as in text) K1 स्वदारुणैः

22 a) B1 अस्य (for तस्य) —b) K1 मार्यमानस्य, K2 कार्यमाणस्य, T1 G2 पूर्वं (for मार्य°) —c) K6 अबध्यत (for अबु°) S अबुध्यन्त्वथ राजेन्द्र —d) T2 G दारा, M1 द्वारे, M2-4 द्वारि (for स्त्रियो) K6 रक्षिणा

23 a) K6 त (for ते) Ś1 °वत, K1 G3 वर्मवतं, K3 Cd धर्मवत, B Dn D1 2 4 7 T1 धर्षयत, T2 G2 [अ]मर्षवत, M1 लक्ष्मवत, Ca वर्ष्मवन्त (as in text) D3 5 ते तु दृष्ट्वा सुदुर्धर्षम्, M3 4 ते दृष्ट्वा वर्ष्मवद्धीमम् —b) K3 अमानुष (submetric) T2 G1 2 विग्रह (for विक्रमम्) —In Ś1, 23cd is lost on a damaged fol —c) S2 (orig as in text) K1 तूर्णमेव, K3 भूतमेन (for °मेव) Ś2 K1 व्यव-सतो, B1 2 4 5 Dn D3-5 7 [अ]ध्यवस्यतो (for व्यव°) S भूतमित्यध्यवस्यत (G1 °स्यत, M1 2 °स्यैते) —d) K4 न इम, S तस्मान् (for न स्म) K1-4 Ñ1 प्रत्या-(K3 °त्य)हरन्, D7 अभ्याहरन्, S न व्याहरन् (for प्रव्या°) K6 न स्म प्रत्यार्नयत्कुता (sic)

24 a) Dn1 ते (for तं) —c) K2-4 6 Ñ1 B3 D1 2 अभ्यतिष्ठत्स (K2 °ष्ठु), B2 4 5 Dn D3-5 7 अध्य(D7 °भ्य)तिष्ठत, S मोध्य(G1 °धि)तिष्ठत

25 a) Dn1 तस्माद् (for तस्य) —b) K2 3 निक्रम्य, K4 5 निष्क्रम्य Ś1 K1 2 4 M2 [अ]नादयद्, K5 [उ]न्नादयन् (for [आ]नाद°) G3 निष्क्रीडन्नादय-न्दिशि —c) K3 प्राप्य (for प्रायाज्) —d) K3 द्विजासु (sic) Ś1 K2 4 6 Dn1 G3 द्विषता, K1 शिबिर, M4 (inf lin as in text) धर्षितो (for द्विषतो) K2 बल (for बली)

26 a) M1 2 तु तास् (for ततस्) —b) D4 7 महारणे (for °रथे) —D7 om. from 26c up to क्षत्रिया (in 27c) —c) K4 Ñ1 B1 4 5 Dn D1-5 T G1 2 सहितं, M सहिता (for सह तैः) T G2 ते तु, G1 तांस्तु, G3 M तैस्तु (for सर्वे) —d) Ś1 K1 6

16 28 35 अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योधितस्तदा ॥ २६
राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २७
तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
क्षिप्रं च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २८
स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ २९
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।
हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३०
ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
स तानापततः सर्वान्रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३१
धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३२
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ३३
युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ।
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ ३४

$\tilde{N}_1$ प्रा($\tilde{N}_1$ अ)णेदुर् (for प्र°) T_2 $G_{1\ 2}$ तथा (for तदा)

27 D_7 om up to क्षत्रिया (cf 1 26) — ^{b}) K_8 भृशशोकपरिप्लुता — ^{c}) K_8 प्राक्रोशन्, D_4 वि° (for व्या°) $Ś_2$ K_1 क्षत्रियान् K_1 सर्वान्, K_4 B_4 Dn_1 D_2 (before corr as in text) $_{4\ 7}$ सर्वा (for सर्वे) K_5 $\tilde{N}_1$ B_5 व्या($\tilde{N}_1$ व्य)क्रोशत स्त्रिय सर्वा, B_{1-3} आ(B_3 व्या)क्रोशत दिश सर्वा, M_1 व्यक्रोशस्ता स्त्रिय सर्वा — ^{d}) $K_{4\ 6}$ धृष्टद्युम्नेति (for °द्युम्नस्य)

28 ^{a}) K_2 सुप्तोत्थ, K_4 रुतोत्थ, Dn_1 तलेन, S तेन तु (by transp) — ^{b}) K_2 समीप — K_4 repeats 28^c–29^b after 29^c — ^{c}) K_1 समहन्यत (for °नह्यन्त) T $G_{1\ 2}$ M समनह्यत सभ्रांता, G_3 समनतर तु सभ्राता (hypermetric)

29 ^{a}) B_5 स्त्रियश्च, G_1 सन्यस्तु (sic) (for स्त्रियस्तु) $Ś_1$ K_1 विश्वस्ता (for वित्रस्ता) K_8 ततस्तान ह्युवस्त्रासाद् — ^{b}) $K_{2\ 4}$ (first time) निरिक्ष्यत (K_4 °ता), K_8 निरीक्षता, K_4 (second time) निरीक्ष्यत K_1 (before corr) B_1 G_2 ता, K_6 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{3-5\ 7}$ T ता, B_5 ते (for तम्) — ^{c}) Dn_2 अब्रुव — After 29^c, K_4 repeats 28^c–29^b — ^{d}) $Ś_1$ K_1 चाद्रवतेति वै, K_2 माब्रुवतेति च, K_4 माद्रवतेति वै, S आगम्यतामिति

30 ^{b}) K_8 नैव, T_2 नैत (for नैन) Dn_1 जानामहे S नैन जानीम (T_1 °त) को न्वय (M_1 कोप्यह, M_{2-4} कोप्यय) — ^{c}) K_8 $\tilde{N}_1$ पाचालराज वै ($\tilde{N}_1$ च), K_6 पचालराज यो, K_6 B Dn $D_{1-5\ 7}$ °राजान, S °दायाद — ^{d}) M_8 ति(inf lin चि)ष्ठित (for तिष्ठति)

31 ^{a}) K_6 योधमुप्यास, T_2 M यौधमुख्यास $\tilde{N}_1$ तु, B_{2-5} Dn $D_{1-5\ 7}$ च, T_2 G_3 ते (for त) — ^{b}) K_6 पर्जवार° — ^{c}) Dn_1 आपततान् — ^{d}) K_1 (marg) खड्गेनैव, K_8 क्रुद्धोस्त्रेण, S (except M_1) क्षुद्रास्त्रेण (for रुद्रा°) S [अ]वपो(G_1 °बो)थयत्

32 ^{a}) K_8 दृष्टद्युम्न $Ś_2$ K_8 $\tilde{N}_1$ B_5 M तु (for च) $K_{2\ 4}$ [आ]जौ, $\tilde{N}_1$ वै, Dn_2 च (for स) K_5 धृष्टद्युम्न निहत्याथ — ^{b}) $K_{3\ 4}$ यांश्चैवास्य, $\tilde{N}_1$ तांश्च तस्य, Dn_1 तांश्चैव तु, D_7 तांश्चेवास्य, M_1 तांश्चास्य स (for तांश्चैवास्य) — ^{c}) Dn_2 अपश्यच्छयिनौगत्वाम् (sic) — ^{d}) K_8 उत्तमौजमनिंदित, M_5 उत्तमौजसमतिके

33 ^{a}) $K_{2\ 4}$ तस्याप्याक्रम्य, K_3 B_{1-3} स तमा°, Dn_2 तमथा°, D_7 तमाप्या° — ^{b}) $Ś_2$ K_3 चोजसा, $K_{1\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B_4 Dn $D_{1-5\ 7}$ S तेजसा, $K_{2\ 4}$ चोभयो, K_5 चाजसा (for चौजसा) — ^{c}) M_2 अथैन, $M_{3\ 4}$ तथैन (for तथैव) G_1 वारयामास (for मारया°) — ^{d}) $Ś_1$ विरुद्दतम्, $Ś_2$ $K_{2\ 3\ 5}$ विनदतम्, K_1 विरुवतम्, K_4 Dn_2 विनिदतम्, Dn_1 D_7 विनिदंतम्, T $G_{1\ 2}$ M_{2-4} विचेष्टतम्, G_3 M_1 विचे(M_1 °च)ष्टतम् (for विनर्दन्तम्) $B_{1\ 2}$ Dn_2 $M_{1\ 2}$ मारिंदम (M_2 °म)

34 ^{a}) $K_{2\ 4-6}$ B_{1-4} Dn D_{1-5} च, D_7 स्व (for तु) $Ś_1$ *प्राप्तो, K_5 सप्राप्त, B_5 [अ]सभ्रांतो, Dn_2 सभ्रातो, T G_3 M विक्रा(M_4 °क्र)तो (for सप्राप्तो) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 Dn_1 राक्षसाहत, K_6 राक्षस द्रुत, S रा(T_1 र)क्षस स्म स (G_1 स्वय, G_2 स्म स) K_3 महात सहसा हत — ^{d}) S वक्षस्येनम् (for हृदि द्रौणिम्) — After 34, S ins

34* गदाप्रहाराभिहतो नाकम्पद्द्रौणिराहवे ।

[T_1 नाचलद्]

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३५
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानाश्च शमितेव पशून्मखे ॥ ३६
ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथग्जनान् ।
भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ३७
तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।
श्रान्तान्न्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ३८
योधानश्वान्द्विपाश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना ।
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ३९
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपेण तथैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४०
तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ४१
ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । C. 10. 363 B. 10. 8. 45 K. 10. 8. 52

35 K5 om (hapl) 35. Ś1 K1 transp 35[ab] and 35[cd]. — a) K1 अभिद्रुति. T G1. 2 वेगेन (for जग्राह). — b) Ñ1 B1 चैवम् (for चैनम्). Ś2 ममापयेत्, K3. 4 G1 व्यपोथयत्, K3 व्यपातयत्, Ñ1 B1. 2. 4 M2-4 अताडयत् (for अपात°). — B3 om (hapl) 35[cd]. — c) M विस्फुरत. K4. 6 सहसा (for पशुवत्). — d) Ś1 K1 रथैनैनम्, K8 तथैव तम्, C1 पशुमारम् (for तथैवैनम्). K4. 6 B1 अताडयत्, Dn1 ममारत (sic), G1 व्यपारयत् (for अमार°).

36 a) T1 तदा. Ñ1 B1 तु (for स). M1. 4 वीरो. G1. 3 M तु (for स). — D1 om 36[bcd]. — b) Ś1 K1 तथा (for ततो). K4. 6 समुपाद्रवन्. Dn1 ततोऽन्यत्समुपा°. — c) K3 स सुसैनैव, K4. 5 स (K5 प्र) सुप्तानेव. — d) D2 तत्र (for the first तत्र). — After 36[cd], S ins.

35* पाञ्चालवीरानाक्रम्य क्रुद्धो न्यहनदन्तिके ।
[T1 M1 पाञ्चालगतान्]

— e) Dn स्फुरतो. K3 स्फुरता वेपमानाना, S स्फुरत (T1 M1 पुरत, M2 स्फुरिता, M3. 4 स्फुरितान्) स्फुरमाणाश्च. — f) Ś1 ... , K3. 6 सा (K6 शा) मित्रेव, K4 शमित्रेव, Ñ1 स पितेव, B1 समितेव (for शमितेव). Ca d cite शमिता. B2 T1 मुखे (for मखे). G2 शामित्रे पशुवन्मखे. Cr as in text.

37 a) B1 सौ तु, G3 M तथा (for ततो). — b) Ś1 damaged. T1 om from न्यान् up to क्षणे (in 38[d]). K5 B Dn2 G1 पृथक्, Ñ1 स्वजान् (for जनान्). — c) B2 तथा स (for भागशो). G1 विसरन् (for विच°). K5 नाना चामित्रगन्मार्गान्. — d) G3 युधि (for असि). K3 अधियुध्यनिविशारद°.

38 T1 om up to क्षणे (cf. v. l. 37). — a) K2. 4. 5 S (T1 om) Ca d गुल्मान (M2. 4 °ल्मान्), B1-3 गुल्म (for गुल्मे). K4 Dn2 समप्रेक्ष, K6 सप्रेक्ष्य (for °क्ष्य). — b) D2 शयनान. K3 मम गौल्मिकान्, K5 मध्यगुल्मिकान्, K6 D1 °गौल्मिकान्, T2 G2 °गुल्मगान्, M2. 4 °गौल्मिकान् (for गौल्मिकान्). — Ś2 om 38[cd]. — c) K5 श्रान्त, M3 श्रांत (for श्रान्तान्). Ś1 K2. 6 B1. 2 D3-5. 7 M1 न्यस्तायुधान्, K8 न्यस्ता, Dn2 आत्ता° (for न्यस्ता°). — d) K3 न्यपातयत्, M3. 4 व्यदात (for व्यपोथ).

39 a) M योधान् (for यो°). K8 चैव (for अश्वान्). Dn2 हयान् (for द्विपान्). G3 योधाश्च द्विरदाश्चैव. — b) K6 प्राक्षिनत्, D1 प्रछिनत्. D1. 2 च, D5 त्व (for स). K6 वरासिनो. — d) K3 कालरूप, Ñ1 D1 °पृष्ट (for °सृष्ट).

40 a) M विस्फुरद्भिश्च. Ca d cite विस्फुरद्भि°. K5 तैर्वीरैर्, G1 मेदोभिर् (for तैर्द्रौणिर्). — b) K3 °स्योद्यमेव च, K4 °स्योद्यतेन च. Ca d cite उद्यमनेन. — c) S आक्षेपणे. Ca d cite आक्षेपणेन. Ś2 तथैवास्ये; K3 °वासिस्. K5 आक्षिपत तथैवासौ, K6 Ñ1 B Dn D1-5. 7 आक्षेपणेन चैवासेस्, S अव (T1 G3 M3 °प) क्षेपेण चैवासेस् (T M1. 2 चैवासौ, G1 चैवासेस्). — d) K4 रक्तोक्षितो. Dn1 T1 भवेत्, D7 भवान् (for अभवत्).

41 a) Ñ1 B1. 2 लोहितयुक्तस्य, B1. 5 Dn2 D1-3. 5 °रक्तस्य, D4. 7 °खड्गस्य, T G हस्तस्य, M1 °विक्तस्य (for °सिक्तस्य). — b) D4. 7 दीप्तरक्तस्य (for °खड्गस्य). K2. 4. 6 निघ्नत (for युध्यतः). — d) Ś2 समर° (for परम°). Dn2 वनोपरमभापण (corrupt).

42 a) Ś1 K1 येऽप्यजानत, Ś2 K6 Dn2 ये त्वजाग्रत, K8 यतजाग्रत, K4 ये त्वजाग्रता, B2 ये त्वजायत, Dn1 ते त्वजारत, S ये त्व (M1 ये न्व) जानत (for ये त्वजाग्रत). Ś1 कौरव्यम्, Ś2 K1 कौरव्य, Ñ1 कौरव्यास्. — b)

53 45 52 निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ४२
तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ४३
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४४
तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ।
अवाकिरञ्शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४५
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ४६
भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ४७
ततः परमसंक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ॥ ४८
सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ४९
ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५०
प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।

K2 4 Ñ1 S तेन (for तेऽपि) Ñ1 om शब्देन Ñ1 B3 बोधिता (for मोहिता) —c) Ś1 K4 निरीक्षमाणा (K4 °णास्) K2 4 त्वन्योन्य, K3 चान्योन्य S वीक्षमाणास्तु ते तत्र —d) K6 B5 Dn3 D6 7 दृष्ट्वा (for द्रौणिं) T2 [अ]थ (for प्र) K3 4 द्रौणिं कोपसमन्वित

43 a) K8 दृष्ट्वा तु (for ते दृष्ट्वा) —b) K6 शस्त्र (for शत्रु) Ś1 K1 Ñ1 B4 Dn2 D1 3 5 कर्पिण, Ś2 -कर्शिना, K5 D4 7 कर्पिता, B1 कर्शिता, B2 M2 3 कर्शन, B3 T G M1 -कर्शन; B5 -कर्पणा, Dn1 कर्शिन, D2 कर्शिण (for °कर्शना) —B damaged for 43c–44b —c) K2–5 Ñ1 B1–3 मन्यमानास्ते, T1 शाकमास्थस्थं (sic), T2 G M शाकमानास्तु (M1 °स्त) (for मन्यमानास्त) —d) Ś2 नयनान्यनिमीलयन्

44 a) Dn2 मघोररूपरे (sic), C1 अघोररूपो K8 D7 विचरन्; Ñ1 व्यभवत् (for व्यचरत्) —b) S तदा (for तत) —d) T G स, M1 स (for च) K2 3 सर्वांश्चैव ससोमकान्, C1 पाशहस्तान्विमूर्धजान्

45 b) K2 4–6 M3 4 महाबला (K2 °ळा) (for °रथा) —c) K3 D7 धृष्टद्युम्न K6 Ñ1 D7 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) —e) K3 शर्वै (sic) (for शर) —f) K4 अभीश्ववत्, S समतत (for अभीतवत्) Ca d cite भारद्वाज (as in text)

46 a) D7 विनादेन —b) K6 ते प्रबुद्धा, T1 सप्रसुप्ता, G1 3 ससुबुद्धा D7 कुमारका (for प्रभद्रका) —c) K3 शिलामुखै; K4 शिलि° (for शिली°) —d) Ś1 अमर्दयन्; Ś2 K5 D5 7 स(D7 म)मार्दयत्, K1 अमर्दयत्, K2–4 समा(K3 °म)र्दयत्, Ñ1 समाद्रवत्, S अवारयन् (M1 °त) (for समार्दयन्)

47 a) K6 B1 2 4 5 Dn D1–5 7 स (for तु) —b) Ñ1 वर्षयन, D7 [अ]वर्षत (for वर्षत) Dn1 शरवर्षैर वर्षत —c) K2 4 Ñ1 D7 G3 M2 4 बल(K2 °ळ)वान्, D5 मेघवन् (for बल°) —d) K1 जिघासु, K3 4 जिघासम् Ñ1 स (for तान्) K2–4 6 Ñ1 B Dn D1–6 7 महारथान्, G3 दुरासदान् (for सुदुर्जयान्)

48 c) Ś2 (sup lin as in text) अयसक्त (sic), Ñ1 B (except B1) S अवतीर्य —d) G1 [ऽ]पि (for ऽभि) Ś2 दुद्रुवु, K4 -द्रुद्रुवे

49 K2 4 6 Ñ1 B2–4 D1–2 7 G2 3 M1 सहस्रचन्द्र (for °चन्द्र) K6 Ñ1 B Dn D1–6 7 T G विमल (for विपुल) —B4 om 49bc —b) M4 वर्म (for चर्म) —c) K3 4 6 B (B4 om) Dn D1–6 7 T1 G1 2 M2 4 विमल (K2 °ळ) (for विपुल) K3 मव्ये (for दिव्य) —d) Ś2 जातरूप K3 5 6 D4 5 परिस्कृत, K4 -परिसुत, D7 -परिस्कृत —e) G1 अनुद्रुत्य —f) S K1 5 न्यहनद, Ñ1 व्यहनद्, B Dn D1–5 7 व्यधमद् (for व्यचरद्)

50 a) M2 सु (for स) K2 नरशार्दूळ, T1 M2–4 °शार्दूल —b) K3 6 प्रतिविन्ध्य, K4 प्रतिविध्य, B3 प्रतिभिंदन् (for °विन्ध्य) Ś1 K1 तदाहवे, Ś2 (before corr) तथा°, K2 3 5 6 Ñ1 B Dn D1–5 7 T2 G1 महा°, M4 धमा (for तमा) —c) Dn2 कक्षदेशेन Dn2 om from ऽवधीन् up to 50d S [ऽ]हनद् (for ऽवधीद्)

51 K6 om 51a–52b —a) K1 प्रासेण, B4 प्राशेन-

पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५१
सुतसोमस्य सासिं तु बाहुं छित्त्वा नरर्षभः ।
पुनरभ्यहनत्पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५२
नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५३
अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ५४
श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ५५
स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ५६
तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५७
तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५८
ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सर्वैः प्रभद्रकैः । C. 10. 381 B. 10. 8. 63 K. 10. 8. 70

K3 4 विध्वा प्रासेन द्रौणिं तु, S प्रासेन तु ततो द्रौणिं — b) K3 Dn2 D5 T1 M1 श्रुतसोम°, D4 सुत (for सुत) S [अ]भ्य(T4 M1 ह्य)ताडयत् (for प्रतापवान्) — G1 om (hapl) 51c–53d — c) Ś2 चापि, K3 चापि (for चासिं) — For 51cd, S (G1 om) subst

36* प्रासप्रहारं तु तदा विगृह्य द्रौणिराहवे ।

52 G1 om 52, K6 om 52ab (cf v l 51) — a) K3 5 D5 श्रुतसोमस्य, T1 सुत° (for सुत) B3 बाहु (for सासिं) Ś2 B Dn D1–5 7 त (for तु) — b) B3 सासिं (for बाहु) K2 Ñ1 B Dn D5 7 नरर्षभ S (G1 om) बाहु (G2 3 पाणिं) चिच्छेद मारिष — c) Ś2 K2–5 B1–3 अप्य(Ś2 K5 भ्य°, K3 भ्या)वधीत्, B4 Dn D1–5 7 अप्या(Dn2 °था, D4 °प्य)हनत्, T G2 3 M2–4 चाभ्य(T1 °प्य)हनत, M1 त्वाभ्यहनत् (for अभ्य°) K पार्श्वे K6 विध्य प्राजवधीत्पार्श्वे — d) Ś1 damaged G3 M1 2 मच्छिन्न (for स भिन्न) K4 [s]पि तत् (for ऽपतत्)

53 G1 om 53 (cf v l 51) — a) Ñ1 शतानीको नाकुलिस्तु — d) K3 वक्षोदेशेपि, D5 7 वक्षस्येनम्

54 K1 om 54a–55b — a) Ś1 सोताडयच्, D5 अवाड — b) K5 मुक्तचक्र, D7 मुक्तक (sic) (for मुक्तचक्र) Ś द्विजोत्तम, K3 द्विजर्षभ, K6 G1 द्विज स्तत — c) K3 विह्वल, Dn1 विकलो (for विह्वलो) K5 गतो, T1 G2 [s]पतद् (for ययौ) — G3 om 54d–56c — d) K2 6 Dn2 D7 M [अ]पहरच्, K2 [अ]पहतरच् (for [अ]पाहरच्)

55 G3 om 55, K1 om 55ab (cf v l 54) — a) Ś K5 T1 श्रुतवमा K3 च (for तु) — b) Ś1 तम् (for मम्) S (G3 om) घोरं गृह्य दुरासद (T1 भयानक) — cd) Ñ1 B1 अभिपत्य (for द्रुत्य) K5 B2– Dn D1–5 7 ययौ (for ततो) K1 द्रौणि, K2 द्रोणिं Ś1 सव्यांस, K2 सव्येशे, K3 सव्येश, K6 om (for सव्ये स) B4 फलको Ś1 दृढ, K1 [s]हनत्, B4 तत (for भृशम्) K4 ताडयत्सफलके भृश (hypermetric) (for d) T1 यत्ससुद्यम्य वेगेन द्रौणि त चैवमुरस्सयन्, T2 G1 2 अताडयत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणिमुत्स्सयन्, M अताडयत्समुत्पत्य सव्येमे द्रौणिमु(M3 4 °णिरु)रस्सयन्

56 G3 om 56abc (cf v l 54) K1 reads 56ab on marg — a) Ś K5 श्रुतवर्माणम्, K1 शत्रु (for श्रुतकर्माणम्) — b) K1 आसे T2 G1 2 M [s]भ्यघ्नद् (for जघ्ने) K2 वराशिना K1 (marg) तथा च श्रुतकर्माण जघ्ने चैव वरासिना — c) T G1 सहसा (for स हतो) B2 3 5 D1–3 T2 G1 2 भूतौ (for भूमौ) — d) K2–4 B1 3 S (except G1) विमूर्धा, Dn1 विमूर्ति (for विमूढो)

57 a) K6 वीरास्तु — b) Ś2 श्रुतकीर्तिं; D7 शुभ कीर्तिर् Ś2 K1 B Dn D1–5 7 G3 महारथ (D7 था), K5 हनु, T G1 2 महद्धनु (for महाधनु°) — d) K2 4 M2 अवाकिरन्, D1 इवाकिरत् (for अवा°) — After 57, S ins

37* शरैराच्छादितस्तेन द्रोणपुत्रो महारथः ।
अदृश्यत महाराज श्वाविद्शललितो यथा ।

[(L. 1) M2–4 म शरैश्छादितस् — (L. 2) T2 G1 2 शल्लता, G3 शल्लिको (for शललितो)]

58 a) K5 तत स, D7 तेस्यापि — b) K4 D3 5 7 वर्मणा, G2 कर्मणा (for चर्मणा) K2 4 B1 2 परिवार्य स, K3 [अ]थ निवार्य स, K5 प्रतिवार्य च, Dn1 D5 प्रतिवार्यत° — c) G1 शरे° (for शिर°) — d) K2 4 राजमानम् (for भ्राज) K4 अपाहरन्, B5 उपा (for अपा)

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०
शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१
द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२
अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३
कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४
ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ।
हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ६५

---

59 Dn2 om 59 —^{a}) K2 4 5 B3 D3 4 T G2 3 निहत्वा वै (B3 च; T G2 3 तु), K3 6 Ñ1 B2 4 5 Dn1 D1 2 5 7 G1 M1 2 निहतार (for निहन्ता त) —^{b}) D7 प्रभाद्रकै —^{c}) Ś1 K1 B1 2 अभ्यहन्, Ś2 अद्रवत्, Ñ1 B अभ्यघ्नत्, B3–5 Dn1 D1–3 आहनत् (for अहनत्) Ś2 भद्र, Ñ1 वीरैर्, B3 G1 3 M वीरो (for वीर) —^{d}) Ñ1 M2 ‑प्रहरणो (for °णैर्) K2 बली, T G बलात् (for बली) —^{e}) K3 D7 शलीमुखेन, K4 शिलि D7 वाप्येन, G3 चाप्येव (for °न) —^{f}) K2 4 6 समाहनत्; K3 ह्यताडयत्, Ñ1 B Dn1 D1 2 (before corr) 3 5 7 समार्पयत; D4 समापयत, T G M2–4 समर्पयत्, M1 समचयत् (sic) (for समार्दयत्)

60 D7 om. 60^{a}–61^{d} —^{a}) S K1 5 तत (for स तु K3 क्रोध (for क्रोध) —^{b}) S महारथ° (for °बल°) —^{c}) Cd शिखण्डिनीं, Ca as in text —^{d}) Dn1 वध्व (sic) (for द्विधा) K2 4 चासिना, Dn1 सासिना (for सो°)

61 D7 om. 61^{abcd} (cf v l 60) —^{b}) K5 परतप —^{c}) K3 प्रभद्रकाना सर्वेषाम् —^{d}) K3 अभिद्रवत (for °दुद्राव) —D7 reads 61^{ef} after 62^{c} followed by a repetition of 62^{abc} —^{e}) K5 यत्तु, G3 अथ (for यच्च) K3 यच्च शिष्टस्य (for ^{e}) —^{f}) Ñ1 तस्य (for तच्च) Ś1 बल च समुपाद्रवत्, K5 B1 6 Dn D1–5 7 बल तु भृशमाद्रवत् (B1 °मार्तवत्, Dn1 °मार्दयत्, Dn2 °माद्रवान्)

62 ^{a}) K3 तु, M स (for च) —^{b}) T G2 3 तथा, G1 तदा (for अपि) —After 62^{c}, D7 reads 61^{ef}, repeating thereafter 62^{abc} —^{d}) K5 T G1 2 दृष्ट्वा तत्र (K5 तान्सु), Dn1 घोर दृष्ट्वा, G3 कृत्वा तत्र (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा) T1 G3 महारथ (for °बल°) —After 62, K6 reads 64^{cd} repeating it in its proper place

63 ^{a}) K2 3 अहनत्पुरुषानन्यान् (K3 °पीनन्यो) —^{b}) D7 वा (for च) Ś K1 5 G3 अभिसृत्यो (G3 °त्या)पसृत्य च (Ś2 K5 ह), B1 2 अभिद्रुत्याभिद्रुत्य च, G2 (by corr) द्रौपदानभिसृत्य च —^{c}) K3 निकृत्य चासिना, K4 न्यकृत्यदसिना, K6 नक्तावद°, B1 2 अकृतद°, Dn2 नकृतद° —^{d}) K3 D7 असिमार्गे (for °मार्ग) Ñ1 ‑विशांपते (sic), D7 विशारदा

64 D6 om 64 —^{a}) K3 T G3 M काळीं, K4 कालिं, G1 काळा, G2 कालिं (for कालीं) K2 रक्तस्य°, Dn1 कालिंदीरक्तास्यनयना (hypermetric) —^{b}) K4 °लेपमा (for °लेपनाम्) —^{c}) S घोरां (for एका) —^{d}) K3 कुदुयनी; Ñ1 B Dn D1 2 4 7 Ca d कुडुविनीं, T1 शुदढिनीं (for शिखण्डिनीम्)

65 ^{a}) Ś K2 3 कालरात्रीं, T1 तेथ रात्रीं, T2 G M2 काळरात्रिं; M1 3 4 काळरात्रीं Ś1 K1 ता (for ते) —^{b}) K6 विस्मयाना, B1 (marg, also as in text) 4 5 Dn D1–5 G1 गायमानाम् (B1 °ना), D7 गायनामा (for स्मयमानाम्) K2 4 6 व्यवस्थिता; T G इव स्थिता (for अवस्थिताम्) —^{c}) K4 नराश्व, Dn1 G3 नराश्च (for नराश्व) K2 कुजरा After कुंजरान्, T1 adds बल B1–3 घोरैर्, G1 यूथान् (for पाशैर्) —^{d}) G1 विध्वा (for बद्ध्वा) K2 4 5 घोरा, B1–3 पाशै, Dn2 धारै°, T1 G2 घोरान्, G1 घोर (for घोरै) K5 प्रमाथिनीं, S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थुषीम्) —^{e}) K2 3 6 D7 हरती, B1 हरता, Dn2 D1–3 5 वहर्ती (for हरन्तीं) Dn1 विविध K1 प्रीतान्, K5 एतान् (for प्रेतान्) —^{f}) K5 पाशैर्बध्वा, Ñ1 Dn1 M3 4 पाशहस्तान् (M3 [*inf lin*] °हस्ता); Dn2 °चक्रान् (for °बद्धान्) Ś2 विपूर्वजान्, Ś2 (marg) K1 विचेतस°, K6 अमूर्धजान्, T G2 3 M विकेशकान्, G1 अनेकश°, Ca d विमूर्धजान् (as in text) —After 65, Ñ1 B Dn D1–5, 7 S ins

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६

यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७

तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ६८

तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिबिरे पाण्डवेयाना शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०

सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१

अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२

क्रोशता किमिदं कोऽयं कि शब्दः किं नु किं कृतम् ।
एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३ C. 10. B. 10 K. 10

38* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ।

[B4 5 Dn D1-5 7 महा राजन् (for महाराज) B1 2 पाञ्चल्लान् (for न्यस्तशस्त्रान्) B3 महासुतान् (for °रथान्)]

66 a) Ś2 स्वय प्रसुप्ता (hypermetric), K1 सुप्ते सुप्तान्, Ñ1 सुप्तसुप्ता, B1 2 सुप्रसुप्ता, Dn2 स्वप्ने सुप्तान्, D1 2 स्वप्तसुप्तां, D3 7 सुप्तान्सुप्तान्, G3 सुप्ते सुप्ते (for स्वप्ने सुप्तान्) K1 नयत्येतान्, K2 3 नयतीं तान्, K4 6 D5 7 नयती तान् (D5 7 ता), K5 क्षयतीं ता, B1 र्ययंतीं ता (corrupt) (for नयन्तीं ता) —b) K2 T1 रात्रीष्वन्यासु, Dn2 रात्रिस्त्व°, K4 रात्रिष्वन्यास्तु Dn1 °मारिप, S भारत (for मारिष) K8 रात्रीं कन्यां सु मारिष, K6 रात्रिं चैव सुमारिष —c) M योध° (for योध°) M4 त (for ते) —d) Ś1 damaged Dn2 घ्नत, T1 घ्नत (for घ्नन्त) T1 तु (for च) Ñ1 B4 5 Dn D1-5 सर्वदा (for नित्यदा)

67 a) B1 2 तत (for यत) Ś1 damaged, Ñ1 B4 5 Dn D1-5 7 प्रभृति, B1. 2 सुवृत्त, T1 प्रवृत्त (for °त्त) Dn2 सग्राम (for °म) —b) B1. 2 सैन्ययो (for °सेनयो) —c) K2 4 6 ते कृत्याम्, K8 6 B4 5 Dn D1-5 7 S ता कन्याम्, Ñ1 B3 कृत्यां ताम् (by transp), B1 2 कन्यां ताम् (for ता कृत्याम्) —d) K1 T1 G3 M1 अपश्यद् (for अपश्यन्) K1 5 द्रौणिरेव च

68 a) D7 तस्तु, S ततो (for तास्तु) Ś1 K1 देहवत, G2 देवहतान् (for दैव°) —b) K2 4 6 अताडयत्, B Dn D1-3 5 7 न्यपात°, G3 अपात (for न्यपात°) —d) K3 M2-4 निनदन्, B1 2 G1 व्यनदन्, Dn2 विनद, D4 विलपन्, G3 विनदद् (for °न्) Ñ1 S भैरव (for भैरवान्) Dn2 D1 2 रणे, S रव (for रवान्)

69 D5 om 69a-70b D7 corrupt —a) Ś2 तदानुसत्य, K3 तदनुस्मृते (for °स्मृत्य) —b) Ś2 (m as in text) मौक्षकालिक, K3 पूर्वलोकिक, K5 T1 सार्वलौकिक, K6 Ñ1 B Dn D1-4 G3 पूर्वकालिक (for पौर्व°) —c) K2 4 तदिति मन्यते, K8 तदित्यमन्यते, B1 तु नित्यमन्यत, Dn1 तदिदमन्यत (sic) (for तदित्य°) —d) K3 G2 देवेन (for दैवेन) K4 निपीडित T1 दैवेन परिपीडिता, G3 तद्दैवेनोपपीडिता

70 K6 om 70 D6 om. 70ab (cf v l 69) —a) K3 विनादेन —b) D4 प्रत्यबुध्यत, G3 बुध्यत, M2 सप्रबुध्यत (for प्रत्य) —c) K3 शिबिर —d) Ñ1 वै (for ऽथ)

71 a) T1 पादान् (for पादौ) —b) S चापि (for चैव) K6 जघनान्ये च कस्यचित्, B1 2 जघन कस्य चित्पुन —c) D7 कश्चिद् —d) Dn2 कालसृष्टे

72 a) Ñ1 अत्युग्रै, M1 अस्य, M3 अत्याग्र, M3 4 अभ्यग्र (for अत्युग्र) Ś1 K1 प्रतिपुष्टैश्च, Ś2 °पिष्टैश्च, M2 °विद्धैश्च, M3 4 °प्रतिपिष्टैस्तु T G अभिद्रवति विप्रे तु —b) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च) K1 B1 2 4 5 भृशोत्सृतै, Ñ1 Dn2 D1 2 (before corr) 3 5 भृशोत्कटैः (for भृशातुरैः) —c) K2 गजाश्वम्, K4 गजाश्व, G1 गजैश्च (for गजाश्व) Ś2 पतितैश्, K2 अपि तैश्, Ñ1 मानुषैश्, T G2 मनुजैश्, M2 महिषैश् (for मथितैश्) S (except G3) चान्यैर् (for चान्यैर्) —d) D7 (also as in text) नृप, M1 2 विभो, M3. 4 तदा (for प्रभो)

73 a) Ś K1-3 Ca d किमय (for °द) Ś1 K1 कोय, K3 केय, Ca d कोऽय (as in text) —b) Ñ1 B Dn D1-5 7 T1 M1 2 क शब्द Ś1 K1 Ca d किं न, K3 4 किं च, T1 किं नु च (hypermetric) (for किं नु) K3 किं नु किं, B3 किंकृत, B4 किंकृति, D4 किंहत, D7 किंकृतो (for किं कृतम्) T2 G शब्द

96 .80 .87 अपेतशस्त्रसंनाहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७५
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ७६
ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७

पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
तथा स शिबिरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८१

किं नु (T2 किमु) च किंकृत —c) S पाचालाना (for एव तेषा) K6 B Dn D1-8 G8 M तथा, D7 तद्वा (for तदा) —d) K2 4 6 प्रत्यपद्यत (for सम°)

74 a) K2 आपवन्, Ñ1 आपतच्, M1 अप्रेत (for अपेत) —b) K6 B1 2 Dn D1-5 7 सनद्धान्, K3 सरब्ध, Ñ1 सरथान्; B1 2 मरद्धान् (for सरब्धान्) S पाडुसैनिकान् —c) K8 मृत्युकालोय (sic) —d) Dn1 सप्रहर्तां, D7 प्रहरतो (for °ता)

75 a) K2 4 Ñ1 B3 S तच्छब्द (for तच्छस्त्र) K8 तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता, K5 ततस्तु क्षतविध्वस्ता —b) K8 मत्ता इव (for उत्पतन्तो) K2 4 B2 भयातुरा, K6 [s]भ्रमत्वरा (for भयातुरा) T1 भयादभ्यर्दिता नरा, T2 G1 8 दस्य(G8 °प्य)पतत्नरा, M °दस्युद्गता नरा —c) K5 निद्रया, B निद्रार्ता (for निद्रान्धा) K8 नष्टसज्ञांश्च, K4 °सज्ञाश्च —d) K8 om the second तत्र K1 विलिल्यिरे; Ñ1 निनिम्पिरे, B1 विलिल्यिरे, Dn2 D7 निने(D7 °नि)द्रिरे, D5 निलिल्लिरे, T1 G1 निपेद्रिरे, T2 निपेतिरे, G2 निपद्रिरे, G8 प्रपेद्रिरे, M निपेद्रिरे (for निलिल्यिरे)

76 a) Ś1 K1 ऊरुष्टम; Ś2 ऊरुष्कम, K8 Dn2 उरुस्तभ, K4 ऊरुस्कध, B1 2 ततस्तभ; D5 G8 ऊरुस्तभ M4 गृहीताश्च —b) Ñ1 कर्मणा° (for कश्मला°) —c) K2 विनिंदतो, K8 विनर्दतो, K4 नानिंदतो; Dn1 निनदतो (for विनदन्तो) M8 4 भृश (for भृश) Ś1 त्रस्तान् (for त्रस्ता) —d) Ś2 सैन्यपेषं; K1 सन्यपेशन्, K2 सन्यपीडन्, K8 सनिष्पिष्य, K4 सन्यपीपन्; K5 संनिपत्य, K6 B Dn D1-8 5 7 समासीदन्, Ñ1 सन्यसीष्टन्, D4 समासाद्य, T G2 8 निरे(G8 °री)क्षंत, G1 M निरतक्षन् (for सन्यपेषन् as in Ś1 only)

77 D4 om 77 —a) Ś1 रण, K1 रणे (for रथ) G2 तथा यथा (for ततो रण) —b) Dn2 रथिनो, D7 स स्थितो (for आस्थितो) Ś1 K1 6 Ñ1 Dn D1-3 भीमनिःस्वन, K8 °निःस्वन°, K4 B2 °निस्वन, K5 °सस्वन, B1 M8 4 °दर्शन, T G M1 2 °दर्शन (for °निस्वनम्) —D7 om from 77c up to सपतत (in 78c) —c) K2 4 5 धनु पाणि° —d) Ś1 B1-8 D1 M8 4 प्रैषयद्, K8 5 Dn1 D2 (before corr as in text) प्रेषयन् B8 S यमसादन (for वै यमक्षयम्)

78 D7 om up to सपतत (cf v l 77) —a) Ś2 (sup lin as in text) ननुर् (for पुनर्) K5 उत्पतिनश् Ś1 काचिद्, Ś2 कश्चिद्, Ñ1 B4 5 Dn D1-5 चापि, M4 काश्चिद् (for कांश्चिद्) —b) K2 दूरानपि, K6 आरादपि (for दूरादपि) S दूरादापततो नरान् (M2-4 °तोपरान्) —c) K2 दूरात् (for शूरान्) S उत्पततश् (for सपत°) —d) K2 S (except T1) काळरात्र्यै, K8 कालरात्रै, K4 °रात्र्ये K2 न्यवेदयन्

79 a) B1 स्यदनास्येण, M °नाग्येण —b) Ś1 विमथन्स; K1 विमथ्नन्स, K2 4 प्रमथन्स, K8 प्रथमन्स, Dn2 प्रथयत्य, T2 G1 2 प्रमथ्नन्स (for प्रमथन्स) Ś1 K1 2 4 प्रधावति, Ś2 विधाविति; T G8 M व्यरोचत (for विधावति) —d) K8 वर्षत, K5 अवध, Dn2 वर्षत (for अवर्षत्) Ñ1 B1-3 5 प्रति (for तत) S स शत्रूनभ्य(M2 °त्य)वर्तत

80 K4 6 om (hapl) 80-82 —a) D4 पुनस्तु- T G1 2 काश्चिच्छस्त्रेण, G8 काश्चिदस्त्रेण, M1 °चित्रेण, M2-4 °विक्षेप (for सुविचित्रेण) —b) T1 शरचन्द्रेण T2 चर्मणा (for चर्मणा) K8 शतचन्द्रेण च कर्मणा (hypermetric) —c) Ś1 K1 चाकाशवर्पेण —d) Ś1 K1 M1 तदा चरति, K5 Ñ1 B1-8 5 Dn2 D1-8 5 T2 G1 तथाचरत (for तदा°) K8 तदा स परमासिना

81 K4 6 om 81 (cf v l 80) —a) K1 तत°

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ८४
बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५
तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव तान्निपतितानपिषन्गजवाजिनः ॥ ८६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७
स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः । C 10. 412 B. 10 8. 94 K 10. 8. 101

स, K2 तथा च, B5 तदा स, T1 G3 स तदा, T2 G1. 2 M स तथा (for तथा स) —b) Dn2 माहव दुर्मदा, D7 °दुर्मदा —c) K1 वृक्षोभयत

82 K4 5 om 82 (cf v l. 80) B1 om 82–83 —b) M यौधा (for योधा) S सहस्रश (for विचेतस) —c) Ś1 निद्रामता, Ś2 K1 निद्रामत्ता, K2 निद्रयार्ता, K5 निद्रावृतो, S (except G3) निद्राधाश्च (for निद्रार्ताश्च) —d) K1 वृद्रवत, K3 धावतश्च, Dn1 व्यवधावस; Dn2 D5 T1 व्यधावतस्, D7 व्याधावतस् (for व्यधावन्त) — After 82, Ñ1 ins (cf 83ab)

39* विक्रोश चुक्रुशुश्चान्ये बहुबद्ध ततस्तत ।

83 B1 om 83 (cf v l. 82) —a) K3 व्यक्रूम, K6 विश्वर, Dn1 वीर च (sic) (for विस्वर) K3 चाने (for चान्ये) — Ś2 om (hapl) 83b–84a —b) Ś1 बह्वयद्द (sic), K1 Dn2 बहुबद्ध, K4 बहुयुद्ध, Dn1 °बध, D5 बह्वबद्द, G3 बद्धाबद्ध (for बह्वबद्ध) K1 तयावनदन् (sic), K3 B2 तदावदन्, S अथाब्रुवन् (for तथावदन्) —c) Ñ1 न चर्म (for न च स्म) K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–5 7 S प्रत्यपद्यत (D1 2 °ते) —d) Ś1 (m as in text) K1 वचनानि, K2–4 विविधानि, Ñ1 B3 G3 कवचानि (for वसनानि) D5 om च B3 वा (for च)

84 Ś2 om. 84a (cf. v l 83) K6 om 84abcd —a) B1 उत्पेतु (sic) (for विमुक्त) M2 -केशांश् (for -केशाश्) Ś1 K1 अप्यन्ये, G3 चान्यतु (for चाप्यन्ये) T2 G2 विमुक्तकेशकाश्चान्ये — B3 reads 84b–85c on marg —b) G3 पराभव (for परस्परम्) —c) Ś1 K1 [अ]पतन्भीमा, Ś2 B2 4 Dn D1–5 7 [अ]पतन्भ्राता, K2–4 पर भीता, K5 [अ]पतन्भीता, B1 2 [अ]परे भीता (for परे भीता) Ñ1 उत्पेतुरपरे भीता, B5 M उत्पतन्नपरे भीता (M2 वीरा), G3 उत्पतत्यपरे भीता —d) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 तथापतन्, K1 तथाभवन्, B2 4 Dn1 D1–5 7 [अ]भ्रमस्तदा (B1 Dn1 D4 7 °था), Dn2 भ्रमस्तदा, T G1. 2 M परिभ्रमन्, G3 तथाब्रुवन् (for तथाभ्रमन्) —e) Ś2 पुरीशम्, K1 पुरेषम्, K3 मुरीषम् (for पुरी°) K2 4 व्यसृजन, K3 5 उत्सृजन्, D5 ससृजन् (for असृजन्) K6 विमुक्तबधना केचित्, Ñ1 S पुरीषाण्युत्सृ(Ñ1 °न्यसृ, G3 M3 4 °नुत्सृ)जन्केचित —f) K2 D5 प्रसुश्रुवु, K3–6 D7 प्रशुश्रुवु

85 G3 om. 85a–88b —a) K4 T2 G1. 2 तु (for च) Ś1 K1 सछिद्य (for राजेन्द्र) —b) Ś1 K1 राजेंद्र, K3 साछिंन, Dn1 साछित्य (for सछिद्य) K2 4 T M तुरग (for तुरगा) —c) K2 4 B1–3 G1 M1 2 4 समे, T G2 सर्वे (for सम) K2 पर्यापतंश्, Dn1 पर्यंवतश् (for पर्यपतश्)

86 G3 om 86 (cf v l 85) —b) Ś1 K2 4 6 न्यलीयत, K1 वृलीयत, Dn1 व्यलीयेत, D7 व्यमीयंत, T G1. 2 M2 3 न्यपतत, M1. 4 न्यवर्तत (for व्यलीयन्त) K2 T1 महीतळे Ñ1 केचित्तत्र तथाब्रवन् —c) Ś2 हि, K3 च (for नि) S (G3 om) तथैव पतिता भूमौ —d) Ś न्यपेषन्, K1 corrupt, K2 D5 7 अपिबन्, K3 निष्पेपुर्, K6 न्यपिपषन्, B1 2 D1. 2 न्यपिंषन्, B5 व्यपोथन्, T G1 M न्यपीदन्, G2 निपीदन् (for अपिंषन्) K5 स पिपेष महाभुज, Dn1 अपिषद्गववाजिन

87 G3 om 87 (cf v l 85) K6 om (hapl) 87a–89b —a) B1 तास्मिंस —b) K3 5 S (G3 om.) भरतर्षभ (K3 °भ) (for पुरुषर्षभ) —c) Ñ1 B1 4 5 Dn D1–5 7 T1 हृष्टानि, B3 T2 G1 2 हृसानि (for तृसानि) —d) S (G3 om.) युक्तानि (for भरत) D7 om. from सत्तम up to the end of st 88

88 G3 om 88ab (cf v l 85) K6 D7 om 88 (cf v l 87) —a) Ś1 K1 Ñ1 B1 Dn D5 पूरितो, G1 प्रेपितो, M2 परितो (for प्रेरितो) — T1 om

813 अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ८८
95 तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
101 मुक्ताः पर्यपतन्राजन्मृद्नन्तः शिबिरे जनम् ॥ ८९
तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ९०
तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातॄन्भ्रातर एव च ॥ ९१
गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान् ।
अताडयंस्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ९२
ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निघ्नन्तश्च परस्परम् ।
न्यपातयन्त च परान्पातयित्वा तथापिपन् ॥ ९३
विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९४
त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मांश्च गौल्मिकाः ।

(hapl) 88b–89c — b) D1 2 (before corr) भूत शब्दैर् (for °सघैर्) B8 मुदान्वित°, D4 °न्विते — c) K1 3 M2 अपूरयन्; K2 अपूजयन्, Ñ1 आपूरयद् — d) K3 B1 2 4 5 Dn D1–5 T2 G1 2 चाति (for चापि) Ś1 K1 3 M4 महास्वना°; B1 3 Dn1 महात्मन (for महास्वन°)

89 K6 om 89ab, T1 om 89abc (cf v 1 87, 88) — a) K3 5 Ñ1 T2 G2 आर्तस्वन, B2 4 Dn D1–3 5 G1 °रवं, D7 सार्तस्वर, M1 तन्निनद (for आर्तस्वर) — b) Dn2 गतवाजिन° — c) K3 युक्ता° (for मुक्ता°) K2 पर्यचरन्, Dn1 पर्यपतद् (for °न्) — d) K1 मृभ्रत° (sic), Dn1 मद्रग (for मृद्नन्त°) B1 3 समरे, G2 चरणैर् (for शिबिरे) K3 Ñ1 B1 2 जनान्

90 a) Dn1 तैत्रस्त (sic), S (except M1) तैस्तथा (for तैस्तत्र) — b) K3 5 G1 3 चरणैरीरितं (G3 °रुत्थित), Dn1 चरणोदारित, Dn2 °दिरित (for °दीरित) — c) Ś2 K6 T G शिबिर (for °रे) Ñ1 तत्र (for तेषां) — d) G3 तत° (for तम°)

91 b) Ś1 सुमूढा, K1 संमूढा, K3 प्राद्रवन् (for प्रमूढा°) K1 सर्वंते (sic) Dn2 मूढा° सर्वगतो जना° — c) Ś1 K1 राजान (Ś1 °न), Ś2 नाचरत्, K2 D5 (by corr) न जानन् (for नाजा°) Dn2 पुतर° (for पितर°) — d) K1 भ्राभून् K3 भ्रातरम् (for भ्रातर)

92 a) K3 B4 5 Dn2 D1–6 7 S (except M4) गजो, Dn1 गजान् (for गजा) K3 गदान्, S गजम् (for गजान्) T G1 3 M1 3. 4 अभिक्रम्य — b) B4 5 Dn D6 7 निर्म(Dn1 °मु)नुष्यान्, S निर्मनुष्यो (T1 °ष्ये) (for निर्मनुष्या) B4 5 Dn1 D6 हयान्हया°, S हयो हय — c) S (except T1) अताडयत् T1 तथामृद्नस, T2 तदामृद्नंस; G1 2 तदामृद्नत्, G3 तदा गर्जं; M1 तथाभजद् K3 अताडयतश्च तथा — d) K1 तथामृभ्नश्च, T1 °भजश्च, T2 तदाभजश्च, G1 °गर्जश्च; G2 °मृजश्च, G3 तत्रामृद्गाच; M अवमृद्गाश्च (for तथामृद्नश्च) B1 भवेत (sic) (for भारत) K3 भजतश्च नराधिप

93 a) Ś2 M1 4 प्रतपतश्च (metathesis), K6 Ñ1 B Dn D1–5 7 M3 प्रपतत्ति (M3 °त) स्म (for प्रपतन्तश्च) K3 तेन भग्ना° पततश्च — b) B1 2 निंद्नतश्च, T1 G3 मृद्नतश्च (for निघ्नन्तश्च) — c) K2 3 5 न्य(K5 नि)पातयतश्; G1 न्यपातयत (for न्यपात°) T G2 3 M च नरान्; G1 नचिरात् (for च परान्) K6 Ñ1 B Dn D1–5 7 न्यपातयस्तथा चान्यान् — d) K5 योध यित्वा (for पात) Ś1 K1 तथापि पद्, K2 तथा° पिवन्, K3 पिपेप च, K5 यथापरान्, K6 Ñ1 B1–4 Dn D1–5 तदापिपन्, D7 तदापिधान्, T1 व्यपीपिपन्, T2 [अ]प्यवीविपन्, G1 न्यवीपयन्, G2 [अ]प्यपद्विपन्, G3 तथापतन्, M1 3 4 [अ]प्य(M1 ह्य)पीडयन्, M2 व्यपीडयत् (for तथापिपन्)

94 a) D1 सनिद्राश्च, M4 सुनिद्राश्च — b) Ś1 K1 संवृताननाः, Ñ1 चावृता°; T2 चावृता जना°, M1 च वृता नरा° — c) D7 जग्मु° K3 चान्ये च, B1 2 तानेव (for स्वानेव) K3 तत्राप्य, B5 ते चाथ (for तत्राथ) S स्वानेव जघ्निरे मूढा° — d) Ś1 K2 4 B4 कालेनाति, K3 D1 2 °नाथ, K6 °नापि, Ñ1 B1–3. 5 D3 5 °नैध, Dn2 °नेव (for °नाभि) Ś2 °प्रचोदितान्, K3 प्रनोदिता, K6 D7 प्रणोदिता° (for प्रचोदिता°) K1 कालेन प्रतिचोदिता, M1 कालेनाप्रति पीडिता°

95 a) K3 त्यक्त (for त्यक्त्वा) K5 द्वाराश्च (for द्वाराणि) K5 om (hapl) from च up to विप्रनष्टाश्च (in 96a) T1 G1 M द्वास्थास्ते, T2 G2 द्वार्स्थास्ते, G3 द्वारस्थास् (for च द्वास्थास्) — b) Ñ1 B Dn D1–5 7 T1 G1 M3 4 गुल्मानि (D4 °णि) (for गुल्मांश्च) K3 गोलिका°, S गुल्मिन (for गौल्मिका) — c) D3 M2 प्राद्रवति (M2 °ती) K4 तथाशक्ति (for यथा°) — d)

प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ ९५
विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९६
पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९७
हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
तान्बुद्ध्वा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयत् ॥ ९८
तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतसः ।
शिबिरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीडिताः ॥ ९९
तांस्तु निष्पततस्त्रस्ताञ्शिबिराज्जीवितैषिणः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १००
विशस्त्रयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।
वेपमानान्क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१
नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिबिराद्बहिः ।
कृपस्य च महाराज हार्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०२
भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् । C 10 427 B. 10 8 109 K 10. 8. 116

K1 कादिशेका, K8 कादिसीका, Dn2 गतश्रीका, S ते तत्रैव (M2 °व), Ca d कादिशीका (as in text) Ś2 विचेतसा

96 K6 M8 4 om. (hapl) 96 K5 repeats 96 —a) K4 G3 विप्रणष्टाश्च, K5 (first time) om, Dn1 प्रविल्व्धाश्च, M1 ते विप्रणष्टास् (for विप्रनष्टाश्च) T G1 2 M2 नान्योन्यम्; M1 चान्योन्य (for तेऽन्योन्य) B1 विप्रनष्टास्तथान्योन्य —b) Ñ1 Dn नाजानतस्, D3 न जानत, T G2 3 M1 2 अजानत, G1 अनीक तु (for नाजानन्त) Ñ1 B1–4 Dn D1–5 7 T G2 M1 2 तथा, G1 *था (for तदा) —c) K3 क्रोशतस् K4 पुत्रेण (for पुत्रेति)

97 a) B3 चैषा (for तेषा) S पलायत दिशस्ते वै —b) K6 स्वानप्युत्सृज्य, Dn1 D4 G1 नानप्यु°, D3 स्थानमुत्सृज्य, D5 स्वानानु°, D7 तानप्यु° (for स्वानप्यु°) K6 बांधवा, T1 पाडवान् (for बान्धवान्) — After 97c, Ś2 reads and cancels 96bcd —d) Ś2 (before corr) K5 आक्रदति, K1 प्रार्थयत, K2 M1 आक्रदतस्, Dn2 आक्रदत, T G आक्रोशंत (for आक्रन्दन्त) K5 च ते जना, Dn2 ततो जन (for ततो जना)

98 a) K1 B1–3 हाहाकाराश्(K1 रान्), Ñ1 °काराश्, D7 °कारे, S °रवास् (for °कार) Ś2 सच, K1 प्र, K3 स, K5 S तु (for च) Ś1 K1 कुर्वंत (for कुर्वाणा) —c) D4 तान्रुध्वा, D5 तान्युध्वा, G2 तान्पुवा (sic), G3 बुध्वा च (for तान्बुद्ध्वा) K5 वरमत्तोसौ, B2 4 Dn2 D1–5 7 रणमध्येसौ Ś1 K1 तानुद्वरणमत्तोमौ, K2 वारणेवसमत्तोमौ, K3 वारुणेनेव मात्रोमौ, K6 तास्तु बुध्वा रणे मत्तो —d) K1 व्यपेथयत्, B4 Dn1 D1– 7 न्यपातयत्, Dn2 न्यवारयत्, G2 [s]न्यबोधयत् (for व्यपोथयत्)

99 a) Ś1 K1 तत्रातरे, K8 ततोपरे (for तत्रा°) Ś1 वध्यमाना, K1 (by corr) बाध्यमाना (for वध्य°) S अपरे तत्र व(T2 G1 यु)ध्यतो (M3 4 °ते) —c) Ñ1 Dn2 शिबिर (for शिबिरान्) K1 निपतति, K2 निपतती, K4 5 निःपतति, K6 न पतति —d) K5 उपपीडिता, B3 रणपडिता (for भयपीडिता)

100 a) K3 ताश्च, K6 गतान् (for तांस्तु) K3 4 नि(K3 निः)पततस्, K6 Ñ1 B4 D7 S निष्पतितांस् K3 त्वस्तान्, K4 *तान्, Dn1 त्रस्ता (for त्रस्तान्) —b) K3 शिबिरान् Dn2 शिबिराजैवितैषिण (sic) —c) K3 कृतश्चैव (for कृप) —d) K1 विजघ्नतु, K5 [s]भि°, K6 तु जघ्नतु

101 a) Ś1 K1 वित्रस्त, B1 2 वित्रस्तान्; Dn2 M1 विशस्त, D1–3 5 M4 (sup lin) वित्रस्त, D7 विशस्त्र, T G2 विमुक्त (for विशस्त्र) Ś1 K4 6 D4 M3 4 पत्रकवचान्, Ś2 -पात°, K3 B1 2 -मुक्त°; B5 T G1. 2 M1 -शस्त्र°, G3 M3 4 (sup lin) -वस्त्र (for यन्त्र°) —b) K4 कृतांजलिन् —c) Ś2 वीपमानान्, M1 वेष्टमानान् (for वेप°) K2 क्षीतौ K1 चैतान् (for भीतान्) —d) Ś1 lacuna K6 Ñ1 Dn अमुच्यतां, B4 असुञ्चता, T1 व्यमुचत, G3 विमुंचता, M व्यमुचता (for अमुञ्चताम्) K1 निर्दयौ विनिजघ्नतु

102 a) K2 नामुच्यत, Dn2 न मुच्यत D1. 2 तथा (for तयो) K4 काश्चिन् —b) K3 5 निःक्रात —c) G1 तु (for च) Ñ1 B4 Dn2 D1 2 कृपश्चैव (for कृपस्य च) —d) Ś1 damaged K1 सात्वतस्य च, K3 हार्दिकस्य च, Ñ1 Dn2 D1 2 हार्दि(Dn2 °र्दि)क्यश्चैव, D7 कार्दिकस्य च (for हार्दि°) K2 4 6 भारत, K3 दुर्मते, Ñ1 B1 4 Dn2 D1 2 दुर्मति, S धीमत (for दुर्मते)

103 B2 reads 103ab on marg —a) K3 चिकी-

428 B. 110 S 116 त्रिषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०३
ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४
कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५
कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।
अपातयद्द्रोणसुतः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६
विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ।
पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७
मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १०८
सायुधान्साङ्गदान्बाहून्निचकर्त शिरांसि च ।
हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९
पृष्ठच्छिन्नाञ्शिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।
समासाद्याकरोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११०
मध्यकायान्नरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।

र्षितौ, K5 चिकीर्षंतो —^{b}) M2 त्रै (for तौ) K4 प्रियौ, K6 श्रिय; Dn2 भय (for प्रियम्) —^{c}) K5 B4 Dn1 तेषु (for त्रिषु) K8 G3 लोकेषु (for देशेषु) K1 दीप्त च, K8 दधतु, K7 ददतु, K6 Dn1 ददत (for ददतु) G1 त्रिद्वारदेशे ददतु —^{d}) K6 हुतासन K1 सनियम्य हुताशन

104 ^{a}) K8 प्रकाश (for प्रकाशे) —^{b}) D7 खड्गेण K6 नृपनदन — B4 Dn1 D8 5 read and D1 2 4 repeat 104^{cd} after 105 —^{c}) Ś2 महातेजा (for °राज)

105 K1 wrongly omits 105^{abc} and 106^{bcd}, making one line with 106^{a} and 105^{d} Ś1 K2–6 Ñ1 B3 5 S transp 105 and 106 B1 2 repeat 105 D2 reads 105 followed by a repetition of 104^{cd} on marg —^{a}) K8 काश्चिद् Ś2 काश्चिद्रोपतता वीरान्, Ñ1 कांश्चिदपातयद्वीरो —^{b}) K8 अपरान्सप्रधावत, Ñ1 पराश्चापि प्रधावता, B1 2 4 5 Dn D1–3 5 G1 अपराश्चैव धावत; T1 अहनश्च प्रधा° —^{c}) Ñ1 Dn1 व्यपोथयत (for व्ययोज°) —^{d}) K2 4 6 द्रौणिर् (for प्राणैर्) K8 Ñ1 B1–3 5 Dn2 D1 2 4 7 द्विजवरोत्तम, K6 °वरास्नरान्, B4 Dn1 D6 °वरोपरान्, D8 °वरोव रान्, S द्रौणि कृतास्त्रवत् (for द्विजवरो नरान्) — After 105, D1 2 4 repeat 104^{cd}, while T2 G1 2 read 107^{ab}, repeating it in its proper place

106 Ś2 D7 om 106 Ś1 K2–6 Ñ1 B3 5 S transp 105 and 106 —^{a}) K8 चिच्छेद, M2–4 यौधान्स (for योधान्स) K1 reads 105^{d} after 106^{a} and om 106^{bcd} —^{c}) K2 द्रोणसुत, Ñ1 B Dn D1–5 T1 °पुत्र (for °सुत) —^{d}) T सछिंदस, G M2–4 सछिन्ना (M4 °न्न) स, M1 सच्छिन्नम् (for सरब्धस्)

107 K2 transp 107 and 108 —^{a}) Ś1 K4 6 B6 D5 M1 निनदद्भिर्, K2 निदद्भिर्, Ñ1 B1–3 नदद्भिश्च (for विनदद्भिर्) K5 भृश यत्तैर्, Ñ1 भृशो यत्तैर्, B1 2 भृशार्तैश्च, B3 भृशार्तैस्तैर्, D5 G3 भृशायत्तैर् (for भृशायस्तैर्) —^{b}) Ñ1 वराश्व (for नराश्व) K2 Ñ1 द्विपदोत्तमै, S द्विपगत्तमै (for द्विरदोत्तमै) —^{c}) K6 Dn1 पातितैर् —^{d}) K6 भरतर्षभ

108 K2 transp 107 and 108 —^{a}) Ś2 K1 3 मानुष्याणा, K6 Dn1 S मनुष्याणा (for मानुषाणा) —^{b}) T G2 हयेषु (for हतेषु) K2 4 6 तै (for च) Ś1 K1 हतेषु भरतर्षभ, Ś2 पतितेषु हतेषु च —^{d}) Ś2 बहून् T2 G2 ऊर्ध्वानि, G3 उत्थानि (for उत्थाय) K6 चापयत् (for चापतन्) K5 बहूनि विविधानि च

109 D5 om 109 —^{a}) B1 Dn1 स(B1 marg सा)गदान् (for साङ्गदान्) S (except T1) सागदान्सायुधान् (by transp) —^{b}) Ś1 K6 Ñ1 B Dn2 D1–8 T1 G1 M1 विचकर्त (for नि°) K8 शिरासि निचकर्त ह —^{c}) K1 हस्तोपमान् K8 हस्तान् (for ऊरून्) —^{d}) K2 4 6 मारिष (for भारत) K3 पदाताश्चैव भारत

110 ^{a}) Ś1 K1 पृष्ठभिन्नान्, K8 पृष्टिछिन्ना, K5 पृष्ठे छिन्नास; M2 पृष्टछिन्नान् (for पृष्ठ°) K2 8 शिरछिन्न (K2 °न्नान्), K4 शिराछिन्नान, K5 तथा मध्ये; B4 5 Dn D1–5 7 पार्श्वछिन्नान् (for शिर°) —^{b}) K8–6 पार्श्वछिन्नास्, B4 5 Dn D1–5 7 शिरश्छिन्नास (for पार्श्व°) K8 5 तथा परे, K6 तथोपरान् —^{c}) K6 B1. 2 4 5 Dn D1–5 7 T1 स महात्मा (for समामाद्य) K4 5 करोद् D7 om from करोद् up to निहत्या (in 111^{c}) —^{d}) Ś1 कांचिच्

111 D7 om up to निहत्या (cf v. l. 110) K5 om

असद्देशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १११
एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्नरान् ।
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२
किंचित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ॥ ११३
यक्षरक्षःसमाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे ।
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्भुवि ॥ ११४
मातॄनन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये विचुक्रुशुः ।
केचिदूचुर्न तत्क्रुद्धैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५
यत्कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
असांनिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६
न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ११७
ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ।
धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनंजयः ॥ ११८ C. 10. 443 B. 10. 8. 125 K. 10. 8. 130

111ab — a) Ś2 K1 मध्ये कायान्, B1 2 S मध्य (G3 °ध्ये)काये, B3-5 D1-8 मध्यदेशे (for °कायान्) S चान्यान् Ñ1 मध्यकायाधरानन्यान्, Dn मध्यदेशेन राजन्यान् — b) K6 चिच्छेदान्याश्च Ñ1 B1-3 खडश, T2 G3 M1, 2 कटत (for कर्णत) — c) B1 3, 5 Dn2 असद्देशे, G1 3 M1 3 4 अगडेशाच्, M2 देशाश्, Ca d देशे (as in text) Ś K1 2 5 विभिद्यान्यान्, K3 विभेदान्यान्, K4 [ऽ]भिपत्या, Ñ1 विहत्या°, S च तत्रा° (for निहत्या) — d) D7 कार्ये G3 प्रावेश यन् (for प्रावेशयच्)

112 a) Dn2 तु (for वि) T G एव हि बहुभिः शस्त्रैर् (G1 3 बहुशस्तत्र), M एव सुबहुशस्तस्य — b) K6 तु (for सु) Ś1 K1 निघ्नतश्च बहून्परान्, S घ्नतोपि (M घ्नत सु) बलवत्तरान् — c) K2 4 तामसी (for तमसा) — d) K8 दारुणदर्शन

113 Ś2 reads 113 on marg — a) D3 5 कश्चित्- (sic) (for किंचित्-) K4 प्राणेश्च- (for -प्राणैश्च) G3 सच्छिन्नचरणै पुभिर् — b) G3 हस्तैश् (for हतैश्) Ñ1 B3 चापि (for चान्यैः) Ś2 सहस्रधा — c) Ñ1 Dn2 D4 7 बहुला (for बहुना) K4 om च K6 बहुवाजिगजाकीर्णा, M1, 3 4 बहुनागनराश्वेन — d) Dn1 भमून्दूद् (by transp) K2 Ñ1 B1-3 M2-4 घोरदर्शना (for भीम°)

114 a) K5 पुरुषैश्च (for यक्षरक्ष-) Ś1 K1 3 5 B1 2 समाकीर्णा, Ś2 कीर्णे, K4 D7 °कीर्णे (for °कीर्णे) S वर्धयतो भय घोर — b) Ś2 मरथाश्च (hypermetric), T1 नराश्व, T2 G नराश्व, M1 3 4 गजाश्व, M2 नराश्व (for रथाश्व) Ś K1 द्विपदारुणा (Ś2 णा), K3 T G1 2 द्विरदा रणे, K4 द्विपदारुणै, K5 Dn2 D7 G3 द्विपदारणे, M1 2 °दा रणे, M3 4 द्विरदो रणे (for द्विपदारुणे) — c) K1 Dn1 द्रौणपुत्रेण — d) Ś2 सछन्न, Ñ1 Dn G2 सछन्ना, D5 सछन्नान् (for संछिन्ना) D5 नपतन्

115 a) Ś2 K3 4 Ñ1 मातॄनन्ये, K1 मात्रूनन्ये, K5 6 B4 5 Dn D3 4 7 भ्रातॄनन्ये, D6 भातॄनन्ये, T1 G1 M मातॄश्चान्ये, T2 G2 मातृश्चान्ये, G3 पुत्रानन्ये (for मातॄनन्ये) K1 पित्रूनन्ये, S पितॄ(T1 तृ)श्चान्ये — b) K1 भ्रात्रूनन्ये, K4 om, K6 भ्रातॄनन्ये, B Dn D1-5 7 पुत्रानन्ये, S भ्रातॄंश्चान्ये (for भ्रातॄनन्ये) K2 4, 6 T1 M2 च (T1 M2 [ऽ]पि) चुक्रुशुः — c) Ś1 केचिन्नतैर्, K1 किंचिन्नतैर् (for केचिदूचुर्) K1 भृश K5 न तान्, T G1 2 नरा, G3 अभि- (for न तत्) Dn2 केचिदुत्कर्णतत्क्रुद्धैर्

116 a) K1 om न D1 2 5 तत्कृत न, T M3 4 यत्त कृत, G1 M1 यत्न कृत, G2 M2 यद्व कृत (for यत्कृत न) — b) T G1 2 भीम (for क्रूर) — c) Ś2 K1, 5 T2 G1 2 तु (for हि) — d) B3 5 च (for न)

117 a) M1 स- (for न) Dn2 D1-3 5 न चासुरैर्न गन्धर्वैर् — b) M1 सयक्षोरगराक्षसैः — c) S जेतुं हि (for विजेतु) K1 कौंतेय — d) T1 नेता (for गोप्ता)

118 a) K2 3 ब्रह्मण (for °ण्य) Ś1 B1 सत्यवान् शात (B1 दात), K1 G2 सत्यवाक् क्षात (G2 शात), K3 सत्यवादी च (for सत्यवाग्दान्त) — b) Ś1 K1 सर्वभूतप्रकंपक, K6 Dn1 T2 G °भूतानुकंपन — c) K3 5 B Dn D1 2 4 5 7 स, S (except T1) हि (for च) K3 प्रमत्ते K2 6 D3 न सुप्त न प्रमत्त वा, K4 न सुप्त न मत्त वा (submetric) — d) K3 नस्तशस्त्रकृताजलि — e) D1 2 T G2 च (for वा) M1 प्रधावत मुक्तकेश — f) S (except G1) हन्यात् (for हन्ति) K5 न संशय (for धनंजय)

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ॥ ११९
स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२०
शोणितव्यतिषिक्तायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१
संवेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२
अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।
संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३
दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५
निशाचराणां सत्त्वानां सा रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६
तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७

---

119 Ś1 om 119^{ab} — a) Ñ1 B1 2 यदिद (for तदिद) K6 (marg) तत्, B1 वै (for न) Ś1 K1 क्रूर (for घोर) — b) T G1 2 भीमकर्मभि (for क्रूर°) K1 रक्षोक्रूरकर्मभि (sic) — c) K1 लालपिमाना K8 D7 G3 ते, Ñ1 च, T G1 2 तु (for स्म). — d) K1 शेरते बहुशो जन

120 a) Ś1 K1 Dn1 स्वनता, K4 घ्नतां, K5 स्तुवता, K6 पततां (for स्तनता) — b) M2 भूभुजा, Ca d कूजताम् (as in text) — c) Ś1 प्रास**, K6 अभवत्, T1 प्राकाम्यत्, M1 प्राशामत् (for प्राशाम्यत्) — d) K3 5 शब्द स (K5 सु) (for स शब्दस्) K1 2 4 तुमलो Ś1 D4 G3 [ऽ]भवत्, K1 भवान् (for महान्)

121 a) K5 शोणितैर्, Dn1 शोणित (for शोणित) Ś1 K1 D4 5 व्यतिसिक्ताया, K3 B1 2 D1 2 (before corr) 3 °रिक्ताया; K5 D2 (by corr) T G1 2 °पक्ताया (for °पिक्तायां). D7 शोणितस्येतिपक्ताया — b) K6 च भूमिपा, T G2 नराधिप, G1 जनाधिप, G3 M रनर्षभ (for च भूमिप) — c) K1 तुमुलो, K2 4 6 Dn1 तुमल K3 4 6 D3 5 युद्धे, Ñ1 B1-3 सर्वं, S राजन् (for घोर) K8 रजस्तु तुमल राजन् — d) K2 4 D5 क्षणाद् (for क्षणेन) B1 [अ]तरधीयते — After 121, D7 repeats from या च भूमिप up to धीयत

122 a) K1 मर्वेष्टमानान्, K4 5 B Dn1 D1 2 4 G1 सचेष्ट°, K6 Ñ1 Dn2 D3 6 7 स चेष्ट°, T G2 विचेष्ट° (for संवेष्ट°) Ś2 उद्विग्नान — c) Ś1 K1 नर, K4 नरा (for नरान्)

123 a) K3 स (for सं) Dn1 मपरित्यज्य (for °ष्वज्य) — b) Ś1 M2 शयनान्, K1 शयना (for शयानान्) K1 स्रवतो, K3 ब्रवीतो, D3 भयतो, T G जीवतो, M लीयतो (for द्रवतो) K2 4 6 D. नरान् (for ऽपरान्) B1 शयानान्पर्वतोपमान — c) G3 M3 4 स (G3 वि) लीनान् Dn2 वध्यमानांश्च, S द्रवतश्चापि (for युध्यमानांश्च) K3 लीनानयुध्यमानाश्च — d) K1 द्रोणिर् B1 2 Dn1 अपातयत् K5 सुप्तांश्चैव तथापरान

124 K5 om 124^{ab} — ab) Dn D7 दह्यमानान्- K3 मध्यमानाश्च, Dn D7 वध्यमानाश्च (for °मानाश्च) K8 तेन वै, B1 2 तेनघ (for तेन ते) S हुताशनेन दह्यते वध्यंते (M1 3 4 °तो) द्रौणिना परे — c) K2 T2 G2 3 तथा, B1 2 ततो (for तदा) Ś2 K3 6 Ñ1 B Dn D3-5 7 योधान्, K4 योद्धा, M1 3. 4 यौधान्, M2 यौधा (for योधा) G1 परस्पर तथायन्या — d) Ś2 K2 3 6 Ñ1 B1-3 Dn D3-5 अनयद्, S गमयन् (for अनयन्) K1 यममादन (metathesis), B1. 2 यमसाधन (for °सादनम्)

125 a) K2 4 G2 3 तस्या, G1 तथा, M1 ततो (for तस्या) K2 6 रजन्या (K6 °न्या) मर्धेन, K3 G3 रजन्या (G3 °न्या) स्पर्धेन, K4 रजन्या मर्देन (for °न्यास्त्वर्धेन) — b) Dn1 महाबल, Dn2 lacuna — c) Dn1 शमयामास — d) K1 °णिवेशन

126 b) B Dn D1-4 7 रात्रि सा (by transp), M1 सा रात्री Ś2 K2-4 Dn D3 5 T M2 3 हर्षवर्धनी (for °वर्धिनी) — d) K2 4 6 D3 5 सैन्य, K3 Dn1 S रौद्रा (G3 °द्र) (for रौद्री) Dn2 क्षयकरा

127 a) Ś2 तत्रापश्यत, D5 °दृश्यत — c) K2-4 Ñ1 B1 2 D3 5 S परमामानि (for नर°) — d) M1 पिबत शोणित बहु

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८
पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।
घटजानवोऽतिह्रस्वाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९
सपुत्रदाराः सुक्रूरा दुर्दर्शनसुनिर्घृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३०
पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे ।
इदं वरमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३१
मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशाशिताः ।
परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३२
वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुक्षिलाः ।
नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः १३३ C. 10. 438 B. 10. 8. 140 K. 10. 8. 145

128 [a]) K2 T2 G M2-4 कराला K2 पींगला, B1 2 कपिला, T2 G पिंगला (for पिङ्गला) Ś1 damaged, K4 रुद्रा, K6 रौद्रो, Ñ1 Dn2 D1 2 चैव (for रौद्रा) — [b]) Dn2 शल्दता, D3 शैलदत (for °दन्ता) K6 रजस्वलान् — [c]) Ś1 दी****, Ś2 दीर्घशक्त्याश्च, K1 °सक्ताश्च, K3 4 6 D3 5 G1 3 °वक्त्राश्च, K3 °शक्त्यश्च, K5 °सक्याश्च, Ñ1 °सध्यश्च, B1 D1. 2 °शंखाश्च, Dn1 °मस्त्राश्च, Dn2 °मध्याश्च, D4 °सक्त्याश्च, D7 °सस्काश्च, T G2 भीमवक्त्राश्च, M दीर्घपक्षाश्च (for सक्थाश्च) — [d]) K1 महोधरा (for °दरा)

129 [a]) Ś1 lacuna, Ñ1 पश्चादगुल्यो, Dn2 दतु ल्यो K5 भद्रा (for रूक्षा) — [b]) K2 4 वैरूपा (for वि) K3 M1. 3 4 भैरव(K3 °वा)स्वरा — [c]) Hypermetric G1 [s]पि (for ऽति) Ś1 घटा** °तिह्रस्वाश्च, Ś2 (before corr as in text) गजाननाति°; K1 घटाननामि°, K3 घटारावाति°, K4 घटजानवोति हन्वा, K5 घटजवाविह्स्वाश्च, K6 B1 Dn2 D1 2 3 7 घंटाजाल्गवसक्ताश्च (D7 °स्व), Ñ1 जटिलाश्चातिरक्ताश्च, B1-3 घटामजाल(B1 [marg] घटाजाल)रौद्रास्व(B1 °स्वा), B5 D3 5 घंटाजालविरक्ताश्च, Dn1 °जवारक्ता, T1 गजाननापि ह्स्वाश्च, T2 गजाननाश्च महांश्च, G2 अजान वोपि ह्स्वाश्च, G3 घटाजालपरिक्षिप्ता, M4 विकुक्षिल ह्म्वजवा — [d]) K4 निलकठा, T1 नीलवर्णा, T2 °वर्ण (for °कण्ठा) B1 Dn2 D1 3 4 T2 विभूषणा (for विभी°)

130 [a]) Dn2 सुपुत्रा, M1 सुपुत्र (for सपुत्र) K1 स्वक्रारा (sic), K2. 5 6 D1. 2 M2 4 सक्रूरा, Ñ1 भूरागा, T G1. 2 क्रूराले, G3 क्रूराश्च, M3 सुप्रीता (for सुक्रूरा) — [b]) Ś1 दुदर्शन, Ś2 सुदुर्दर्शन (hypermetric), K2 4 दुर्दशीका, K3 B1 दुर्दर्शाश्च, K5 6 दुर्दर्शका, Ñ1 दर्शनीया, B2-5 Dn2 D1-. 7 सु दुर्दर्शा, T G1 2 वादशीका, G3 ददर्शान्ये, M1 दु र्दर्शीका, M2 4 दुर्दशीका, M3 दुर्दशीका (for दुर्दर्शन) K1 -स्वनिर्घृणा, K5 G3 च नि°, T G1. 2 M सुदारुणा (for -सुनिर्घृणा) Dn1 सुदर्शा स्वतिनिर्घृणा — [c]) Dn1 विविक्तानि (for °धानि) — [d]) K3 तथादृश्य च राक्षसा

131 [a]) K6 D5 रुधिर (for शोणित) — [b]) K3 नृत्यतो, D3 5 प्रानर्तन्, T G3 प्रनृत्यन् (for प्रा°) Ś1 K1 परे, B1 2 रणे (for ऽपरे) K5 प्रानृत्यंत रणाजिरे — [c]) K3 इदंवरम्, K6 Ñ1 B2-5 Dn D1-4 7 T1 G1 M1 इद परम्, M2-4 इद मेध्यम् (for इदं वरम्) — [d]) K1 हीदं Ś1 D4 G3 साध्विति, K1 सान्विति, K4 *द्विति, Dn1 स्वामिति, Dn2 स्वात्विक (corrupt) (for स्वाद्विति)

132 [a]) K6 मदोमजास्थि° — [b]) K6 D7 वशाना K4 om च Ś2 K1 Ñ1 B3 भृशाशिन; K1 3 Dn1 D1. 3 Cnp भृशासिता (K3 °ता), K6 भृशानना, Dn2 पिपासत, D2 (before corr as in text) पिपासिता, D7 रक्षोक्षिता (for भृशाशिता) T G2 3 M मांसानां भृशमाशि(T2 °सि, G3 स्थि, M2 °श्रि)ता, G1 वसानां भृशमादता — K1 om. (hapl) 132[c]-133[d], K6 om 132[cd] — [c]) Ñ1 Dn1 पर (for पर) K3 स्वादत D3 5 स्वादत परमांसानि — [d]) K2 4 D3 5 S मांसगृद्धिन (for °जीविन)

133 K1 om 133 (cf. v l. 132) — [a]) K5 Ñ1 B1-3 Dn D4 7 T G2 3 M2 वसाश्च, B4 5 वशाश्च, G1 वसा (for वसां) B2 4 5 Dn D4 7 चैवापरे, M4 चाम्यपरे (for चाप्य) — [b]) S1 विभुक्षिला, K2 4 Cd विकुक्षिता, K3 विकुक्षिला, Ñ1 विभुक्षिण, B1. 2 5 Dn विकुक्षिण, B3 D1 2 Ca विकुक्षिका, B4 विकुक्षिणा, T1 विकुक्षिला, M2 विहर्षुला (for विकुक्षिला) K5 प्रधावतश्च कुक्षिपा, K6 D2. 5 पर्यधावश्च विह्वला, G3 सुष्मापुर्विकुक्षिला, M3. 4 पर्यधावत निस्तृपा — [c]) K5 नानावस्त्रास — [d]) Dn1 राक्षसा (for क्रव्यादा) Ś2 पिशिताशिना, K2-6 Ñ1 D1-3 5 T G M2 °शना, M1 3 4 मांसगृद्धिन

134 [a]) K3 तत्रायुतानि चैवासन् — [b]) Ś1 K1

41 46 अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४
मुदितानां वित्रस्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५
प्रत्यूषकाले शिविरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः ।
पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६
स निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १३७
यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १३८
यथैव संसुप्तजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९
निष्क्रम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४०
तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४१

[अ]र्बुधानि च —^{c}) Dn_2 घोररूपाणि, T क्रूरकर्माणा (for घोररूपाणा) —^{d}) D_7 महाना, T G हताना (for महतां) T घोरकर्मणां (T_1 °णा°)

135 $M_{3\,4}$ om 135 —^{a}) $B_{1\,2}$ वितृष्णानां, B_3 M_1 विह्रसानां (for वित्र°) —^{d}) K_3 समूतानि जनाधिप —S reads st 142^{a}–148^{d} after 135 ($M_{3\,4}$ after 134)

136 ^{c}) K_2 °शिक्तस्य; K_3 °सिक्तासि; G_3 M_{2-4} °सिक्तास्यो (for °सिक्तस्य) —^{d}) $Ś_2$ द्रौणिर्, D_7 द्रोणेर् K_2 असिछरु°, K_3 असरत्सर, K_5 महाप्रभा, K_6 असेशिरौ°, Dn_1 असित्सर°, G_3 असृत्सम; $M_{3\,4}$ मसुत्सरु (for असि°) K_4 द्रौणेरासिद्दसित्सरु° (sic), Dn_1 द्रौणेनासीदसित्सर —K_5 om 136^{ef} —^{e}) $M_{3\,4}$ इव (with hiatus) (for सह) $Ś_1$ K_3 सश्लिष्य (for सश्लिष्ट) —^{f}) K_2 पकीभूत, G_3 एक° (for एकी°) $K_{2\,4}$ प्रभो°; K_3 [अ]भवत् (for प्रभो)

137 ^{a}) K_3 विशेषा (for निःशेषान्) K_{2-4} $Ñ_1$ नरान्, B_{1-3} D_3 जनान्, D_5 परान् (for अरीन्) $Ś_2$ गत्वा, $B_{1\,2}$ हत्वा (for कृत्वा) K_6 $B_{4\,5}$ Dn $D_{1\,2\,4\,7}$ दुर्गमा पदवीं गत्वा —D_5 om (hapl.) 137^{b}–138^{c} —^{b}) $Ñ_1$ D_3 $G_{1\,3}$ M विरराम (for °ज) S (except G_1) निशाक्षये (for जन) —^{d}) K_1 भस्मीकृत्वैव; K_3 °कृत्येव, D_3 G_3 M_1 °कृत्वेव (for भस्म कृत्वेव)

138 D_5 om 138^{abc} (cf v l 137) —^{b}) K_2 Dn_1 D_7 T_2 G M_{1-3} द्रोणायनि°, K_3 द्रौणिर्निशि, Dn_2 द्रौणानि च (for द्रौणायनि°) $B_{1\,2}$ पुरा (for प्रभो) K_1 द्रौणि° कृत्वैव भारत —B_4 Dn_1 $D_{4\,7}$ om 138^{cd}, B_5 reads it on marg —^{c}) Ś K_5 $Ñ_1$ B_{1-3} M_2 गत्वा, K_6 B_5 Dn_2 $D_{1\,2}$ गच्छन् (for कृत्वा) —^{d}) Ś $K_{1\,5}$ विभीर् (for पितुर्) T $G_{2\,3}$ M Cv गतव्यथ° (M_4 °था), G_1 गतानृण° (for गतज्वर°) K_6 पितुरासीजितज्वरा

139 ^{b}) Dn_2 प्रविश. —^{c}) S (except T_1) कृत्वा (for हत्वा) K_3 S (except T_1) निश्शब्द; B_1 निःशब्दैर् —^{d}) $Ś_2$ $K_{2\,4}$ $B_{1\,2}$ नरर्षभ, K_3 महायल°, S महारथ° (for नरर्षभ) Dn_2 निश्चक्रे भरतर्षभ

140 ^{a}) K_{2-5} D_5 निःक्रम्य, B_1 निश्चक्रम्य (for निष्क्रम्य) S (except T_1) तस्माच्छिविरात् (by transp) —^{b}) G_1 तस्मात् (for ताभ्या) Ś समभ्य (for संगम्य) —^{c}) K_6 आचक्षौ K_2 तत्सख्य, T $G_{1\,2}$ M तत्ताभ्या, G_3 ताभ्या तत् (for तत्सर्वं) —^{d}) Ś K_5 पृष्ट° (for हृष्ट°) K_1 $B_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ प्रभो, K_3 इव (for विभो)

141 ^{a}) $K_{1\,2}$ $Ñ_1$ D_5 तावप्याचक्ष(K_1 °क्ष्य)तुस्, $K_{4\,5}$ B_3 Dn तावथाचख्यतुस्, T_1 ता स ख्या°, T_2 G_2 तौ स ख्या°, G_1 न स ख्या° (for तावप्या°) K_3 तावचख्ये तु तत्रैव, M_1 तावुक्त्वा तु ततस्तस्मै —^{b}) $Ś_1$ K_1 प्रियकर; B_1 प्रियस्करौ; B_2 प्रियकरौ, G_2 प्रियकरस् (for °करौ) K_3 सदा (for तदा) —^{c}) K_2 G_1 पाचाला°, Dn_1 पंचालान्, G_3 पाचाल°, $D_{4\,7}$ पं(D_4 पा)चाल (for पाञ्चालान्) K_3 D_7 $G_{1,\,3}$ सृजयाश्चैव —^{d}) K_2 D_4 विनिकृतान्, K_5 G_3 °कृत्ता°, K_6 °कृता, B_1 निकृतन्तान्, Dn_2 विनिक्रतान् (for विनिकृत्तान्) K_3 विनिकृत्ताश्च सर्वश —^{e}) K_2 प्रीताश्, K_4 पीत्वा, Dn_1 प्रीता (for प्रीत्या) K_3 [अ]थोच्चैर् (for चोच्चैर्) K_1 तदाक्रोशस् —^{f}) K_3 शक्त्या वा (for तथैव) Dn_2 T_2 स्फोटयस् $Ś_1$ K_1 तल, K_5 तदा, $Ñ_1$ तत°, T_1 तळान्

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२
असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४३

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४४
अथ कस्माद्धते क्षत्रे कर्मेदं कृतवानसौ ।
द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४५

संजय उवाच ।

तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६
सात्यकेश्चापि कर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
न हि तेषां समक्षं तान्हन्यादपि मरुत्पतिः ॥ १४७
एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ।
दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥ १४८
पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां च प्रतिनन्दितः ।
इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९
पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५०
इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव माचिरम् ।
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे प्रियम् ॥ १५१ C. 10. 476 B. 10. 8. 159 K. 10. 8. 164

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

142 a) M1 च (for हि) — b) Ś1 K1 पाचाला ला, Ś2 पांचालान् (for सोमकाना) — c) Ś2 B1 2 T2 G3 प्रमत्ताना प्रसुप्तानाम् (B2 प्रमत्तानाम्) — d) D7 सन्भृश (for सुभृश॰) K1 ॰धारणा, T1 ॰दारुग

143 K5 om. 143 — a) T2 G1 2 M च (for हि) G3 असंशयस्य कालस्य — b) K1 पर्ययो Ñ1 त्वरविक्रम॰ (for दुरति॰) — c) Dn2 यस्मा[त्] (for यत्र)

144 a) K3 प्रागेव — b) K5 T G1, 2 एव, G3 M एवं (for एतत्) B1 महारथ, T G ॰बल॰ (for ॰रथ) — c) D7 न करोद् D3 5 ईदृशं (for ॰शं) D1 (sup lin as in text) यस्मात् (for कस्मात्) K3 नामवदेशं कस्मात्, B3 नैव तत्कृतवान्कस्मात् — d) K2 य (for मत्) M3 ॰हृदये (for ॰विजये) K1 Ñ1 D1, 5 G3 वृत, T G3 कथ (for धृत) K3 B1 D2 मत्पुत्रस्य (K3 मम पुत्र) जये धृत

145 a) B4 क्षुद्रे, Dn1 क्षेत्रे, Cnp क्षत्रे (as in text) K6 हतेष्वुर्वे (for हते क्षत्रे) — b) Dn1 धर्मज्ञ — c) K3 द्रोणपुत्र (for ॰पुत्रो) B3 Dn2 D1–3 महात्मा म (Dn2 तु) (for महेष्वामस) — d) K3 शासितुम् (for शसितुम्)

146 a) Ś2 नून तेषां (by transp) — b) Ś1 K1 गुरनदन॰, Ś2 K4 कुरुनदन॰, S ॰सत्तम (for ॰नन्दन) — c) Ś1 असानिध्याच्च, K1 ॰ध्याश्च, K3 M1 3 4 ॰ध्यात्तु, T G ॰ध्ये च, M2 ध्ये तु (for ॰ध्याद्धि)

147 a) K6 सात्यकस्य च — b) K6 साधितु — c) Ñ1 B Dn1 D1–5 7 S को हि (G2 सोपि) (for न हि) Ñ1 B1 2 समक्षे K3 वा (for तान्) Dn2 को हि तेषां च समुक्ष तु (hypermetric), G3 को हि तेषा समक्षं तेन — d) K1 3 5 D3 शतक्रतु (for मरुत्पति)

148 a) Dn1 तादृशक (for ईदृ॰) S राजन् (for वृत्त) K3 एतच्चेदीदृश कर्म — b) T G1, 2 M वृत्तं, G3 व्यक्तं (for राजन्) Ś1 K1 Dn1 सुप्ते जने K2 4, 6 S निशि, K3 विभु (for विभो) — d) Ś1 मह*य, Ś2 (marg, also as in text) K1 महाभय, K3 महानयं (for ॰त्ययम्) — f) Ś2 K3 समेत्यूचुर्, Dn2 समेत्पूर्व (for समेत्योचुर्) T1 महारथान्, G3 ॰रथ, M2–4 नराधिप (for महारथा)

149 a) Ś1 B3 5 D5 पर्यस्वजत्, K2 प्रत्यष्वजत्; Dn1 T1 G3 परिष्वज्य, T2 G2 पर्यष्वज्य (for पर्यष्वजत्) K3–5 D4 पर्य(K4 प्रत्य)ष्वज(K3 ॰ज्य)त तौ; K6 पर्यष्वजणितो, K5 पर्यस्वजतसो, D7 पर्यस्वयसतो, M परिष्वज्य च तौ (for पर्यष्वजत्ततो) — b) K6 Ñ1 B Dn2 D1–5 G1 2 स-, Dn1 D7 स (for च) Dn ॰प्रतिनद(Dn2 ॰दि)न॰ (for प्रतिनन्दित) — c) Ñ1 इति, Dn1 इम (for इद) Ś2 B4 5 Dn D3–5 7 हर्षात्तु, K1 र्षाश्च M1 सुमहान् — d) K2 आत्त;

९

संजय उवाच ।
ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यंस्ते किंचित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २
तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४
निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।
विचेष्टमानं मह्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५
तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

K8 आदत्ते (for आददे) K1 अक्रुतं (for उत्तमम्)

150 ^{a}) B1 Dn1 D7 पचाला —^{c}) T मच्छ शेषाश्च

151 ^{a}) B D1-3 T2 G स्म (for स) —^{b}) K3 8 T1 यामस् G8 यातमथैव माचिर —^{d}) K3 8 तस्य (for तस्मै) K6 Ñ1 B2 Dn2 D1-8 5 वय (for प्रियम्)

Colophon. — *Adhy name* Ś D1 3 सैन्यशेषवध ; K1 सैन्यवध ; K4 शिबिरवध, K6 अशेषसैन्यवध, G1 3 सुप्तजनमरण, M2 शिबिरनिष्क्रामण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 Ñ1 Dn2 D2 (marg) T G 8 (as in text), B1 75, Dn1 M2-4 9, M1 74 — *Śloka no* K8 155, K6 151, Ñ1 160

9

1 ^{a}) M8 सह (for सर्वं) —^{b}) K4 द्रौपदेयाश्च —^{c}) K2 8 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 M4 आगच्छन् (for अग°). S सर्वे (for तत्र).

2 ^{a}) K8 चैवम् (for चैनम्) Ñ1 B Dn D1-5 7 अपश्यत (for °श्यस्ते) —^{b}) K8 किंचिच्छेष K8 नराधिप, Ñ1 जनेश्वर, B1 2 4 5 Dn D1-8 5 जनाधिप (for नरा°). — D7 om from 2^c up to रुधि (in 3^c) D8 repeats 2^c-3^b after 3^{ab} —^{c}) K4 प्रस्कद्य Ca d cite परिस्कन्द्य —^{d}) K6 परिचक्रुस (for °वव्रुस)

3 D7 om up to रुधि (in 3^c) (of v 1 2) D8 repeats 3^{ab} —^{a}) K6 भग्नसिक्थ ; Dn1 G3 M4 °सक्थि, Dn2 शक्य ; T2 °सधिं (for °सक्थं) Ś1 B1. 2 Dn2 D1 2 राजेंद्र ; S राजानं (for राजेन्द्र) K3 8 भग्नसक्थं च राजान —^{b}) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्, K2 8 तथा प्राणम् (for कृच्छ्र°) K2 4 6 अचेतन, D2 (for the first time) जघा[ना]धिप (for अचेतसम्) — After 3^{ab}, K2 4 6 read 6^{ab} —^{d}) Dn अपश्य, M2 अपश्यद् Ś1 पृथिवीतले, K1 °पतिं, K3 T1 वसुधातळे

4 ^{b}) Dn2 D7 स्वापदैर् S घोररूपिभि (for °दर्शनै) —^{c}) Ś K1 5 शिवा°, K3 शाला°, B2 नाना° ; D2 (by corr) S साला° (for शाला°) —^{d}) K3 समंतात्परिवारित

5 ^{a}) K1 निवारयत°, K6 न्यवारय K2 कृच्छ्रात्तु, K8 T1 G1 M1 3 4 त कृच्छ्रात्, D4 कृच्छ्र तान्, T2 त कृच्छ्र, G3 कृच्छ्रात्स, M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रात्तान्) —^{b}) K3 स्वापदांश, K6 पश्चादान्, M2 श्वापदात् (for °न्) Ś1 सचिका**न्, K1 सचिकादिषून्, K8 6 Dn1 च (K6 स) विपादिषून्, K4 सचिखादिषुन्, Ñ1 B Dn2 D1-5 G3 च चि(G3 वि)खादिषून् (for सचिखा°) —^{c}) Ś2 विवेष्टयमान, K2 1-6 Ñ1 B Dn D1-5 7 विचेष्ट°, G3 विवष्ट° (for विवेष्ट°). K8 पर्ह्यां च, Ñ1 मुहुत, T G2 उरम्या, G3 उद्वीक्ष्य (for मह्यां च) —^{d}) K8 सुदृश (for सुभृश)

6 K2 4 6 read 6^{ab} after 3^{ab} —^{a}) K6 om. तं शयान K8 शयाने Ñ1 D8 ततो दृष्ट्वा, B Dn D1 2 4 5 7 T G तथा दृष्ट्वा, M तदा दृष्ट्वा (for महात्मान) —^{b}) Ś2 K1 B Dn2 D1-5 सु°, M1 च (for स्व) —^{c}) K1 हतशेषास ; Dn1 तदशिष्टास (for हत°) M1 ततो (for त्रयो) S राजन् (for वीरा°) —^{d}) K4 पर्यवारयत, Ñ1 S पर्यदेवयन् — After 6^{cd}, K8 reads 7^c-8^b (for the first time) repeating it at its proper place. —^{f}) K4 सात्यत

7 ^{a}) K6 शोणितादग्धैर्, G3 °दिग्धो —^{b}) K3

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्ते रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११
इयमेनं गदा शूर न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्म्ये भार्यां प्रीतिमतीमिव ॥ १३
यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः । C. 10. 484 B. 10. 9. 16 K. 10. 9. 16

समन्तात्परिवारित — K_6 reads 7^c–8^b (first time) after 6^{cd} — ^{c}) K_2 तै वृतो, K_8 तै वृतै; K_5 $\tilde{N}_3$ B $D_{1.2.4.6.7}$ स वृतो, Dn_1 रावृतो; D_3 स महा[राजो] (for संवृतो) G_2 तैस्त्रिभि शुशुभे राजा — ^{d}) $\tilde{N}_1$ T G वेदिस्, M_2 वेदीस्, M_4 देवी (for वेदी)

8 K_6 reads (first time) 8^{ab} after 6^{cd} (cf v l 6) — ^{a}) $K_{2.3}$ ते स, K_6 तत (for ते त) — ^{b}) $K_{3.6}$ Dn_2 अयथोचित — After 8^{ab}, K_2 ins

40* दुःखादश्रूण्यमुञ्चन्त निःश्वासपरमा नृप ।

— ^{c}) K_1 अविषहेन, $B_{1.2.4.5}$ $D_{1.7}$ °सहेन (for °षह्येन) — ^{d}) $K_{4.6}$ ते सम्र, S सर्वे प्र (for ततस्ते) $G_{1.2}$ स्त्रिय (for त्रय)

9 ^{a}) K_8 $B_{1.2.4.6}$ Dn $D_{1.2.7}$ ततस्तु (for °स्ते) D_5 रुधिरैर् — ^{b}) T_2 $G_{2.8}$ मुखं K_4 निमृज्य, $\tilde{N}_2$ निगृह्य, $D_{4.7}$ निमृज्य (for निर्मृज्य) K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.2.7}$ G_3 हा (for ह) M_2 मुखान्नि मृज्य तस्य ह — ^{c}) K_4 रणो, G_3 रण, M_1 रक्ते, M_{2-4} कृपो (for रणे) G_8 -यत्न (for राज्ञ) — ^{d}) B_1 कृपणा D_1 M_4 पर्यदेवयन

10 D_7 om the ref — ^{a}) Ś K_1 देवस्य (for दैवस्य) K_1 °भारोति — ^{b}) K_6 रुधिरोक्षिता, G_2 °क्षित — ^{d}) Ś° शेये, G_1 एको (for शेते) D_3 om हत

11 ^{a}) $M_{3.4}$ तस्य (for पश्य) Dn_2 पश्य चासि कराल्स्य — ^{b}) K_3 B_6 D_1 G_2 °विभूषित, K_6 D_7 °षिता (for °षिताम्) — M_3 repeats 11^a–13^b — ^{c}) K_5 गदा K_4 G_1 गदाप्रियस्य (for गदा°) K_8 D_7 [इ]मा, K_6 [इ]यं (for [इ]मां) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 समीप-, K_3 शयिता (for समीपे) K पतिता, G_8 पतित (for पतिता)

12 M_3 repeats 12 (cf v l 11) — ^{a}) K_6 इयमेषा (for इयमेनं) $K_{1.3.4.5}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1.3.5}$ $D_{1.2}$ S सदा; K_3 तदा (for गदा) — ^{b}) Dn_1 गदां रणे (for रणे रणे) D_7 om the second रणे — ^{c}) $K_{2.4}$ M स्वर्गायाभि, K_3 स्वर्गप्राप्ति, T G_2 स्वर्गायाय (T_2 °धा), $G_{1.8}$ स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि) K_6 प्रव्रजत (for व्रजन्तं हि) — ^{d}) T_1 स (for न)

13 ^{a}) K_4 पश्यैना, K_6 पश्येना (for °मां) K_1 वीर्येण — After 13^{ab}, M_3 repeats 11^a–13^b — ^{c}) $K_{2.4}$ शयान $Ś_1$ $K_{2-4.6}$ B_5 D_4 हर्म्ये, $Ś_2$ K_6 $\tilde{N}_1$ धर्म्ये, $B_{1.2}$ T $G_{2.8}$ M धर्म्यां, B_3 पुण्ये; D_3 (orig as in text) धर्मे, G_1 दिव्यां (for धर्म्ये) — ^{d}) K_1 भर्यां (for भार्यां) K_4 Dn_1 प्रीतिमतिम्; Dn_2 प्रतिमतीम्, M_2 प्रीतिमयीम्

14 ^{a}) $K_{4.6}$ $B_{3.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ T_1 योय, G_1 योसौ (for यो वै) K_1 मूर्धावशिक्तानाम्, K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.2.4.6.7}$ T_1 G_8 मूर्धाभिषिक्तानाम्, D_3 पूर्वाभि° (for मूर्धावसिक्तानाम्) — ^{b}) D_7 corrupt $K_{2.3}$ श्रेष्ठो (for अग्रे) $K_{2.3}$ यश्च; $K_{4.6}$ $B_{1.2}$ S याति, $\tilde{N}_1$ B_6 Dn_2 D_{3-5} जात (for यात) $Ś_2$ K_8 M_1 परतप, $K_{4.6}$ महारथ (for परंतप) Dn_1 राज्ञामग्रेण यातय — D_7 om from 14^c up to निहत (in 15^a) — ^{c}) G_7 सहितो (for स हतो) K_3 प्रहसते K_2 पांशु, K_8 पांशु; $K_{4.6}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1.5}$ पांशून्, S पासु (for पांसून्)

15 D_7 om up to निहत in 15^a (cf v l. 14) — ^{a}) K_3 जेनाजौ; B_1 येनाक्षौ, S येन स्म (for येनाजौ) B_1 निग्रता (for निहता) — ^{b}) $K_{4.6}$ अशेरंत K_1

C. 10. 494 B. 10. 9 15 K. 10 9 15 स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ १५

भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः ।
स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६

उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
धिक्सद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७

संजय उवाच ।

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ १८

आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।
धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य ह ॥ १९

कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिनः कृतिनो नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ २०

कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ २१

कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२

परा द्विष°, K_5 सुरद्विष°; $\tilde{N}_1$ $B_{4\ 5}$ Dn_1 D_{1-4} हत द्विष, $B_{1\ 2}$ D_5 हवा द्विष°, B_3 हतत्विष°, Dn_2 हत द्विपा° (for पुरा द्विष) $K_{2\ 8}$ माशेरन्पुरुषा (K_8 °ष) द्विष, S शेरते क्षत्रियर्षभा (G_2 °भा) — c) D_8 स शेते निहतो भूमौ — M_1 om. (hapl) 15^d–16^c — d) K_8 कुरुराज

16 M_1 om 16^{abc} (of v l 15) — a) G_8 पादौ (for भयान्) K_8 D_7 नमति, T_2 $G_{1\ 8}$ नमतो; G_2 M_{2-4} नमते — b) K_6 यस्मै स्म; $\tilde{N}_1$ T G_2 M_{2-4} यस्याय; G_8 यस्याध° (for यस्य स्म) G_1 यस्यान्वा तस्य सशय° — c) T_1 वीर° (for वीर) — d) K_1 S क्रव्यादै° (for क्रव्याद्भि°)

17 a) $K_{2\ 3}$ उपासंति, $K_{4\ 6}$ अपश्यत, $B_{1,2}$ Dn_2 उपासते, B_3 D_4 उपासत; T_1 यमुपासुर्, T_2 $G_{2\ 8}$ M यमुपासन् ($M_{8\ 4}$ °स्यन्), G_1 यमुपास्य (for उपासत) $B_{4\ 5}$ Dn_2 $D_{1-3\ 5\ 7}$ द्विजा°, Dn_1 द्विज°, D_4 द्विप° (for नृपा). Dn_2 $D_{1\ 2}$ सर्वे (for पूर्वम्) — b) S महीपतिं (for यमीश्वरम्) — c) $Ś_2$ धिक्सोद्य $K_{3\ 4\ 6}$ सोयमद्य हत° शेते — d) K_4 यस्य (for पश्य) — For 17^{cd}, K_2 subst, while K_3 ins after 17

41* तमुपास्यन्त्यरण्येऽथ मृगगोमायव स्म ह ।

On the other hand, K_6 $\tilde{N}_1$ (by corr) B Dn $D_{1-5\ 7}$ subst for 17^{cd}

42* उपासते च त ह्यद्य क्रव्यादा मासहेतव ।

[$\tilde{N}_1$ उपास्यते हि K_5 Dn_1 ह्यत्र, D_7 ह्यर्थ (for ह्यद्य) $B_{1\ 2}$ Dn_2 $D_{1\ 2}$ °हेतवे (for °हेतव°)]
while S subst for 17^{cd}

43* तमुपासन्त कौरव्य क्रव्यादा मासगृद्धिन ।

[G_1 तमुपास्यत, M °पासति (for °पासन्त) T_1 $M_{8\ 4}$ कौरव्य T मामगर्धिन, G_2 °गधिन (for °गृद्धिन°)]

18 S om. the ref — a) K_8 ते (for त) $K_{2-4\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{3\ 5\ 7}$ S कुरुश्रेष्ठ (D_7 °ष्ठ) (for नृपश्रेष्ठ) — b) S भूमौ (for ततो) K_1 सत्तम°, $D_{1,2}$ T G M_1 °सत्तम (for °म) — c) $K_{2\ 8}$ S समालिंग्य (for °लोक्य) — d) S (except $M_{1\ 2}$) कृपण (for करुण) M_2 पर्यवेदयत्

19 Before 19, $Ś_2$ K_1 ins the ref अश्वत्थामा — a) $Ś_2$ मुहुस् (for आहुस्) $Ś_1$ K_1 D_7 G_1 $M_{1\ 2}$ त्वा (for त्वा) S नरशार्दूल (for राज°) — b) G_8 मुख $Ś$ $K_{1\ 5}$ सर्वगदाभृता, K_8 °धनुष्मता, M_2 °धनुर्भृतां (for °धनुष्मताम्) — c) $Ś_2$ धनाध्यक्षसम, K_4 °ध्यक्षोपमो; $\tilde{N}_1$ धर्माध्यक्षोपम (for धना°) K_5 सख्ये (for युद्धे) — d) K_4 शिष्य $K_{4\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-3,5}$ S च, K_5 $D_{4\ 7}$ हि (for ह)

20 a) Dn_2 अद्राक्ष्यद् — c) $Ś_2$ $K_{2\ 8}$ $B_{1\ 4\ 5}$ Dn $D_{2,5}$ बलिन, D_7 बालिन (for बलिन°) K_1 कृत्यनो, $K_{2\ 8}$ $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_2 $D_{1,2\ 5}$ कृतिन, Dn_1 कृतवति (for कृतिनो) G_2 नित्यस् — d) $Ś_1$ K_1 स हि; $Ś_2$ K_5 स ते, K_4 M_{2-4} स तु, K_6 स तु, T_1 घात°, T_2 सूद°, $G_{1,8}$ स्तुत, G_2 तदा (for स च) K_6 D_7 T_1 पापात्मवान्नृप, T_2 G_2 °त्मना नृप, G_8 °त्मवान्नृप° $K_{2\ 8}$ शयान च यदृच्छया, M_1 शासत पार्थिवान्नृप (sic)

21 b) $D_{1\ 2}$ काले (for लोके) $K_{2\ 8}$ च (for [ऽ]स्मिन्) T_2 बलवत्तर — c) $K_{2\ 8}$ तु; K_4 वै, $K_{5\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ च (for चेद्) S त्वां चेत् ($G_{1\ 8}$ च, G_2 चोत्-) पश्यामि निहत

22 a) $Ś_2$ K_1 $M_{1\ 8}$ त्वा (for त्वा) K_6 M_8 सर्वधर्मज्ञ (M_8 °ज्ञ°) — c) K_1 निकृता — d) K_5 तस्मात् (for नूनं) $K_{4\ 6}$ नून कालस्य पर्यय°

23 a) $Ś_1$ ध*-, K_3 सर्वं, S द्वंद्व° (for धर्मं).

धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौजसा मृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ २३
अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
यदुपेक्षितवान्क्षुद्रो धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४
युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।
यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५
ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६
श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन्संसत्सु भारत ।
सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः ।
हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रा तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ।
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ २९
धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् । C. 10. 509 B. 10. 9. 30 K. 10. 9. 31

T2 युद्धो — b) Ñ1 रणे, G1 मृधौ (for मृधे) K2 समाहृयज[त] वान्मृधे, K3 M2 °हूयोजसा (K3 °मो) मृधे, K4 G3 °हूयो (G3 य) समान्मृधे — d) K2 Dn निमग्ने, K3 विभग्ने, K4 6 Ñ1 B D1-5 T निर्मग्ने (for निर्भिन्ने) K1 मनिनी, K5 सक्किनी, B2 3 4 6 D7 शक्थिनी K3 यत (for तव) S सक्थिनी (T3 सथिनी) ते विनाशिते

24 b) K2 3 शिर पदा (by transp) — c) Ñ1 B1. 2 3 Dn1 D3-5 य, B5 सम् (for यद्) K4 अपेक्षितवान् B1 2 4 Dn1 D1-5 क्षुद्र, B3 T G क्रुद्धो, B5 मद (for क्षुद्रो) K2 3 यदि त्वा प्रकृतिं (K3 प्रेक्ष्यति) क्षुद्रो; Dn2 डपेक्षिकृतवान्क्षुद्र D7 om from क्षुद्र up to निकृत्या (in 25d) — d) K2 3 धिक्र (K3 °क्र)-मस्तु, K तं धिगस्तु, K6 धिक्कमस्त, Dn1 धिक्रमस्त, Dn2 धिकृष्ण धिग्, M1 धिक्तमस्मि (for °स्तु) K2 3 युधिष्ठिर — After 24, K2 4 6 ins

44* धिगस्तु तस्य पापस्य मिथ्या धर्मिष्ठवादिनः ।
इदं पापं भीमसेनः कृतवाञ्छद्मना च यत् ।

25 D7 om. up to निकृत्या (cf. v 1 24) — a) K2 3 सर्वे चैनं वदिष्यति, K4 युद्धेष्वाप°, Ñ1 युद्धे स्वय वधिष्यति — b) M1 2. 4 योधा Ñ1 मूल (for नून) — c) K. यथा शपति भूतानि — d) K1 निकृता, G3 निकृत्तो (for निकृत्या) K3 निपातिता (hyper metric) T1 कृत्या ह्यसि निपातित, G2 निकृत्यासि नि

26 a) K3 यदि, K5 स तु, B तत्र (for ननु) K3 भीमो (for रामो) K1 मवेद् (for [ऽ]ब्रवीद्) K6 om. (hapl) from राजन् up to 27a — b) Ś1 स्त, K1 त्वा, Dn2 मा (for त्वा) Ś1 युद्धनदन, M3 4 नृपनदन (for यदुनन्दनः) K3 त्वा समामाय वाहवे. — K3 om. 26c-28d With 26cd, cf. 5 54. 33ab, 33cd — d) Ś K1 6 गदयेत्येव, K2 गदया चेति, B3 गदायोधीति, Dn1 D1-3 T G M2-4 गदा-(Dn1 °ड)यामिति, Dn2 गदयामित, M1 गदायामति (for गदया इति)

27 K5 om 27, K6 om 27a (cf. v 1 26) — a) K5 श्लाघति, Dn1 श्लाघये, Dn2 श्लाघ्यते, G2 श्लावतो K1 त्वा (for त्वां) Ś1 स, K1 स (for हि) M2-4 श्लावयित्वा हि वार्ष्णेयो — b) K6 corrupt K5 राजन्राजसु, M2 राजममत्सु — c) K6 Ñ1 B1 G2 म, B3 स्व (for सु) Ñ1 इति (for मम) B1 कौरव्या, G2 3 कौरव्य — d) T2 °युद्धम् (for °युद्ध) S (except T2) प्रभु

28 K5 om 28 (cf v 1 26) — a) K6 या गति D7 यक्षक्रियस्य (for क्षत्रियस्य) — b) B3 परास्यां (for प्रशस्ता) — c) K2 तदस्य (for हतस्य) T G2 [ह्य]-भिमुखे ह्याजौ G3 अपि (for असि) — D7 repeats 28d-29c after 29e

29 29abcd = (var) 5 123 19 — b) Ś1 त्वम्, K3 om, T1 ताम् (for त्वाम्) S (except G2) भरतर्षभ (for पुरुष) — c) Ñ1 BDn D1-5 T G1. 3 M हतपुत्रौ (T1 °त्रा) (for °पुत्रा) K3 तु; K5 6 च (for तु) — After 29c, D7 repeats 28d-29c — d) K3 4 D5 गाधारी D7 त (for ते) — After 29cd, S ins (cf 5 123 20ab)

45* यावनाथौ कृतौ वीर त्वया नाथेन वध्यता ।
[T G2 ह्यवनाथौ T1 G2 वर्धितौ T3 वसितौ (for वध्यता)]

— 29ef = 5 123 21ab — e) K4 T G1. 3 M1 भिक्षातौ, K2 भिक्षयौ K5 भिक्षार्तौ, G2 भिक्षार्त्तौ, M2-4 भिक्षतौ (for भिक्षुकौ) K1 विचरिशेते (sic), K2 विचरीष्येते, K5 विचरिष्येता, B1 2 प्रचरिष्येते

30 a) K4 D5 कृष्ण (for कृष्णं) — b) K3 T G2 3 M1 वापि (for चापि) K3 दुर्मतिं, Dn2 दुर्मतीं

C. 10.510 B. 10.9.31 K. 10.9.31 धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३०
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४
दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३६
भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७
कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३८
वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।

— ^{c}) Ś$_{2}$ K$_{2.3}$ धर्मेज्ञ, K$_{4.6}$ धर्मज्ञौ (for धर्मज्ञ) K$_{4.8}$ मानिनं, D$_{1}$ (by corr, orig as in text) °मानिनो, G$_{3}$ मौनिनौ (for °मानिनौ) K$_{3}$ यो Ś$_{2}$ G$_{2}$ M$_{2-4}$ त्वा (for त्वां) — ^{d}) Ś B$_{1}$ D$_{5}$ उपेक्ष(D$_{5}$ °क्ष्य)ता, K$_{2}$ D$_{3}$ उपेक्ष्यता, K$_{3.6}$ उपेक्षिता; T G उपेक्षितौ (for उपेक्षताम्)

31 ^{b}) Dn$_{2}$ D$_{7}$ वक्षंति K$_{6}$ Ñ$_{1}$ B$_{4.5}$ Dn$_{2}$ D$_{1-3.5}$ T G$_{2}$ नराधिप, Dn$_{1}$ G$_{1}$ °धिपा — Dn$_{1}$ om (hapl) 31^{cd} — ^{d}) K$_{5}$ क्षत (for हत) Ś$_{1}$ K$_{1}$ अनपत्रपै

32 ^{a}) K$_{3}$ धर्मस् (for धन्यस्) — Ñ$_{1}$ om 32^{cd} — ^{c}) B$_{1}$ प्रमासो; Dn$_{2}$ प्रायशो (for प्रयातो) K$_{4.6}$ [ऽ]भिमुखान्; D$_{1.2}$ विमुख (for [ऽ]भिमुख) K$_{1}$ शत्रूं; D$_{1.2}$ शत्रु — ^{d}) Ś$_{2}$ Dn$_{1}$ पुरुषर्षभ; S भरत र्षभ (G$_{1}$ °भ)

33 ^{a}) Ś$_{2}$ गत° (for हत°) — ^{b}) Dn$_{2}$ D$_{3}$ °बाधवा — K$_{6}$ om 33^{c}–34^{b} D$_{3}$ repeats 33^{c}–34^{b} after 34^{ab} — ^{c}) K$_{1}$ दुर्धर्षा; Dn$_{2}$ दुर्मर्ष (for दुर्धर्ष) — ^{d}) T G$_{2}$ M$_{1}$ दशां; G$_{1.3}$ M$_{2-4}$ दिश (for गतिं) B$_{4}$ प्रतिपत्स्यसे.

34 K$_{6}$ om 34^{ab} (cf v l 33) — ^{a}) K$_{1}$ कृतकर्माण — ^{b}) Ś$_{2}$ T$_{2}$ M$_{2}$ मा (for मां) K$_{2.3.4}$ कृप चैव महारथं — After 34^{ab}, D$_{3}$ repeats 33^{c}–34^{b} — ^{c}) T G$_{2}$ ते वय, G$_{1}$ वय यन् (for ये वय) T$_{2}$ तु (for न) — ^{d}) D$_{5}$ त्वा K$_{3}$ पार्थिव; K$_{4.5}$ B$_{1-3}$ °व; Dn$_{2}$ °वान्; S भारत (for पार्थिवम्).

35 ^{b}) K$_{4}$ M सदा (for प्रजा) — ^{c}) B$_{4}$ वयं यन् (for यद्वयं) Ś$_{2}$ K$_{6}$ Ñ$_{1}$ Dn$_{2}$ नानुगच्छाम, K$_{5}$ S (except M$_{2}$) नाधिगच्छामस् (for नानु°) K$_{4}$ यद्वय मानुपामस्त्वां, Dn$_{1}$ वयं यत्रानुगच्छामस् — ^{d}) M$_{1}$ त्वा (for त्वां) K$_{4}$ धिगस्त्वस्मान् Dn$_{2}$ नराधिपान्

36 ^{a}) G$_{1.3}$ कृपश्च (for °स्य) Dn$_{1}$ कृत, G$_{1}$ om, G$_{3}$ मम (for तव) K$_{2.3}$ दत्तेन (for वीर्येण) — ^{b}) Dn$_{2}$ सम (for मम) — ^{c}) K$_{3}$ मद् (for स) G$_{1}$ समृत्याक्षो, G$_{3}$ समभृत्यान् (for सभृत्यानां) — ^{d}) K$_{5}$ वसूनि च, G$_{1}$ सरत्नानि, G$_{3}$ रत्नानि च (for रत्नवन्ति) G$_{3}$ धनानि (for गृहाणि) K$_{4}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ M न (for च)

37 ^{a}) K$_{2-4}$ Ñ$_{1}$ B$_{1-4}$ Dn$_{2}$ D$_{1-3.5}$ T G तव (for भवत्) K$_{5}$ °सकाशात् (for प्रसादाद्) K$_{4}$ चास्माभि° K$_{6}$ प्रसादात्तव चास्माभि° — ^{b}) K$_{4}$ सभृत्यै; K$_{6}$ प्रभृत्यै, D$_{7}$ सुमित्रै (for स°) K$_{6}$ सहपांडवै (for सहबान्धवै) K$_{2.3}$ T G सहपुत्रै स(K$_{3}$ सह)बांधवै; K$_{5}$ M सहमित्रै सबाधवै — ^{c}) D$_{4}$ अवाप्त (for °प्ता) K$_{5}$ अवाप्ता क्रतुमुख्याश्च — ^{d}) T$_{1}$ भूरिदक्षणा

38 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ ततश्; K$_{5}$ कुव (for कुतश्) K$_{4}$ चापि दृशं K$_{2}$ G$_{3}$ पार्थम्, K$_{5}$ सार्धम्, K$_{6}$ M$_{1.3}$ स्वार्थम्, Ñ$_{1}$ B Dn$_{1}$ D$_{1.2.5.7}$ पापा; Dn$_{2}$ पार्या; T G$_{2}$ सौख्यम् (for सार्थम्) — ^{b}) K$_{6}$ उपलिप्सामहे; Ñ$_{1}$ वर्तयिष्यामहे; B Dn D$_{1.2.5.7}$ प्रवर्तिष्यामहे (for उपलप्स्यामहे) — D$_{3}$ om (hapl) 38^{c}–39^{d} — ^{c}) Ś$_{1}$ damaged K$_{5}$ D$_{1.2}$ T G$_{2}$ M$_{2}$ यादृशं च (T G$_{2}$ तु, M$_{2}$ नो); D$_{5}$ M$_{1.3.4}$ यादृशो नो (D$_{5}$ न); G$_{1.3}$ या(G$_{3}$ ई)दृशा नो (for यादृशेन) K$_{6}$ पुरस्कृत्यं, T G गता सौख्यं (G$_{1.3}$ स्वर्गं), M$_{1}$ गत स्वर्गं; M$_{3.4}$ ग(M$_{3}$ *sup lin* ह)तस्वर्गं (for पुरस्कृत्य) — ^{d}) K$_{2}$ त्वां गतिं, K$_{4}$ का गत, D$_{7}$ दुर्गत (for त्वं गत). K$_{5}$ D$_{1.2}$ त्वां गता सर्वपार्थिवा, S त्वां पुरस्कृत्य भूमिप (M$_{3.4}$ °प)

39 D$_{3}$ om. 39 (cf v l 38) T$_{1}$ om 39^{ab} — ^{b})

यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ३९
त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ४०
दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।
हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥ ४१
गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महारथान् ।
यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ॥ ४२
आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।
हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ४३
परिष्वजेथा राजानं बाह्लिकं सुमहारथम् ।
सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ४४
तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ।
असद्वाक्यात्परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ४५
इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतसम् ।
अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६
दुर्योधन जीवसि चेद्वाचं श्रोत्रसुखां शृणु । C. 10. 527 B. 10. 9 45 K 10. 9 48

K2 गच्छत, Dn1 गच्छति (for गच्छन्त) K3 परमा — 39[cd] is damaged in Ś1 — [c]) G1 तन्, M2 त्वा (for त्वां) K2.4.6 M3.4 नानुगच्छा(M4 °च्छे)म, Dn2 °गच्छेमस्; G3 अनुगच्छामस — [d]) K4 D7 तप्स्यामहे, K6 B2.4.6 Dn1 D1.2 (by corr) 4.5 धक्ष्यामहे, K6 तप्यमहे, Ñ1 वत्स्यामहे (sic), Dn2 धक्ष्यामहे; D1 (orig) वक्ष्यामहे, G2 लप्स्यामहे, M1.3.4 सप्स्यामहे (for तप्स्यामहे)

40 [a]) K1 त्वत्स्वर्ग°, K2.3 D4 त्वद्गग°, K4 तत्स्वर्ग°, K6 D2 S ते स्वर्ग°, K5 Ñ1 B Dn D1.2.6 °त्स्वर्ग°, D7 तत्स्वर्ग (for त्वत्स्वर्ग°) K3 हि पार्था° (for हीनार्था°) Dn2 सतत गर्हणीया स्म — [b]) K2.3 S सुकृतानि (for सुकृतस्य) K2.4 वै, S च (for ते) — [d]) K2.3.6 B Dn2 D1-7 त्वां (for त्वा) K2.3 अनुयाम, K4 [अ]नुव्रजाम, K6 B1.2.4.5 D1-5.7 न व्रजाम, B3 Dn1 ना(B3 न)व्रजेम, Dn2 न व्रजामि, D4 [अ]नुव्रजाम (for [अ]नुव्रजेम) Ñ1 येन त्वा नानुयामहे, K1 S त्वानुव्रजा(K1 °जे)महे

41 [b]) K2 B2-5 Dn1 D1.2 (before corr) चरिष्याम, Dn2 D3-5 G3 °ष्यामि; D7 धारिष्यामि (for चरिष्यामो) Dn2 महीपते (for महीमिमाम्) — [c]) B3 विहीनाना त्वया राजन्, S त्वद्धीनानां हि (G3 च, M2 तु) नो राजन्

42 [a]) Ś1 Ñ1 B1.4.5 Dn1 D4.7 गत्वैतस्तु, K2.3 गत्वैतान्मु-, K गत्वा त्व तु, K6 गत्वैतास्तु, B2.3 D1-5.6 गत्वैत्र तु, Dn2 गत्वातस्तु, T G गत्वैनांस्तु, M1.2.4 गत्वा तत्र, M3 गत्वामुत्र (for गत्वैतांस्तु) K2 महाराजन्, K3 -राजा — [b]) K2 सामर्थ्यैतान्, K4 समेत्यैतान्, Ñ1 समेवस्त्व (for समेत्य त्व) Ś1 त्वा, K4-6 B1.6 Dn D1-5 च (for त्वं) — [c]) B4 Dn2 D1-3.5 यथाज्येष्ठ य(D1 [by corr] त)थाश्रेष्ठ, D7 यथाश्रेष्ठ[ं] यथाश्रेष्ठं — [d]) K2.3 B1.2 D6 पूजयेद् (D6 °ये), T G M1.2 सपूज्य, M3.4 सपूज्या (for पूजयेर्) G3 वचन (for वचनान्)

43 [a]) K2 Ñ1 तु (for च) — [b]) B1.2 T G2.3 °धनुर्भृता (for °धनुष्मताम्) — [c]) K5 प्र, S (except T1) स्व (for [अ]द्य) K2 संशिष्ये; K2 संदिष्टो, Dn2 सशेया, D3 शसेय (for शसेथा) — [d]) K4 नराधम, D3-5 नराधिप; S महारथं (for नराधिप)

44 M1 om (hapl) 44[ab] — [a]) K2.3 परिष्वज्य च, Dn1 परिषजेथा (for °ष्वजेथा) M3.4 बाह्लीक (for राजान) K1 बाह्लिक, K3 D3 T2 G2.3 बाह्लीक, M3.4 राजान (for बाह्लिक) Ś1 K1 T2 G M2-4 च (for सु) — [c]) D3.6 सो(D6 सौ)मदत्तं Ś1 सोमदत्त सैंधव च

45 [a]) Ś1 तत्र, K1 एतान्, K6 यथा, T1 तदा (for तथा) Ś1 K1-3 पूर्वं गतान् S सर्वान् (for अन्यान्) — [b]) Ñ1 B Dn D1-6 T1 G M स्वर्गे; D7 T2 स्वर्गो (for स्वर्गं) K1 पार्थिवसत्तम; K6 °समतान् — [c]) M2 -वाक्यान् D5 परिपूज (sic) (for °ष्वज्य) — [d]) K6 सपृच्छेस् (for पृच्छेथास्) T G M1.2 तान् (for त्वम्)

46 Before 46, all MSS (except Ś1 K1) ins संजय उवाच — [a]) K4 उक्त्वा (for उक्त्वा), K2.3 इत्ययब्रवीत्स राजान — [b]) K2 भग्नसक्थिम्, B1 °शक्यम्, T2 °संधिम्, G2 °सस्थिम् (for °सक्थम्) K1.4.6 Ñ1 B Dn D1-5.7 T1 अचेतनं (for °सम्) — [c]) K1 समुद्वेक्ष्य, K2 द्विक्ष्य, S स्वनुप्राणम् (for समुद्वीक्ष्य) — [d]) S इद (for पुनर्)

47 [a]) D7 T2 G दुर्योधन K6 महाराज (for जीवसि चेद्) B DnD1-5.7 त्व (for चेद्) K2.4.6 M दुर्योधन(K6 °ने) त्व जीवसि चेद् (hypermetric) — [b])

C. 10. 527
B 10. 9. 48
K. 10. 9. 48

सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ४७
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥ ४९
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिबिरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५०
मया च पापकर्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिर रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१

दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२
न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता ।
यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३
स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४
स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।
प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ५५

K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn D_{1-5} $_7$ वाक्य, T G_{2} $_3$ M_1 वाच (for वाच) Ś K_5 $_6$ $\tilde{N}_1$ B Dn D_{1-5} $_7$ श्रोत्रसुख, K_1 G_1 M_{2-4} कर्णसुखा, T G_2 $_3$ M_1 कर्णसुखा (for श्रोत्र) सुखा) D_7 नृप (for शृणु) —^{c}) S (except M_1-) शिष्टा (for शेषा) —^{d}) G_1 ततो (for त्रयो)

48 ^{a}) B_3 चापि (for चैव) —^{b}) Dn_2 सात्यकी —^{d}) K_4 सारद्वतस्

49 K_6 om (hapl) 49^{bc} —^{b}) Dn_2 चात्मज, M_{3} $_4$ चानुजा (for चात्मजा) —^{c}) Dn_1 पचाला S पाचालै सहिता (G_2 °तो) राजन् —^{d}) K_{1} $_{4-6}$ $\tilde{N}_1$ B_{1-3} Dn_1 S मत्स्य(T_1 °च्छ)शेपाश्च (for °शेष च)

50 ^{a}) $Ś_1$ K_1 कृत, K_2 S (except M_1 $_2$) कृत- (for कृते) Dn_1 प्रतिहत, D_1 °कृप, G_2 °कृति (for °कृत) —^{b}) T G_1 $_2$ M च, G_3 तु (for हि) —^{c}) K_4 सौप्तिक B_3 D_1 $_2$ $_4$ शिबिरे (for °रं) S राजन् (for तेषां) —^{d}) K_6 सजनवाहन

51 ^{a}) D_7 वा (for च) $B_{1.2}$ पापकर्तासौ —^{b}) K_1 $\tilde{N}_1$ महीपति (for °पते) —^{c}) K_2 $_3$ तेषां (for रात्रौ)

52 ^{a}) K_2 $_3$ च (for तु) S ता वाचो (for ता वाच) —^{b}) Dn_2 प्रिय, S प्रिया (for प्रियाम्) —^{c}) K_4 $\tilde{N}_1$ S ततश् (for पुनश्) $Ś_1$ K_1 सज्ञा, D_1 $_2$ चैतद्, G_1 चेदम् (for चेत)

53 Before 53, T G ins दुर्योधन —^{a}) K_2 $_3$ मेकरोद्य, Dn_1 मेकरात्राद् (sic), D_4 मेकरोथद्; G_3 [ऽ]करोत्तत्तु (for मेऽकरोत्तद्) —^{b}) K_6 निकर्णो, D_7 नेकर्णो K_6 नापि (for न च) S न मे (M च) कर्णो न मे (T_1 M ते) पिता —^{d}) K_2 $_3$ वै (for मे) S सहितेन कृत मम

54 ^{a}) K_5 $\tilde{N}_1$ वै, B_4 Dn D_{1-5} $_7$ M_1 $_2$ च, T_1 तत् (for चेत्) $\tilde{N}_1$ D_7 क्रुद्धो (for क्षुद्रो) —^{c}) G_1 मान्यो (for मन्ये)

55 ^{a}) Dn_1 स्वस्ति Dn_1 G_3 प्राप्नुहि —^{b}) K_3 G_3 स्वर्गे न, $\tilde{N}_1$ स्वर्गे च, Dn_1 स्वर्गेण, D_7 स्वर्गो न K_6 M_2 सगम —After 55^{ab}, K_5 reads 56^{cd} and om 55^{cd} Before 55^c, B_1 $_3$ ins संजय उवाच —^{c}) S पुत्रस्ते (T_2 G_2 भद्रं ते) (for तूष्णीं स) —^{d}) K_3 महारथ (for °मना) —K_2 transp 55^{ef} and 56^{ab} —^{e}) $Ś_2$ उदसृजन्, K_1 S अवा(G_2 °पा)सृजद्, K_2 उदस्पृशद्, $\tilde{N}_1$ B_4 उपासृजद्, Dn उदन्सृजद् (for उदसृजद्). D_1 वीर, M_2 $_4$ धीर —^{f}) $\tilde{N}_1$ B Dn D_{1-5} $_7$ S दुःखम् (for शोकम्) $Ś_1$ K_1 आददत्, $\tilde{N}_1$ B_2 $_4$ $_5$ Dn D_{1-5} $_7$ उत्सृजन् (D_1 °जत्), B_1 आधरत् (for आदधत्) —After 55, $K_{2.3}$ ins

46* समुत्सृष्टेषु विधिना प्राणेषु गगन गते ।
विद्युत्तेजःसम मायात्कृपाद्या कौतुकान्विता ।

[(L 1) K_3 गगनांगणे —(L 2) विद्युत्तेजःसमप्राया (for the prior half)]

On the other hand, $\tilde{N}_1$ B Dn D_{1-5} $_7$ ins after 55

47* आक्रामत दिव पुण्यां शरीर क्षितिमाविशत् ।
एव ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ।

[(L 1) B_4 D_1 $_2$ (by corr) अपाक्रामद्, D_2 (orig) अपक्रामद्, D_4 आक्रामता B_1 D_5 पुण्य. D_4 आवसन (for आविशत्) —(L 2) B_3 स (for ते) D_7 जातः (for यात) $\tilde{N}_1$ नृप, B_3 तव (for नृप) —(L 3) $\tilde{N}_1$ भूत्वा, Dn_2 यात्वा (for यात्वा)]

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ५६
इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ५७
तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ५८

वैशंपायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रज्ञातिवधं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५९ C. 10 542 B. 10. 9 63 K. 10. 9. 63

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

56 K6 om 56 K2 transp 55ef and 56ab (cf v l 55) — a) K2.4 नायेति ते, K3 तथैव ते, Dn1 तथेति च K6 B1 परित्यक्ता, Dn1 परित्यक्त्वा S ततस्ते स(M4 त)परिष्वज्य — b) T G1.3 M परिसृज्य (for °ष्वज्य) B (except B3) Dn1 D1-5.7 T1 ते (for तं) K6 पुन, Dn1 D7 नृप, T G1.3 M भृश (for नृपम्) Dn2 विलप्य च वने नृप — K3 ins after 56ab K2 after 46*

48* विमानसस्थमाकाशे ददृशुस्ते सुयोधनम् ।
ऐन्द्रैर्गणैः परिवृत दिव्यमाल्यानुलेपनम् ।
साधु साध्विति भाषन्त कृपादीना पुन पुन ।

— K3 reads 56cd after 55ab — c) K1.2.6 B1 D1-5.7 T1 प्रेक्ष्यमाणा B3 परिष्वक्ता, T2 G2 प्रेक्ष्यमाण (sic)

57 a) K2.4-6 B Dn1 D4.5 S इत्यह (for इत्येव) Ś1 K1 इत ; B (except B3) Dn D1-3.6.7 T1 M द्रोण- (for तव) — b) K4 निशाम्य D7 करुणा गिरां, S करुणा गिर — c) K3 शोकार्तं, Ñ1 B4.5 Dn2 T1 G3 M1.3 शोकार्ता — d) Ś1 K2.3 G1.2 M2 प्रधाव, K6 B Dn D1-5.7 प्राद्रव — After 57, Ś K Ñ1 B Dn D1-5.7 G3 ins

49* एवमेष क्षयो वृत्त कुरुपाण्डवसेनयो ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।

[(L 1) K2 B1.3 एवमेव, G3 एवमेतत् — (L 2) Ś1 D1 विषमनो, K3 व्यसनो (for विशसनो) Dn1 D6 दुर्मन्त्रिनेन च]

58 b) K1 समानघ, D7 मयानघ (for ममा°) S (except G3) भारते भरतर्षभ (M2 °भ) — c) Ś प्रणष्ट वै ; K1 प्रनष्ट वै, K2.4.5 B (except B3) Dn2 D7 T2 G प्रणष्ट तद्, K3 प्रतिगत, Ñ1 प्रनष्ट तु (orig च) — d) G1 दिव्य (for दिव्य)

59 K2 D3 T2 G1.2 om the ref — a) G1 सुनृपति — b) K1 पुत्र ज्ञातिवधं, K6 पुत्रज्ञातवध, B (except B3) D5.6.7 पुत्रस्य निधन, S (by transp) ज्ञातिपुत्रवध G3 तथा (for तदा) — c) A few MSS निश्वस्य, G3 M1.3.4 निश्वसन्

Colophon — *Major parvan* M1 शल्य — *Adhy name* Ś1 K1 M3.4 दुर्योधनस्वर्गगमन, Ś2 °नस्वर्यातन, K4 विद्रौणिविलाप, K6 दुर्योधनस्वर्यानं, D1.5 °नस्वर्गयान ; T G1.2 दुर्योधनप्राणविमोचन (T2 °णमोचन, G1 °णवियोग, G2 °णविसर्जनं) K3 Ñ1 B4.5 D3-5 T2 G1 M3.4 add समाप्त after sub-parvan or adhy name, while M1 reads it after शल्य+सौप्तिक. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Dn2 D2 T G1-3 9 (as in text), B1 76, Dn1 M2-4 10, M1 75

After the colophon, Dn1 ins अत परमैषिक पर्व । तत्रायमाद्य श्लोक —तस्या राज्यां व्यतीतायामित्यादि ।

Dn2 शवत् १८१५ शालिवाहनशके १६८० बहुधान्यनाम- संवत्सरे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे शुभतिथौ द्वितीया भौमवासरे तद्दिनं ग्रन्थसमाप्तमगमत् । लेखकभगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम् ।

यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोशो न दीयते ॥

पक्षुणमध्ये लिखित्वा ॥

D1 शुभमस्तु सवत् १६६९ समये आश्विनवदि अमावास्या लिपित बनवारी रजपूत कासिवासी ॥ राम राम ॥ राम ॥

D8 अस्यानन्तर ऐषिक पर्व भविष्यति

वैश ॥ तस्यां राज्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथि ।
शशस धर्मराजाय सौप्तिके कदन कृतम् ।

श्रीकृष्णाय नम । श्रीगोपालाय नम । सवत् १७४७ समये चैत्र सुदि १० वार आदित्य । ली अचलकायस्थ ॥

१०

C. 10 543
B 10. 10. 1
K 10 10 1

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १
द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिबिरे स्वके ॥ २
कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिबिरं निशि ॥ ३
एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।

D6 अत परम् ।

T1 श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आगिरसनाम ग० कार्तिकशुद्ध द्वादशी अगारकवार कृपाचार्यपुत्ररामनलिखित श्री ।

T3 श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । हरि ॐ शुभमस्तु ।

G2 हरि ॐ शुभमस्तु । सौप्तिकपर्व समाप्तम् । क्रोधिवर्पे पगुनी २२ दि० मध्यार्जुनत्तिल् महादानपुरत्तिलिरुक्कु राजे श्रीशेप प्पय्यन् अवर्गळ् सरस्वती कोशत्तुक्कु तेप्पेरुमाळ् नह्लूरिलिरुक्कु वैत्तिनाथशिवन् पुत्रन् काशीपति एलुदिन सौप्तिकपर्वम् । श्रीवेद व्यासाय नम ॥

M2 पटिञ्जारे कोविलक वक सौप्तिकपर्वम् ।

M4

वाणीगुणानुकथने श्रवण कथाया
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्न ।
स्मृत्या शिरस्तव सुरप्रवर प्रणामे
दृष्टि सता दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजन यत्र जायते ।
पुरुषस्तमज नित्य व्रजामि शरणं हरिम् ॥
कृष्णार्पणमस्तु ॥

10

☞ From this adhy onwards, the three MSS D5 7 and G3 are discarded, as they do not contain the text of the Aiṣīka subparvan On the other hand, two MSS, D6 8, are added to the Crit App as they give the text of the Aiṣīka only

The introductory mantra

50* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[(L 2) D2 (orig as above) व्यास (for चैव) Dn2 उदीरयन्]

is found in K1 Ñ1 Dn D1-3 8 Before this mantra, Ñ1 ins ॐ नमो नारायणाय, Dn D1-3 श्रीगणेशाय नम , D8 ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य

Of the other MSS which omit the mantra, K3 begins with अत पर इषीकपर्व भविष्यति, D6 श्रीगणेशाय नम , T1 श्रीगुरुभ्यो नम हरि ॐ, M8 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु, M3 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम, M4 हरि

1 M4 om the ref — [a]) K2 4. 6 तस्या रजन्या व्युष्टाया — [c]) T G1 2 M गत्वा शशास पाडुस्य Ca d cite शशास (as in text) — [d]) G1 महत् (for कृतम्)

2 Before 2, Ś K Ñ1 B Dn D1-4 6 8 M3 4 read सूत उवाच — [a]) Dn2 रौद्रेया (for द्रौप) Ś1 महाराजन्, K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 G1 M2-4 हता राजन् (for महाराज) — [b]) K5 सुतै (for [आ]-त्मजै) — [c]) K1 प्रसुप्ता, G1 प्रविष्टा (for प्रमत्ता)

3 [a]) Hypermetric. Ś2 K1 Dn2 कृतवर्मा, K2 4 6 सात्वतेन, D2 (orig as in text) कृतवर्म-, T G1 2 M गौतमेन (for कृतवर्मणा) — [b]) Dn2 गोतमेन, T G1 2 M भोजेन कृतवर्मणा — [d]) K2 , Ñ1 च, K3 न (for व) Ca d हत व शिबिर (as in text)

4 [a]) Dn1 एतैर्गजनराश्वानां — [b]) T G1 2 M -यष्टि (for -शक्ति) Some N MSS (here and elsewhere) -स्वधै., T2 G1 2 -श्वधै — K6 Dn2 om (hapl) 4[c]-5[b] T2 om 4[c]-6[d] — [c]) G1 2 M सहस्रशो K3 निशाया तैर्; G2 निकृन्तद्भिर् T1 महस्रनिकृत सद्भिर — [d]) T1 G1 2 M शिबिर (for ते बल) K1 B1. 2 कृत बल (by transp). — After 4, T1 G1 2 M ins

51* विघुष्टनानाविहगफलभारानतस्य ह ।

[M प्रघुष्ट T1 G2 विहगा, M1 विहग M3 4 भार-]

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दो बलस्य तत्र भारत ॥ ५
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथंचिद्धर्मात्मन्व्यग्रस्य कृतवर्मणः ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात मह्यां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८
लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रूञ्जितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १०
हत्वा भ्रातॄन्वयस्यांश्च पितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२
यं जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामर्थाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वधे ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । C. 10. 557 B. 10. 10. 15 K. 10. 10. 31

---

5 K_6 Dn_2 om 5^{ab}, T_2 om 5 (cf v 1 4), M_4 om 5^{a}–6^{b} — ^{a}) K_1 $M_{1\cdot 2}$ भिद्य°, K_2 छिद्य° — ^{b}) C_a परस्य° (as in text), C_d परस्यार्थे — T_1 $G_{1\cdot 2}$ om 5^{c}–6^{d} — ^{c}) K_2 D_4 शुश्रुवे, M_3 श्रूयते B_4 च, M_1 तु (for सु) — ^{d}) Dn भरतर्षभ (for तत्र भारत)

6 T $G_{1\cdot 2}$ om 6 (cf v 1 5, for T_2 cf v 1 4), M_4 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) K_4 च (for तु) — ^{b}) K_{2-4} $_6$ विशां पते; Dn_1 महामते (for महीपते) M_{1-3} तव सैन्यस्य भारत — ^{c}) K_3 ये तत्र (for धर्मात्मन्) — ^{d}) Ś (Ś$_2$ or g as in text) K_1 कृपस्य, K_2 हतान्ते, M_4 प्रहस्य, C_a व्यात्मस्य C_d व्यग्रस्य (as in text)

7 Before 7, Ś K_1 ins वैशंपायन — ^{a}) T G_2 अशुभं वाक्यं, G_1 वाक्यमशुभं — ^{c}) T $G_{1\cdot 2}$ M धर्मात्मा (for दुर्धर्षः) K_3 स पपात तदा भूमौ — ^{d}) $K_{2\cdot 4\cdot 6}$ °परिप्लुत° (for °समन्वित°)

8 ^{a}) $K_{2\cdot 4\cdot 6}$ $\tilde{N}_1$ B_5 अभिप्रेक्ष्य, K_3 $B_{2\cdot 3}$ $D_{4\cdot 6}$ अतिक्रम्य, K_5 अधिक्रम्य Dn_1 पतन्तं तमतिक्रम्य — ^{b}) K_6 प्रतिजग्राह — ^{c}) $\tilde{N}_1$ T $G_{1\cdot 2}$ M भीमसेनार्जुनौ चोभौ ($\tilde{N}_1$ चैव) — ^{d}) K_4 Dn_2 माद्रिपुत्रौ

9 ^{a}) $K_{1\cdot 4}$ °चेतस्तु — ^{c}) $\tilde{N}_1$ श्रुत्वा शत्रु — ^{d}) B Dn $D_{1-3\cdot 5\cdot 6}$ आर्तवत् (for आतुर°)

10 Before 10, G_1 ins धर्म, G_2 युधिष्ठिर — ^{a}) K_1 गतिरस्थानाम् (corrupt), $\tilde{N}_1$ गतिरर्थानाम् — ^{b}) $K_{2\cdot 4\cdot 6}$ $M_{1\cdot 2\cdot 4}$ चेद्, M_3 यद् (for ये) $M_{1\cdot 2}$ °चक्षुषा — ^{c}) M_1 जीवमाना $\tilde{N}_1$ T_1 $G_{1\cdot 2}$ M [ए]ते (G_1 °के) (for [अ]न्ये) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 जिता वय (by transp), G_1 जयति च

11 K_6 om (? hapl) 11 — ^{a}) K_1 शत्रून्, T $G_{1\cdot 2}$ M ज्ञातीन् (for भ्रातॄन्) — ^{b}) Ś$_1$ पौत्रान्, Dn_2 T $G_{1\cdot 2}$ M भ्रातॄन् (for पुत्रान्) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2\cdot 4\cdot 5}$ पुत्रांश्च (for पौत्रांश्च) T $G_{1\cdot 2}$ M पुत्रपौत्रांस्तथामात्यान् — ^{d}) T $G_{1\cdot 2}$ M युद्धे जित्वा (for जित्वा सर्वान्) $K_{2\cdot 4}$ T $G_{1\cdot 2}$ M वय जिता° (by transp)

12 ^{a}) K_6 damaged, T $G_{1\cdot 2}$ M अनर्था ह्यर्थसंकाशाम् — ^{b}) Ś K_4 दर्शक° (for °न) $K_{1\cdot 3\cdot 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\cdot 6\cdot 8}$ तथानर्थोऽर्थदर्शन° (K_1 °क) T $G_{1\cdot 2}$ M तथार्थानर्थदर्शना — ^{c}) T_1 जयो ह्यपजया° — ^{d}) T $G_{1\cdot 2}$ M [अ]पि स्यात् (for तस्मात्)

13 ^{a}) Ś$_1$ K_1 स जित्वा, K_3 जयत्वा, $K_{5\cdot 6}$ $\tilde{N}_1$ B_{3-5} Dn_1 $D_{1-4\cdot 6\cdot 8}$ G_1 M_4 यज्जित्वा, Dn_2 यत्कृत्वा, T G_2 यो जित्वा, M_3 यल्लब्ध्वा B_4 तप्यसे, M तप्स्यते — ^{b}) Ś$_2$ आसन्न, T सपाप, G_2 अपाप (for आपन्न) M इति (for इव) $K_{4\cdot 6}$ दुर्गति°; M (except M_2) मे मति G_1 दर्पात्पशुवद्दुर्मति (corrupt) — ^{c}) K_4 मन्ये तच्च विजय (sic) — ^{d}) T_2 $G_{1\cdot 2}$ M य° स्याज् (for ततो) Dn_2 ततो जितमतः परैः, T_1 वयस्य जीवतः परः

14 ^{a}) Ś$_2$ K_{2-6} $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\cdot 6\cdot 8}$ येषामर्था° ($\tilde{N}_1$ °न्वा)य पाप (K_6 राज्य) स्याद्, T $G_{1\cdot 2}$ M ते(M ये)षामर्थे जयो न (M_1 हि, M_{2-4} [S]य) स्याद् — ^{b}) Ś$_2$ K_6 Dn_1 $D_{1-4\cdot 8}$ विजयस्य, K_{2-5} Dn_2 D_6 विजयश्च, $\tilde{N}_1$ धिग्जय स, B_1 विजय वस्; B_2 °जयत, B_3 °जय तु, T $G_{1\cdot 2}$ M धिग्जय° स्यात् K_6 Dn_2 सुहृद्वध; B Dn_1 $D_{1-4\cdot 6\cdot 8}$ °द्वधे — ^{c}) K_1 निजितैर्, T_1 $G_{1\cdot 2}$ M वैर्जितैर् K_{2-4} च (for हि) — ^{d}) T $G_{1\cdot 2}$ M निर्जिता

C 10.537 B. 10.10.15 K 10.10.15

चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५
क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६

रथह्रदं शरवर्षोर्मिमन्तं
रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।
शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं
शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७
संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं
द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।
ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभि-
स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८
न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-
द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-
त्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९
ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं
शरार्चिषं कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं
तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०
महाचमूकक्षवराभिपन्नं
महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।
ये सेहुरात्तायतशस्त्रवेगं

---

15 ^{a}) T2 कठ, G1 कर्णी; G2 M3 कर्ण- (for कर्णि) K2 T G1 2 M -नाडीक, Dn -नालिक· Ś1 K1 जिह्वस्य (for दप्तस्य) —^{b}) Ś1 K1 खड्गदप्तस्य; D1 3 बहुजिह्वस्य —^{c}) Ś1 ज्या*स्य; Ś2 (by corr) -व्यस्तस्य, K1 ज्यास्यास्य, K2 व्यासस्य, Ñ1 व्यावृत्त-; D2 G1 3 M4 -व्यात्तास्य- B1 3 चापव्यावृत्तनेत्रस्य —^{d}) Dn1 ज्याविनस्वन°, Dn2 जावनुस्वन°, T G1 3 M ज्यातलत्रविनादिन

16 K5 reads 16^{a} in marg Ś1 K1 om (hapl) 16^{bc} —^{b}) K2 समरेषु (for संग्रामेषु) —^{c}) Ś2 व्यमुच्यत, Dn1 व्यमुंचत, Dn2 विमुच्यत, D2 (by corr) 8 व्यमुंचत, T G1 3 M त्वमुच्यत K3 4 6 व्यमुचन्नतकस्यास्य, K8 वामुच्यंतकस्य (corrupt), K4 (marg) विमुच्यत कस्य (पाठ) कर्णस्य (sic) —^{d}) K8 इह ते (for त इमे)

17 Ñ1 om 17–19 —^{a}) K5 रथरौद्र; K6 वात शतह्रदं (for रथह्रदं) K6 °वर्षौघवेग, K6 शस्त्रवर्षोर्मिमत, D8 M4 शरवर्षोर्मिम(D8 °म)त्तर —^{b}) K5 द्विप द्विप; D8 रत्नान्वित (for रत्नाचितं) Ś वाहनवाहुभुज, K1 om, K3 4 वाहनवाहुयुज, K8 5 °वारिपूर, K6 °वाहुयुज, B Dn1 °वाजि(B8 °वीचि)युक्त; Dn2 बहुलवाजिगतैश्च युक्त; D6 corrupt, T1 G2 °यानवृद; T2 °योगवृद, G1 °यानपात्र; M °वा(M8 °बा)हवृ(M1 °वृ)द —^{c}) Some MSS शक्त्यष्टि, K1 शत्रुष्टि (corrupt) Ś D2 4 -मीनं, K1 -मेन (for -मीन) K1 गज (for -ध्वज) —^{d}) Dn1 om from नावर्त up to तेरुरु (in 18^{c}) K1 महेषुदेन; K5 °फेण, Dn2 -महेशुकेन; T1 (inf lin) 2 -महौघमेव, G1 M8 4 महौघवेग, G2 मयौघमेव, M1 2 शरौघवेग

18 Ñ1 om 18, Dn1 om up to तेरुरु (in 18^{c}) (cf v l 17) —^{a}) K8 -याणवेल; T1 G1 2 -तोयवेल; T2 -तोलवेल, M तोयवेगं —^{b}) K1 द्रोणालव; T2 G2 जलार्णव, G1 जनार्णव, M बलार्णव K2–4 भीमघोषं, T G1 2 M4 भीमवेग, M1 2 -घोषवेग, M8 भीमनाद —^{c}) K5 यान (for -शस्त्र) K8 नोदिभिस् (for -नौभिस्) —^{d}) Dn1 त्व (for ते)

19 Ñ1 om 19 (cf. v l 17) T1 om (hapl) 19–21. —^{a}) B1 3 T2 G1 2 M1–8 परमस्ति, M4 परमास्ति T2 M (except M8) किंचिद् —^{b}) T2 G2 वधे —^{c}) K8 प्रमत्तमत्ता हि, Dn1 °मर्थानि हि, M1 प्रायेण चार्थानि, M2 8 प्रायेण चा(M8 पा)र्था हि, M4 प्रमत्तमार्त्ता हि K8 नरा समर्थास् —^{d}) K2 4 T2 G1 2 M गच्छति (for त्यजन्ति) Dn2 हि (for च) K3 4 6 T2 G1 2 M समापतति K8 त्याजत्यनर्थान्हि समा°

20 T1 om 20 (cf v l 19) —^{a}) K8 °त्तमागोच्छ्रित, Ñ1 °माग्रोत्थित, Dn1 °मोग्रोछित, M2 3 °माग्रोत्थित-, M8 °मास्त्रोच्छ्रित K1 धर्मकेतु, T2 °धूमकेतू —^{b}) Ś2 शराचित (for °र्चिष) K8 -मराचि (for -समीरम्) T2 G1 3 M दीप्त(G1 धूम-, M दिव्य)महापताक —^{c}) D1 3 महातनुर् K2 4 T (T1 om) G1 2 M -भीमघोष; Ñ1 नेमिघोर —^{d}) K1 -शस्त्रमोह, Dn2 -शत्रुहोम, T2 G1 2 M शस्त्रवेग

21 T1 om 21 (cf v l 19) —^{a}) K8 Ñ1 महाचमू K2 -कक्षदवाभिपन्नं, K8 वृक्षदवाभिपन्नं, Ñ1

ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्या
विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
न्सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२
इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः
सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ।
अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ २३
कृष्णा नु शोचामि कथं न साध्वी
शोकार्णवे साद्य विनङ्क्ष्यतीति ।
भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य
पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २४
तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना
प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ २५
इत्येवमार्तः परिदेवयन्स C 10.568 B 10 10.27 K. 10 10.27

कक्षमिवाग्नि° —b) G2 भीय, M1 भीम- (for भीष्म-) B4.5 Dn D1-4 6 8 भीष्ममया(B5 Dn1 D1.2 °या°, D4 °हा)ग्निदाह —c) B3 शेकुर्; T2 G1 2 M1-3 सेरुर् (for सेहुर्) M4 om from रात्तायत up to 10 11 12e K1 मातायतशान्त्र°, K2 3 मासीवि(K3 °शीर्वि) पर्वतीक्ष्ण°, K4 6 युद्धमतितीक्ष्ण°, K5 मात्तायुधशास्त्र, B Dn D1-4 6 8 मात्ता(B4 Dn1 D1 8 °र्ता)युधतीक्ष्ण°, T2 G1 2 M1-3 उच्चावचशस्त्रवेग° (M° वेग, M3 °वर्ये) —d) D3 निहिता°

22 M4 om. 22 (cf v l 21) —a) Ś1 D3 G1 रणेन (for नरेण) B Dn D1-3 5 8 T G1 2 M शक्य (for लभ्या) Ñ1 न हि प्रयत्नेन नरेण लभ्य —b) T G1 2 M (M4 om.) मायुं वसु (T1 G1 वपु°, M3 जय°) (for विद्या तप) Ś1 श्रीर्विमल° Dn2 यशश्च, G1 यशो व —c) Dn2 येषा प्रसादेन, D6 यस्याप्रमादेन T संख्ये, G1 M2 3 सत्ते, G2 M1 सत्वे (for शत्रून्) —d) T G1 2 M (M4 om) शत्रून् (for सर्वान्) K3 T G1 2 M (M4 om) महेन्द्र°, D4 °द्रान K2 सुम्नमामुव्रत°, D4 °मेघमानान, D2 मेवमान, T G1 2 M (M4 om) °मेवमान°

23 M4 om 23 (cf v l. 21) —a) T G1 2 M (M4 om.) क्षत्रिय (for पार्थिव) —b) Ś2 K2-4 T2 G1 M1-3 पश्यारिशेषेण, K मह्या विशे Dn पश्याम (Dn1 °मि) शे° —c) K1 ते स्वा, K. तीर्णा, M1 तीर्या . K3 ममम्र (for समुद्र) K3 समुद्रान, K4 6 T G1 2 समृद्धान् —d) Ś K4 सन्नान्; K3 सर्वान्; Ñ1 मघा, B2 5 D1 2 मग्ना°; T G1 2 मग्नान् Cd कुलस्याम् (for कुनद्याम्) K1 इह (for इव) K1 वेलमाना°; K4 6 T G1 2 सीदमानान्, M1-3 सीदमाना°, Ca d हेडमाना K3 कुनद्या° प्रवहायमाना —e) K3 4 Dn2 यैर् (for ये) K3 मिहिता (corrupt) T G1 2 M (M4 om) नरेन्द्रा (for शयाना) —f) D3 वेपि दिव

24 M4 om 24 (cf v l 21) —a) Ś2 K (except K3) Ñ1 B Dn D3 4 6 8 T G1.2 M (M4 om.) तु, D1.2 च (for नु) K2 4 तथैव (for कथ न) Ś2 B1 2 D3 G2 तु, K3 5 6 Ñ1 B3-5 Dn D1-4 6 T G1 M1-3 नु (for न) Ś2 K3-6 B Dn D1.4 6 8 साध्वी, T G1 2 M (M4 om) बाला (G1 2 °लां) —b) K3 Ñ1 B Dn1 D1-4 6 8 शोकार्णव, T G1 2 M (M4 om) दुःखार्णव Dn2 माधु K2 4 6 पतिष्यतीति, K3 वीशक्ष्यतीति (sic), Ñ1 विसह्यतीति; B1 3 विगाह्यतीति, B2 विमज्जतीति, Dn1 विशल्यभीता, D1-3 8 विशक्ष्य(D1.2 °क्ष)तीति T G1 2 M (M4 om) सा विपद्दिष्यतीति (for साद्य विन°) —c) K5 Dn1 निहतान् (for च हतान्) —d) D2 (orig) 8 पचाल —f) K2.4 शाशेष्यते, K5 सा पश्यते, Ñ1 B Dn1 D1-8 M1 3 सा (M3 सं) शोष्यते, Dn2 सस्वप्स्यते; D6 मां शप्स्यते T1 कृतागयष्टि, M1-3 °धुताग°

25 M4 om 25 (cf v l. 21) —a) D3 सा शोकज —c) Dn2 प्रपन्ना (for प्रणुन्ना) K1 2 4 6 पुत्रक्षय भ्रातृवधं प्रपन्ना, K3 पुत्रक्षयाद्भ्रातृवधात्प्रणुन्ना, B3 पुत्रक्षये भ्रातृक्षये प्र ; T G1 2 M (M4 om.) रोरूयते ज्ञातिवधाभितप्ता —d) K3 सु (for प्र) Ś2 K1 3 5 6 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) प्रदह्यमानेन

C 10 668
B 10 10 27
K 10 10.27

राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नभग्नापहृतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

26 M_4 om 26 (of v l. 21) — a) T_2 G_2 भ्रस° (for आर्त°) T $G_{1.2}$ M (M_4 om) परिदेवयित्वा — b) D_6 व भाषे (for व°) — c) $K_{3.5}$ गत्वानयैताम्, Dn_2 गच्छानयैताम् T $G_{1.2}$ इति, M_{1-3} अति (for इह) G_1 देवभागा, M_{1-3} मन्दभागा — d) $K_{4.6}$ असमातृपक्षाम्, K_6 M_1 समानप°; D_1 समात्र°, T G_2 समासपक्ष्या(G_2 °क्षा)म्, $M_{2.3}$ विहीनपक्षाम् $Ś_1$ K_1 इव, K_5 $Ñ_1$ Dn_2 T $G_{1.2}$ M (M_4 om) इह; B_3 अपि (for इति) $K_{3.4.6}$ समातृपक्षा(K_4 °क्षां)हतराज°, K_3 समानयद्भागिति राज°

27 M_4 om 27 (of v l 21) — a) $K_{2.4}$ T_1 G_2 M_3 प्रति (for परि) $Ś_1$ K_1 दैन्य, Dn_1 वार्च (for वाक्य) — b) K_3 तद्धर्मसुतस्य, T $G_{1.2}$ M_3 धर्मं प्रयमस्य — c) T $G_{1.2}$ एव तस्या° (for आशु देव्या) — d) Some N MSS पचाल° K_3 स यत्र देश°, Dn_1 च पुत्रदारा

28 M_4 om 28 (of v l 21) — a) Dn_1 संस्थाप्य — c) G_2 रोरूयमाण T $G_{1.2}$ M (M_4 om) कुरूणाम् (for सुतानाम्) — d) K_3 पुत्र (for भूत) $Ś_1$ K_1 D_8 -गणावकीर्णं.

29 M_4 om 29 (of v l. 21) — a) K_3 त, G_1 तान् (for तत्) — c) T $G_{1.2}$ M (M_4 om) °वक्त्रान् (for °गात्रान्) — d) $K_{2.4}$ T_1 G_1 निर्भिन्न, K_3 विभग्न, G_2 M_{1-3} निर्भिण्ण- K_1 -भग्नान्प्रहृतो°, K_3 -भग्ना प्रहृतो°, K_5 Dn_2 -गात्रान्प्रहृतो°, K_6 $Ñ_1$ Dn_1 -देहान्प्रहृतो°, B $D_{1-4.6.8}$ -गात्रापहृतो°, T -गात्रान्विहृतो°, G_1 -गात्राक्षिहृतो°; G_2 -गात्रान्विस्मृतो°; M_{1-3} -गात्रान्विहृतो°

30 M_4 om 30 (of v l 21) — a) K_5 D_6 सुतास्तु, $Ñ_1$ ततस्तु, T $G_{1.2}$ M (M_4 om) स तांश्च G_1 परमार्त° — c) T $G_{1.2}$ M (M_4 om) आर्तं (for उच्चै°) $D_{1.2}$ प्रचुक्रोशत (D_2 [by corr] °श तु) (for °क्रोश च) K_1 कौरवेय.

Colophon — om in M_4 (of v l 21) — *Sub parvan* K_3 $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M (M_4 om) ऐषीके — *Adhy name* Ś $K_{1.2.4-6}$ शिबिरवधश्र($Ś_1$ K_5 °श्रा)वण ($Ś_2$ °कथनं), $M_{1.2}$ युधिष्ठिरपरिदेवन — *Adhy no* (figures, words, or both) Ś 10 (as in text), $Ñ_1$ Dn_1 T $G_{1.2}$ M (M_4 om) 1 — *Śloka no* K_6 42

११

वैशंपायन उवाच ।
स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४
उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्शितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोध्वस्त इवांशुमान् ॥ ७
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी । C. 10. 582 B. 10. 11. 9 K. 10. 11. 10

11

1 M4 om. 1–13c (cf. v. l. 10 10 21) — a) D1.2 तान्दृष्ट्वा, D3 दृष्ट्वा तान्, T2 G2 दृष्ट्वा वि (for स दृष्ट्वा) — b) K5 Dn2 D6 ज्ञातीन्; K6 Ñ1 B Dn1 D1–3.8 पौत्रान् (for भ्रातॄन्) T G1.2 M (M4 om.) भ्रातॄन्पुत्रांस्तथा पितॄन् (M2 भ्रान्पितॄस्तथा) — c) D4.6 महद्दुःख

2 M4 om. 2 (cf. v. l. 1) — a) K3 महाशोक: K6 महच्छोक: — c) T G1.2 M (M4 om.) पुत्रपौत्रास्तान् — d) K1.4.5 B Dn1 D1.3.4.6.8 च (for ह) T G1.2 M (M4 om.) भ्रातॄन्सुहृद एव च

3 M4 om. 3 (cf. v. l. 1) — a) K1.5 अश्रु° — b) K1 °मानस्य (for °मानम्) K2.4 Dn2 D6 प्रचेतनम् — c) Ś1 K1 शोकसंविग्ना:, B3 Dn2 भृशमुद्विग्ना:, G1.2 M1–3 °संविग्नं — d) T1 आसयांचक्रिरे — After 3, T G1.2 M (M4 om.) ins.:

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।
प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखित: ।

4 M4 om. 4 (cf. v. l. 1) — a) Ś1 तदा (for ततस्) K3–6 Ñ1 B Dn D1–4.6.8 Ca d कल्पो (B1.5 कल्यो), Cap dp कल्ये — For 4ab, T G1.2 M (M4 om.) subst.:

53* तस्मिन्मुहूर्ते जवनैर्वाजिभिर्हेममालिभि: ।

— c) D6 निकुल:, T2 नकुल — d) G1 परमार्तवत्

5 M4 om. 5 (cf. v. l. 1) — a) K3.6 Ñ1 B1.4 Dn1 D1–3 Ca d उपप्लव्य (K3 °व), T G1.2 M (M4 om.) उपप्लाव्य T G1.2 M (M4 om.) बाला, Ca d सा तु (as in text) — cd) T G1.2 M (M4 om.) महा (for तदा) K2.4 Dn D1–3 सर्वेषां पुत्राणां (by transp.) K6 व्यथिता भवेत्, T G1.2 M (M4 om.) व्यथितेंद्रिया

6 M4 om. 6 (cf. v. l. 1) — a) T G1.2 M (M4 om.) कम्प्य(G1 °प)मानेव सहसा — b) K2.4 वातेनै(K4 °ने)व समी°; T G1.2 M (M4 om.) वातेन कदली वने — c) K3 राजन्समासाद्य

7 M4 om. 7 (cf. v. l. 1) — a) T G1.2 M (M4 om.) विबभौ (for बभूव) — b) T G1.2 M (M4 om.) रुदन्त्या (for सहसा) Ś K1.6 Ñ1 B5 D3.4.6.8 °कर्षितम् — c) K3 °पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्, T G1.2 M (M4 om.) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास् — d) K6 B Dn D1–4.6.8 तमोग्रस्त, T मेघावृत T G1.2 M (M4 om.) इवोडुराट् K5 तस्यास्तच्छोकज बहु

8 M4 om. 8 (cf. v. l. 1) G2 om. 8–9 — a) T G1 M1–3 तत परमसरम्भी — b) K3.5 D4 सरम्भात्, Ñ1 सभीता (sic), T G1 M1–3 बलवान् (for संरम्भी) K6 भीम: सत्यपराक्रम — c) K2 प्रतिजग्राह — D3 om. (hapl.) from 8d up to सह (in 9d) — d) K2 समुत्थेत्य, K3 T G1 M1–3 तामुपेत्य, K6 Ñ1 B Dn D1.2.4.6.8 समुत्पत्य Ś1 K1 भीमसेन उपेत्य च

9 M4 G2 om. 9 (cf. v. l. 1, 8) D3 om. up to

C. 10 582
B 10. 11 9
K. 10 11 10

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।

सह (in 9^d) (cf v l 8) — ^{a}) M_1 समाश्वसिता — ^{b}) $\tilde{N}_1$ B (except B_1) $D_{4\ 6\ 8}$ भाविनी — ^{c}) $K_{1\ 4}$ D_8 T_1 G_1 M_{1-8} रुदती K_8 B_8 पांडव दृष्ट्वा, T G_1 M_{1-8} पांडवज्येष्ठ — ^{d}) Dn_1 सा हि भारतमब्रवीत्, $D_{1\ 2}$ सा हि भर्तारम° T G_1 M_{1-8} इद वचनम°

10 M_4 om 10 (cf v l 1) — ^{a}) K_8 त्वमप्येनाम्, K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ T G_1 M_{1-8} अवाप्येमाम् (M_8 °प्यैनाम्) G_2 corrupt — ^{b}) $D_{4\ 6}$ मोक्षसे —After 10^{ab}, D_2 reads (marg sec m) 11^a–12^b K_6 om (hapl.) 10^c–11^d — ^{c}) Dn_2 क्षात्रधर्मेण —After 10^c, D_6 (om. 10^d) ins ष्यसि followed by a repetition of 12^{ab} —D_8 T_1 om (hapl) 10^d–12^a — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2}$ M_{1-8} विवस्वते (for यमाय वै) K_6 B Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ श्रुत्वा शूरान्निपातितान्; Dn_1 सप्रादायनयत्रवै (sic)

11 M_4 om 11 (cf v l 1) K_6 D_8 T_1 om 11 (cf v l 10) For sequence in D_2, cf v l. 10 — ^{a}) Dn_1 कुशली पार्थ (by transp) T_2 $G_{1\ 2}$ M (M_4 om.) दिष्ट्या सर्वास्त्रकुशल — ^{b}) $Ś_2$ ॰गामिवत्, $B_{1\ 2}$ ॰विक्रम (for गामिनम्) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2}$ M (M_4 om) पार्थ (for कृत्स्नां) — ^{d}) $Ś_2$ K_1 स्मरिष्यति — After 11, $K_{2\ 4}$ ins a passage given in App I (No 1)

12 $Ś_2$ K_1 Dn_2 om (hapl) 12 M_4 om 12^{abc} (cf v l 1) D_8 T_1 om 12^a (cf v l 10) For sequence in D_2, cf v l 10 — ^{a}) $Ś_2$ तात्र धर्मेण; K_2 तात धर्मेण, K_8 ताश्च धर्मेण; $K_{4\ 6}$ B_{1-8} तानधर्मेण; K_6 तेन श्रुत्वा तु, Dn_1 $G_{1\ 2}$ M_{1-3} क्षत्रधर्मेण; T_2 पुत्रधर्मेण — ^{b}) $K_{2\ 4}$ वीरान्; T_2 G_1 M_{1-8} सखे (T_2 °ख्ये), G_2 सखे (for शूरान्) D_6 विपातितान् K_5 शूरान्निपतितांस्तदा — ^{c}) T_2 स्थिरो राज्ये, $G_{1\ 2}$ $M_{2\ 3}$ स्थितो राज्ये; M_1 स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये) $K_{2\ 4}$ महाराज (for मया सार्धं) — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ M वि (M_4 om वि)हरन् (for दिष्ट्या त्वं) K_2 न हि शक्ष्यामि जीवितु

13 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ M सुप्तानां हि (for प्रसुप्ताना) — ^{b}) K_2 ॰कर्मिणा — ^{c}) K_1 तुदति, K_6 शोषति; Dn_1 तमसि (for तपति) T $G_{1\ 2}$ M शोको मां दहते गाढं (G_8 गाढो, M पार्थ) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_1$ $B_{1\ 2}$ Dn_1 D_8 Cap dp [आ]श्रयम्, Ca d [आ]शयम् (as in text)

14 ^{a}) K_2 ॰कृतो द्रोणेर्, K_8 ॰कृतो द्रौणिर्; Dn_2 ॰रते द्रोणेर्, T_1 ॰कृता दुर्बुद्धिर्, T_2 ॰कृतो दुर्बुद्धेर्; G_2 कृतो दुर्बुद्धेर् Ca d cite पापकृत॰ (as in text) — ^{b}) M_1 चेदस्य, M_4 चेदद्युर् $K_{2\ 6}$ Dn_1 D_{1-8} त्वया रणे, T $G_{1\ 2}$ M दुरा(M_4 अना)त्मन — ^{cd}) K_2 $M_{1\ 2}$ ह्रीयते; K_8 दयते, $B_{1\ 2}$ क्रियते, Dn_1 हीयते $B_{1\ 2}$ transp सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य Ca d सानु॰ (as in text). K_1 यदि, K_8 अधि, Dn_1 युद्धे (for युधि)

15 ^{a}) Ca ज्ञानम्, Cd प्रायम् (as in text). Most N MSS आशिष्ये — ^{b}) D_8 तान्निबोधत — ^{d}) Dn_1 द्रौणी

16 ^{a}) K_8 सा च (for कृष्णा) — ^{b}) $K_{2.\ 4}$ पाण्डवान् K_8 प्रति साविशत्, T $G_{1\ 2}$ समुपाविशत् M पार्थ महात्मानमुपाविशत् — ^{c}) $\tilde{N}_1$ M_1 युधिष्ठिरो $\tilde{N}_1$ याज्ञसेनीं; T $G_{1\ 2}$ M धर्मपत्नी (M_1 °त्नीं) — ^{d}) $\tilde{N}_1$ धर्मराजो, T $G_{1\ 2}$ M याज्ञसेनी (M_1 °नीं) $\tilde{N}_1$ यशस्विनीं, B_4 D_8 तपस्विनी; M मनस्विनी (M_1 °नीं)

17 ^{a}) G_1 दृष्ट्वोपविष्टां T $G_{1\ 2}$ M राजा (G_1 दृष्ट्वा) तु (for राजर्षि॰) — ^{b}) K_8 तदा (for प्रियाम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 3}$ इत्युवाच — ^{d}) $K_{2\ 4\ 6}$ प्रियदर्शना

पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
राजञ्शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाभ्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
त्रातुमर्हसि मा भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
नामर्षयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६ C. 10. 601 B. 10. 11 28 K. 10. 11 28

---

18 [a]) Ñ1 B3 स्वधर्मेण हि, T G1 2 M क्षत्रधर्मेण —[b]) Ś1 K1 गतास्ते, K5 पुत्रास्ते Dn2 शुभ —[c]) K6 भ्रातरश्चैव ते सर्वे —[d]) T2 तस्य D6 om from शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19[d]) —After 18, K8 ins

54* तं श्रुत्वागतमन्युतत्कम्पमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D6 om. 19 up to ज्ञास्यसि (in [d]) (cf v l. 18) —[a]) K3 T G1. 2 M तु, B3 च (for स) Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1-4 8 स कल्याणि वनं दुर्गं —[b]) Ñ1 B1 2 4. 5 Dn D1-4 8 दूरं द्रौणिरितो गतः, T G1. 2 M वनं दुर्गं गतो ध्रुवं —[c]) T G1 2 M सख्ये (G2 °ख्ये) —[d]) K3 ज्ञानस्य, Dn1 ज्ञास्यति

20 Before 20, T2 G ins कृष्णा उवाच —[a]) G1 शिरसो (for सहजो) —[b]) Ś1 K3 विश्रुत, K1 वर्तते, Dn2 G2 मे श्रुत, T2 मे श्रित, M3 ते श्रुत —[c]) T G1. 2 M हतस्य तस्य दुर्बुद्धे —[d]) Dn1 आहृत, Ca d आहृतम् (as in text) —[e]) Ś2 त्वं, K5 Ñ1 B Dn2 D6 8 ते; Dn1 मे (for तं) T G1 2 M द्रौणे शिरस उत्कृत्त

21 [a]) Ś1 K1 उक्त्वेति —[b]) K3 °दर्शिना —[c]) Dn1 D1-3 अथागत्य, T G1 2 M करे स्पृष्ट्वा —[d]) B Dn D1-4 6 8 परम (for कुपिता)

22 [a]) T1 G1 2 M मा (for मा) —[b]) D6 क्षत्र धर्मम् —[c]) Ñ1 B2 स्व (for तं) —[d]) K8 मघवा निव शंबरम् —[e]) T2 G1 मे (for ते) —[f]) K1 अस्तेह (sic)

23 [a]) K8 ते (for तत्) —[b]) Ś1 K1 परमव्यसन, K5 D6 Dn2 पश्य मे व्यसन, Ñ1 परमे व्यसन, Dn1 परम व्यसने K2 4 च यत्, T1 तदा, G2 तया (for यथा) K6 °व्यसनेषु यत् —[c]) Ś1 भीमोभूस्त्व, K1 भीमो भोस्त्व, K2 G2 द्विपोभूस्त्व, Dn1 दीपोभूस्त्व Cd cites द्वीपि, Ca द्वीप (as in text) —[e]) Ś2 B5 D1. 3 4 8 हिडय; K2 हैडिंब, K4 हैडब, D6 हिडिबे Dn2 दर्शनेनैव —[f]) T1 यदा, T2 G2 M2-4 यया K8 अभवद्गति K5 तस्मात्त्वमिह नो गति, G1 यथातत्त्व भवो गति

24 Ś1 K1 om. 24 —[a]) K5 यथा —[b]) K5 M4 भृशार्दिता, D6 वधार्दिता —[c]) T G1 2 M अम्यु(G1 °प्यु)द्धरया —[d]) Dn1 पौलोमिं, T2 M4 पौलोमी, Ca d °मीं (as in text)

25 [a]) Ś1 K1 यथा त्वमकृथा; T G1 2 यथैतानि कृथा, M4 यथैवान्यकथाः —[c]) K3 B1 T G2 M1 3 4 अमित्रघ्न — After 25, K8 ins

55* विस्फार्य सशर चाप तूर्णमश्वाश्च नोदयन् ।
त पाप पुरुषव्याघ्र विनिहत्य सुखी भव ।

[(L 1) (with v l.) = 28[cd] — (L 2) post half = 25[d]]

26 Before 26, T G2 वैशपायन —[a]) K3 तथा, K4 तस्या K2 3 5 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M दुःख —[b]) Ś2 K5 परिदेवनम् —[c]) Ś2 नावमर्षत, Ñ1 B4 5 Dn D1-4 6 8 न चा(D8 तदा)मर्षत

C 10. 601 B. 10. 11 28 K. 10 11 29 स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ २७
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८

ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः ॥ २९
शिबिरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।

---

27 K_{6} om 27[ab] —[a]) G_{2} मचित्रागम् —[b]) Dn_{2} मथारथं, T $G_{1, 2}$ M रथोत्तम —[c]) K_{3} भीम, M_{4} चित्र —[d]) Dn_{2} स मार्गेण Ś $K_{1, 4, 6}$ D_{4} गण (for -गुण) K_{3} समरे सशर धनु Ca cites मार्गण Cd cites मार्गणगुण

28 [a]) K_{4} नकुलिं —[b]) $Ś_{2}$ वधेप्सया, K_{1} -वधे च्छया, $K_{2, 3}$ D_{3} वधोद्यत ; K_{4} वधेद्धृत , K_{6} B Dn $D_{4, 6, 8}$ G_{1} M -वधे धृत , $D_{1, 2}$ वधे रत ; T G_{2} -जये धृत Cd cites धृत —[c]) D_{2} (marg *sec m*) T $G_{1, 2}$ M विष्फार्य B_{1} सुमहच्चाप, B_{3} सरस चाप —[d]) K_{2-4} अनोदयत्

29 [b]) $K_{2, 4}$ नोदिता, K_{5} वाहिता (for चोदिता) T $G_{1, 2}$ M दीप्यमाना स्वतेजसा —[c]) T $G_{1, 2}$ M सह (M_{4} °सं)त सहसा (M_{1} °जा) जग्मुर् —[d]) K_{5} ते हया , Cd हरय (as in text)

30 [a]) K_{2} D_{1} स्वान् $K_{2, 4}$ Dn_{2} [अ]थ (for स) K_{3} निःक्रांतशिबिरात्स्वाच्च, K_{5} T $G_{1, 2}$ M शिबिरात्स (G_{1} °त्स) गृहीत्वा तु (T_{1} $G_{1, 2}$ स, T_{2} सु) —[b]) K_{3} वेगवच्छीघ्रमच्युत —[c]) $Ñ_{1}$ द्रोणपुत्ररथेन, T $G_{1, 2}$ M °गतेन —[d]) B Dn $D_{1-4, 6, 8}$ वेगेन (for मार्गेण) T $G_{1, 2}$ M भारत (for वीर्यवान्)

Colophon —*Adhy name* $K_{2, 4}$ कृष्णाप्रायोपवेश (K_{4} °वेशन); $M_{1, 2, 4}$ द्रौपदीप्रलाप —*Adhy no* (figures, words, or both) $Ś_{2}$ D_{2} (marg *sec m*) 11, $Ñ_{1}$ Dn T $G_{1, 2}$ M 2 —*Śloka no* K_{3} 31, K_{6} 90, B_{1} 79

12

☞ Ca seems to be missing for this adhy

1 [b]) K_{6} सहवाम् (for यदूनाम्) K_{5} पुरुषर्षभ, Dn_{2} ऋषभस्तदा, T $G_{1, 2}$ M ऋषभोऽच्युत —[c]) $K_{2, 4}$ पुंडरीकाक्ष K_{3} युधिष्ठिर

2 [a]) K_{3} T $G_{1, 2}$ M एष ते पाण्डवो भ्राता —[b]) K_{3} G_{1} M (except M_{3}) -शोकमवारयन्, Dn_{1} -शोकपरायण —[c]) K_{4} जिघांसेद् $Ñ_{1}$ आक्रंदन्, Cd आक्रन्दे (as in text) —[d]) T G_{2} साहसी (for भारत) K_{3} त्वरितो याति भारत, $Ñ_{1}$ B Dn $D_{1-4, 6, 8}$ एक एवाभि(D_{6} °ति, D_{8} °व)धावति

3 $Ś_{1}$ is mostly damaged for 3 —[a]) K_{6} प्रियस्तु T $G_{1, 2}$ M भीम प्रियतर सर्वैर् —[b]) T $G_{1, 2}$ M भ्रातृभि($G_{1, 2}$ °भ्य)स्ते नरर्षभ —[c]) D_{3} ते (for ते) K_{4} कृच्छ्रागतम् K_{5} तत्कृच्छ्रमनुपद्यत —[d]) K_{3} न ह्यवपद्यसे, $Ñ_{1}$ B $D_{1-3, 8}$ नाभ्युपपद्यसे; Dn_{2} D_{4} नाभ्युपपत्स्यसे, D_{6} नाभ्युपपत्स्यते, M_{1} नाभ्यवपत्स्यसे —After 3, K_{4} repeats 40*, while K_{2} ins

56* स्यास्तु मे परम गुह्य श्रुत्वा च क्रियता पुन ।

On the other hand, M ins after 3

57* त प्रयान्त महाबाहु भीमसेन महाबलम् ।
द्रोणपुत्रवधप्रेप्सु कस्मान्नाभ्यवपत्स्यसे ।
स हि क्रोधपरीतात्मा शाकर वपुरास्थित ।
अवध्य सर्वलोकाना द्रौणि परमकोपन ।

तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्यवपद्यसे ॥ ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरंजयः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ४
तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५
तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः ।
सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विपत्ससततं सुतम् ॥ ७
परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ १०
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । C 10 616 B 10. 12. 11 K 10. 12. 11

क्रोधेन परमाविष्ट भीम पुत्रवधार्दितम् ।
दृष्टमात्रेण त शूरो वधिष्यति महाभ्रविन ।
स शूर न च विक्रान्त ममन्युर्नाशयिष्यति ।
तस्माद्भीम महाराज प्रयाम भरतर्षभ ।

[(L. 2) M2-4 °पद्यते — (L 5) M2-4 महताविष्ट M4 भीम पुत्रवधार्दित — M4 om line 8]

4 M4 om. 4a-25b — a) K1 यच्च नाचष्ट — b) T G1, 2 M (M4 om) द्रोण प्रहरता वर — c) K1 ब्याब्रह्मशिरो — d) K3 दहेद्धि, K5 दहेय, Ñ1 दहेत्तत्, B1. 2 D1. 2 तद्दहेत्, B4 5 Dn D3 4 6 8 दहेत; M1 2 यद्दहेत् K. पृथिवीं स्वय, K6 Ñ1 °वीमिमा

5 M4 om 5 (cf. v 1 4) — a) K5 स, G2 M1 2 त (for तन्) Ś2 महावेग, K3. 5 D8 G1 2 महाभाग — b) G3 श्रेष्ठ (for केतु) D4 6 धनुर्भृता — c) K3 प्रत्यापादायवाचार्य, G1 प्रत्यपादि तदाचार्य — d) G1 प्रिय K5 युधिष्ठिर, M1 2 धनजये

6 M4 om 6 (cf. v 1 4) — a) Ś1 तत्पुत्रस्यैवमेवैनम्, Ś2 तत्पुत्रस्येक एवैनम् (sic), K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4. 6 8 T G1 2 M3 त (K5 G2 तत्) पुत्रोप्येक एवैनम्, K5 तत्पुत्रश्चैक एवैनम्, M1. 2 त पुत्रो ह्येकमेवैनम्, Text as in K1 — b) Ś2 (before corr as in text) अन्वयायदमर्षण, K2. 4 D3 अन्वयाचदमर्षण, K6 °धावदमर्षित, Ñ1 अनुधावदमर्षण, D4 अन्वयाधदव मर्षण (hypermetric), G1 चोचदमर्षण — After 6ab, K2 D4 ins

58* अथार्जुनस्य सप्राप्त दृष्ट्वा ब्रह्मशिरस्तथा ।
तमुवाच स्वपितरमश्वत्थामा महाबल ।
क्रोधेन महताविष्टो दृष्ट्वा स्नेहविपर्ययम् ।
पुत्रोऽहं गुणवांस्तात किमर्थं मे न दत्तवान् ।
ब्रह्मास्त्र सरहस्य च अर्जुनायोपपादितम् ।
त कुद्धमिति स ज्ञात्वा पुत्रस्नेहाच्च भारत ।

[(L. 2) K2 त्वमेव पिता ब्रूयाद् (for the prior half) — (L 3) D4 स्नेहविभजन — (L 4) D4 damaged — (L 5) D4 मरहस्य ब्रह्मशिर फाल्गुनायोपपादित — (L 6) K2 °स्नेहश्च]

7 M4 om 7 (cf v 1. 4) — a) G1 विविद (for विदित) M1 च (for हि) — b) K3 Ñ1 B3 Dn1 दुरात्मन (for महा) — After 7ab, M1-3 ins

59* क्रुद्धरूपस्य शूरस्य वीरस्याप्यत्यमर्षिण ।

— d) S1 सुत (for सुतम्) Ś2 नासिपत्स सुत तत, K2 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M सोन्वशासत् (K2 B3 5 Dn D8 4 8 सोन्वशास्त्व, Ñ1 सोनुशासीत्, D6 सोन्वगास्त्व) सुत तत, K3 [s]न्वशास सुत तदा (submetric), K4 [s]न्वशास्त्वसुतं तत (submetric), K5 सशाय समपद्यत, K6 श्नशास्त्व स्वततदा, Text as in K1 only

8 M4 om 8 (cf. v 1 4) — a) G1 परमार्त गतेनापि — b) K2 3 न स्मर्तव्यं, Dn2 स्मर तात (for न स्म तात) T G1 2 M1-3 न ते पुत्र कदाचन — c) Dn2 नेदम् (for इदम्) — d) T G1 2 M1-3 कदाचन (for विशेषत)

9 M4 om 9 (cf v 1 4) — a) K6 [उ]क्त्वा च (for [उ]क्तवान्) T G2 पूर्वं (for पुत्र) — c) T G1 2 M1-3 नैव (for न त्व) D1 2 स्थितो (for सता) T G1 2 M1-3 वृत्ते (for मार्गे) D4 न तु सता मार्गेण (submetric) — d) K2 स्थितेति; D1 2 स्थानेति, D4 यातेति Ś1 K1 3 B6 D4 8 पुरुषर्षभ, T G1 2 M1-3 भरतर्षभ

10 M4 om 10 (cf v 1. 4) — a) G1 सदज्ञाय K3 सज्ञाय तथ दुष्टात्मा — c) Ś1 विनाश Ś1 K1 सर्व-

C. 10. 616 B. 10. 12. 11 K. 10. 12. 11 अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२
यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ १४
अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदुत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ १५
स राजन्प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।
याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६
देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७
इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ १८
यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९
स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वव्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ २०
गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।

कल्याणीं; Ś2 °णी, K3 5 D2 (by corr) T2 G1 2 °णे, B1 °णाच्, M1-3 °णान् —d) S2 शौर्यात् (for शोचन्) K2 4 6 सन्यपतन् Ñ1 B Dn D1-4 6 8 शोकात्पर्यचरन्महीं

11 M4 om 11 (cf v l 4) —a) T G1 2 M1-3 कदाचित्स नरश्रेष्ठ —b) M1 नवस्थे —c) K3 न्यवस (for अवसद्) Ś1 द्वारिकाम् Cd cites एत्य (as in text) —d) Dn2 सर्वदार्चित°

12 M4 om. 12 (cf v l 4) —b) Ś2 K1 3 5 स्थित, K2 4 6 भृश (for वसन्) —c) K5 एष, G2 एक° (for एक) T1 समागत्य

13 M4 om 13 (cf v l 4) —a) K3 Dn2 कृत्वा (for कृष्ण) —b) Dn2 कृष्ण (for चरन्). Dn1 D8 °पराक्रम T G1 2 M1-3 चरन्नमितविक्रम (G1 °म, G2 M1 2 °स) —c) K3 अगस्ति; Dn1 आगस्त्यो Ś2 K3 Dn2 D1-4 G1 2 M3 भरताचार्य°

14 M4 om 14 (cf v l 4) —b) D1 2 °सेवित (for °पूजितम्) —c) K1 तमद्य K3 यद्दिव्यमपि दाशार्ह

15 M4 om 15 (cf v l 4) —a) K3 अस्मात्त्व तदुपादाय, Dn1 अस्मात्तत्त्वमुपा°, Dn2 अस्मत्तस्तसमुपा°, G1 अस्मत्तत उपा° —b) T G1 2 M1-3 दिव्यमस्त्रविदां वर —d) Ś2 रिपुहरन्, K3 5 6 Ñ1 B Dn D1-4 8 T G1 रिपुहण

16 M4 om 16 (cf. v l 4) —a) T2 G1 2 प्रिय माणेन —b) Ś1 K1 4 मया ह्युक्त°, K5 मयेत्युक्त°, Ñ1 मयाभ्युक्त° K3 मया ह्येष कृतांजलिं —d) K3 भरत र्षभ° K1 मत्तो भरतसत्तम

17 M4 om 17 (cf v l 4) —a) T1 °गधर्वा —b) K6 °पतगौरगा —c) K4 यमवीर्यस्य K6 न समामवतीर्यस्य —d) K2 3 Dn D4 पीडिता°, B1 T G1 2 M1 पठिता°; Cd पिण्डिता (as in text)

18 Dn1 M4 om 18 (for M4, cf v l 4) —a) T G1 2 इद चक्रम् (for इय शक्तिर्) —b) D8 इयं (for इद) D6 इद (for इयं) T G1 2 इय शक्ति रिय गदा —c) T G1 2 M1-3 नामास्त्र (for चेदस्त्र) K3 यस्येच्छा तव चास्त्रेषु —d) K4 तत्ते (for तत्तद्) K2 4-6 Ñ1 B (except B3) Dn2 D1-3 T G1 2 M3 ददामि K3 तदस्त्र ते ददाम्यह

19 M4 om 19 (cf v l 4) —a) Ś2 D4 यच्छ क्नोसि, D1 3 °ति. Ś2 K1 3 सुमुद्धर्तुं; D1 2 समु द्धर्तु; M1' तमुधतु —b) S1 °योक्तुमसि Dn2 प्रयोक्तुं चापि वा रणे —c) Dn2 एतद्गृण —d) Ś2 K2 4 6 अभीच्छसि, D6 अधीप्ससि, T G1 2 M1-3 इहेच्छसि K5 यत्सारमुपलप्स्यसि, Dn1 यन्मा तातमभीप्ससि

20 M4 om. 20 (cf. v l 4) —a) Ś1 K1 रस नाभ, K2 4 6 अस्त्र नेमि, G1 M1 वसुनाभ K1 सहस्राभ (for °र) Ś2 द्रौणिना त सहस्रार्ध —b) K3 वज्रधारम्, G1 °सारम् Ś K1 अयोमय, K5 अयोमुखं Dn1 वज्रनाभोपम स्वय —c) Ñ1 B Dn D1-4 6 8 महाभागो —d) Ñ1 B Dn D1-3 6 8 T G1 2 M1-3 मत्त° स्पर्धन् (for स्पर्धमानो)

21 M4 om 21 (cf. v l 4) —a) Dn2 तत्त्वम्

जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ।
न चैतदशकत्स्थानात्संचालयितुमच्युत ॥ २१
अथ तद्दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नैतदकल्पयत् ॥ २२
ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।
उद्धर्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २३
निवृत्तमथ तं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
अहमामन्त्र्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २४

यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २५
यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् ॥ २६
यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।
नादेयं यस्य मे किंचिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २७
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २८
ब्रह्मचर्यं महद्घोरं चीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् । C. 10. 635 B. 10 12. 30 K. 10 12. 30

(for चक्रम्) Ś2 इत्युक्ते —[b]) T G1 2 M1–3 स मया (G1 समय) (for मया तु) K3 मया स द्रौणिर् चम, Ñ1 मया दत्त तदन्तर —[c]) K2 6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 [उ]पत्य K5 G2 तरसा (for सहसा) K3 जग्राह सहसा चैव —[e]) K2–4 6 B Dn2 D4 6 8 T G1 2 M1–3 एनम्; Dn1 एवम्, D1–3 एकम् (for एतद्) —[f]) Ñ1 उच्चालयितुम्, T G1 2 M1–3 प्रचाल॰ Ś1 (sup lin) K2–6 Ñ1 B (except B1 5) Dn T G2 M1 अच्युत

22 M4 om. 22 (cf v l 4) —[a]) Ś2 तथैतद्, K2 4–6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1 2 M1–3 अथैन, K3 तथैव, Text as in Ś1 K1 —[b]) K2 3 6 Ñ1 B Dn D1–4 T2 M1 2 गृहीतुम् —[c]) T1 सर्वं (for सर्वे) K5 त चापि (for तेनापि) K3 4 6 उभाभ्या यत्नतो वापि, B (except B3 5) Dn1 D1–3 सर्वयत्नयत्नेनापि —After 22[c], D8 repeats 22[bc] —[d]) K2 4 6 ग्रहीतु नैव शक्तवान् (K6 शक्तिमान्); K3 गृह्णन्वेद सकपयन्; K5 B1–3 गृह्णन्नैतद (B3 ॰नम)कपयत्, Ñ1 ॰न्नैतदकंपत, B4 5 Dn1 D1–4 8 गृह्णन्नेवमिदं तत॰, Dn2 D6 गृह्णान्नै (D6 ॰ह्णन्नै)वमकपयद्; T G1 2 M1–3 गृह्य (M1 गृह्णन्) नैनमकपयद्, Text as in Ś K1

23 M4 om 23 (cf v l 4) —[b]) K1 यच्चैतन्; K2 Dn1 यदै (Dn1 ॰दे)वं, K4–6 Ñ1 B Dn2 D1–4 6 8 T G1 2 यदैन, K5 यच्चैन, M1 यदेतान्, M2 3 यदै तन् (for यच्चैतन्) K2 4–6 Ñ1 B (except B3) Dn D1–4 6 8 ह (for स) K3 यत्नेन सुसमाहित॰ —[c]) K2–6 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D3 4 6 8 M1–3 उद्यतु, B3 D1 2 उद्यत, text as in Ś K1 Cd T G1 2 उद्यतु (G1 ॰तं) चालयित्वापि —[e]) K1 Ñ1 B1–3 Dn D1–4 6 8 M3 परिश्रांत; K3 परं श्रांत, K6 परश्रात —[f]) K4

स (for स)

24 M4 om. 24 (cf v l 4) —[a]) K2 4–6 Ñ1 B Dn D1–4 8 T G1 2 M2 3 निवृत्तमनस, K3 M1 निवृत्त (K3 ॰वर्त)मनसम्, D6 निवृत्तमनसा, text as in Ś K1 —[b]) K1 M1 2 अचेतस, K3 विचेतस॰ —[c]) K5 चोर्ध्वसम्, K6 Ñ1 B (except B3) Dn D3 4 6 8 सविघ्नम्, D1 2 सविघ्नम् (for सुस्निग्धम्) —[d]) K5 M1 2 अब्रव

25 M4 om 25[ab] (cf v l 4) —[a]) K3 च (for स) K5 6 Ñ1 B5 Dn1 D1–3 T1 दैव॰ (for देव॰) —[c]) K4 गाजीवधन्वा —[d]) K6 ॰प्रकरकेतन

26 [b]) K3 4 सितिकठम्; K5 सित॰; T1 G1 2 M नीलकठम् —M4 om 26[c]–27[b] —[c]) K1 4 5 Dn2 D6 8 पुरा जिष्णुस्, Dn1 परो जिष्णुस्

27 M4 om 27[ab] (cf v l 26) —[a]) T G1 2 M1–3 तस्मात् —[b]) K4 6 न मान्य॰ —[c]) K1 D8 न देय K4 T G1 2 तस्य, M4 कस्य (for यस्य) T1 ते (for मे) —[d]) K4 सुतस्तथा T G1 2 M अपि प्राणा (M3 4 ॰णान्) महात्मन॰

28 [d]) K2 यस्त्व K3 यस्त्वमिह याचसे, T G1 M यत्त्व मत्तोभिमन्यसे (T1 ॰भाषसे)

29 [a]) K3 B5 D8 महाघोर, K5 पुनर्घोर, Dn2 अह घोर —[b]) Ś2 K1 2 4–6 B2 4 5 Dn D1–4 6 8 तीर्त्वा, Ñ1 तीर्थे; B1 चीर्णो; B3 कृत्वा (for चीर्त्वा) T G1 2 M चरित्वा द्वादशाब्दिक —[c]) T G1 2 M ॰पादम् (for ॰पार्थम्) K1 अत्येत्य; Ñ1 B4 Dn1 D1–3 आस्थाय —[d]) Ś2 T G1 2 जित॰, K2–6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 M1–3 [अ]र्जित ; M4 [अ]र्जित, Text as in Ś1 K1

C. 10. 635 B. 10. 12. 30 K. 10. 12. 30 हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्जितः ॥ २९
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३०
तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३१
रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२
द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३
भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादवैः ।
चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ३४
एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३५
ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६
त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३७
एतत्सुनाभं वृष्णीनामृषभेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३८
एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यमश्वान्धनानि च ।

---

30 ^{a}) K_1 °व्रतचारिण्या, $K_{2\ 4\ 5}$ °ब्रह्मचारिण्या —^{b}) M रुग्मिण्या K_6 $\tilde{N}_1$ योनुजायते; Dn_2 T $G_{1\ 2}$ M यो त्व्य(G_1 [ऽ]भ्य, M_2 [ऽ]प्य)जायत, Dn_1 यो त्वयायत (sic) —^{c}) K_4 स मत्कुमारस्, D_6 स तत्कुमारस्, Cd सनत्कु° (as in text) —^{d}) Dn_1 ते (for मे) $Ś_1$ K_1 प्रद्युम्नेन समस्तत

31 ^{a}) T G_2 तन् (for [ए]तन्) K_1 Dn_2 M_1 महादिव्य —^{b}) Dn रणे, $M_{1\ 2\ 4}$ महत्, M_3 मत (for मम) —^{c}) B_2 महन् (for अभून्) —^{d}) T $G_{1\ 2}$ M तदिद K_6 मया (for त्वया)

32 $Ś_1$ K_1 M_3 om (hapl) 32, K_5 D_2 read it in marg (sec m) —^{a}) $Ś_2$ K_5 रामेणापि T $G_{1\ 2}$ M (M_3 om) [ए]व (for [ए]तन्) —^{c}) $Ś_2$ भगेन (for गदेन) $K_{4\ 5}$ $B_{3\ 4}$ D_4 साम्येन —^{d}) T_2 $G_{1\ 2}$ M (M_3 om) तदिद

33 K_5 Dn_2 om (hapl) 33 —^{a}) $Ś_2$ द्वारिका° T $G_{1\ 2}$ M चैव (for चान्यैर्) —^{c}) K_3 यत्तु, T $G_{1\ 2}$ M क्षुद्र (G_1 M_1 °द्र) (for जातु) —^{d}) Ś K_1 यदद्य, T $G_{1\ 2}$ M तदिदं

34 ^{a}) $K_{3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M_3 भरता° K_3 पुत्रासि, $\tilde{N}_1$ $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ पुत्रस्त्व, T $G_{1\ 3}$ पुत्रस्तु; M_4 पुत्र स —^{c}) $Ś_2$ K_1 श्रेष्ठ°, D_6 श्रेष्ठं —^{d}) $Ś_2$ K_1 किं न, $K_{3\ 5}$ B Dn_2 $D_{1-4\ 6}$ कं नु, $\tilde{N}_1$ कस्मात्, T G_1 $M_{1\ 3}$ क त्व, G_2 क तु, M_4 तं त्व (for किंनु as in $Ś_1$ Dn_1 D_3) K_3 जात K_5 युयुत्ससि, M_4 °त्सवे $K_{2\ 4\ 6}$ किं करिष्यसि नो द्विज — After 34, $K_{2\ 4}$ ins

60* धारणे न समर्थस्त्व कुत क्षेप्तुं महाहवे ।

35 ^{c}) D_{1-3} प्रपूज्य Cd भवते (as in text) —^{d}) K_3 यास्ये S_2 K_3 त्वयास्युत (K_3 °त°), K_1 त्वयेति ह; K_4 त्वयैस्युत, B (except B_3) Dn $D_{1-4\ 6}$ त्वया सह, G_1 त्वया त्विति

36 ^{a}) $\tilde{N}_1$ ततोस्य (for ततस्ते) $K_{3-4\ 6}$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ T $G_{1\ 2}$ M प्रार्थितं ते मया चक्र (B_3 ततश्चक्र, Dn_2 महच्चक्र) —^{b}) D_3 °पूजन, D_6 °पूजित° —^{c}) M_2 स्यादिति

37 ^{a}) $B_{1\ 2}$ हि (for ऽह) $K_{3-4\ 6}$ T $G_{1\ 2}$ M सोह ते (T $G_{1\ 2}$ M तद्) दुर्लभ चक्रम् —^{b}) K_3 च (for [ए]व) —^{c}) D_3 प्रीतिं (for प्रति)

38 ^{a}) K_6 B (except B_2) Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ सुभीमं (for सुनाभ). K_6 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ भीमानाम्, $\tilde{N}_1$ भौमानाम्, B_{1-3} भैमानाम्, T $G_{1\ 2}$ M भोजानाम् (for वृष्णीनाम्) K_1 एतत्सुनाभमृस्तीनाम् —^{b}) $Ś_2$ वृषभेण $K_{5\ 6}$ हृतम्, D_4 वृत —^{c}) K_5 अप्रतिम चैव° —^{d}) K_1 भुवो K_1 विपद्यते; K_3 प्रपद्यते, $B_{1\ 2}$ हि विद्यते, D_6 निपद्यते K_6 भुवनान्यतिपद्यते, T $G_{1\ 2}$ M भवत्येवो(M °तैवो)पपद्यते

39 ^{a}) K_3 तु, D_6 M_{2-4} मा (for मा) —^{b}) $Ś_2$ युध्यम्, $K_{2\ 4-6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ T $G_{1\ 2}$ M Cd युग्यान्; K_3 युगान्, K_5 प्रयुज्य (for युग्यम्) $\tilde{N}_1$ बलानि (for धनानि) $K_{2\ 4\ 6}$ ययौ पश्चाद्वनानि च (K_6 वना इव) — $K_{4\ 6}$ om (? hapl) 39[cd] —^{c}) $K_{3\ 5}$ T $G_{1\ 2}$ M प्र (for [उ]प) K_3 B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ काले (for बालो) —^{d}) $M_{3\ 4}$ [उ]त (for च)

आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ३९
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह महारथम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ॥ १
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २
विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ३
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् ।
तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ४
अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ५
अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । C. 10 653 B. 10. 13. 7 K. 10. 13. 7

---

40 [a]) K3 4 सुसरम्भी, M सरम्भी च D1–3 दुराचारश्च —[b]) K1 क्रूरश्चपल (by transp) —[c]) K3 G1 M1 शास्त्रं (for चास्त्रं) —[d]) K4 रक्ष K2 4 6 वृकोदर

Colophon — *Adhy name* Ś1 (with श्री) 2 K1 कृष्णवाक्यं, K4 द्रौणिवृत्तोपवर्णनं, M1 3 4 चक्रप्रार्थन (M4 °प्रस्थान) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 (orig) 10, Ś2 (by corr) D2 (marg *sec m*) 12 (as in text), Ñ1 Dn T G1. 2 M 3

13

1 [a]) K2 4 6 यदुश्रेष्ठ, Ñ1 युधां श्रेष्ठ, D4 युधि श्रेष्ठ, T G1. 2 M कुरुश्रेष्ठ (G1 °ष्ट) Ca d cite युधा (as in text) —[c]) D1 2 (orig) -रथोपेतम्, D2 (by corr) 6 धरोपेतम् —[d]) K2 4 6 B1 . Dn D1–4 6 8 T G1. 2 M रथोत्तम; K8 महारथ —[e]) Ś1 K1 T1 G1 -कांमोजैस्, Dn1 कैंब्रोजैस् (sic) —[f]) T2 G1 2 M देशजैर् (for तुरगैर्)

2 [a]) Dn1 D1 2 वर्णश्च T G1 2 M उदितादित्य सकाश —[b]) K3 Ñ1 B1. 2 च (for तु) T G1 2 M सर्वरत्नविभूषित —[c]) Ś1 दक्षिणां स्ववहत्, K1 दक्षिणं तु वहत्, K3 4 Ñ1 णेनावहत्, K8 M1 3 °णं चावहत्, T G2 °णेस्यावहत् K3 सैव्य°, K5 6 B Dn D1–4 6 8 शैव्य°, G2 सैन्य —[d]) Ś1 K1 [ऽ]ग्रहीत, K3 8 Ñ1 B Dn D1–8 6 8 [ऽ]भवत्, T G1. 2 धुर (for ऽवहत्) —[e]) Ś1 G1 2 प्राष्टिवाहौ, K8 पार्श्ववाहौ, K4 दूर्दिणवाहौ (sic), D1 2 पार्ष्णिग्राहौ, M1 पृष्ठवाहौ, M2 प्राष्टि, M3 प्राष्ट्य; M4 पार्ष्टि° T G1 2 M च (for तु) K5 पार्ष्णिवाहौ ततस्त्वास्तां, Ñ1 °हौ सुतस्यास्तां —[f]) K2 वलाहकौ, G2 M -वलाहकौ

3 K1 क्षेपा, T G1 2 [आ]पीडा, M माया (for दिव्या) —[b]) Ś2 नानाधातु-, Ñ1 मनोरत्न, B Dn D1–4 6 8 रत्नधातु, M1 2 सर्वरत्न K6 D1. 2 विचित्रिता —[c]) Ś श्रितेव च रथे (Ś2 चरते) माया, K1 श्रिते रथवरे माया, K3 दीप्तेव च रथे माया, K8 स्थितेवाचिर मोवासौ (sic), K4–6 दीप्ते वररथे माया, Ñ1 मूर्तेव च रथेशाया (sic), Dn2 D4 उच्छ्रिते च रथे माया, T G1 2 M उच्छ्रिता च रथे तस्मिन् —[d]) K5 ध्वजयष्टिर्न दृश्यते, K6 ध्वजहृष्टिरदृश्यते (sic)

4 Ś1 K1 6 om (hapl.) 4 —[a]) D8 तदा तस्यां, G1 स्थितस्तस्या D1 2 तेयध्वजे तस्य —[b]) Ñ1 M °लरश्मिमान्, D1–8 मण्डलमाविशत् —[c]) B1 2 तत्र सत्य, G1 3 M1–8 तस्य सत्त्व, M4 सत्य सत्य- —[d]) K5 भुजगारिर् K2 स भुजगारि दृश्यते

5 [a]) K2 4 6 Ñ1 Dn D1–8 अथारोहद्, K5 अन्वरो° K8 हृषीकेशात्, K5 केशं T G1 2 M अन्वा-

C. 10. 653 B. 10. 13. 7 K. 10. 13. 7 रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ६
तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ७
ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ८
वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः पक्षिणां पततामिव ॥ ९
ते समार्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ १०
क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विपदर्थे समुद्यतम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ११
स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागिरथीकच्छं हरिभिर्भृशवेगितैः ।
यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनाम् ॥ १२
स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १३
तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ १४
तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।

रुरोह कृष्ण तु (G_1 °ष्णस्य, $M_{1, 2}$ °ष्णस्तु) —^{b}) M_4 धनुर्भृता —^{e}) T G_2 M अर्जुन स च धर्मात्मा

6 ^{a}) K_8 अशोभता T $G_{1, 2}$ M शुशुभाते तु तौ वीरौ — D_8 *om* (hapl) *from* 6^b *up to* रोप्य (in 7^a) —^{d}) $Ñ_1$ अश्विभ्यामिव

7 D_8 om. up to रोप्य (of v l 6) D_4 om 7^a–9^a —^{a}) $Ś_2$ तावुभौ रोप्य, $K_{1, 2}$ तावथा रोप्य, K_4 तावप्यारोप्य, Dn_1 तावुपामन्त्र्य, T G_2 उभावारोप्य, M स तावारोप्य T_2 दाशार्हं, G_1 °र्हं, M_1 गोविंद, M_2 गोविंद —^{b}) K_{2-4} स्यदने. $K_{2-4, 6}$ लोकपूजिते, T $G_{1, 2}$ M भरतर्षभ —^{c}) $Ñ_1$ यथान्यस्तान् (for जवोपेतान्) —^{d}) K_5 त्वरन्नश्वान्, M_4 तूर्णमश्वान् K_{2-5} अनोदयत्

8 D_4 om 8 (cf v l 7) —^{a}) Dn_2 सहसा पेतुर्, T $G_{1, 2}$ M त्वरिता जग्मुर् —^{b}) T $G_{1, 2}$ M वहतस्त (T_1 °स्तु) रथोत्तम —^{d}) $Ś_1$ B_1 D_1 ऋषभेन

9 D_4 om 9^a (cf v l 7) —^{b}) $Ś_2$ शीघ्रचारिणा, $Ñ_1$ $B_{1, 2}$ °सारिणा —^{c}) $Ś_2$ K_8 T_1 महाशब्द

10 ^{a}) K_8 समागच्छन्, Dn_2 तेजसार्छन् (for ते समार्छन्) T $G_{1, 2}$ M ते समर्थं महाबाहु —^{b}) $M_{1, 2}$ भरतर्षभ $Ś_2$ K_{2-6} $Ñ_1$ क्षणेनैव ($Ñ_1$ °न च) नरर्षभ ($K_{2, 3}$ °भा, K_4 $Ñ_1$ °भ, K_6 °महर्षभं) —^{c}) $K_{3-4, 6}$ नरव्याघ्र (K_6 °घ्र); T G_1 $M_{1, 2}$ महात्मानम्, $M_{3, 4}$ महाबाहुम् (for महेष्वास) —^{d}) $K_{2, 4, 6}$ समभिद्रुत्य, K_8 समनुसृत्य, T $G_{1, 2}$ M अनुसृत्य तु (M_4 स-) K_1 वाजिन, K_5 वेगत

11 K_1 om (hapl) 11^a–12^d —^{a}) $Ñ_1$ क्रोधाविष्ट, Dn_2 कोपदीप्त $B_{1, 2}$ च (for तु) —^{c}) D_6 धारयितु T $G_{1, 2}$ M न स्म वारयितु शक्ता (M शेकु) —^{d}) K_{2-4} M_2 समेतापि, K_5 ते सर्वेपि, M_1 समेता हि

12 K_1 om 12^{abcd} (cf v l. 11) —^{a}) $Ñ_1$ तेषां सम्प्रेक्ष्यतामेव, Dn_2 तेषा तु प्रेक्षतामेव; T $G_{1, 2}$ M स तेषामग्रत शूर (T_2 °रे, M_2 °र) —^{b}) $Ś_2$ $K_{3, 4-6}$ क्रोशता, Dn_2 धीमता (for श्रीमता) D_8 चैव (for दृढ) — Dn_2 om (hapl) 12^{cdef}. —^{c}) K_8 D_8 भागीरथ (for °रथी) K_4 -कच्छे, K_5 कक्ष; K_6 Dn_1 $D_{1, 2}$ -तीर, D_8 तीरे —^{d}) $B_{1, 2}$ D_8 भृशवेगिभि, T $G_{1, 2}$ M हेममालिभि K_3 हरिभीर्भृतवेगितै Ca d' cite हरिभि (as in text) —^{e}) K_1 सं, T $G_{1, 2}$ M स (for स्म) K_6 द्रोणि —^{f}) K_5 महाबल; T $G_{1, 2}$ M दुरात्मवान्

13 $K_{4, 6}$ *om.* 13^b–17^e —^{c}) M_4 °द्वैपायन

14 $K_{4, 6}$ om. 14 (cf v l. 13) —^{a}) $Ś_1$ K_1 तं चैन, D_8 G_2 तथैव T_1 कृत (for क्रूर) —^{b}) K_8 D_6 कृतास, G_2 प्रवात, M_1 भृशार्त (for घृताक्त) K_1 कुशरीरिण; K_8 °धारिण, D_8 °चीरिणा —^{c}) $K_{2, 8}$ B Dn $D_{1-4, 6, 8}$ ध्वस्तमासीनं. T $G_{1, 2}$ M रजोध्वस्तमुपासीन —^{d}) $Ś_2$ Dn D_6 अंतके, K_2 अंतिकात् T $G_{1, 2}$ M ददर्श भरतर्षभ

15 $K_{4, 6}$ om 15 (cf v l. 13) —^{b}) $Ś_2$ प्रतिगृह्य शर धनु

व्यथितात्माभवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ १६
स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
जग्राह च स चैपीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ १७
अमृष्यमाणस्ताञ्शूरान्दिव्यायुधधरान्स्थितान् ।
अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वचः ॥ १८
इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ १९
ततस्तस्यामिषीकाया पावकः समजायत ।
प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।

C 10.671
B 10.14.2
K. 10.14.2

16 K4 6 om 16 (cf v l. 13) —^{a}) T G2 M त (for स) T G1 2 M भीमकर्माण —G1 om 16^{bc} —^{b}) D6 प्रगृह्य स शरा° —Portion of the text from 10 13 16^{e} up to 10 15 22^{b} is missing in Ñ1 —^{c}) Ś1 K1 पृष्ठतो भ्रातरश्चा(K1 °रौ चा)स्य, K2 भ्रातर° पृष्ठतश्चास्य —^{d}) G1 स्थितं —^{e}) G1 भवान्द्रौणि° —^{f}) K3 मृत्यु K6 T G1 2 चैतद् (for चेदम्)

17 K4 6 om. 17^{abcde} (cf v l. 13) Ñ1 missing (cf v l 16) —^{a}) K2 तच्च दिव्यम्, K3 स त दीनम्, D8 स तद्दिनम्, M1–3 स त दिव्यम् Dn2 स तद्दिव्य स दीनात्मा —^{b}) K2 पापात्मास्त्रम् —After 17^{b}, Dn2 ins

61* प्रधक्षन्निव कोपेन द्रौणि° परममन्युमान् ।

After 17^{b}, D6 reads 18^{a}, repeating it in its proper place —Ś1 K1 om 17^{cdef} —^{c}) Ś2 शरैषीकां, K3 5 T G1 2 शरैपीका, D1. 2 (both before corr) स चैपीक, D4 स चैपीको, M2–4 शरैपीकान् M1 जग्राह चास्त्रानैपीकान् —^{e}) T1 पराम् (for स ताम्) T G1 2 M आस्थाय (for आसाद्य) —^{f}) K2 4 6 इषीकास्त्रम् (for दिव्यमस्त्रम्) K2 4. 6 Dn2 M उदीरयन्, K5 Dn1 उदैरयत्, B1–3 अधारयत्, G2 उदैरवत्

18 Ñ1 missing (cf. v l 16) —^{b}) K2 4 6 B (except B1 4) Dn1 D1 2 दिव्यायुधवरान्स्थितान्, K3 दिव्यायुधरथस्थितान् —^{c}) = 1 2 185^{c} Cv as in text —^{d}) K3 विसृजन् (for व्यसृजद्) T G1 2 M1 2 वाचमुत्सृज्य दारुणां (T1 G1 M2 °णं)

19 Ñ1 missing (cf v l 16) —^{a}) K1 T2 राज शार्दूल, Dn2 रथशार्दूल —^{b}) K4 द्रोणपुत्रं —^{c}) K5 °प्रमोहार्थे, Dn2 प्रमोदार्थं —^{d}) K2 4 6 इषी (K4 ईषि, K6 ऐपी)कास्त्र, K6 स तदस्त्रं, T1 अथास्त्रं प्र (for तदस्त्रं प्र-)

20 Ñ1 missing (cf v l 16) —^{a}) K2 ईषिकाया, M1 ऋषीकाया —^{c}) Ś2 प्राधक्ष्यन्, K2–4 6 B6 Dn D6 8 प्रधक्षन् K1 तान् (for त्रीन्) T G1 2 M निर्दहिष्यन्निवेमाल्लीन् —^{d}) D8 लोकावकयमोपम°, T G1 2 लोकाल्लोकान्तकोपम° (T2 °मान्), M1 2 लोकान्कालांतकोपम (M2 °म), M3 4 लोकान्कालयमोपम

Colophon missing in Ñ1 —*Sub–parvan* All MSS (Ñ1 missing) ऐपी(or पि)क —*Adhy name* Ś1 K1 ऐपी(K1 °पि)कास्त्रोत्सर्ग°, Ś2 अस्त्रोत्सर्ग°, K2 ऐपीकास्त्रे, K4 अस्त्रविसर्ग°, K5 ऐपीकोत्सर्ग°, T G1 2 ब्रह्मास्त्रप्रयोग°, M1 2 4 अश्वत्थामा(M2 °म)दर्शनं —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 D2 13, Dn T G1 2 M 4

14

☞ Ñ1 is missing for this adhy (cf v l 10 13 16)

1 ^{a}) K2 4 T G1 2 M इङ्गितेन तु —^{b}) D1. 2 तद्, T G2 तस्य (for तम्) G1 तस्याभिप्रायमोहित

C 10 671 B 10 14 2 K 10 14 2 द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ २
भ्रातॄणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ५
देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ ६
ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
प्रजज्वाल महार्चिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ७
तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८
निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२
तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
तदन्तरमनाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।

— ^{c}) Ś$_2$ Dn$_1$ द्रौणिर्बुद्ध्वा, G$_1$ द्रौणेर्ज्ञात्वा — ^{d}) K$_8$ अर्जुन समभाषत, T G$_{1\,2}$ M अभ्यभाषत फल्गुन

2 G$_1$ om 2 Before 2, K$_8$ ins श्रीकृष्ण उ — ^{a}) T G$_2$ यद्येतद्, M$_1$ यत्त्वेकद्, M$_{2-4}$ यत्त्वेतद् (for यद्दिव्यम्) — ^{b}) K$_5$ यदि (for हृदि) T G$_2$ M हृद्यस्य परिवर्तते — ^{c}) K$_1$ द्रोणोपदिष्टार्थस्याय, M$_1$ °दिष्टस्तस्याय — ^{d}) K$_1$ M$_{3-4}$ सम्प्रति वर्तते; T G$_2$ M$_1$ सपरिवर्तते

3 ^{b}) K$_1$ पाडव (for भारत) — ^{c}) Ś K$_5$ Dn$_2$ विसृज्यैतत्, K$_8$ विसृजस्व — ^{d}) M अस्त्रस्यास्य Ś$_1$ °विदां वर, B$_8$ Dn$_2$ M$_{8\,4}$ निवारणे (for °रणम्)

4 ^{a}) K$_{8\,6}$ B Dn D$_{1-4\,6\,8}$ उक्तो(D$_6$ °क्ते)थ. — ^{b}) M$_{1\,2}$ बीभत्सु° (for पाण्डव) — ^{c}) T G$_{1\,2}$ M रथादवातरत् (by transp) Ś$_2$ शीघ्र (for तूर्णं)

5 ^{a}) Ś$_1$ °पुत्रेण — ^{b}) K$_1$ तदनन्तरम् K$_5$ T G$_2$ M आत्मन° — ^{c}) T G$_{1\,2}$ M भ्रातृणा चैव सर्वेषा (T$_1$ भ्रातृणामात्मनश्चैव) — ^{d}) K$_5$ परतप

6 ^{a}) K$_{3\,8\,6}$ T G$_{1\,2}$ M$_{8\,4}$ दै(K$_6$ दे)वतेभ्यो T G$_{1\,2}$ M नमस्कृत्वा — ^{d}) D$_6$ शाम्यताम्

7 ^{a}) T G$_2$ तदस्त्रमस्त्र सहसा — ^{b}) K$_{8\,4}$ गाजीव K$_{1\,8}$ G$_1$ धन्विना — ^{c}) K$_5$ D$_6$ महार्चिष्मन्, D$_{1\,2}$ तथार्चिष्मद् — ^{d}) K$_2$ युगान्तानिळ°, K$_8$ T G$_{1\,2}$ M °नलवर्चस

8 ^{b}) Dn$_2$ तिग्मतेजसा — ^{c}) T$_1$ G$_{1\,2}$ M जज्वाल सुमहा(T$_1$ M$_1$ °हज्)ज्वाल — ^{d}) Ś$_2$ K$_{1\,8}$ D$_8$ °सनिभ; T G$_{1\,2}$ M °संयुत

9 ^{b}) M च सर्वश° (for सहस्रश)

10 ^{a}) Dn$_1$ घोर (for व्योम) — ^{b}) M$_{8\,4}$ °माला समाकुल — ^{c}) G$_2$ महीं K$_5$ सर्वा, Dn$_2$ कृत्स्न

11 ^{a}) K$_{3-4\,6}$ T G$_{1\,2}$ M तावस्त्रतेजसा, K$_5$ ते चास्त्रे तेजसा, B$_{1\,8}$ ते अस्त्रतेजसी, B$_{2\,4\,5}$ Dn D$_{1-4\,6\,8}$ ते स्वस्त्रतेजसी — ^{b}) K$_{3-4\,6}$ D$_8$ तापयतौ व्यवस्थितौ, Dn$_1$ तापयति व्यवस्थिते, Dn$_2$ तापयतो व्यवस्थिता; T G$_{1\,2}$ M त्रासयन्तौ तवस्थितौ (G$_1$ तरस्विनौ, M$_{1\,2}$ तपस्विनौ, M$_{8\,4}$ अवस्थितौ) — ^{c}) K$_2$ D$_4$ T$_1$ M$_1$ महर्षि Dn$_1$ सहितास्तत्र — ^{d}) Dn$_1$ त्रासयामासतुस्

12 ^{a}) K$_1$ च स (by transp), K$_{2\,4\,6}$ B Dn D$_{1-4\,6\,8}$ T G$_{1\,2}$ सर्व, K$_8$ स तु. K$_{8\,6}$ B Dn D$_{1-4\,6\,8}$ °भूतात्मा (for धर्मात्मा) — ^{b}) K$_8$ Dn$_1$ D$_{1\,2}$ T M (except M$_2$) भारताना K$_8$ D$_8$ पितामह — ^{c}) K$_{2\,4}$ शाम° — After 12, T G$_2$ M read 16 (T G$_2$ repeating it at its proper place)

13 Before 13, G$_2$ M ins वैश — ^{a}) T G$_{1\,2}$ तौ दृष्ट्वा, M इत्युक्त्वा (for तौ मुनी) — ^{b}) K$_5$ °हिते रतौ — K$_1$ om 13^c–14^d

14 K$_1$ om 14 (cf v l. 13) M reads 14,

आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ १४
प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
अस्त्रतेजः शमयितुं लोकाना हितकाम्यया ॥ १५

ऋषी ऊचतुः ।
नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावग्निसमतेजसौ ।
संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १
उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।
पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३
अत्र यद्धितमस्माकं लोकाना चैव सर्वथा । C 10 690 B 10 15 4 K 10 15 4

---

after the ref, before 10 15 1 —^{a}) Ca d तद-न्तरम् (as in text) Ś2 K8 अनाधृष्यम्, K4 अना-धृष्या, B Dn D1-4 8 अथाधृ(D8 धृ)ष्याव्, D6 अथा-धृष्याद्, T1 अनाधृष्य —^{b}) K2 8 Dn D8 4 6 उपा गम्य —^{c}) B1 2 गुप्ताव् (for आस्ताम्) Dn2 मुनि (for ऋषि)

15 ^{a}) D1 (*sup lin* as in text) 2 8 प्राणदृभिर् M4 अनाधृष्यौ —^{b}) K2 -सगतौ, G1 -सत्तमौ (for समतौ) T G2 M देवानामपि समतौ (G2 सत्तमौ, M4 समता) —^{d}) D8 सित- (for हित)

16 T G2 (all first time) M read 16 after 12 K6 B1 Dn2 T1 G1 M2-4 ऋषिरुवाच (resp ऋषिद्) —^{a}) Dn2 -शास्त्रविद- K8 पूर्वं, T G1 2 शूरा (for पूर्वे) M महास्त्रविदुषो येन्ये —^{b}) M समतीता (for येऽप्य-) — After 16^{ab}, G1 ins

62* सजहार ह [शर] दिव्य त्वरमाणो महारथा[ध]।

—^{d}) K4 D4 6 प्रमुक्त —After 16, K2-6 Dn D1-4 6 ins

63* किमिद साहस वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम्।

[K6 किमिदौ D4 6 माहसौ K2 महारथौ, K5 D4 महानय, D1-3 6 महामयौ]

Colophon om. in Ś K1 4 6 —*Sub-parvan* K2 3 5 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M ऐषी (or °षि)क — *Adhy name* T G1 2 व्यासनारदसमागम, M3 4 व्यासनारददर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn T G1 2 M 5

15

☞ St 10 15 1^{a}–22^{b} are missing in Ñ1 (cf v l 10 13 16)

1 After the ref, M reads 10 14 14 —^{a}) K5 6 B Dn D1-4 6 8 नरशार्दूल, T G1 2 M मुनिशार्दूलौ — After 1^{ab}, T G1. 2 M ins

64* गाण्डीवधन्वा सचिन्त्य प्राप्तकाल महारथ ।

—^{d}) K4 त्वरमाणौ T G2 महारथ (for धनजय)

2 Ñ1 missing (cf. v l 1) —^{a}) K2-4 T2 G1. 2 M च नरश्रेष्ठ, K5 वदता श्रेष्ठ, K6 Dn2 D4 6 8 भरतश्रेष्ठस्, B Dn1 D1-3 भरतश्रेष्ठ, T1 वचन श्रेष्ठ, —^{b}) K2 4 6 तत (for तदा) T G1 2 M प्राजलि स्ताबुभावृषी —^{c}) B1 2 4 Dn1 D1-3 प्रमुक्तम् —^{d}) Dn1 शाम्यताम् Ś2 इह (for इति) D6 खे, D8 ये (for वै)

3 Ñ1 missing (cf v l. 1) —^{a}) K2 M4 स ह-(M4 ह)ते —^{b}) D6 M2 अस्मान् (for अस्मान्) Ś1 K1 8 विशेषत —^{c}) T G2 विप्र (for द्रौणि) —^{d}) K2 Dn1 प्रधक्षति, Dn2 क्षीति, D6 क्षति, D8 क्ष्यति (for क्ष्यति) K8 प्रधक्ष्य शस्त्रतेजसा

4 Ñ1 missing (cf v l 1). —^{a}) K5 B Dn

c 1 41 K 12 11 4 P 12 13 6 भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ४

इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।
संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५

विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
न शक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६

ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७

अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वावर्तयते पुनः ।
तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८

ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९

सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०

द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ११

अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
द्रौणिर्दीनमना राजन्द्वैपायनमभाषत ॥ १२

उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३

अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।

D1-4 6 8 यद्वत्र (by transp.), K6 ब्रह्म यद्. — [b]) K2 4 6 T1 M भवंश. — [c]) K5 द्वैव. — [d]) K2 यथा, T1 यश (for तथा). K3 2 शाम्यतुम्, K4 सयतुम्, K. शामितुन्, K6 मायतुम्, Ñ1 B Dn1 D1 2 4 8 T G2 M समतुम्, Dn2 शामितुम्, D8 संस्मर्तुम्, D5 शामितुम्. K3 अर्हथा, K2-3 Dn2 D4 6 T2 G2 M2 अर्हथ, K6 G1 M1 2 अर्हथ, B2 Dn1 M4 अर्हत.

5 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [b]) T G1 2 M पाण्डव स (M1 2 °वन्तु) (for पुनरेव). — [c]) K4 दुष्करम्, M2 दुष्कर. — [d]) K2 सर्वामर्त्यैः, T G1 2 M च संयुगे.

6 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T G1 2 प्रयुक्तस्य, M प्रगृहस्य. M1.2 सतत; M3 4 ततस् (for रणे). B1 2 क्रोधात् (for तस्य). — [b]) K4 परमास्त्रेण. K1-4 B2 D1 3 4 T G1 2 संयुगे, B1 समुरे (for संग्रहे). — [c]) K2 B Dn D1-4 6 8 T G1.2 M4 अशक्त. — [d]) B1 2 शचीपति (B1 °ते) (for शतक्रतु).

7 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) B1 2 T G2 M1 2 °तेजोजय, Dn2 °तेजोभयं, M3 4 °तेजो महत्. — [b]) Ś1 K1 प्रयुक्तम्, T1 G1 M3 4 प्रसृष्टम्, M1 2 समुद्दम्. — [c]) K3 न शक्यम्. M4 नाशक्यन्. Cn d आवर्त (as in text). — [d]) K2 2 M4 ब्रह्मचारी°; M1 ब्रह्मचर्य.

8 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D2 (before corr.) G1 अचीर्णं, M1 अचीर्णं. K3 -ब्रह्मचर्योऽयं. — [b]) G1 दृष्ट्वा. M3 इदृष्ट्वा. — [c]) M1 तदस्त्र.

9 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K4 6 °चारि व्रती, M1 °चर्यव्रती, M3 °चारिव्रते. K8 चापि; D5 चारी (for चापि). — [b]) K2 D8 दुरवाप्यम्, K8 T2 G1 दुरावापम्, K5 दुष्प्राप्य सम्, K6 दुरवापिम्, M4 दुरावाप्यम्. B1-3 च (for तत्). Dn1 दुरवाप समवाप्यतत् (sic), Dn2 दुरवाप्यमवाप्यतत् (sic). — [c]) K1 परमव्यसने चापि, K5 °मास्त्र समर्थोऽपि. — [d]) T G1 2 M नार्जुनस्तद्विमुचति (M3 4 °व्यमुचते).

10 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T G1 2 सत्यव्रतपर शूरो, M3 तस्य व्रत धनु शूरो. — [b]) Ś1 K1 स (for च). — [c]) K2 गुरुवर्ति, K4 गुरूवर्ती. Cn d cite तेन (as in text).

11 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K3 [अ]वशी प्रेक्ष्य, M1 [अ]पि समेक्ष्य, M2-4 [अ]भिस° (for [अ]थ सं°). — [b]) K3 पुनरास्थितौ. T G1 2 M3 4 सौ (G1 अ, M3.4 [अ]था) तरा तावृषी स्थितौ, M1 2 अन्तरान्तर गतावृषी. — [d]) B Dn D1-4 6 8 ओजसा (for आहवे).

12 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1 °संहारी, D8 प्रतिसंहारे. — [b]) K4 परमास्त्रेण. — [c]) G1 दीनमना (for दीन°). K1 कृष्णद्वैपायन राजन्. — [d]) K2 द्वीपायनम्. K1 अर्थैन समभाषत.

13 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Dn1 व्यसनार्थेन. — [b]) K3 प्राणत्राणम्; D6 प्राणात्राणम्. K1 T2 G1 2 M (except M2) अभीप्सता, K4 अभीपुणा, T1 अभीप्सया. — [c]) D1 6 मयैतद्, T G1 2 M मयेदम् (for मयैतद्). — [d]) K3 मुने (for मुने).

14 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K5 तु (for

मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे ॥ १४

अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५

विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६

तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वाञ्जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७

कृतं पापमिदं ब्रह्मन्रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८

व्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न वधाय तवाहवे ॥ १९

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ २०

ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनंजयः ॥ २१

एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।
सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२

अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३

एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ C. 10 710 B 10. 15 24 K. 10. 15 24

च) K3 4 5 येन (for ऽनेन) —^{b}) K3 D5 धार्तराष्ट्र (for °ष्ट्र) —^{c}) K4 5 Dn1 भगवान्

15 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) K1 B2 तत Ca युक्त, Cd सृष्टम् (as in text) —^{b}) Ca प्रकृता त्मना; Cd अकृतात्मना (as in text) —^{c}) K2 भूयोद्य, T G1 2 भूयोपि

16 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) B1 D1-- निसृष्ट —^{d}) Ś1 K1 वह्नितेजोभि°, K4 वह्निना चानु°, G1 याति(sic)तेजोनु°, M महातेजोनु°

17 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) Ś1 तदद्य T G1 2 M पांडुपुत्राणाम् —^{b}) T G1 2 M1 2 अता चैव, M3 4 अताय हि K3 Dn° [अ]भिमथित, K6 [ऽ]पमहित, T G1. 2 M सुमहित —^{c}) K8 भ्रमयिष्यति

18 Ñ1 missing (cf. v l 1) —^{b}) Ś1 कोपा विष्टेन K3 D4 6 तेजसा T G1 2 M क्रोधेनाविष्टचेतसा (T1 °तेजसा) —^{c}) M1 2 वधाभिसंध्या पार्थानां, M3 4 वध मधाय पा° —^{d}) T G1 2 M मखो (for रणे) K3 मयास्त्र प्रति हा रणे

19 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) Ś1 शिरा स्तात, K1 °शिरो विद्वान्, K6 °शिरस्तावद्, Dn2 °शिरो नाम —^{b}) K1 तात, K8 वेत्ति (for विद्वान्) M3. 4 जितेंद्रिय (for धनंजय) —^{c}) T G1 2 M3 4 अहिंसार्थं, M1. 2 न हिंसार्थं (for न रोषेण) —^{d}) K2 4 B Dn2 D1-4 6 8 न नाशाय, K3 T G1 2 M न रोषेण, K6 Dn1 नानाशाय K8 महाहवे, Dn2 सदाहवे

20 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) K1 अस्त्रमत्रेण —^{b}) G1 तदा (for तव) K1 सशामयिष्यता, K2 मशमयिष्यय, K6 D1 2 °ष्यति, M1 त शमयिष्यता —^{d}) Dn1 पुनश्चाथाभिसद्दत

21 Ñ1 missing (cf v l 1) —^{a}) K4-6 [अ]वा प्येतद् K3 Dn1 महास्त्रमथ वाप्येतद्, Dn2 °स्त्रमिदमप्ये तद् —^{c}) K3 क्षत्रधर्मं, T1 °धर्मो T G2 M3 4 महाबुद्धिर् — B5 reads 21^{d}–24^{a} in marg

22 Ñ1 om 22^{ab} (cf v l. 1) B5 reads 22 in marg (cf v l 21) —^{a}) D6 साधो, T G1 2 M तात K8 एवं धृतिमनुस्मृत्वा (sic) —^{b}) सर्वार्थे° K2 4 T G1 2 M3 4 तत (for सत) K8 सर्वास्त्रकुशलो ह्यसि —^{c}) K8 आचार्यपुत्र कस्माच्च —^{d}) T G1. 2 M अद्य (for अस्य)

23 B5 reads 23 in marg (cf v l 21) —^{a}) K3 °शिरा D1 2 G1 यस्य —^{b}) Ś1 K2 6 Ñ1 बाध्य ते, K4 D1 2 G1 बध्यते — K6 reads 23^{c}–24^{b} in marg —^{d}) K3 तद्राष्ट्रे नाभिवर्षसि

24 G1 M om 24 K6 reads 24^{ab} in marg (cf v l 23) B5 reads 24^{a} in marg (cf v l 21) —^{a}) Ñ1 Dn2 D1-4 6 T G2 एतदस्त्र B5 महाबाहो —^{c}) B5 D3 8 तु (for ते) Ś1 K8 न विहन्येतदस्त्र तु (K8 ते), K6 6 B3 D5 6 न विहन्यात्तदस्त्र तु (B3 ते), Ñ1 B1 T G2 न हि हन्येत्तदस्त्रं ते (B1 तु), B1 2 न हि हत्येतदस्त्र तु, Dn2 विनिहन्य सदस्त्र तु, D1 2 न विंदत्ये तदस्त्र तु —^{d}) Dn2 °चिकीर्षता

C. 10.711 B. 10 15 25 K 10 15 25

पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
अरोपस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६
मणिं चैतं प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७

द्रौणिरुवाच ।

पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८
यमावध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन ॥ २९
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥ ३०
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका निपतिष्यति ।
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ३१

---

25 a) Ś K1 3 5 Dn1 D1 2 G1 पांडवाश्च, K2 4 पाडवस्त्वा M1-3 तद्राष्ट्र पाडवाश्चैव, M4 पाडवाना च राज्य च — b) M1-3 सर्वं (for सदा). Ś2 सरक्ष्य एव, K2 4 सरक्षते च Ś1 Ñ1 B4 Dn1 D1-4 हि, B1-3 5 Dn2 D6 8 च (for न) K3 6 सदा सरक्ष्य(K6 °क्ष)से तत — c) K3 तु (for त्वम्) — d) K3 ह्यस्त्रम् (for अस्त्रम्) T G1 2 M एतदस्त्र महाभुज (M °द्भुत)

26 a) Ś1 K1 5 Ñ1 B1 3 अदोपस, K2-4 अद्वेपस (K3 °पं), Dn1 अशोपस — b) T G1 2 M सतु पार्था अनामया. — c) B3 च (for हि) K3 राजर्षीन् — d) K3 पाडवान्, M4 पाडवे Ś2 मर्हंति, K3 5 इच्छसि (for °ति)

27 a) Ś2 om च K1 2 6 Ñ1 B4 5 Dn D1-4 6 8 चैव, K3. 5 T G2 M1 चैन; G1 चैतत्, M2-4 चेम K5 प्रयच्छ स्व, B1-3 Dn1 D1-3 प्रयच्छाय — b) K1 वर्तते (for तिष्ठति) — c) K2 4 एवम्, K3 5 एनम्, Ñ1 एतम् (for एतद्) T G1 2 M एव जीवितमादाय — d) K2 Ñ1 प्रतियास्यति, T G1 2 M तव यास्यति

28 a) K3 पाडवैर्यान्यवाप्नोति, Dn2 पांडवे यानि रत्नानि — b) Ś1 K1 यद्वान्यै, Ś2 K5 G1 M2-4 यद्वान्यत्, K3 यद्वा तत्, T1 यदन्यत्, T2 G3 यद्य न्यत् (for यच्चान्यत्) K6 Ñ1 T G1 2 M कौरव धन — c) K2 5 B Dn1 D1-4 6 8 अवाप्तमिह, K3 Dn2 अघाप्तानि ह, K6 अवाप्तनीय (sic), Ñ1 अप्राप्तानीह Ś1 K1 यो (for ऽय)

29 a) K3 -यन्मां वध्य, K5 Dn2 D6 यमवाप्य, Dn1 येन वध्या; D1-3 यत्तो (D2 by corr °त्तो, D3 °था) वध, T1 G1 यस्माद्वध्य — b) Ś1 क्षुधाश्रयात्, K1 °श्रमात्, K3 क्षुधा भृश, Ñ1 क्षुधाश्रम, T1 क्षुधाभय — c) M2 दानवेभ्योपि K3 दानवेभ्योथ नागेभ्यो — d) K3 यक्षेभ्यो वा, K5 व्यथा च न, G1 M3 नागेभ्योपि K2-5 Ñ1 T G1 2 M कदाचन

30 Dn2 (hapl) om 30 — b) D3 तरक्षु (for तस्कर) K5 तदा — c) K3 महामणिर्, M1 मणी रत्न (for मणिरय) — d) B1 त्यधि (sic), M1 त्याज्य (for त्याज्य) Dn1 न त्याज्यय कथचन (sic)

31 a) Ś2 यस्तु, K3 यत्र Dn2 भगवान्नाह — c) Ñ1 अह मानमिम त्यक्ष्ये — d) K2-6 Ñ1 B Dn D1. 2 4 6 T G1 2 M2-4 Cv तु, D3 8 नु (for नि) M1 इषीका तु वधिष्यति — e) Dn2 D6 गर्भे च, T1 गर्भे तु, M गर्भेस्मिन् T G1 2 M पांडुपुत्राणाम् — f) Ś2 K2-6 ह्येतद्, Dn1 चेत्तद्, Dn2 वैतुम् (for चैतद्) B2 4 Dn1 D1-4 उत्तम (for उद्यतम्) D6 अमाघ च तदुद्यते, T G1. 2 M1 3 उत्तरायास्तथोदरे, M3 4 इति व्यास सुदुर्मना — After 31, Ś K Ñ1 B Dn D1-4 6 8 ins

65* न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ।
एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
न च वाक्य भगवतो न करिष्ये महामुने ।

[(L 1) Ś2 शक्तो हि, K2 Ñ1 Dn2 D6 शक्नोमि Ñ2 आहर्तुं (for संहर्तुं) —(L 2) K3 एतदर्थम् Ś K1-4 चैतद्, K5 त्वेतत् (for चैव) K3 तद्गर्भे (for गर्भेषु). —(L 3) K3 करिष्येह (for न करिष्ये) K6 निरिष्ये (for क°)]

On the other hand, T G1 2 M ins after 31

66* प्राह द्रोणसुत तत्र व्यास परमदुर्मना ।

[M3 4 -सुतस (for -सुत), and नातिहृष्टमना इव (for the post half)]

32 a) Dn2 D6 एतत् (for एव) M1. 2 क्रूरा (for कुरु) Ś2 चाद्याने, K2 5 D4 चान्या वै, K3 चानां

व्यास उवाच ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।
ततः परममस्त्रं तदश्वत्थामा भृशातुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुता पूर्वं स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४
एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवरं तदा । C. 10. 726 B. 10. 16. 5 K. 10. 15. 37

ते, Ñ1 B Dn1 D1-2. 8 चान्या नु, T G1 2 M3 4 चान्यत्र, M1 2 चाप्यत्र —c) K3 बुद्धि K3-4 B Dn D1-4 8 त्वयानघ, K6 T G1 2 M कथचन —d) T1 M2. 4 गर्भे नु —d) K1 3 6 Dn2 विसृजैतद्, B3 विसृज्य तद् Ś1 K1 उपारम, T2 उपाहर; M2 उपारम

33 Ś K om the ref — After the ref, T G1 2 M ins

67* तमुवाच हृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
न विस्यमेकमुत्सृज्य गर्भेष्वस्य निपात्यताम् ।
अहमेकं ददाम्येषां पिण्डदं कीर्तिवर्धनम् ।
राजर्षिं पुण्यकर्माणमनेकक्रतुयाजिनम् ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कथचन । [5]
आ गर्भात्पाण्डवेयानां कृष्णा पाति निनङ्क्ष्यति ।

[(L 5) = (var) 32ab]

— After 67*, T G1 2 M read, 10 16 5-8 T G1 2 M read 33 after 69* (cf v l 10 16 8) —a) G1 परममस्त्र Ś1 M1 2 तम्, B3 च, Ñ1 B1 5 Dn D1-4 6 8 T G1 2 नु (for तद्) K1 प्रतिसंहरणाशक्तेर् —b) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M द्रौणिरु घतमा (K3 °द्यमचा, G1 M3 घतमा) हये —c) K3 द्वीपा° T G1 2 M द्वैपायनमनादृत्य —d) M गर्भे नु

Colophon — *Sub-parvan* All MSS ऐषी(or °षि)क — *Adhy name* Ś K2 अस्त्रपातन; K1 अस्त्रदर्शन, K2 4 अस्त्रप्रतिसंहार, M1 2 इषीकास्त्रमोक्षण, M3 4 अस्त्रप्रमोक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 14, Ñ1 5, T G1 2 M 6

16

1 a) K3 यदाज्ञाय —c) K3 दह्यमानम्, Ñ1 द्वेष्यमाण, Dn1 D4 हृष्यमाणम् —d) Ś2 द्रौणि T G1 2 M प्रत्यादिशत

2 Before 2, Dn1 ins श्रीकृष्ण उवाच —a) K4 Dn2 सुता K6 D4 पूर्वा, D6 सर्वे —b) K4 Dn2 स्नुषा, M4 सुता K1 2. 6 T1 °धन्विन —c) T G1 2 M2-4 उपप्लाव्य —d) T G2 ऋतवाग्, G1 मितवाग्, M भावि यद् (for व्रतवान्)

3 b) K1 2 4 6 B Dn1 D1-4 8 भविष्यति, K3 D6 T G1 2 M जनिष्यते —Ś1 K1 6 om (hapl) 3c-4b B1 2 4 D4 8 om (hapl) 3cd —c) Ñ1 एवं तस्य, M1 2 तेनास्य च (for एतदस्य) K2 4 Dn परिक्षित, G1 M1 2 परीक्षित्त्व —d) Ś2 गर्भस्थस्तु

4 Ś1 K1 2 6 om 4ab (cf v l 3) —a) M3 4 साधो —b) K4 Ñ1 B1-4 Dn D1-4 6 8 एतद् (for एव) —c) K3 D6 8 T2 G1 2 M2-4 परीक्षिद् Ś1 लेप, Ñ1 ह्येषु, T G1 2 M1-3 [ए]तेषां, M4 तेषां

5 T G1 2 M read 5-8 after 67* —b) K2-4 6

C. 10. 726
B. 10. 16. 5
K. 10. 15. 37

द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५
नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६
पतिष्यत्येतदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराटदुहितुः कृष्ण या त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ७

वासुदेव उवाच ।

अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ ९
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।
अप्राप्नुवन्क्वचित्कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १०
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ११
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२
वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ।

Ñ1 B (except B8) Dn D3 4 6 8 सात्वता (for °त-) T G1 2 M ऋषभ सर्वसात्वतां —^{c}) K1 Ñ1 T G1 2 M3 4 परमसक्रुद्ध°

6 For sequence in T G1 2 M, cf v l 5 —^{a}) Ś2 नैतदेन, K8 °देव M3 तथात्थ —^{b}) K3 किंचन (for केशव) M1 परमास्त्र भविष्यति — After 6^{ab}, M1 reads 68*, om 6^{c}–8^{b} —^{c}) T G1 2 M (M1 om) वचनात् —^{d}) K3 4 नेद, T2 G1 2 M2–4 तच (for न च) K1 6 D4 तद्वाक्यम्, G1 वक्तु न च (for मद्वाक्यम्)

7 For sequence in T G1 2 M, cf v l 5 — M1 om 7 (cf v l. 6) —^{a}) Ś2 K3 6 पतिष्यते (for °ति) Ś2 K1 3. 5 6 B Dn D1–4 6 8 T2 G1 2 तदस्त्रं (for [ए]त°) T G1 2 M2–4 वै (for हि) —^{b}) K1 2 4 6 मयोदित —^{c}) K3 °दुहिता K2 4 6 कथ विराटदुहितु° —^{d}) Ś2 B Dn D1–3 8 T2 G2 M3 4 य त्व; K2 4 6 कृष्ण; K5 या हि, Ñ1 या तु, T1 G1 यत्त्व Dn2 D4 6 अर्हसि (for इच्छसि)

8 For sequence in T G1 2 M, cf v l 5 — M1 om 8^{ab} (cf v l 6) Ś1 K1 6 श्री(K6 om श्री)कृष्ण, B Dn D1–4 6 8 श्री(B1 3 D6 8 om श्री)भगवानु°, G1 व्यास (sic) —^{b}) K1 2 4 6 M2–4 पातस्तव, K5 घातस्तव, Ñ1 मातुस्तस्य, T1 पातस्त्वथ — After 8^{ab}, K3 reads 9^{ab}, while T G1 2 M ins after 8^{ab} (M1, after 6^{ab})

68* अभिमन्योः सुजैषीका गर्भस्थ शाम्यतां शिशु ।
अहमेतं मृत जात जीवयिष्यामि बालकम् ।

—^{c}) D6 स नु, M4 सत्य (for स तु) Ñ1 गर्भो मृते, D1 2 गर्भमृतो, D6 गर्भो सतो T1 बालो, M1 दीर्घं (for जातो) —^{d}) K1 ध्रुवमायुर्, M1 परमायुर् — After 8, T G1 2 M ins

69* इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं द्रोणपुत्रः सयत्निव ।
यद्यस्त्रदग्धं गोविन्द जीवयस्येवमस्त्विति ।

— After 69*, T G1 2 M read 10 15 33

9 K3 reads 9^{ab} after 8^{ab} —^{a}) Ś2 त्व तु; K4 त्वां नु, D6 त्वा नु, D8 त्वां च B5 पाप —^{b}) K5 आहु° (for विदु°) — After 9^{ab}, B1 reads 10^{ab}. —^{d}) T1 बाल (for बाल) B1 5 -घातिनं; Dn1 घातिक, T G1 2 M कामुक

10 B1 reads 10^{ab} after 9^{ab} —^{a}) G2 त्व तस्माद् (by transp) —^{b}) K2 4 सत्वरं (for कर्मण). —^{d}) D6 महीसिता —^{e}) Ś2 K2 अनाप्नुवन्, K1 3 D3 अवाप्नुवन्, T G1 2 लभमान, M1 अलमान, M2–4 अलभान K6 कृता (for क्वचित्) K3 T G1 2 M1 किंचित् (for कां°) —^{f}) Ca सविद (as in text), Cd शबिल (sic) M1 कश्चचित्-

11 ^{a}) Ś2 K3 निर्जने निःसहायस्त्व, K1 निर्जने नसहायस्त्व, K2 4 6 G2 °नो निःस°, D4 °नो न सहाय स, T1 °नो न सहायस्त्व —^{b}) K3 देशान्वै प्रचरि°, Dn2 देशान्यपरिचाप्यसि (corrupt), D4 त्व देशान्प्रचरि°, M2–4 देशान्प्रतिचरि° — Dn2 om. 11^{c}–12^{b} —^{c}) D3 न च K3 M1 क्षुद्र —^{d}) Ś1 जनमध्ये सु°; D6 जलमध्येषु, D8 जनमध्ये तु K3 सस्थिता, K8 सस्थित, M1 °त

12 Dn2 om 12^{ab} (cf v l 11) —^{a}) G1 M पूति (for पूय) Ñ1 त्व (for च) —^{b}) Dn1 दुर्ग K3 काकार, M4 -गाधार (for कान्तार) K5 सश्रित°, D8 -सशय —^{c}) Ś1 K1 धर्मात्मन्, B1–4 Dn1 D1–3 पापात्मा —^{d}) T G1 2 M चिरमेको वसुधरां

कृपाच्छारद्वताद्वीरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते ॥ १३
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १५

व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १६
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्व्रजाश्रितः ॥ १७

अश्वत्थामोवाच ।

सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्वहम् ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १९
पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २०
द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वराः । C. 10. 744 B. 10 16. 22 K. 10. 16 18

---

13 a) K3 परिक्षत्, M1 परीक्षित् — b) K3 देव व्रतम् K6 तु (for च) — c) K3 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1. 2 M शूर (for वीर) — d) Ś2 उपलप्स्यति, Dn1 D8 उपपस्यते, Dn2 उपलप्स्यते S1 K1 सर्वाण्य स्त्राण्यवाप्स्यति

14 a) K5 सर्वशास्त्राणि — b) K2 °धर्मे व्यवस्थित°, Ñ1 °धर्मरत स्थित — c) K3 Dn D4 M षष्टि T1 षष्टिं वर्षसहस्राणि

15 a) K1 T G1 2 M ततश्चोर्ध्वं K1 महाबाहो, K5 T G1 2 महाराज, K4 Ñ1 B1–3 M3 4 महाराज, M1 महाभाग, M2 °भाग — b) K3 भविष्यति न संशय — c) K8 परीक्षिर्, D3 परीक्षिन् T G1 2 M पारी(T1 पारि, M1. 2 4 परी)क्षि(T °क्ष)तो नाम नृपो — d) K6 हि, D4 तु, G1 स्म (for सु) K3 इष्वक्षे तेषु दुर्मते — After 15^{cd}, Ś K Ñ1 B Dn D1–4 6 8 ins

70* अहं त जीवयिष्यामि दग्धमस्त्राग्नितेजसा ।

[D8 तज्जीव K2 6 B Dn D1–4 6 8 दग्ध शस्त्राग्नि, Ñ1 दग्ध शस्त्रेण (for दग्धमस्त्राग्नि)]

— e) M1. 2 पश्य त्व (M2 त्व) धर्मवीर्यं मे — f) M4 सत्यस्य वचनाधम

16 K1 om the ref — a) T1 वचस् (for कृत) Ś1 K1 यस्मानादृत्य तु कृत — b) M4 दारुण (for °णम्) Dn2 त्वयास्मान्कुलदारुण, M8 त्वया कर्म सुदारुण — c) K2 ब्राह्मणश्च K2 4 चैव, T G1 2 M3. 4 चेद् (for चैव) — d) K2 Ñ1 तस्मात् (for य°) Ś2 Dn2 व्रतम्, K1 कृतम् (for वृत्तम्) T G1. 2 M वृत्तमन्यायवत्तव (T1 °वर्तन, T2 G1 2 वर्तिन, M3 °वत्तदा)

17 a) K2 4 6 त्वा, Dn2 च (for यद्) — b) Ś2 K1 उक्तवांस्तुत्तम, K6 उत्तमातु, D6 उक्तवानुत्तमे, D8 तुत्तर — c) K1 तु तद्भावि, K2 4 6 तद्भविता T G1 2 M आलोकात्तव तद्भावि (T2 G2 °ति, M4 °वी) — d) K3 व्रजेति च, K5 व्रजाम्यत, T G1. 2 M व्रजेति ह Ñ1 B Dn D1–3 6 8 क्षत्रधर्मस्त्वया (Ñ1 °र्मं त्वमा)-श्रित°

18 T G1 2 द्रौणि — a) Dn2 D6 सदैव Dn1 भवता — b) S Cv मनुजेषु (for पुरुषेषु) K2 Ñ1 B (except B3) Dn D1–4 6 8 T G1. 2 M इह (G2 °व) (for अहम्) — c) M1 सत्यवान् K2 भगवन् — d) M1. 2 तु (for च)

19 a) M4 प्रादाय K2 M1 च (for [अ]थ) M4 मणिर् — b) T G1 2 M यशस्विना (for महात्म नाम्) — After 19^{b}, K2 ins

71* प्रययौ जाह्नवीकच्छारिक्षतास्त्रश्चोत्तरां दिशम् ।

— c) T1 प्रययौ (for जगाम) T G1 2 M प्रेक्षतां (for विमनास्) K1 जगाम न्यस्तकवच° — d) D6 यत् (for वनम्) K8 पश्यतां स महावन, K5 पश्यतां गहनं वनं, K6 पाढवानां प्रपश्यतां, T G1 2 M तपो-वनमरिंदम° (T1 °म)

20 T1 om. 20^{ab} — a) T2 G1 2 M पांडवास्तु सदाशार्हा (G2 °हारा, M4 °चार्हा)स् — b) Ś2 K1 नमस्कृत्य (for पुर°) K8 Ñ1 हतद्विप Dn2 पुत्रस्मृत्य-हतद्विप°, T2 G1. 2 M तानृषीनभिवाद्य च — c) K4 °द्वीपायन — d) D6 वै (for च) Ś1 K1 यशस्विन (for महामुनिम्) T G1 2 M पर्वत नारद तथा

C. 10. 744
B 10. 16 22
K 10. 15 18

द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २१
ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिबिरं पुनरेव ह ॥ २२
अवतीर्य रथाभ्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ २३
तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २४
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ २६
प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ २७
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २८
उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ २९
हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३०
वैरस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३१
यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

21 Ñ1 om 21cd — c) G1 अभ्ययाचत — d) D4 पाढवाना (for प्रायोपेता) T G1 2 M यशस्विनीं — Ś2 K2–6 Ñ1 B1 3 4 Dn2 D6 8 T G1 2 M ins an addl colophon after 21 (Ñ1, after 21ab) [*Adhy name* K3 अश्वत्थामापराजय°, K4 मणिनिर्यातन, K5 मण्यानयन, M (except M3) अश्वत्थामा(M2 °म)शाप (M1 °मगमन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 15, Ñ1 6, Dn2 T G1 2 M1–3 7]

22 Before 22, all MSS ins वैश° उ° (resp वैश°) — b) Dn2 सर्वैश्वैर् — D6 om (hapl) from दाशार्हा (in 22c), up to सह (in 24d) — c) K1 अभ्ययस्स दहाशार्हा (corrupt), T G1 2 M अभ्य(T1 भ्रय)यू राजशार्दूल — d) Ś1 K2–4 Ñ1 B D1–4 8 T1 हि (for ह)

23 D6 om 23 (cf v l 22) — a) K6 D3 रथेभ्यस्तु; T G2 M1 2 [अ]थ रथयोस्, G1 रथात्तेथ, M3 4 [अ]थ रथिनस् — c) D1 and Bom Ed हृष्टाम् (for कृष्णाम्) D2 द्रौपदीं ददृशू रुष्टाम् — d) K1 आर्त्ततरा, K6 °यश°, Ñ1 °स्वरा

24 D6 om up to सह (cf v l 22) — a) Ñ1 तामभ्येत्य M1, 4 निरानदा — b) T G1 2 M परायणा (for -समन्विताम्) — c) T G1 2 M [उ]पतिष्ठति (M1 2 4 °त) — d) K3 पांडवा शोककर्शिता

25 a) Ś2 T1 M4 राजाभ्य°, M1 राज्ञाप्य° — c) Ś2 K2–6 Ñ1 B Dn1 D1–3 8 त, Dn2 D6 तनू, D4 ता (for तु) Ś1 K2 6 D6 8 देव्यै, K1 4 दिव्यै, K3 दिव्या, D4 देव्या

26 b) Bom Ed °हतुर् (for °हन्ता) T G1 2 M च (for स) — c) K3 उत्सृज्य शोकमुद्धय — d) Bom Ed क्षात्रधर्मम् K3 Dn1 D3 6 °स्मरन्

27 a) Ś1 T1 प्रायेण; K1 प्रेपणे (for प्रयाणे) — b) B1 2 समार्थम् K2 असिते° — c) K6 नक (sic), D6 भीम (for भीरु) — d) B3–5 Dn D1–3 8 °घातिनि, T G1 2 M °सूदने (M °न)

28 With 28, cf 3 13 112 — a) K3 नैते (for नैव) — b) Ñ1 भ्रातरोपि च, M1–3 °रश्च मे — c) Dn1 न वै K2 4 6 Ñ1 त्वमसि, K3 B (except B3) D1–4 8 त्वमिति — d) K5 न माम्, B2 समम् K1 इच्छसि Ca d cite शममिच्छति (as in text)

29 ab) K3 T G1 2 M transp धीराणि and वाक्यानि K2 B D1–3 वीराणि, Ñ1 वैराणि, Dn1 तीव्राणि (for धीराणि) Ś1 K1 मधुसूदन, K3 Dn2 T पुरुषोत्तमे, D6 M4 °त्तम — d) Dn2 D3 6 8 त्व G1 2 स्मर्तुम्, D1 2 त्व मतुम् (for संस्मर्तुम्)

30 a) K6 सतो (for हतो) — b) K1 परिपथिन°, Ñ1 B3 4 Dn D1, 2 Ca परिपथिक°, B1, 2 प्रतिपक्षक°, T G1 2 M परिपथ्य(G1 °वध्य)सौ, Cd °पन्थक° (as in text) — d) Ś2 हि स्फुरतो, Ñ1 विस्फुरता, Dn2 °रितो T G1 2 M प्राशित तु (M हि) रणे मया

31 b) Dn2 नैव (for न स्म) Ś K1 विवक्षितु, S2 (*sup lin*) Dn1 Cd क्षितां Ñ1 न स्म वाच्य विवक्षित, Cv न स्म वाच्या चिवक्षता — c) K1 द्रोणसुतो T G1 2 M जित्वा द्रोणसुतो मुक्तो — d) Ca गौरवेण (as in

वियोजितश्च मणिना न्यासितश्चायुधं भुवि ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३४
ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।
शुशुभे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३५
उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मराट् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १
कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा । C. 10. 761 B. 10. 17 2 K. 10. 17 2

---

text), Cd °वेन K2 4–6 तु (for च)

32 a) K5 यशाश्च K4 5 Dn D8 T G1 2 M4 पतित, Ñ1 घातित, M8 [अ]पहृत K1 यशोसि पातिते देवि — b) K4 स्ववशोभित, K5 वघशोपितं, D1 2 स्वच शो, D6 न्ववशो°, D8 चावशो°, T G1, 2 M अव° (for स्वव°) — c) T G1, 2 M मणिना विप्रमु(M1 2 °यु)-क्तश्च — d) Ś1 न्यसितश्च, K6 B8 5 Dn D1–4 6 8 °श्रंशितश् K8 चायुध विमु, Dn2 D6 °ध प्रति, D4 °धैर्भुवि, T G1 2 M °धानि च (M1 2 स)

33 M4 om the ref T G2 कृष्णा (for द्रौपदी) — a) K5 केशवानृ° K2 4 आप्तोसि, D1–3 6 माप्ता स्मि, D8 आप्तासि — b) K1 °पुत्रो गुरु स मे, K2 4 6 गुरुपुत्रे कुरूत्तम — c) K2 4–6 T2 G1, 2 शिरस्येनं, D6 °स्येतन्, T1 M1 2 4 °सैन, M8 °सा च — d) K2 प्रविब°, Dn2 D6 प्रविगृह्णातु K6 B1 2 D8 भारत° T G1 2 M ग्रहीतुमनघो(T2 G °मधुना, M1 °मय सो)ऽर्हति

34 K2–5 B Dn D1–4 6 8 T G1 2 om the ref — a) Ś1 ता, B8 तद् (for त) — c) Dn गुरुरच्छि-ष्टमित्येव, T1 स गुरूच्छिष्ट°, Ca d गुरोरु° (as in text) — d) K1 T G1 2 M द्रौपदी K2 4 6 वचनेन तु°

35 a) T G1 2 M transp दिव्य and मणिवर K6 दिव्य मणिरतनु (sic) — b) Ś2 K8 M8 [अ]धारयत् Ś1 K1 प्रभो — c) K8 S च (for स) Ś2 महा राजा°, K2–4 6 Ñ1 M1 8 महाराज; B Dn D1–4 6 तदा राजा — d) M1 स चरूमिव (sic) B1 2 तोयद° (for पर्वत°)

36 b) Ñ1 दृष्ट्वा (for कृष्णा) — c) Ś1 K1, 8 चैव (for चापि) K1 8 6 B1 Dn D1–8 T G1 2 M °बाहु° Ś2 K2–6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 परिपप्रच्छ T G1 2 M अन्वपृच्छद्युधिष्ठिर

Colophon — *Sub-parvan* All MSS ऐपी(or °पि)क — *Adhy name* K2 4 द्रौपदीप्रसादनं; M मणिप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 16, K8 Ñ1 Dn1 7, Dn2 T G1 2 M 8

17

1 B1 om the ref — a) K8 B8 T G1 2 M तेषु (for सर्व) — b) K8 सौप्तिकेषु, D8 केति K5 के तैस्त्रिभि रथै — c) T G1 2 M शोचमानोऽब्रवीद्राजा — d) Ñ1 इति च (for इदम्) T G1 2 पाण्डवो यदु नदन, M पार्थो देवकिनदन

2 Before 2, K1 ins युधिष्ठिर — a) K1 न; K2 4 6 D1–4 8 तु (for नु) K5 कथ पापेन क्षुद्रेण — b) K2 4 [अ]शुभबुद्धिना; K6 B4 5 Dn1 D1–4 6 8

. 10. 761 10. 17 22 10. 17 22 तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्) K1 क्रुधो, K3 भद्रो, T G1 2 M (M4 om) दृष्ट्वा (for रुद्रो) —d) B1–3 [अ]वीवृधत् (for [अ]विध्यत) T G1 2 M (M4 om) प्राविध्यल्लिंगमेव च, Cv लिंगं स्व प्रत्यविध्यत

22 M4 om 22 (cf v l 5) —a) Ś1 K3 5 तत्प्रवृद्ध, Dn1 तत्प्रविष्ट; G1 तत्प्रविध्य, M1 त प्रविष्ट, M2 त प्रविद्ध K1 B Dn1 D1–3 8 T G2 M3 तथा, Ñ1 प्रजा, D4 यथा (for तदा) D8 भूमिं K2 4 6 तथापविद्ध तद्भूमौ —b) K6 प्रत्यतिष्ठत', Ñ1 'विध्यत, M1 प्रतिविष्ठित K3 तथैवावृत्य तिष्ठति — T1 om 22e–23d —c) Ñ1 ततो (for [अ]व्ययो) T2 G1 2 तमुपेत्याब्रवीद्ब्रह्मा —d) K3 शमय कृत, B1 D1 समयन्निव.

23 T1 M4 om 23 (cf v l 5, 22) —a) K1 तं कृत, K3 किमत्र K2 सलिल K3 शार्व, K5 Ñ1 सर्व; K6 विप्र, Dn2 D4 सर्वं —b) K6 शार्व, Dn2 चिर (for चिर) K3 6 Ñ1 B Dn2 D1–4 6 8 T2 G1 2 M1 2 -कालस्थितेन वे, K4 कालस्थिते मते K1 3 वै; K5 तु (for ते) —c) K2–4 6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 चेदम्, M1 लिंगम् (for चैतद्) K1–4 6 Ñ1 B2–5 Dn D1–4 6 8 उत्पाद्य —d) Ś1 K1 त्वया लिंगं; Ś2 Ñ1 B Dn D1–3 6 8 लिंग भूमौ (by transp) Ś2 प्रवीरित, K2 4 6 Ñ1 B3 4 D3 M1–3 प्रवेशित, K3 निवेशित, T2 G1 2 प्रवेष्टित

24 M4 om 24 (cf v l 5) —a) K3 'सरभात्, Dn2 'सरब्ध, D4 'सरब्धस्, D6 'सरधस्, M1 'सरभ —b) K5 ततो; B Dn D1–4 6 8 T1 M2 3 तथा K3 लोकगुरुं विभुं, K4 5 'गुरोर्गुरु', Dn2 'गुरु गुर, M1 'गुरुर्गुरु —c) K3 T G1 2 M (M4 om) सृष्टा' प्रजा (by transp) Dn2 पर नेमा, D4 परे नेमा —d) K4 किं करिष्यामि नेपधयो (sic)

25 M4 om 25 (cf v l 5) —a) Ñ1 Dn2 D6 चार्थं, D3 चैतत्, T1 त्वन्न, T2 G2 त्वेतत् (for चान्न) K3 तपसो विगतार्थाना, Cv तपसाधिगतत्वान्न' —b) K3 4 B1 D1 2 पितामह, Cv प्रजार्थं हि पितामह —c) K5 Dn D4 औषध्य, Cv औ' (as in text). T G2 परिवर्धते; G1 M1–3 Cv 'वर्तते —d) K3 T G2 तथैव, K6 Ñ1 Dn1 यथैव

26 M4 om 26 (cf v l 5) —a) K2 4 6 B3 Dn D1–4 6 8 T G1 2 M (M4 om) स, B1 [अ]पि (for तु) K2–6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 M1 2 सक्रोधो, T G1 2 सक्रोध —b) K5 ययौ सु (for जगाम) K3 तत, K6 नव, T G1 2 हर' (for भव') —c) K2 गिरौ Ś1 K1 पुजवत, K2 4 6 हिमवत', K3 कुजवत, M1 2 माल्यवत' (for मुञ्ज°) K2 4 6 पार्श्वं; K3 M3 पादे —d) K1 तपस्तप्त, K3 T2 G1 2 तप स्तेपे, T1 तपसैव, M1 2 तत्र तेपे, M3 ततस्तेपे K1 5 महातप, K6 महामना, M1–3 महत्तप'

Colophon om in M4 (cf v l 5) — *Sub-parvan* K2 ऐपीकाख्य, K3 4 Ñ1 B Dn D1–4 6 3 T G1 2 M (M4 om) ऐपी(or 'पि)क — *Adhy name* Ś K1 3 5 ईश्वरमाहात्म्य, K2 4 युधिष्ठिरप्रश्न; T G1 2 लिंगोत्पत्ति', M1–3 शिवमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 17, Ñ1 Dn1 8, Dn2 T G1 2 M (M4 om) 9

१८

वासुदेव उवाच ।
ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।
तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५
लोकयज्ञेन यज्ञैपी कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् । C. 10. 793 B 10. 18. 8 K. 10. 18. 8

18

☞ M4 om. up to 10 18 10[b] (cf v 1 10 17 5)

1 T2 G1 om the ref, ~ K1 कृष्ण, K2 4 c B Dn D1-4 6 8 T1 G2 श्री (B3 Dn2 D4 6 8 om श्री) भगवानुवाच (resp श्रीभगवान्), K3 वैशंपायन उ° (for वासुदेव उ°) —[b]) D4 देवो Dn2 वा (for वै) K3 देवा समनकल्प°, T G1 2 देवा समनकल्प, M1 2 ते देवा समकल्प°, M3 देवा सम्यगकल्प° —[c]) K2 B1-3 यज्ञान् K1 देवप्रमा, K3 देवप्रयाणेन —[d]) K6 Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्) B1. 2 4 इच्छव

2 M4 om 2 (cf v 1 1) —[a]) S2 अव्यग्रान्, K2 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1. 2 M (M4 om) अथ ते —[b]) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om.) साधनानि (K° 4 सर्वे ते च, Ñ1 सावधाना) हवींषि च —[c]) Ś1 K1 भोगार्हा, D6 भगार्हा, T1 भगवान् Dn2 देवताश्चैव K3 भागार्हान्सोपि याज्ञीय —[d]) K3 भाग च, T1 G2 M2 याज्ञिय, T2 G1 M3 याज्ञीय, M1 यज्ञीय Ś1 द्रव्य यज्ञियमेव च

3 M4 om 3 (cf v 1 1) —[a]) K3 ते च, T G1. 2 M (M4 om) ते वै K2-4 T G1 2 M (M4 om) अजानतो B1 2 ता वै रुद्रस्य जानन्त्यो —[b]) Ś1 K1 2 6 T G1. 2 यथा° K3 T G1 2 M (M4 om) भारत (for देवता) —[c]) Ś1 K1 अकल्प° (for नाकल्प) —[d]) K6 भागान् K2-4 महात्मन°, K° समर्ज ह (for नराधिप)

4 K6 M4 om 4 (for M4, cf v 1 1) —[a]) Ś K1 स कल्प्यमाने, K2 3 D1 2 6 G1 सोकल्पमाने, Ñ1 सोकल्प्यमाने —[b]) K2 4 ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा) Ś1 K1 मखेशाने°, Ś2 मखेचरै°, K3 मखेषु वै, Ñ1 महामरै°, Dn2 मखेश्वरै°, M1 मनोमखै° (for मखेऽमरै°) —[c]) K1 T G1 2 M (M4 om) तपसा (for तरसा) K3 T G1 2 M (M4 om) यज्ञम्, D4 धामम् (for भागम्) Ñ1 B Dn D1-3 6 8 तत° (Ñ1 तप°) साधन मन्विच्छन् —[d]) K3 त्वरमाण, T G1 2 M (M4 om) धनुरग्रे

5 K6 M4 om 5 (for M4, cf v 1 1) —[a]) K3 त्रियायज्ञ, Ca लोकयज्ञ° (as in text) Cd cites 5[a] as in text — K6 om (hapl) 5[bc] —[b]) D6 गृही यज्ञ°, Ca गृहयज्ञ° (as in text) Cd cites 5[b] as in text —[c]) K3 पञ्चभूतानि यज्ञस्य, B D1-3 8 °भूतनृयज्ञश्च (B1 °स्तु), Dn1 भूतनृण यज्ञो, Dn2 °भूतो नृपयज्ञ, D6 °भूतो नृपज्ञ, T G1 2 M (M4 om) °भूतानि यज्ञा वै, Ca d as in text —[d]) Ca cites नृयज्ञ° K3 B Dn D1-3 6 8 T G1 2 M (M4 om) यज्ञ (B1 2 4 6 D1-3 6 8 यज्ञे, Dn जज्ञे) सर्व (B3 यज्ञभूत) मिद जगत्, Ñ1 नृयज्ञ पचम स्मृत°, Cd as in text

6 M4 om 6 (cf v 1 1) —[a]) K3 शोकयज्ञेन Ñ1 B1 6 Dn1 D1-3 8 लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च, Dn2 लोकयज्ञेन यज्ञेन —[b]) K3 व्यदधद्, Dn1 नविधे (corrupt), T G1 2 M (M4 om) व्यसृजद् (for विदधे) —[c]) K3 य स्रष्टुमभवत्तस्य, T G1 2 M (M4 om) तत्सृष्ट (T G2 त्सर्व) मभवत्तस्य —[d]) K3 यष्टि°, T1 M1-3 यष्टि (for पञ्च) G1 निष्क, G2 किष्कु K3 °चतुष्टय (for प्रमाणत°)

7 M4 om 7 (cf v 1 1) —[a]) Ś1 K6 Dn [S]भवज्ज्यातु, K3 4 [S]भवद्यातु, D4 मवेज्ज्या तु —[c]) K3

C. 10 793 B. 10.18.6 K. 10.18.8 आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ १२
ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३
स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्रज्ञायत किंचन ॥ १५
त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान्क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

T G1 2 M (M4 om) सर्वाणि (for चत्वारि) —d) K3 सहनन, K4 6 Ñ1 B3-5 Dn1 D1-4 8 सनद्दने, T G1 2 सनहनो K3 तथा, T G1 2 [ऽ]भवत् M1-3 सायका' सर्वतो (M3 'कास्तस्य चा)भवन्

8 M4 om 8 (cf v l 1) —b) M1 तम् (for तद्) —c) K3 4 स, Dn2 च (for [अ]थ) K3 T G1 2 M (M4 om) आजगाम महाराज —d) K1 समेजिरे, Ñ1 समीयिरे, D6 समेपिरे

9 M4 om 9 (cf v l 1) —a) K1 तमातु, K4 तमार्त K3 धनुष (for कार्मुक) —b) T G1 2 M (M4 om) अक्षय —c) K1 विवृथे Dn1 देव

10 M4 om 10ab (cf v l 1) —a) T G1 2 M (M4 om) देवो (T1 'वा) (for चैव) —b) Ś2 चेधिता, K3 4 B1-3 Dn D1-3 6 वैधित, K3 भारत, K5 चोत्थित', K6 वैधिता, Ñ1 बोधित', B5 वै चित', M1 चेधित' —c) Ś2 बभ्रमुश्चापि, K1 विभ्रमश्चापि, K5 B5 व्यघमच्चापि —d) D6 देवि (for दिवि)

11 a) K3 निस्तेजो (for न बभौ) T G1 2 M नापि (for चापि) —b) B1 D5 8 T G2 M श्रीयुक्तमंडल' (T1 M4 'ल') K3 शशांको न च राजते —c) K3 B1 2 D1 T G1 2 M [आ]वृत (for [आ]कुल) —d) Ñ1 नाकाश K3 T G1 2 M om च K3, 5 6 T G1 2 M तदा (for वृतम्)

12 a) K1 T2 G1 2 M तदा (for ततो) K3 देवा विषण्णाश्चासन्न —b) K3 क्रियाश्च न, G1 विषय न Ñ1 विषय नैव जज्ञिरे, B3 विषयान्स्वाक्ष ज' —c) Ś1 K1 प्रत्यगाश्च, Ñ1 प्रभावाच्च B3 4 D1 2 8 स, B5 च, D4 तद्; T G1 2 तु (for तान्) K3 न प्रत्यभात्तदा यज्ञो, K3 'भाक्तदा सत्व, K4 'भात्कदा यज्ञो, K6 'नाकृदा यज्ञो (corrupt), Dn1 न प्रज्ञभाच्च स यज्ञो· —d) K3 4 6 B3 देवा, Ñ1 तदा (for वेदा) K3 विसंसिरे, K6 M1 2 विभ्रशिरे, G1 च भ्रशिरे K3 T G1 2 M [ऽ]पि च, Ñ1 B3 D3 6 तथा B1 2 4 5 Dn1 D1 2 8 देवताश्चेसिरे तथा (B1 तदा)

13 a) K3 शौद्रेण, B Dn D1-4 6 8 विव्याध; T G1 2 M देवेशो (for रौद्रेण) —b) K5 Ñ1 transp विव्याध and हृदि B Dn D1-4 6 8 रौद्रेण (for विव्याध) —c) Dn2 अपक्रांते, T G1 2 M व्यपासर्पत् —d) Ś2 भूत (for भूत्वा)

14 Ñ1 om 14a-15b —a) K1 तत् (for तु) —b) Ś K3 6 B3 Dn1 D6 8 दिव्य प्राप्य, K3 दिविस्थो यो, T1 दिविस्ते वै, T2 G2 दिवस्थो वै, G1 M दिविस्थो वै K3 विराजते; B (except B3) Dn D1-3 8 व्यरोचत, D4 6 विराजत —c) Ś1 अन्वेक्षमानो, Ś2 अन्वेक्ष्यमाणो, K1 अन्वेक्षुमाणे, D4 6 8 अन्वीयमाणो, M अनुगम्यमानो K3 अनुरागम्यमाने तु —d) K3 रुद्रे युधि (for युधिष्ठिर) T G1 2 M4 नभ[ ]स्थले

15 Ñ1 om 15ab (cf v l 14) —a) Dn2 यज्ञो, D6 जज्ञे —b) K1 प्रात्यभूत्, K3 प्रत्यभाक्, D6 प्रक्ष्यभात्, M4 प्रत्यभान् Ca d सज्ञा न प्रत्यभास्त्सुरान् —c) K5 नष्टयज्ञेषु K3 D3 वेदेषु (for देवेषु). —d) Ś1 K1 3-5 Ñ1 B Dn2 D1-3 6 8 प्राज्ञायत

16 a) Dn D1 2 M1 4 बाहुर् Ñ1 त्र्यबक' स धनुर्बाहुर् —b) K5 तदा (for तथा) —c) K3 T G1 2 M सर्वान्, Ñ1 रुद्रो (for क्रुद्धो) —d) Ś1 K1 व्यपोथयत्, K2 व्यपातयत्

17 a) Dn2 प्राद्रव्यत, D6 'वतस्; M3 4 'वस्ते· —c) K1 कुर्वंतो (for घूर्णन्तो) —d) K4 [अ]भवत्

केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७
स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८
ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत् ।
अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्धनुः ॥ १९
ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ २२
ततः सर्वमिदं स्वस्थं बभूव पुनरेव ह ।
सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वमस्वस्थं भुवनं विभो ।
प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ २४
ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च सहानुगाः ॥ २५
न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्द्रौणिना कृतम् ।
महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६ C. 10. 811 B. 10. 18. 26 K. 10. 18. 26

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तं ऐपीकपर्व ॥

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

18 ^{a}) K_1 च (for तु) $K_{3.4}$ तान् सर्वान्, T $G_{1.2}$ M सर्वांस्तान् (for तत्सर्वं) —^{b}) $K_{3.4}$ सिति° $Ś_2$ $K_{1.5}$ विहस्य (for [ऽ]वहस्य) $Ś_1$ K_1 तु, K_3 वै (for च) T $G_{1.2}$ M शितिकण्ठः प्रतापवान् —^{d}) K_5 उवाच (for रुरोध) M_4 विविधास्त°

19 ^{a}) $Ś_1$ अमरैर्मुक्ता, K_1 °रैर्मुक्तौ, D_3 °रेनुक्ता Dn_2 ततो विधनुषो देवा —^{b}) $K_{2.4}$ चास्य, K_3 अस्य (for तस्य) —^{c}) अथ तत्सहराजान —^{d}) K_1 विजहु (for छिन्नज्य) $Ś_2$ $K_{2.4}$ $M_{1.2}$ व्यस्फुरद्, K_5 व्यछिनद्द् M_3 छिन्नज्यस्य स्फुरद्धनु°

20 ^{a}) K_5 Dn_2 विधनुषो $K_{3.5}$ देव Dn_1 ततो वागमरैरुक्ता (= 19^{a}) —^{b}) K_4 देवसृष्टम्, G_1 धनु° श्रेष्ठम् K_1 अपागमन्, K_3 उपागमत्, T $G_{1.2}$ M उपाद्रवन् —^{c}) M (except M_2) शरण्य —^{d}) K_3 चा, Dn_2 तु (for च) $Ś_2$ K_1 विभु° T $G_{1.2}$ M प्रसादमकरोच्च स°

21 ^{b}) $Ś_2$ प्राश्य, K_2 प्राश्यत्, K_3 न्यस्य, K_5 $Ñ_1$ T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ प्रास्य, K_6 B Dn $D_{1-4.6.8}$ स्थाप्य K_3 om from कोप up to 26′ D_3 जलाश्रये, Ca d °शये (as in text) —^{c}) T $G_{1.2}$ M कोप° (for जल°) —^{d}) $Ś_2$ $K_{5.6}$ $B_{3.4}$ विभो T $G_{1.2}$ M व्यशोषयत तत्पय° (M तद्रूप)

22 K_3 om 22 (cf v l 21) —^{a}) $Ś_1$ नयन —^{b}) D_5 बाहव° M_4 तदा —^{c}) Dn_2 प्रदात् K_1 प्रष्णश्च —^{d}) $Ś_1$ K_1 वज्र, $B_{3.5}$ Dn D_4 यज्ञाश्, $D_{1.2}$ (both orig) G_1 यज्ञश् K_2 पाडवान्

23 K_3 om 23 (cf v l. 21) —^{a}) $K_{2.4}$ तत स्वस्थ सर्वमिद्, K_6 $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ तत स्व(Dn_1 सु)स्थमिद सर्वं, $Ñ_1$ तत सर्वमिद वस्तु, B_{1-3} तत सर्वमिद सुस्थ, T G_2 तत सर्वमिद सर्वं —^{b}) K_5 ववृधे (for बभूव) $K_{2.4-6}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ हि (for ह) —^{c}) K_5 वर्षाणि (for सर्वाणि) D_4 स (for च) $Ś_1$ K_1 हवींष्यन्ये; K_2 °स्या, T $G_{1.2}$ °ष्य K_6 हवीष्येव तु सर्वाणि —^{d}) $Ś_1$ K_1 देवभागम्

24 K_3 om 24 (cf v l 21) —^{a}) K_5 Dn_2 D_6 भवेत् (for ऽभवत्) —^{b}) $B_{2.4}$ Dn_1 असुस्थं, Dn_2 अस्वस्थ K_6 G_2 भवन $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M प्रभो —^{c}) K_6 प्रसन्न च, D_4 अभवच्च $Ś_1$ स्वास्थ्य, B_3 Dn_1 D_3 सुस्थ —^{d}) $Ś_1$ सम्प्रपन्नोस्य, Dn_1 प्रसन्नोस्य च, D_6 सम्प्रसन्नोस्य, M प्रसन्न° सोस्य T $G_{1.2}$ जगद्भवति भारत

25 K_3 om 25 (cf v l. 21) —^{a}) $Ś_1$ K_1 च, $Ś_2$ K_5 तु (for ते) $D_{6.8}$ निहिता T $G_{1.2}$ M तेन (for सर्वे) —^{b}) Dn_2 महाबला° (for °रथा) —^{c}) $Ś_1$ शूला° —^{d}) K_6 Dn_1 पाचालस्य पदानुगा, B Dn_2 $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M पा($D_{4.8}$ G_1 प)चाला° स(D_6 सु)पदानुगा°

26 K8 om 26^ab (cf v 1 21) — ^a) Ñ1 [ए] तन्, M1 सन् (for तन्) — ^b) B Dn D1-4 6 8 च ; M तु (for हि) — ^c) K4 B3 5 D6 महादेव Ś1 K8 M1 (inf lin) प्रसादाच्च, K1 प्रसादाश्च, K6 ॰प्रसादात्तु ; B2 सप्रसाद॰, Dn D8 प्रसादेन, M2 ॰प्रसादात्तत् — ^d) Ś1 K1 कर्माणि (for कार्यम्)

Colophon — *Sub-parvan* K2-4 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M ऐषीक — *Adhy name* Ś K1 5 ईश्वरमाहात्म्य, T G1 2 रुद्रमाहात्म्य, M रुद्रप्रसादकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 18, Dn1 9, Dn2 T G1 2 M 10 — *Śloka no* Ñ1 25 — *Aggregate Śloka no* Ñ2 257

— After the last colophon, Ś1 concludes with

विशोकपर्व । यस्यायमा

धने चैव हते सैन्ये च सर्वश॰ ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति॰ प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नम॰ कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नम॰ ॥

Ś2 concludes with

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य॰ श्लोक ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश॰ ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपादीना न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदर्शनम् । शिबिरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महादेवप्रणिपात॰ । खड्गादानम् । धृष्टद्युम्नाभिवध॰ । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यातनम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेश॰ । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसंहार॰ । गर्भेष्वस्त्रपातनम् । अश्वत्थाम्न शाप॰ । द्रौपदीसमाश्वास॰ । ईश्वरमाहात्म्य चेति ।

सौपुप्तिक पर्व चैतद्दशम तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिता॰ ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुष्वैकमनास्तथा ।
शतान्यष्टौ च श्लोकाना श्लोकाश्च सप्ततिस्तथा ।
सौप्तिकैपीकसबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ।

गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।
सुतस्य तदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।

समाप्त सौप्तिक पर्व ॥

K1 concludes with

सौप्तिकपर्वत॰ पर विशोकपर्व । यस्यायमाद्य श्लोक

जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश॰ ।
धृतराष्ट्रो महाराज तत॰ किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमप्रकथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।
सौप्तिकैपीकसबन्धी पर्वण्यमितबुद्धिना ।

वृत्तान्ता॰ । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोलूकदर्शनम् २ । शिबिरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणाम॰ ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवध॰ ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधनस्वर्यानम् ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश॰ ११ । भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ । ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसहार १७ । गर्भास्त्रपात॰ १८ । अश्वत्थामशाप॰ १९ । द्रौपदीसमाश्वासनम् २० । ईश्वरमाहात्म्य चेति

एकविंशतिवृत्तान्ता॰ पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता॰ ।
व्यासेनोदारमतिना दशमेनवमे गुणै ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसंख्या २८ । अध्याय १८ । ग्रन्थसंख्या ८७० ॥

K2 concludes with

मुनिनैतदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया॰ पर्वण्युक्ता महात्मना ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोक॰

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश॰ ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्वत्थामासवाद॰ । काकोलूकदर्शनम् २ । अश्वत्थाम्न॰ प्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमहेश्वर प्रणिपात॰ ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवध ७ । शिबिरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्गप्राप्ति॰ ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश॰ ११ । पांडवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । इषीकोत्सर्ग॰ १४ । व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहार १६ । पाण्डवगर्भेषु

अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजय १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आर्द्रौ तु वाचक चैव गन्धवस्त्रसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदन पुरस्ताच्च इषीके दापयेत्तत ।
सौप्तिक समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

K8 concludes with

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वणि क्षमी वृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवाद १। काकोलूकदर्शनम् २। अश्वत्थामप्रयाणम् ३। शिविरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४। श्रीमहेश्वरप्रणिपात ५। खड्गदानम् ६। धृष्टद्युम्नादिवध ७। शिविरावस्कन्दनम् ८। दुर्योधनस्वर्गप्राप्ति ९। शिविरवधश्रवणम् १०। द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११। पाण्डवप्रयाणम् १२। द्रौणिदर्शनम् १३। इषीकोत्सर्ग १४। व्यासनारददर्शनम् १५। अस्त्रप्रतिसंहार १६। पाण्डवगर्भेषु अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजय १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आर्द्रौ तु वाचक चैव गन्धमस्त्रसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदान पुरस्तात ऐषीके दापयेत्तत ।
श्लोकसमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्त यथावदनुसज्ञया ।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्व अनुक्रमणी समाप्त ।

अत पर विशोक तु स्त्रीपर्वसहित स्थितम् ।
प्रतिस्थधिरय श्लोक प्रथम परिकीर्तित ।

श्रीरस्तु सवत् १७३६ वर्षे शाके १६०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ सुदि १० शनौ लिखितम् । श्री ॥

K9 concludes with

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ता । कृपादीना न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदृष्टि । शिविरागमनम् । महाभूतदृष्टि । महादेवप्रणिपात । खड्गदानम् । धृष्टद्युम्नादिवधो । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यानम् । शिविरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेश । भीमेन पदान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । तत्पराजय । पुनरन्योन्यकारितशापादि । अश्वत्थाम्नो वापगमनम् । ततो द्रौपदीसमाश्वासनम् । ततो रुद्रमाहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्व ।

य इद शृणुयार्द्रामाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वित ।
तस्य नारायणो देव प्रददाति समीहितम् ।
मानस वाचिकं चैव कायिक यच्च दुष्कृतम् ।
पुराणज्ञ पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रै परिवृत इह लोके सुख लभेत् ।
भुक्त्वा च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।
द्वैपायनोष्ठपुटनि सृतमप्रमेय
पुण्य रहस्यमथ पापहर शिव च ।
यो भारत समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

अत पर स्त्रीपर्व । तस्यादिम श्लोक ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सवत् १८३२ आषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिव भूयात् जीवाम शरदां शतम् ।
शान्तिरस्तु प्रसादाद्वै माधवस्य गुरोर्गुरो ॥

K6 concludes with

सवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dn2 concludes with

यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
यदि शुध्यमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शाके १६८० बहुधान्यनामसवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी गुरुदिनम् । लिखित्वा खद्रगुणमध्ये लेखकभगवान्भट्टेन लिखितोय पुस्तकम् । लेखकपाठकयो कल्याणमस्तु । श्रीराम ॥

T1 concludes with

आङ्गिरसनामसवत्सर कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवार कुप्पाचार्यर पुत्र रामन लिखित ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ।

T2 concludes with

जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रय ।
अश्वत्थाम श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।
वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यद भारत सजय ।

वैशपायन ।

हते पुत्रशते दीन छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसतप्त धृतराष्ट्र महीपतिम् ।
ध्यानमूकत्वमापन्न चिन्तया समभिप्लुतम् ।
सजयो जयता श्रेष्ठ राजान वाक्यमब्रवीत् ।

संजय' ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्यास्यति केवलम् ।
नानादिग्भ्य' समागम्य नानाजात्या नराधिपा' ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधन गता' ।
पितॄणां पुत्रपौत्राणा ज्ञातीना सुहृदा तथा ।
गुरूणा चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हता' ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकाया संहिताया ऐपीकपर्वणि रुद्रमाहात्म्य नाम एकादशोऽध्याय' । हरि' ॐ । ऐपीकपर्व समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नम ॥

M3 concludes with

पटिञ्ञारे कोविलक वक ऐपीकपर्व । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नम' ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix There are no variant readings in the two MSS which give the passage, which is corrupt in places

I

After 10 11 11, K₄ ins

राजन्राज्य प्रदाय त्वमनुजाना मया सह ।
वन व्रज परित्यज्य कष्टा राज्यस्पृहा विभो ।
एवंविध फल कष्ट राज्यस्य कटुकोदयम् ।
यत्र ज्ञातिवध कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
यदर्थमिष्यते राज्य भोगाश्चार्या धनानि च ।
द्रौणिरूपेण दैवेन हता पशुवदेव ते ।
नून वज्रेण घटित हृदय तव पार्थिव ।
तथा हि मन्दभाग्याया मम दुःखानि सर्वदा ।
पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्य सुखमिति ।
स्मृत्वा तेषा सुख चाथ यौवन च नराधिप ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषा वय कालानुरूपिका ।
कथं शक्ष्यसि राजेन्द्र मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
आवयोः मम राजेन्द्र मृत्या इव गतो तव ।
ज्ञानवद्वयस्त्कथ राजन्नविष्यसि विचिन्त्य वै ।
वपमास्थाय काले त्व रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव ।
पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्बन्धुभिरेव च ।
बान्धवै कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्ज्ञातिभिस्तथा ।
अथ वा राज्यलब्धस्थो भोगेच्छ कृपणोऽसि चेन् ।
काम तेऽस्तु यथाजोषमह त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
चिता कुरुत मे क्षिप्र प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
न करिष्यथ मे जातु वचन ह्येतदेव हि ।
विषेण रज्ज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवित न मे ।
निमेषमपि च स्यात्तु कथ युक्तं नरेश्वर ।
इहैव प्रायमासिष्ये दर्भास्तर या शुभे ।
वज्रपातोपम दुःख सोढु शक्ष्ये कथ त्वहम् ।
हा हेति परिदेवन्त्या स्मृत्वा पुत्रांस्तथागतान् ।
मरण सर्वथा श्रेष्ठ न तु मे जीवित क्षमम् ।
येन मे निशि सुप्तस्य भ्रातृवर्गस्य पार्थिव ।
जीवित दृ[ह]तमेवेह पशूनामिव तस्य तु ।
जीवतो जीवितु नाह धारयिष्ये मुहूर्तकम् ।
एषा त्यजाम्यह प्राण भास्यायेद तवाग्रत ।

CRITICAL NOTES

1

5 ^{c}) श्रान्तवाहा —cf 2^{a} and 18^{b}.

15 ^{ab}) Cf 3 125 19–21

34 ^{d}) वायस + आ + श्रुतन्

42 ^{cd}) Construe शत्रूणां प्रतिकूल, genetive for the accusative

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रहर्तव्य, which is permitted with both the cases

55 On being roused, there was bound to be a question mark on their *mudrā* Aśvatthāman did not find any युक्त उत्तर to this

65 कार्य in ^{b} is 'affair', and in ^{d} 'effort' For ^{ab}, cf यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitopadeśa*, prastāvanā, st 19)

2

2 ^{ab}) निबन्धा 'affairs' (only in Śi and T₂) With the v l निबद्धा [अर्था], supported by respectable N MSS, cf 4^{ab} कर्मणोर्द्वयो, i e, दैव कर्म and मानुष कर्म, cf 10 6 25^{cd} and 26^{ab} कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति)

6 ^{d}) पूर्व 'that which operates first' goes with ^{c} It refers to उत्थान in ^{a} and दैवत in ^{b}

8 ^{d}) घटन्ते = घटयन्ते, irregular transitive use

13 ^{cd}) दुष्कर कर्म अकृत्वा महाफल (Karmadhāraya) दृश्येत् (passive), irregular use of absolutive

14 ^{d}) दुर्दर्शी 'living in bad state', applicable even to the person in ^{ab}, as his लाभ is unwarranted and therefore uncertain

17 विष्टि 'forced labour without wages', cf Cal ed 3 13081, B 12 76 5 and Kautalya's *Arthaśāstra* (S Sastri, revised ed) p 60 16, 97 13, 320 17, 369 14, etc

22 ^{c}) योग 'devoted labour'

25 ^{c}) असमर्थ्य (Śi Mi 2) absolutive gerund, cf. समन्य in 26^{b}

3

4 ^{d}) सर्वात्मान, सर्वे आत्मान, double samdhi

8 ^{d}) सा सा बुद्धि 'those various *unexpected* ideas' arise, because चित्त are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be *anticipated* अचिन्त्यत्व rather than अनित्यत्व seems to be stressed, cf 9 14 to 17 The basis of the variants is 13^{c}

18 ^{d}) गुणवत्तर कर्म, in the *opposite order* beginning with Śūdra's karman 'each more exalted than the other' गुणभाग्गुण is supported by most N MSS (except K₆ B₆) The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति This reading, perhaps, should have been preferred

21 ^{d}) अनु a कर्मप्रवचनीय, छि(श्र)न्न used in accordance with Pānini 3 4 42

4

23 ^{ab}) दुःख, supply अनुभवामि ^{cd}) निर्दहन्न शाम्यति, supply दुःख as the subject, cf 27, 32

25 ^{c}) हतेति = हत इति, double samdhi, which the variants try to avoid

29 ^{c}) एकाग्रमनस, i e, शोके

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1–3, assuming शुश्रूषा S stresses all the three equally

5 ^{a}) नाथवन्त, नाथ being the सुहृद्, cf 7 and 8

नशक्य is a compound शक्य = नेय, नशक्य = अनेय, cf. 4^{a}, also 10 7 57

16 ^{a}) अनुगामिन्, supply आत्मान

23 ^{c}) वार्त्तिकाना (from वार्त्ता), cf 10 4 32 The word is also found as वार्त्तिक, for which see 3 243 3^{b} 4^{b}

30 ^{a}) मार्ध, cf 10 9 38

34 ^{c}) हन्यादवनिद् is contrasted with पशुवत् घ्न, cf. 10 8 18–20 आहवनिद्, i. e, either by killing the enemy or by being killed

6

3^{c} 4^{d}) निघ्नन्त मायपरीवर्तीनिन्म्, masculine gender only here See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter

17 ^{cd}) आकाश अनाकाश (Bahuvrihi) आकाश is 'sky' the आधार and 'space' the आधेय, respectively

24 Cf. 27

25 मानुषकल, cf. 2 2

26 धन्वाद्, though slightly supported, seems to be more likely, cf 20^{c}

27 Cf 24 प्रतिमान, cf 30^{d}

33 प्रनष goes with कृतकर्म in 34^{c}

34 ^{ab}) is parenthetical

7

2^{ab}, 3 Cf B 14 8 30^{cd}, 31

5 अनुचिन्त्यन and दुर्दर्श go with उदारेण, the subject of चिन्तन and दर्श is तन्त्रेनम्

6 अवृत्त from √वृत् Could it be अवृत्त (from √वृत्) to which the v l in Ś K point ?

8 ^{a}) गणाध्यक्ष is शिव himself In ^{c} he is गणपति son of शिव

10 ^{d}) दक्षिणा दिगन्त metaphorically means 'death, destruction'

31 ^{a}) The accusative reading is slightly supported With the nominative reading, the गण will have to be considered as having bodies like भेरी, शङ्ख and मृदङ्ग (? hapl for मृदङ्ग)

43 चतुर्विंशात्मक 'accompanied by, consisting of, चतुर्विंश स्तोम'?

46 ^{b}) उत्कृष्ट is supported by weighty MS evidence Yet the general tendency towards hyper-correction of क्ृ to कृ on the part of scribes may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for the text

57 ^{d}) अशक्या, cf 10 5 6^{cd}

65 ^{ab}) आविष्ट, 'favoured', cf 10 17 6, 18 25–26, etc Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कर्त्रा) तेजसा (करणेन) आविष्ट

65 ^{e}) वपु 'lustrous form', cf 10 8 23

8

27 ^{c}) क्षत्रिया मर्दे The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the kṣatriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant मर्दा

55 ^{d}) फल्क is असफल्क 'shoulder blade'

130 ^{a}) घटजानव (Ś1 K2 G1 M1–3) 'having knee caps as big as a pitcher'

138 ^{a}) Supply पात्रान्मेभ्य, cf 10 3 32 —^{b}) Cf 10 3 31^{d}

143 ^{d}) Cf 148^{c} The narration is interrupted by Dhṛtarāṣṭra's question and Saṁjaya's reply to it in 144–147 It is picked up again in 148^{a}, cf 142 and 148^{a}

9

13 धर्म 'in [accordance with] religious duty', cf निमित्तात्कर्मयोगे on Pāṇini 2 3 36 Unusualness of the use has led to variants like हर्म्ये, धर्म्ये

29 Cf 3 125 19–21

36–37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received *as Brahmins* at Duryodhana's sacrifices

38 सार्थ 'a company of travellers, a caravan' Cf 10 5 30

40 ^{a}) त्वत्स्वर्गहीना, implying त्वमेव स्वर्ग, cf 41^{c}

10

2 ^{c}) प्रमत्ता used as substitute for finite verb

Throughout this section (14–23), the प्रमाद of the Pāndava conquerors, which brought about their destruction, is stressed

13 [a]) य refers to जय in 12^{cd} (and विजय in 13^{c}) मन्येत 'value, highly regard'

14 [ab]) येषां [परेषां, of 13^{d}] अर्थाय [वर्तमानस्य] पापस्य जयस्य धिक् सुहृद्वधे [सति] Wrong construction of येषां with सुहृद (in सुहृद्वधे) has led to the N variants

26 [d]) इति going with वमापे in [b]

11

12 [a]) तेन धर्मेण = क्षत्रधर्मेण, of 10^{c}

26 [ab]) दुःखात् [हेतो] परिदेवितम्

28 [b]) वधे वृत' (Ś1 K5), i e, by द्रौपदी, cf 22–25 above

12

6 एवमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc प्रोवाच 'taught'

7 नान्विपत् (Ś1 K1, of Ś2) 'did not long for him *as a pupil*'

10 कल्याणे for कल्याणेषु (irregularly)

29–30 य in 29^{c} and 30^{b} is सनत्कुमार

31 तेन, i e., प्रद्युम्नेन

13

3 [c]) उच्छ्रितेव is supported by B and D versions

20 इषीका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate, cf also 17, 20, 10 14 4, 15 1

14

11 [b]) तापयन्ती, irregular accusative dual from तापयत् (neuter), adj of अस्त्रे

15

17 [b]) अन्तकाय = अन्ताय

25 [a]) त्व is supported by K6 B and D (except D1 2 Dn1), but is suggested also by Ś and most of the K MSS

16

27–29 Cf 5 80 22–32

17

11 [b]) Harikeśa i e, Lord Śiva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity So he went under water Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task that was assigned to him without attempting to remove the defects which he had foreseen of stanzas 16–18 Pitāmaha had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic Harikeśa had secured two things for this purpose the Linga and the herbs When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry, but left behind him the things secured by him through his penance (st 31–25) and went away We have to understand, though this is not actually stated, that with the help of these, Pitāmaha secured uninterrupted creation and maintenance of creatures in the world For Śiva's tapas under water, see B 12. 289 22–24

ERRATA

PAGE	ADHY	SLOKA	
5	1	20	Crit App line 1 *for* Ca *read* Ca d
5	1	20	Crit App line 2 *for* Ca *read* Cd
8	1	41	Crit App line 3 *after* M_{1-8} *ins* Cnp
8	1	42	Crit App line 4 *for* कौरव्य (for कौशिको) *read* कौरव्य , Ca d कौशिको (as in text)
8	1	43	Crit App line 3 , *for* सौवध (for सोपध) *read* सौवधं , Ca d सोपध (as in text)
62	8	121	Crit App line 6 *for* रनर्षभ *read* नरर्षभ
82	12	3	Crit App line 7 *for* repeats *read* substitutes
92	15	4	Crit App line 4 *omit* $\tilde{N}_1$
92	15	10	*for* ब्रह्यचारि *read* ब्रह्मचारी
93	15	22	*for* सभ्रातृयन्धो *read* सभ्रातृबन्धो
98	16	21	Crit App line 3 *for* K_{2-6} *read* K_{2} $_{4-6}$
112	Column two, line 27		*for* 31–25 *read* 21–25
Introduction	p xv	line 27	*for* $Ś_1$ $\tilde{N}_1$, *read* $Ś_1$,
,,	p xx	line 22	*after* recension *ins* (except G_8)
,,	p xxi	last line	*before* twenty-two *ins* first fourteen out of the
,,	p xxii	line 23	*for* with T C *read* with T G
,,	p xxxiii	line 2	*for* lines *read* ślokas

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan 1943)

S K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K. DE; F EDGERTON,
A B GAJENDRAGADKAR †, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,
V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†; P L. VAIDYA, V P VAIDYA†; RAGHU VIRA,
H D VELANKAR, M. WINTERNITZ†; R ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union Government of the Republic of India, Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve, the Strī forms its second part and completes the Volume

Printed by photo offset process by
S P Barve, Proprietor Parashuram Process,
34/8 Erandawana, Poona 411004

Published by R. N Dandekar,
Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute,
Poona 411004

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App. = Appendix.
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh.
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed. = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line).
ins = insert(s)
int. lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s).
introd = introduction, introductory
K. = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P. P. S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu = Manusmṛti (ed N S P.)
Mbh = Mahābhārata.
Nīl = Nīlakaṇṭha
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob = probably.
r = repeat(s), repeated
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly).
sec m. = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line)
transp = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var) = with variation(s)
v. l. = varia(e) lectio(nes)

ꣳ ꣳ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm. of Devabodha, Ca n p s v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

I THE CRITICAL APPARATUS

The text of the Strīparvan was constituted after an examination of collations from 71 MSS, falling under the following scriptal groups 2 Śāradā, 1 Nevārī, 6 Bengali, 50 Devanāgarī (of which 16 contained the whole Parvan, 17 the Viśoka sub-parvan alone, and 17 the Strī sub-parvan alone), 4 Grantha, 4 Telugu, and 4 Malayālam For purposes of this edition, collations of only 31 manuscripts for the Viśoka sub-parvan (adhyāyas 1-8) and of 32 manuscripts for the Strī sub-parvan were used, of which 26 are common to the two sub-parvans Some of the remaining MSS, which have been incidentally mentioned in the Introduction or used in the Notes, have their full designation indicated in brackets

LIST OF MSS INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Śāradā

Ś$_1$ = London, India Office Library (No 3307, Cat No 6483) Dated A. D. 1709.

Ś$_2$ = Oxford University Library, No 152, undated

Kaśmīrī

K$_0$ = Lahore, D A V College, No 1122, with comm of Nīlakaṇṭha

K$_1$ = Poona, Bombay Government Collection deposited at the BORI, No 218 of 1887-91

K$_2$ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 196 of 1891-95

K$_3$ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 566 of 1882-83

K$_4$ = Poona, Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal (Mirikar Collection), used for the Strī sub-parvan only

K$_6$ = Poona, Kamat Collection belonging to the BORI

Nevārī

Ñ$_1$ = Khatmandu, The Private Collection of Pandit Rajaguru Hemaraj Dated (A D 1511 or 1512)

Bengali

B_1 = Dacca, University Library, No. 505.

B_2 = the same, No. 618.

B_3 = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No. 49.

B_4 = The same, No 47.

Devanāgarī (i) Devanāgarī version of Nīlakaṇṭha

Dn_1 = Private Collection of the Raja of Bhor, No. 2152 with com. of Nīlakaṇṭha.

Dn_2 = D A. V College, No 59, with Nīlakaṇṭha's commentary.

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1112 (for Viśoka), No 1111 (for Strī).

D_2 = BORI, MBH Collection No 22.

D_3 = Tanjore, S M Library, No 1038 (for Viśoka), No 1039 (for Strī)

D_4 = Poona, Bombay Govt Collection deposited at BORI, No 231 of 1895–1902

D_5 = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No 2792

D_6 = Tanjore, S. M Library, No 1136 (for Viśoka), No 1135 (for Strī)

D_7 = Tanjore, S M Library, No 1283 (for Viśoka)

D_8 = " " " No 1282 (for Strī)

D_9 = " " " No 1165 (for Viśoka), No 1164 (for Strī).

Telugu

T_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No 93

T_2 = Tanjore, S M. Library, No 11831.

Grantha

G_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No 50

G_2 = Adyar, T S MSS Library, No 29, E 21

G_3 = Mysore, Govt Library, No. 2645.

Malayālam

M1 = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No 4

M2 = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection

M3 = Calicut, Padiññare Kovilam Collection

M4 = Cochin, State Library, No 33

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś1

London, India Office Library (Library No 3307, Cat No 6483), brown paper, 7" × 11", well-written Śāradā characters, 21–22 lines to a page, containing four different foliations, the first two containing the Drona, Karna, Śalya and Gadā on folios 1–201 and 2–289ᵃ. In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1ᵇ–8ᵇ, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282ᵇ–616ᵃ In the colophon to the Karnaparvan we have the stanzas शरवस्वङ्किते वर्षे (Saptarṣi era [47]85 = A D 1709) कर्णपर्वेदमुत्तमम् । श्रीदामोदरचौठेन लिखितं शुद्धिमत्तरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct', Prof Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version' Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Viśoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*, Appendix I As compared with Ś2, it has 59* which Ś2 has not, and doe snot contain 21* which appears in Ś2 As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given

Ś2

Oxford University Library, No 152, 14" × 10", 26–28 lines to a page, Śāradā characters, very carefully written It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187–194 The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī and Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin, the Strī being on folios 78ᵇ–85ᵃ The text of the Strīparvan from adhy 1 15ᵃ up to adhy 6 6, and again from adhy 25 39ᶜ up to adhy 27 2ᶜ is lost on missing folios It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters cf 22 13ᵃᵇ, 23 4ᶜᵈ, 24 13ᵃ–14ᵇ. These have been traced by Stein to one Takade Bhatta Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47)58 (= A D 1682) This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh. and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāntha and Nara From the paper and the

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century A more careful study of this manuscript is very necessary Bhatta Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājataranginī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing, but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhatta Haraka might be comparing Devanāgarī MSS with the Śāradā text that he studied. The manuscript gives adhyāya numbers, but adhy 11 which (owing to the addition of an adhy in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13, and the next two adhyāyas bear the same number, while adhy 14 and adhy 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy 24, after which adhy 25 and adhy 26 have no numbering, while adhy 27 is numbered 27 The additional passages in this manuscript are the same as in Ś$_1$, except that stars 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś$_2$, while Ś$_2$ has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś$_1$ The omissions are 15 16^{ab}, 16 4^{d}–7^{a}, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25–29, 22 9, 24 26^{d}–27^{a}, 25 7^{c}–8^{b}, 21^{d}–23^{a}, 30 The following stanzas appear on margins 14 5, 22^{b}, 15 9^{ab}, 17 20^{cd}, 19. 1^{d}, 5, 23, 25^{c}–26^{d}, 24 16–17

K$_0$

D A V College, No 1122, size 13″ × 7″, foll 18, lines 18 to a page, letters 48 in a line It contains the Strīparvan complete with the comm of Nīlakaṇṭha Its intimate relations with Ś$_1$ can be seen from agreements and variants Its additions are the same as for Ś$_1$, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin It writes 1 2 and 3 10 on the margin The following stanzas are omitted by it 11 6 10, 12, 10 8^{c}–9^{b}, 23, 11. 25^{c}–26^{d}, 13 13^{cd}, 14 7–9, 16^{c}–17^{b}, 15 16^{ab}, 16 4^{d}–7^{a}, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17. 8^{ab}.

K$_1$

Poona, Government Collection, No. 218 of 1887–91. Catalogue p. 16. Paper, 14 65″ × 6 55″, foll. 20, 13–15 lines, with 46–48 letters to a line, good handwriting; one or two corrections in the writer's own hand, no date —Addl st . 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst), 22*, 23*, 25*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, and Appendix I —Omissions 4 7^{cd}, 8^{abcd}, 5 6, 6 10^{ab}, 11 from रुधिरं (in 18^{d}) up to तथैव (in 19^{b}), 14 15^{c}–16^{d}, 16 from जम्बु (in 10^{d}) up to साद्य (in 11^{a}), 20^{cd}, 17. 27^{ab}, 20 24^{ab}, 26 32^{ab}.

K_2

Poona, Government Collection, No 196 of 1891–95, Cat p 14, size 15 35″ × 6 7″, foll 13, 23 lines, 50 letters — Addl st same as for K_1 with the addition of 52*, 56* and 62*. — Omissions 11 4 7^c–8^d (with K_1 D_2), 5 6, 6 10, 13 11^{ab}, 14 15^c–16^d, 16 from जम्बु (in 10^d) up to साध (in 11^a), 20^{cd}, 20 24^{ab}, 21 5, 22 1^{ab}, 26 34^{ab}, 26 from स्व (in 41^a) up to स्वत्रासन् (in 42^a), 27 16^{abcd}

K_3

Poona, Government Collection, No 566 of 1882–83 Cat p 286 Paper, 15″ × 6″, foll 21^b–40^b (20 foll), lines 16, 42–43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with 5½ lines on margin Colophons and उवाच references in red, no correction The MS is same as K_3 used for the Sauptika The MS contains parvans from 7 to 18, written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616–1619, no mention of place — Addl 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*, and Appendix I — Omissions 11 25^c–26^d, 20 10

K_4

Mirikar MS belonging to the Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandal, Poona, foll 23, 12 lines to a page, 37 letters to a line, thin glazed paper, size 6 4″ by 13 1″, beautiful handwriting, no corrections, date on a MS of the Āranyaka by the same scribe, probably A D 1768 It contains the portion belonging to the Strī from adhy 9 only — Addl stanzas 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*, and App I (being the same as for $Ś_1$ and K_0). — Omissions 11 10 8^c–9^b, 23, 11 25^a–26^b, 14 7–9, 16^c–17^b (with $Ś_1$ K_0), 15 16^{ab} (with Ś K_0), 16. 4^d–7^a, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25–29 (with Ś), 20 20^{ab}, 22 9 (with Ś K_0), 23 31^c–32^b, 24 26^d–27^a (with $Ś_1$ K_0 M_4), 25 7^c–8^b (with Ś $K_{0\cdot 3}$ M_2), 21^d–23^a (with Ś $K_{0\cdot 5}$), 30 (with Ś K_0), 34^d–35^c (with Ś K_0)

K_5

Kamat MS belonging to BORI Mbh Collection, foll 20, size 6⅜″ × 13⅝″; handwriting same as of K_4 described on p 13 of the Sauptika, the date of that MS being Śaka 1601, 12–13 lines to a page, 46 letters to a line The MS was acquired by Shri Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute — Addl stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 68*, 70*, 73*, 75*, 76*, App I The MS differs from Ś K_0 in omitting 1*, 30*, 38*, and in adding 35*, 63*, 68*, 70* — Omissions 11 1 1^c–2^d, 21^{ab}, 2 17, 4 7^a–8^d, 6 9^c–10^f, 7 12^a–14^b, 11 25^c–26^d, 13 4–5, 10, 15 15^d–16^a, 19 19^a–20^b, 20 8–11, 19^{ab} (with $Ñ_1$ Dn_2 $G_{2\cdot 3}$), 23 28^a–29^a, 35^a–36^b, 24 15^d–16^a, 25 7^c–8^b (with Ś $K_{0\cdot 4}$ M_2), 21^c–23^a (with Ś $K_{0\cdot 4}$), 26 30^{cd}, 27 16^{abef} (with K_2 D_2)

Ñ1

This manuscript was kindly lent to the B O R Institute by Rajaguru Pandit Hemaraj from his own private collection, variants were noted by the late Shri Tadpatrikar of the Institute and the manuscript was returned It is written in Nevari characters and bears the date Samvat 632 of the Nepali era, which is the same as A D 1511 or 1512 It would appear that the manuscript contains too many readings peculiar to itself to be a very accurate and reliable representative of the manuscript tradition to which it belongs Of the additional passages it has 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 24*, 26*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 75*, 76* (line 1 only), besides App I — The omissions are 11 1 31^{bc}, 2 17, 23^{cd}, 4. 14^{ab}, 20 19^{ab}, 24^{ab}, 23 23^{ab}, 24 5^{a}–8^{b}, 10^{c}–11^{b}

B1

Dacca University Library, No 505, size 19 5″ × 3 7″, written on paper, 7 lines to a page Dated 15th Bhādrapada, Samvat 1712, condition good, total no. of folios 224, the Sauptika and Strī occupy folios 164–224 — Additional stanzas 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 10*, 11*, 12*, 13*, 14*, 15*, 16*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 55*, 59*, 61*, 63*, 72*, 73*, 75*, 76*, App I. — Omissions 11 7 17^{ab}, 9 20 (with B2), 12 12^{c}–14^{d}, 17 15-16

B2

Dacca University Library, No 618, size 21 5″ × 3 3″, paper, lines 6 to a page, copied by Śrī Ranganatha Deva Śarma, Śaka 1668, contains the Śalya, Gadā, Sauptika and Strī parvans, total no of folios 202 — Additional stanzas same as in B1 *minus* 10*, 14*. — Omissions 11. 9 20

B3

Santiniketan, Viśva-Bhāratī, MS No 49, 15 3″ × 5 3″ 10 lines to a page, paper, condition good, written by Śrī Rāmanidhi Śarma, no date The manuscript contains Śalya and Gadā with a continuous foliation, and the Sauptika and Strī with a separate foliation, the latter having 51 folios — Additional passages same as in B1 *less* the following 5*, 10*, 13*, 14*, 55*, 59* and 77* — Omissions 11 2 12^{c}–13^{b}, 8. 10^{ab}, 16^{c}–17^{b}, 7. 7^{a}–8^{b}, 17^{ab}, 17 15–17

B4

Santiniketan, Viśva-Bhārati, MS. No 47, paper, contains Sauptika and Strī, foll 79, 4″ × 18 5″ and 3 5″ × 19″, 8 lines to a page Condition good, written by Śrī Kāliśankara Deva Śarma — Additional passages same as in B1 minus 55*, and plus 19* (subst.), 71* and 77*. — Omissions 23. 38–39, with 10 3^{c}–6^{b} on marg

Dn_1

Bhor, No 2152 (with Cn), date Samvat 1845 (A D 1789), belonging to the Pant Sachiv's private Library, No 2152, foll 1–6 for the Viśoka, and 1–20 for the Strī It has been collated mainly for the text of Cn — Additional passages 1*, 3*, 4*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 38*, 39*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 73*, 75*, 76*, App I — Only one omission viz, 11 18 19^b–27^a

Dn_2

D A V College, No 59 (with comm of Nil) This also was collated for Cn — Additional passages same as in Dn_1 with the addition of 5*, 21*, 22*, 49* (subst), 59*, 61*, 65*, 83*, and with 30*, 44*, 46*, 48*, 60*, and 67*, which are missing Very few omissions viz, 11 20 19^{ab}, 26 21^{ab}

D_1

Tanjore Palace Library, No 1112 (Viśoka), 1112 Strī Cat p 181 Paper, Foll 10 and 23, 13½″ by 6″, 10 lines to a page, good handwriting, copied at Banaras in Sam 1669 (1112 in Āsvina, and 1111 in Jyeṣṭha), by Vanamālī — Additional passages 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 21*–24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46* (on marg, *sec m*), 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, App I — There are no omissions in the MS

D_2

B O R I Mahābhārata Collection, old No 226, new No 15 Paper, 13 1″ by 6 4″, foll 23, 14 lines to a page, 41–42 letters to a line, date Sam 1828 (A D 1772) Written at Bharatpur by one Miśra — Additional passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37* (subst), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, App I. — Omissions 11 1 31^{bc}, 2 12^b–13^a, 5 6, 6 12, 7 5, 14 15^c–16^d (with $K_{1\ 2}$), 16 from जन्तु (in 10^d) up to साध (in 11^a), 20^{cd}, 17 27^{ab} (with $K_{1\ 2}$), 19 10^{cd}, 20^c–21^d, 20 24^{ab}, 28^c–29^b, 22. 1^{ab} (with $K_{1\ 2}$), 26 32^{ab} (with $K_{1\ 2}$ G_3), 27 16 (with $K_{2\ 6}$)

D_3

Tanjore, No 1038 for Viśoka and No 1039 for Strī, paper, foll 11 and 20, 14″ by 6″, legible and clear hand, corrections in a different hand for the Viśoka, but in the same hand for the Strī Borders ruled in red, 11 lines to a page On the cover, there is the name of the owner दादाभट्टस्य, while at the end there are the words श्रीवेंकटार्पणमस्तु Date and place not mentioned — Additions same as D_1 besides 34*,

, 48*, 59*, 66*, 67* ; and minus 30*. — Omissions 11. 3. 9^{a}–10^{b} ; 4. 2^{c}–3^{d} ; 7. 16^{b}–, 14 from मनिस्तीर्य (in 18^{c}) up to पुत्रा (in 19^{e}), 20 24^{ab}, 25 44^{cd} ; 26. 37^{bc}, 42^{ab}.

D_4

Bombay Government Collection deposited at the B O R I , No 231 of 1895-1902 , contains parvans from the *Droṇa* to the *Strī*, separate pagination for each parvan , the size is 15″ by 6″ , 11 lines to a page , about 62 letters to a line At the beginning of the Viśoka we read in the beginning सौप्तिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भ । — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13 In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line , the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550 No date or place of copying — Additions same as in D_3 with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74* , while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing — Omissions 11 11 25^{c}–26^{d}

D_5

Tirupati, Venkateśvara Institute, No 2792 The MS was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K_1 and K_2 — Addl passages same as in D_3, with the following additions 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58* , the following numbers are missing 5*, 6*, 34*, 37*, 59*

D_6

Tanjore, Palace Library, No 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī), Cat p 181, paper , foll 7 and 16 , 15″ by 6½″ , the Viśoka contains 13–16 lines to a page , shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Samvat 1642, Śrāvaṇa vadya 1 , and the place of writing मणिकर्णिकाया विश्वनाथसंनिधौ The Strī MS contains 12 lines to a page , the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand , gives no date — Additions same as in D_1 , plus the following 19*, 59* , and minus 30* — Omissions None but 11 10 19^{ab} and 11 16^{a}–18^{b} are written on the margin

D_7

Tanjore, Palace Library, No 1283 , Cat p. 182 Contains Viśoka only , paper , foll 11 , 11″ by 5″ , 11 lines to a page Sam. 1662 , Śrāvaṇa vadya 1 , good and clear hand , corrections are in the hand of the writer , black border , place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ — Additions 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29* — Omissions 11 11 26

D_8

Tanjore, Palace Library, No. 1282 Paper , folios 20 , 13″ by 5½″ , 12 lines to

a page, colophons in red ink, date Śaka 1615, Jyeṣṭha vadya 10, writer's name Venkatabhatta The MS contains adhyāyas 9–27 only — Additions 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App I — Omissions 16 31^{ab}, 18 21^{a}–22^{b}

D₀

Tanjore, Palace Library, No 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī), paper, 14″ × 5″, folios 10 and 22, 9 lines to a page, good handwriting, dated Sam 1715 Caitra 15, and Sam 1745 respectively, the first of these dates is uncertain, the catalogue mentions 1714 — Additions same as D₁ except for the following missing numbers 17*, 22*, 30*, 46*, 60* — Omissions 2 12^{c}–13^{b}, from क (in 16^{b}) up to ज्यमे (in 17^{c}), 5 17^{c}–18^{b}, 7 15^{ab}, 16 from तर्क्दसा (in 55^{d}) up to यूथानीव (in 57^{a}), 20 16^{c}–17^{b}, 24 15^{d}–16^{a}, 25 5^{c}–6^{d}, 26 22^{b}–23^{c}, 42^{c}–43^{b}

T₁

B O R I Mahābhārata Collection, No 63 Palm-leaves 16″ × 13″, foll 25, 7 lines to a page, 85 letters to a line, written by Rāma, Śaka 1794 — Addl passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81* — Omissions 13 3^{ab}, 18 6^{cd}, 19 8^{e}–9^{b}, 23 8, 25 13^{bc}, 38^{c}–39^{d}, 41^{ab}, 26 13^{ab} (with T₂ M₁₋₄), 15–16 (with T₂ M), 18–20

T₂

Tanjore, Palace Library, No 11831, palm-leaves, well preserved, two paginations old 126–147, new 1–22, complete, 18″ × 1½″, 7 lines to a page, characters well-formed but illegible No date — Additional passages same as in T₁, with 40* wanting — Omissions 10 1^{c}–2^{d}, 17 8^{ab}, 18 6^{cd} (with T₁), 26 13^{ab} (with T₁ M₁₋₄), 15–16 (with T₁ M), 18–20 (with T₁ M₁ ₃ ₄)

G₁

Poona, B O R I Mbh Collection, No 50, palm-leaves, contains parvans 10, 11, 15, 17, 18 17 5″ × 1 2″, foll 26 (numbered 2–13 and 15–23), 6–7 lines to a page, 65–75 letters to a line — Additional passages same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting — Omissions 8 9^{a}–10^{b}, 10 14^{c}–15^{d}, 16 from मणिमिश्र (in 22^{b}) up to इरु (in 44) (missing on lost folios), 21 6^{e}–8^{b}, 24 5^{a}–8^{b}, 22^{cd}, 26 32^{cd} (with M₂)

G₂

Adyar Library, No 29, E 21, contains parvans 10, 11, 14–18, no further de-

Strī 3*

available — Additional passages same as T_1, with 54*, 64*, 75*, 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57*, 69*, 79* wanting — Omissions 11 9^{cd} (with G_3), ^{bc}, 14 5–6 , 16. 37^{d}–40^{a}, 49–50 , 17 28^{cd} , 19 1^{d}–2^{a}, 19 15^{e}–20 2^{d} , 20. 19^{ab} (with K_5 $Ñ_1$ Dn_2 G_3) , 26. 32^{ab} (with K_1 $_2$ D_2), 27 24^{ab}

G_3

Mysore, Government Oriental Library, No 2645 , palm-leaves , contains Karṇa, Śalya, Gadā, Sauptika, Aisika and Strī , $15'' \times 1\frac{1}{2}''$, 7–11 lines to a page , 55–58 letters to a line , about 250 years old — Additional passages same as T_1 with 50*, 54*, 75* and 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57* and 69* wanting — Omissions 4 12^{cd} , 11 9^{cd} (with G_2), 14 5 , 16 6^{e}–8^{b}, 49^{a}–51^{b} , 17 22^{b}–23^{e} , 18 16^{a}–17^{b} , 20 19^{ab} (with K_5 $Ñ_1$ Dn_2 G_2) , 22 14–15 , 25 23^{ab}

M_1

Cochin, Paliyam Valiyachan Family Library, No 4 , palm–leaves , contains parvans 4, 10, 11 , $14\frac{1}{2}'' \times 2''$, 19 folios, numbered 16–34 , 11 lines to a page , 60 letters to a line — Additional passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 79*, 81* — Omissions 2 23^{bc} , 5 8^{e}–10^{b} , 8 42^{a}–43^{b} , 9 20 (with $B_{1\ 3}$), 21 , 16 26^{c}–29^{b} , 18 19^{d} , 24 26^{a}–27^{b} , 26 15–16 (with T M_{2-4}), 18–20 (with T $M_{3\ 4}$), from वृषक (in 35^{c}) up to कर्णं (in 36^{a})

M_2

Travancore, Ponnokattu Mana Private Library , palm-leaves , $14'' \times 2''$, containing Śalya, Sauptika and Strī, the last being on folios 123^{b}–147 , 11 lines to a page and 50 letters to a line , date 1014 of the Kollam era = A D 1839 — Additional passages same as in M_1, with 40* additional and 53* wanting — Omissions 3 10^{ab}, 14^{b} , 8 39 , 15 10^{b}–12^{a} , 16 50^{e}–51^{d} (with M_4), 17 15–17 , 18 13^{cd} , 16^{bc} , 19 1^{d}–2^{a} (with K_0 G_2), 22 3^{a}–4^{b} (with M_4), 23 from कर्ण (in 28^{b}) up to पाण्डवान् (in 29^{b}), from त्रिभि (in 41^{a}) up to गच्छन्त्य (in 42^{a}), 25 7^{c}–8^{b} (with Ś $K_{0\ 4\ 5}$), 26 13^{ab} (with T $M_{3\ 4}$), 15–16 (with T $M_{1\ 3\ 4}$), 18–20 (with T $M_{1\ 4}$), 32^{cd} (with G_1), 27. 18^{bc}

M_3

Calicut, Padinnare Kovilam Collection , palm-leaves , containing Śalya, Sauptika and Strī parvans, Strī being on folios 167–195 , $16'' \times 1\frac{1}{3}''$, 8 lines to a page and about 56 letters to line — Additional passages same as in M_1 — Omissions 25 7^{cd} , 26. 13^{ab} (with T $M_{2\ 4}$), 15–16 (with T $M_{1\ 2\ 4}$).

M_4

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 , palm-leaves , contains Śalya, Sauptika and Strī parvans , $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$, 13 lines to a page and about 57 letters to a line — Additional passages same as in M_1 with 53^* extra — Omissions 8 26^c–27^d , 11 26^{bc} , 16 50^c–51^d (with M_3) , 17 20^d–21^e , 22 3^a–4^b (with M_3) , 24 26^d–27^a (with $Ś_2$ K_4) , 26 13^{ab} (with T $M_{2\ 3}$) , 15–16 (with T M_{1-3}) , 18–20 (with T $M_{1\ 3}$)

General Characteristics of the Recensions and Versions

The two Recensions

The MSS of the Strī parvan, as in the case of other Parvans, have been classified by the present edition into two main recensions, the Northern and the Southern, each of which has been further subdivided into different versions In the Strīparvan the distinction between the Northern and the Southern recension is very strongly marked the Southern being slightly shorter, while the Northern inserts a whole additional adhy missing from the Southern recension

(a) *Interrelations of the different Versions as indicated*

(i) *by verse-sequence, and subparvan- and chapter- division*

The sequence of verses and subparvan and chapter-division in the Strīparvan do not yield any important indications beyond confirming the secondary affinities of $Ś_1$, $Ś_2$, K_0 and K_4 by their common sequence , otherwise the MSS in each group agree and disagree in random fashion $Ś_1$, $Ś_2$, K_0, K_4, Dn_1, D_1 and D_4 insert the benedictory stanza नारायण नमस्कृत्य etc before adhyāya 9, which would mean that they regard the Viśoka as a separate parvan , and in fact, $Ś_1$, K_0, K_3, K_5, Dn_1, D_{1-3} close the Viśoka with the remark अत पर स्त्रीपर्वं भविष्यति or something else to the same effect Southern MSS give a continuous numbering of the chapters after the Viśoka, and so do $Ś_2$ $K_{1\ 2}$, while $Ñ_1$, Dn_1, $D_{5\ 6}$ start a fresh numbering Other MSS do not number the chapters at all, or do it only fitfully

Adhyāyas 14 and 15 of the constituted text form a single adhyāya in $Ś_1$, $Ś_2$, $K_{0\ 1\ 4}$, $Ñ_1$, B, Dn and $D_{1-6\ 8\ 9}$, while $K_{2\ 3\ 5}$ and S separate them G_2 combines adhyāyas 19 and 20, while $Ś_2$, K_1, $D_{2\ 5}$ combine adhyāyas 25 and 26 $Ñ_1$ combines adhy 26 and 27 into one

A divergence in the sequence of verses arises in adhy 7 14–16 The order followed in the constituted text is that of $Ñ_1$ $K_{1\ 2}$ and the MSS LD, PD, not included in the Apparatus It is substantially the same in $Ś_1$ and $Ś_2$, but the line स चैतत् is read marginally by $Ś_2$, while $Ś_1$ omits it S and $B_{3\ 4}$ invert the order of 14^{cd} and 15^{ab}, while K_{1-3}, K_5 and B_4 invert that of 16^{ab} and 16^{cd} $Ś_1$ $K_{0\ 4}$ ($Ś_2$ missing)

follow in 26 31–35 an identical sequence, different from the sequence in the other MSS, — these MSS, from other indications also, going back to a common source

(ii) by Common Insertions

From the analysis of Additional and substituted passages given below, it will be seen that, with the exception of the Benedictory stanza, 1* and the problematic 38*, T G M and Ś K $\tilde{N}_1$ B D form practically two mutually exclusive groups justifying the nomenclature of Southern and Northern Recension, in other respects D B $\tilde{N}_1$ of the Northern recension form a nondescript group, while $Ś_1$, $Ś_2$, K_0, K_4 on the one hand, and K_3, K_5, D_2, D_5, B_4 (in adhys 1–8) and G_2, G_5 (in adhys 16–27)—with certain reservations, on the other — form a distinct version of the Northern Recension, styled the Kaśmirian Version

Analysis of Additional Passages †

T G M, common passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 41*, 43*, 59*, 63*, 65*, 66*, 71*, 79*, 81*

Peculiar to T_1 20*, 40*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to T_2 20*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to G_1, 20*, 40*, 48*, 54*, 57*, 61*, 73*, 75*, — to $G_{2,5}$ 40*, 50* (G_5 only), 54*, 61*, 64* (G_2 only), 73*, 75*, 76*, and — to M_{1-4} 40*, 45*, 48*, 53*, 57*, 69*

$Ś_1$, $Ś_2$, K_0, K_4 common passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 30*, App I, 31*, 33*, 38*, 59* (absent in $Ś_2$), 61*, 73*, 75*, 76*

Peculiar to $Ś_2$ 4*–19* missing, 28*, 38* on margin, 59* om, — to K_0 6* (om), 21*m, 26*m, 29*m, — to K_4 (adhy 1–29 missing)

Additional in the group are K_3 same as $Ś_1$ including 13*, 19* plus the following 3*, 7*, 16*, 17*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 35*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71* — K_5 (1* om), (30* om), 35*, 40*, 48*, 63*, 68*, 70* — D_2 22*, 23*, 28*, 34*, 35*, 37*, (38* om), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — D_5 5*, 6*, 7*, 17*, 18*, 22*, 23*, 26*, 29*, (30* om), 35*, 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 58*, (59* om), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82*. — K_1, K_2 18*, 22*, 23*, 28*, 34*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 48*, 52* (K_2 only), 54*, 56* (K_2 only), 60*, 62* (K_2 only), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — B_4 3*, (6* om), 7*, 14*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, (30* om), 35*, 39*, 51*, 54*, 63*, 71*, 72*, 77*

---

† The following numbers included in additional passages are really substituted verses occasionally used also as additional verses 2*, 6*, 13*, 17* line 9 (for 4, 14^{ab}), 19*, 20*, 31*, 36*, 37*, 56*, 68* 69*, 81*

There is a certain grouping possible in B Ñ$_1$ as well as in D Ñ$_1$, but the grouping only shows insertions common to other groups Ñ$_1$ B Common 3*, 4*, 5* (minus B$_2$), 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 24*, 26*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59* (minus B$_3$), 63*, 73*, 75*, 76*. Peculiar to Ñ$_1$. 54*, 76* (om line 2). — B$_1$ 1*, 10*, 13*, 14*, 25*, 28*, 55*, 72* — B$_2$ 1*, 13*, 17*, 25*, 28*, 55*, 61*, 72* — B$_3$ 1*, 17*, 25*, 28*, 59* (om), 61*, 72* — B$_4$ 1*, 10*, 13*, 14*, 17*, 19*, 25*, 28*, 61*, 71*, 72*, 77* Ñ$_1$ D$_{1\,2\,4\,6\,7\,9}$ Common 1* (minus Ñ$_1$), 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17* (minus D$_9$), 21* (minus Ñ$_1$), 23* (minus Ñ$_1$), 24*, 26*, 28*, 29*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44* (minus Ñ$_1$), 46* (minus Ñ$_1$ D$_9$), 51*, 54*, 60* (minus Ñ$_1$ D$_9$), 61*, 63*, 73*, 75*, 76*

The Kaśmirian Version

Ś$_1$, Ś$_2$, K$_0$ and K$_4$ form a clearly allied group, but they do not by any means go back to a single common source There are divergences between Ś$_1$ and Ś$_2$ themselves, and K$_0$ and K$_4$ agree more with Ś$_1$ than with Ś$_2$ Of the other K MSS, styled as such, K$_1$ and K$_3$ are closely allied *inter se* and they form a group with D$_2$ and D$_5$ K$_{3\,5}$, though they bear evident traces of Kashmirian influence, they fall outside the group Ś$_{1\,2}$, K$_{0\,4}$, and belong to the other group, viz K$_{1\,3}$, D$_{2\,5}$

B$_4$ in adhys 1–8 and G$_{2\,3}$ in adhys 16–27 appear to be largely under Kashmirian influence

The group K$_{1\,3}$, D$_{2\,5}$, when it disagrees with Ś$_{1\,2}$, K$_{0\,4}$, shows affinities within itself and with K$_{3\,5}$, D$_1$, Dn$_1$ n$_2$, Ñ$_1$, and B$_4$, which can mean that K$_{1\,3\,5}$ D$_{2\,5}$, if not the other five, go back to a common origin, while these five, which are entirely free from the Kashmirian influence, are either originally of the group, or have subsequently come under its influence

Commentaries

The following commentaries are available for the Strī-parvan, Devabodha (Cd), Arjunamiśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv) The transcript of Devabodha made at the BORI from No 482/5797 of the Scindia Oriental Institute, Ujjain, was used for the present edition The original manuscript was written by Nārāyaṇabhatta Mahokṣa in Śaka 1571 For Arjunamiśra's commentary, MS No 12931, dated Śaka 1736, belonging to the Baroda Oriental Institute Library, was used Due importance has been attached to Devabodha, agreements and disagreements of the text with his readings being generally noted in the Crit App In a lesser degree it has been done for Arjunamiśra and Vādirāja also

Other Testimonia

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra is the only work of importance which has

been of use for purposes of comparison of the main incidents of the Strīparvan, and in two places for determining the text also It appears that Kṣemendra has taken liberties with the text of the Mbh. for the Strī as well as for the Sauptika (cf. Velankar Intro pp xxii–iv) The concluding verses of his Sauptika give the contents of adhy. 1 of the Viśoka, while the opening stanzas of his Strīparvan run thus

गान्धारी धृतराष्ट्रश्च राजा व्याकुलमानसौ ।
हतावथ सुतान्द्रष्टु सोत्कण्ठाविव जग्मतु ॥ २
तत्र तौ विलपन्तौ च क्षिपन्तौ च तनुं भुवि ।
भगवानथ चाभ्येत्य पाराशर्यो व्यलोकयत् ॥ ३
स दीनं पतितं भूमौ हतपुत्र नरेश्वरम् ।
विदुरेण सहोवाच कृष्णेन च कृपाकुल ॥ ४

It is a very inaccurate summary of the extant Viśoka and we cannot imagine a version of the Strī to have been before Ksemendra which differed entirely in regard to the story from the present text We can now understand why the remark of Somadeva in the Kathāsaritsāgara यथामूल तथैवाय न मनागप्यतिक्रम is thought to be levelled against Kṣemendra Kṣemendra reproduces the lamentations of the wife of Bhūriśravas as follows

चन्द्रिकाभरणे हर्म्ये त्वत्प्रेमाभरणा प्रिय ।
आलिलिङ्ग पुरा सोऽयं विलासाभरणो भुज ॥ ६२
अर्थिकल्पद्रुमे दोष्णि छिन्नेऽस्मिञ्शत्रुयोपिताम् ।
वैधव्यदीक्षागुरुता वीर यास्यति कोऽपर ॥ ६३

This shows, besides proving that Ksemendra is much inferior to the poet of the Strī, that his text had our additional verse 61* The disclosure of Kuntī about Karṇa's relationship to the Pāṇḍavas appears in its proper place in the Mañjarī

The Contents of the Strīparvan

The epic story is continued in the Strī after the horrors of the Sauptika In the first eight adhyāyas we have the lamentation of Dhrtarāṣṭra followed by the upbraidings (rather than consolations) of Sañjaya, and then comes the philosophical discourse from Vidura This discourse having failed to bring solace to Dhrtarāṣṭra, Kṛṣṇa Dvaipāyana consoles him by assuring him that the destruction of his sons was according to the working of destiny, this being the purport of a conversation between the Earth and Indra at which he was present, and that Nārada had already predicted it The advice of Vidura deals with the following main topics (a) death is inevitable, (b) Duryodhana and his partisans have all gone to heaven, (c) the mutations of life leave wise men unaffected, (d) grief must be overcome by a positive effort and not by brooding on it, (e) indifference to pain and pleasure is the way to release, (f) the

soul is immortal, while the body changes (g) Karman is responsible for the different conditions of life, and destruction inevitably attends bodies, which are like so many pots in the making, in all stages of existence, this being the law to which all created things are subject, (h) life is full of sorrow at birth, in mid-life, and at death, and a man ignoring this is swayed by passions, while the path of righteousness is the only way to release, (i) man's life is compared to a wood infested by an elephant (year or time), with a well covered over by a creeper (hope of life) and infested by bees (desires), rats (days and nights), a snake (death), wild animals (diseases), and a fierce woman (old-age), (j) the body is conceived as a chariot, the soul as a charioteer, the senses as the horses, and action and intelligence as the reins, self control is, therefore, the only way of life, (k) character based on universal love is all-important self-control, self-sacrifice and self-awareness being the steeds of Brahman

In the next sub-parvan, Dhṛtarāṣṭra together with Gāndhārī, Kuntī and other ladies, visit the battle-field There the party meets the three criminals of the Sauptika, Kṛpa, Aśvatthāman and Kṛtavarman, who are running away to avoid the anger of the Pāṇḍavas Yudhiṣṭhira goes to see Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī there As the brothers bow before Dhṛtarāṣṭra and are being embraced in turn by him, Kṛṣṇa substitutes an iron image for the real Bhīma, and Dhṛtarāṣṭra, having crushed it, grieves over the fancied death of Bhīma and—his anger having disappeared—he embraces the Pāṇḍavas with affection Gāndhārī also wishes to curse the Pāṇḍavas, but her wrath is averted by the timely arrival of Vyāsa She blames Bhīma for his foul play against Duryodhana, which Bhīma admits Bhīma denies having drunk Duḥśāsana's blood, his lip having only touched it in fulfilment of his vow Gāndhārī's angry glance causes Yudhiṣṭhira's nails to be deformed, but now her anger is gone and she meets them all with affection Next follows a description of the gruesome scene of the battle-field as Gāndhārī sees it with a superhuman eye She addresses her observations to Kṛṣṇa and describes each warrior on the battle-field mourned by his wife She holds Kṛṣṇa responsible for the man-slaughter and curses him Kṛṣṇa smilingly accepts the curse, but casts the responsibility of the slaughter on her In reply to a question of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira gives a computation of the dead and mentions the heavens as being reserved for them At Dhṛtarāṣṭra's instance, Yudhiṣṭhira gives orders for the funeral of all the dead bodies Dhṛtarāṣṭra and others then proceed to the Ganges to offer funeral libations to the dead and Yudhiṣṭhira also offers libations to Karṇa, now disclosed by Kuntī as his brother.

The Parvasamgraha and the Strīparvan

In the Parvasamgraha, the following two lines give the names of the sub-parvans following the Aiṣīka and preceding the Ābhiṣecanika

जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च तत परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेय कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191–195) we have the following verses

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहु स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुण स्मृत ।
क्रोधावेश प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिन ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रत ॥ १९३
एतदेकादश प्रोक्त पर्वातिकरुण महत् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्नुदाहृता ॥ १९४
श्लोका सप्तशत चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
सख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

$K_{3\ 4,\ 6}$ V_1 B and D_{1-13} insert 4 verses (160*) alluding to (i) Dhrtarāṣṭra crushing the iron image of Bhīma (referred to in 191^{cd}), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhrtarāṣṭra and (iii) the visit of Dhrtarāṣṭra together with the ladies to the battle-field Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Krṣṇa (Dvaipayana?) It has, however, been already referred to in 191^{ef} The speech of Krṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया The other variants do not introduce any important modifications of the contents The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz verses 187^{cd} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan They run as follows

तोयकर्मणि सर्वेषा राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।

Practically the same MSS as insert the supplementary stanzas (viz $K_{3\ 4}$ V_1 B D with the addition of M_{1-4} and T_1 and G_1) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karna as her son is placed in the Strī, but there are numerous MSS against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text Now we have to face a double problem There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy 1, st 102ff, adhy. 2, st 34–71, and *ibid*, st 72–234) Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh with the Harivamśa and the Bhaviṣyat? Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh, but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh preserved in them, which exists side by side with the developed text In that case it would be wrong to reject the verses forming App I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh textual tradition Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Visoka as a sub-parvan, and in spite of the contents of the Parvasamgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS, would presuppose the prior existence of adhy 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhys 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramaṇī adhy does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka, but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasamgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents. There was evidently a feeling that the author of the Parvasamgraha had done his work very negligently In fact his summary of Books IX–XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*–113*, 116*, 119*, 122*–125*, 128*, 130*–134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*–168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasamgraha Its summary of the Sauptika (cf Velankar, Intro., page xxxi) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory. The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all. No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasamgraha about any incident in the Mbh

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka. The situation of Dhrtarāstra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh were not likely to throw away Splendid use has been made of the scene of the battle-field It presumably belongs to the original conception of the Mbh and not to its later development, which may not be affirmed of adhy 8 or 11, 16 or 26, 18–23,

The next question is should the Parvasamgraha enumeration be binding on us in view of the consensus of MS authority in favour of only two sub-parvans, viz the Viśoka (adhyāyas 1-8) and the Strī (adhys 9-27), and not three At least so far as the sub-parvan of the Parvasamgraha is concerned, the enumeration is as late as the author of the Parvasamgraha himself, and it would appear that if the MSS have all agreed to differ from it, it need not be adhered to It is, however, quite possible that the Parvasamgraha enumeration may substantially represent an earlier division, and, in that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirly out of place ? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty We have a Sanskrit stage tradition that when a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, as tears were regarded as an impurity Udakadāna or jalapradāna perhaps was an idiomatic expression for consolation of grief, but when it fell out of use the term Viśoka was substituted As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarman* 27 22^{d}, and the verb kr and not dā is used for denoting performance of funeral rites in 27. 3^{cd}, 4^{a}, 11^{a}, 21^{d} It is only the author of the Parvasamgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf I 2 187^{cd}) If the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys 25-27 could very well form the *Śrāddha* sub parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becomes perfectly in order.

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S. N. Tadpatrikar, to the late Shri M V Vaidya, and to Shri N. M Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them

V. G PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed.	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1 1–6^{abcd}	1. 1–6	1–6	1 1–6
1 6^{ef}–7^{ab}	1 7	7	1. 7
1. 7^{c}–8^{b}	1 8^{abcd}	8	1. 7½–8½^{ab}
1 8^{c}	1 8^{e}	9^{a}	1 8½^{c}
1 8^{d}	1 8^{f}	9^{b}	—
2* (subst 8^{d})	—	—	1 8½^{d}, 9
1 9–16^{cd}	1 9–16	10–17	1. 10–17
1 16^{ef}	1 17^{ab}	18^{ab}	1 17½
1 17–19^{cd}	1 17^{cd}–20^{ab}	18^{cd}–21^{ab}	1. 18½–20½
1 19^{ef}	1 20^{cd}	21^{cd}	1 21
1 20–22^{cd}	1 21–23	22–24	1 22–24
1 22^{ef}	1 24^{ab}	25^{ab}	1. 25^{ab}
1 23^{abcd}	1. 24^{cd}–25^{ab}	25^{cd}–26^{ab}	1 25^{cd}–26^{ab}
1 23^{ef}	1. 25^{cd}	26^{cd}	1 26^{cd}
3*	1 26	27	1 27
1 24^{abcd}	1 27	28	1 28
1 24^{ef}	1. 28^{ab}	29^{ab}	1 28½
1. 25^{ab}	1. 28^{cd}	29^{cd}	1 29½^{ab}
4*	1 29–30^{ab}	30–31^{ab}	1 29½^{cd}–30½
1 25^{cd}	1 30^{cd}	31^{cd}	1 31
—	1 30^{ef} = 33^{ab}	—	—
5*	1 31–32	32–33	—
1 26^{ab}	1 33^{ab}	34^{ab}	1 31½
1 26^{cd}–29^{ab}	1. 33^{cd}–36^{ab}	34^{cd}–37^{ab}	1. 32½–34½
1. 29^{cd}	1. 36^{cd}	37^{cd}	1 35
1 30–36	1. 37–43	38–44	1 36–42
—	—	—	1 42½ = 6*
1 37	1 44	45	1. 43½
2 1–2^{ab}	2 1–2^{ab}	46–47^{ab}	2 1–2^{ab}
2 2^{cd}	—	—	—
6* (for 2^{cd})	2 2^{cd}	47^{cd}	2. 2^{cd}
2 3–5	2 3–5	48–50	2 3–5
7*, 1–4	2 6–7	51–52	2. 6–7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
7*, 5	2 8^{ab}	53^{ab}	2 $7\frac{1}{2}$
7*, 6	2 8^{cd}	53^{cd}	—
7*, 7–10	2 9–10	54–55	2 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
2 6–11	2 11–16	56–61	2 $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
8*	2 17–20	62–65	2 $16\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
2 12–14	2 21–23	66–68	2 $20\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
9*	2 24	69	2 $23\frac{1}{2}$
2 15–17^{ab}	2 25–27	70–72	2 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
2. 17^{cd}	2 28^{ab}	73^{ab}	2. 27
2 18^{ab}	2 28^{cd}	73^{cd}	2 28^{ab}
10*	—	—	2 28^{cd}
2 18^{cd}	2 29^{ab}	74^{ab}	2 29^{ab}
2 19	2 29^{cd}–30^{ab}	74^{cd}–75^{ab}	2 29^{cd}, $29\frac{1}{2}$
2 20	2 30^{cdef}	75^{cd}–76^{ab}	2 $30\frac{1}{2}$
2 21–23	2 31–33	76^{cd}–79^{ab}	2 $31\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
11*	2 34–37	79^{cd}–83^{ab}	—
3 1–4	3 1–4	84–87	3 1–4
12*	3 5–7	88–90	—
3, 5–8	3 8–11	91–94	3 5–8
3 9^{ab}	3 12^{ab}	95^{ab}	—
3 9^{cd}–11^{ab}	3 12^{cd}–14^{ab}	95^{cd}–97^{ab}	3 9–10
3 11^{cd}	3 14^{cd}	97^{cd}	3 $10\frac{1}{2}$
3 12–16	3 15–19	98–102	3 $11\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
13* (subst 16^{cd})	—	—	—
3 17	3 20	103	3 $16\frac{1}{2}$
4 1–2	4 1–2	104–105	4 1–2
14*	—	—	—
4 3–8^{cd}	4 3–8	106–111	4 3–8
4 8^{ef}	4 9^{ab}	112^{ab}	4 9^{ab}
15*	4 9^{cd}	112^{cd}	—
16*	4 10^{ab}	113^{ab}	4 11
4. 9	4 10^{cd}–11^{ab}	113^{cd}–114^{ab}	4 9^{cd}, $9\frac{1}{2}$
4 10	4 11^{cdef}	114^{cd}–115^{ab}	4 $10\frac{1}{2}$
4 11–13	4 12–14	115^{cd}–118^{ab}	4 12–14
17*, 1–2	4 15	118^{cd}–119^{ab}	4 15
17*, 3	4. 16^{ab}	119^{cd}	4 $15\frac{1}{2}$
17*, 4–7	4. 16^{cd}–18^{ab}	120–121	4 $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
17*, 8	4 18^{cd}	122^{ab}	4 18

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
17*, 9	4 19^{ab}	122^{cd}	4 19^{ab}
4 14^{ab}	4 19^{cd}	—	—
4 14^{cd}–15	4 19^{ef}–20	123–124	4 19^{cd}–20
5 1–4^{ab}	5 1–4^{ab}	125–128^{ab}	5 1–4^{ab}
18*	5 4^{cd}	—	—
5 4^{cd}–5	5 5–6^{ab}	128^{cd}–129	5 4^{cd}–5
19*	—	—	—
5 6–12	5 6^{cd}–13^{ab}	130–136	5 6–12
5 13^{ab}	5 13^{cd}	137^{ab}	—
20*	—	—	5 13^{ab}
21*	5 14^{ab}	137^{cd}	—
5 13^{cd}–15^{cd}	5 14^{cd}–16	138^{ab}–140^{ab}	5 13^{cd}–15
5 15^{ef}	5 17^{ab}	140^{cd}	5 15½
5 16–17^{cd}	5 17^{cd}–19^{ab}	141–142	5. 16½–17½
5 17^{ef}–22^{ab}	5 19^{cd}–24^{ab}	143–147^{cd}	5 18½–22½
5 22^{cd}	5 24^{cd}	148^{ab}	5 23
6 1–5	6 1–5	149–153	6 1–5
6 6^{ab}	6 6^{ab}	154^{ab}	6 5½
6 6^{cdef}	6 6^{cd}–7^{ab}	154^{cd}–155^{ab}	6 6½
6. 7^{ab}	6 7^{cd}	155^{cd}	6 7
6 7^{cdef}	6 8	156	6 8
6 8–9^{cd}	6 9–10	157–158	6 9–10
6. 9^{ef}	6 11^{ab}	159^{ab}	6 10½
6 10^{abcd}	6 11^{cd}–12^{ab}	159^{cd}–160^{ab}	6 11½
6. 10^{ef}	6 12^{cd}	160^{cd}	6 12
6 11–12	6 13–14	161–162	6 13–14
22*	—	—	—
7 1–4	7. 1–4	163–166	7 1–4
7 5^{ab}	7 5^{ab}	167^{ab}	7 4½
7 5^{cd}–6^{ab}	7 5^{cd}–6^{ab}	167^{cd}–168^{ab}	7 5½
7 6^{cd}	7 6^{cd}	168^{cd}	7 6
7 7–11	7 7–11	169–173	7 7–11
7. 12^{ab}	7 12^{ab}	174^{ab}	7. 11½
7 12^{cd}	7 12^{cd}	174^{cd}	7 12
7 13–14^{ab}	7. 13–14^{ab}	175–176^{ab}	7 13–14^{ab}
7 14^{cd}	7. 14^{cd}	176^{cd}	7 15^{ab}
23*	7 16–18	178–180	—
7. 15^{ab}	7. 15^{ab}	177^{ab}	7. 14^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
—	7. 15^{cd} = 14^{cd}	177^{cd} = 176^{cd}	—
7 15^{cd}–16^{ab}	7. 19	181	7. 15^{cd}–16^{ab}
7. 16^{cd}	7. 20^{cd}	182^{ab}	7 16^{cd}
7 17^{ab}	7 20^{ab}	182^{cd}	7. 17^{ab}
7. 17^{cd}	7. 20^{ef}	183^{ab}	7 17^{cd}
24*	7. 21	183^{cd}–184^{ab}	7 18
7. 18	7 22	184^{cd}–185^{ab}	7. 19
25*	—	—	—
7. 19–20	7. 23–24	185^{cd}–187^{ab}	7. 20–21
26*, 1–6	7. 25–27	187^{cd}–190^{ab}	7. 22–24
26*, 7	7. 28^{ab}	190^{cd}	7. $24\frac{1}{2}$
26*, 8	7. 28^{cd}	191^{ab}	7. $25\frac{1}{2}^{ab}$
26*, 9	7. 29^{ab}	191^{cd}	—
26*, 10	7 29^{cd}	192^{ab}	7 $25\frac{1}{2}^{cd}$
27*	—	—	7. $26\frac{1}{2}$
8 1–2	8 1–2	193–194	8. 1–2
8. 3^{ab}	8 3^{ab}	195^{ab}	8. $2\frac{1}{2}$
8. 3^{cd}–4^{ab}	8 3^{cd}–4^{ab}	195^{cd}–196^{ab}	8 $3\frac{1}{2}$
8 4^{cd}	8 4^{cd}	196^{cd}	8 4
5 5–9^{ab}	8. 5–9^{ab}	197–201^{ab}	8. 5–9^{ab}
28*	8. 9^{cd}	201^{cd}	—
8 9^{cd}–10^{ab}	8 10	202	8. 9^{cd}–10^{ab}
8 10^{cdef}	8. 11	203	8 10^{cd}, $10\frac{1}{2}$
8 11	8. 12	204	8. $11\frac{1}{2}$
8 12^{ab}	8 13^{ab}	205^{ab}	8 12
8 12^{cd}–13^{ab}	8 13^{cd}–14^{ab}	205^{cd}–206^{ab}	8 13
8. 13^{cd}	8 14^{cd}	206^{cd}	8. $13\frac{1}{2}$
8 14–20^{cd}	8. 15–21	207–213	8 $14\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
8 20^{ef}	8. 22^{ab}	214^{ab}	8 21
8. 21	8 22^{cd}–23^{ab}	214^{cd}–215^{ab}	8 22
8 22^{ab}	8 23^{cd}	215^{cd}	8 $22\frac{1}{2}$
8. 22^{cdef}	8. 24	216	8. $23\frac{1}{2}$
8. 23	8 25	217	8. $24\frac{1}{2}$
8. 24^{abcd}	8 26	218	8 25
8. 24^{ef}	8 27^{ab}	219^{ab}	8. $25\frac{1}{2}$
8 25–29^{cd}	8 27^{cd}–32^{ab}	219^{cd}–224^{ab}	8 $26\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
29*	8. 32^{cd}–34^{ab}	224^{cd}–226^{ab}	—
8, 29^{ef}	8. 34^{cd}	226^{cd}	8. 31

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
8 30–48	8 35–53	227–245	8 32–50
30*	—	—	—
9 1	9 1	246	9 1
App, 1	9 2–23	247–268	—
9 2	—	—	9. 2
31* (subst 2)	10 1	269	—
9 3–21	10 2–20	270–288	9 3–21
10 1–7	11 1–7	289–295	10 1–7
32*	—	—	10 $7\frac{1}{2}$
10 8–23	11. 8–23	296–311	10 $8\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
33*	11 24	312	—
11 1–15^{ab}	12. 1–15^{ab}	313–327^{ab}	11 1–15^{ab}
34*	—	—	—
11 15^{cd}–30	12 15^{cd}–30	327^{cd}–342	11 15^{cd}–30
12 1–3^{a}	13 1–3^{a}	343–345^{a}	12 1–3^{a}
35*	13. 3^{b}–5^{a}	345^{b}–347^{a}	12. 3^{b}–5^{a}
12. 3^{bcd}	13 5^{bcd}	347^{bcd}	12 5^{bcd}
12. 4–15	13. 6–17	348–359	12 6–17
13 1–9	14 1–9	360–368	13 1–9
13. 10^{ab}	14. 10^{ab}	369^{ab}	—
36* (subst 10^{ab})	—	—	13 10^{ab}
13. 10^{cd}	14. 10^{cd}	369^{cd}	13. 10^{cd}
37*	—	—	—
38*	14. 11	370	13 11
39*	14. 12	371	13. 12
13. 11–19	14 13–21	372–380	13 13–21
14 1–3	15. 1–3	381–383	14. 1–3
40*	15. 4	385	14 4
14. 4^{ab}	15. 5^{ab}	384^{ab}	15. 5^{ab}
14. 4^{cd}	15. 5^{cd}	384^{cd}	14. $5\frac{1}{2}$
—	—	—	14. 5^{cd}
14. 5–14	15. 6–15	386–395	14. $6\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
14. 15	15. 16	396	14 $17\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{ab}$
41*	—	—	14 $18\frac{1}{2}^{cd}$
14 16	15 17	397	14 $16\frac{1}{2}$
42*	—	—	—
43*	—	—	14 $17\frac{1}{2}^{ab}$
14. 17–18	15. 18–19	398–399	14. $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom. Ed.	Cal Ed	Madras Ed
14 19^{ab}	15. 20^{ab}	400^{ab}	14 $21\frac{1}{2}^{cd}$
14 19^{cd}	15 20^{cd}	400^{cd}	14 $21\frac{1}{2}^{ab}$
44*	15 20^{ef}	401^{ab}	—
14 20-22	15 21-23	402-404	14 $22\frac{1}{2}$-$24\frac{1}{2}$
15 1-6^{cd}	15 24-29	405-410	15 1-6
15 6^{ef}	15 30^{ab}	411^{ab}	15 7^{ab}
15. 7^{ab}	15. 30^{cd}	411^{cd}	15 7^{cd}
15 7^{cd}	15 31^{ab}	412^{ab}	15. $7\frac{1}{2}$
15 8-12^{cd}	15. 31^{cd}-36^{ab}	412^{cd}-417^{ab}	15 $8\frac{1}{2}$-$12\frac{1}{2}$
15 12^{ef}	15 36^{cd}	417^{cd}	15 13
15 13^{abcd}	15 37	418	15 14
15 13^{ef}	15 38^{ab}	419^{ab}	15 $14\frac{1}{2}$
15 14-15	15 38^{cd}-40^{ab}	419^{cd}-421^{ab}	15 $15\frac{1}{2}$-$16\frac{1}{2}$
15 16^{ab}	15 40^{cd}	421^{cd}	15 17
15 16^{cd}-17^{ab}	15 41	422	15. 18
15. 17^{cd}	15. 42^{ab}	423^{ab}	15. $18\frac{1}{2}$
15 18-20	15 42^{cd}-44^{ef}	423^{cd}-426^{ab}	15 $19\frac{1}{2}$-$21\frac{1}{2}$
16 1-25^{ab}	16 1-25^{ab}	427-451^{ab}	16 1-25^{ab}
45*	—	—	16. 25^{cd}
16 25^{cd}	16. 25^{cd}	451^{cd}	16. $25\frac{1}{2}$
16 26 45	16. 26-45	452-471	16. $26\frac{1}{2}$-$45\frac{1}{2}$
46*, 1-2	16. 46	—	—
46*, 3-4	—	—	—
16. 46-50	16 47-51	472-476	16. $46\frac{1}{2}$-$50\frac{1}{2}$
16. 51^{ab}	16 52^{ab}	477^{ab}	—
16 51^{cd}	16 52^{cd}	477^{cd}	16 51
16 52-55	16 53-56	478-481	16 52-55
47*	16. 57^{ab}	—	—
16 56-58	16 57^{cd}-60^{ab}	482-484	16. 56-58
16. 59^{abe}	16. 60^{cd}-61^{a}	485^{abe}	16. 59^{abe}
48*	16 61^{de}	—	16 60^{be}
49*	—	—	—
16 59^{d}	16 61^{b}	485^{d}	16 59^{d}
16 59^{c}	16 61^{c}	486^{a}	16 60^{a}
16 59^{f}	16 61^{f}	486^{b}	16 60^{d}
17 1-2	17 1-2	487-488	17 1-2
17 3^{ab}	17. 3^{ab}	489^{ab}	17 $2\frac{1}{2}$
17 3^{cd}	17. 3^{cd}	489^{cd}	17. 3

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
17 4^{abcd}	17 4	490	17 4
17 4^{ef}	17 5^{ab}	491^{ab}	17 4½
17 5^{abcd}	17 5^{cd}–6^{ab}	491^{cd}–492^{ab}	17. 5½
17 5^{ef}	17 6^{cd}	492^{cd}	17 6
17 6^{ab}	17 7^{ab}	493^{ab}	17 7^{ab}
50*	—	—	—
17 6^{cd}–7	17 7^{cd}–8	493^{cd}–494	17 7^{cd}–8
17. 8	17 9	495	17 8½, 9
17 9–11	17 10–12	496–498	17 10–12
51*	17 13	499	17 13
17 12–30	17 14–32	500–518	17 14–32
18 1–19	18 1–19	519–537	18 1–19
18 20^{ab}	18 20^{ab}	538^{ab}	—
18 20^{cd}	18 20^{cd}	538^{cd}	18 19½
18 21	18 21	539	18 20½
18 22^{ab}	18 22^{ab}	540^{ab}	18 21
18 22^{cd}	18 22^{cd}	540^{cd}	18 21½
18 23^{ab}	18 23^{ab}	541^{ab}	18 22
18 23^{cd}–26^{ab}	18 23^{cd}–26^{ab}	541^{cd}–544^{ab}	18 23–25
18 26^{cd}	18 26^{cd}	544^{cd}	18 25½
18 27	18 27	545	18 26½
52*	—	—	—
18 28	18 28	546	18 27½
19 1–8	19 1–8	547–554	19 1–8
19 9^{ab}	19 9^{ab}	555^{ab}	19 8½
53*	—	—	—
19. 9^{cd}–10^{ab}	19 9^{cd}–10^{ab}	555^{cd}–556^{ab}	19. 9½
19. 10^{cd}	19. 10^{cd}	556^{cd}	19. 10
19. 11–21	19. 11–21	557–567	19. 11–21
20 1–6	20 1–6	568–573	20 1–6
20. 7	20 7	574	20 6½, 7
20 8	20 8	575	20 8
20 9^{ab}	20 9^{ab}	576^{ab}	20 8½
20 9^{cd}–10^{ab}	20 9^{cd}–10^{ab}	576^{cd}–577^{ab}	20 9½
20 10^{cd}	20 10^{cd}	577^{cd}	20 10
20 11–13	20 11–13	578–580	20 11–13
54*, L 1	20 14^{ab} = 15^{ab}	581^{ab} = 582^{ab}	20 14^{ab}
54*, L 2	20. 14^{cd}	581^{cd}	20. 14^{cd}
Stri 5*			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 14–15^{abcde}	20. 15^{cd}–17^{abe}	582^{cd}–584^{abe}	20. 15–17^{a}
55*	—	—	—
20. 15^{f}	20. 17^{d}	584^{d}	20. 17^{b}
20. 16–18^{cd}	20. 18–20	585–587	20. 17^{cd}–20^{ab}
20. 18^{ef}	20. 21^{ab}	588^{ab}	20. 20^{cd}
20. 19–22	20. 21^{cd}–25^{ab}	588^{cd}–592^{ab}	20. 21–24
20. 23–26	20. 25^{cd}–29^{ab}	592^{cd}–596^{ab}	20. 24½–27½
56*	—	—	—
20. 27–32^{cd}	20. 29^{cd}–35^{ab}	596^{cd}–602^{ab}	20. 28½–33½
57*	—	—	20. 34½^{ab}
20. 32^{ef}	20. 35^{cd}	602^{cd}	20. 34½^{cd}
21. 1–14	21. 1–14	603–616	21. 1–14
22. 1–11^{ab}	22. 1–11^{ab}	617–627^{ab}	22. 1–11^{ab}
58*	—	—	—
22. 11^{cd}–12	22. 11^{cd}–12	627^{cd}–628	22. 11^{cd}–12
22. 13^{ab}	22. 13^{ab}	629^{cd}	22. 13^{ab}
22. 13^{cd}	22. 13^{cd}	629^{ab}	22. 13^{cd}
22. 14–18	22. 14–18	630–634	22. 14–18
23. 1–2	23. 1–2	635–636	23. 1–2
59*	—	—	23. 3
23. 3–26	23. 3–26	637–660	23. 4–27
23. 27^{ab}	23. 27^{ab}	661^{ab}	23. 27½
—	—	—	23. 28½, 29½^{ab}
23. 27^{cd}	23. 27^{cd}	661^{cd}	23. 29½^{cd}
23. 28–39	23. 28–39	662–673	23. 30½–41½
23. 40^{ab}	23. 40^{ab}	674^{ab}	23. 42
23. 40^{cd}–42^{ab}	23. 40^{cd}–42^{ab}	674^{cd}–676^{ab}	23. 43–44
23. 42^{cd}	23. 42^{cd}	676^{cd}	23. 44½
24. 1–4	24. 1–4	677–680	24. 1–4
24. 5–10	24. 5–10	681–686	Not numbered
24. 11–15^{ab}	24. 11–15^{ab}	687–691^{ab}	24. 5–9^{ab}
60*	24. 15^{cd}–16^{ab}	—	—
24. 15^{cd}	24. 16^{cd}	691^{cd}	24. 9^{cd}
24. 16	24. 17	692	24. 10
24. 17	24. 19	693	24. 11
61*	24. 18	694	24. 12
24. 18–28	24. 20–30	695–705	24. 13–23
62*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25 1–13^{ab}	25 1–13^{ab}	706–718^{ab}	25 1–13^{ab}
63*	25 13^{cd}–15^{ab}	718^{cd}–720^{ab}	25 13^{cd}–15^{ab}
25 13^{cd}–19^{ab}	25 15^{cd}–21^{ab}	720^{cd}–726^{ab}	25 15^{cd}–21^{ab}
64*	—	—	—
25 19^{cd}–29^{cd}	25 21^{cd}–31	726^{cd}–736	25 21^{cd}–31
25. 29^{ef}–30^{cd}	25. 32^{ab}–33^{ab}	737–738^{ab}	25 32–33^{ab}
25 30^{ef}	25 33^{cd}	738^{cd}	25 33^{cd}
65*	—	—	25. 34^{ab}
25 31^{ab}	25 34^{ab}	739^{ab}	25 34^{cd}
25 31^{cd}	25 34^{cd}	739^{cd}	25 34$\frac{1}{2}$
25 32–36	25 35–39	740–744	25 35$\frac{1}{2}$–39$\frac{1}{2}$
25 37^{ab}	25 40^{ab}	745^{ab}	25 40
25. 37^{cd}–38^{ab}	25 40^{cd}–41^{ab}	745^{cd}–746^{ab}	25 41
25 38^{cd}	25 41^{cd}	746^{cd}	25 41$\frac{1}{2}$
25. 39–41^{cd}	25 42–44	747–749	25 42$\frac{1}{2}$–44$\frac{1}{2}$
66*	25 45^{ab}	—	25 45$\frac{1}{2}^{ab}$
25. 41^{ef}	25. 45^{cd}	750^{ab}	25 45$\frac{1}{2}^{cd}$
25. 42	25 46	750^{cd}–751^{ab}	25. 46$\frac{1}{2}$
25 43	25. 47	752	25 47$\frac{1}{2}$
25. 44^{ab}	25 49^{ab}	753^{ab}	25 48$\frac{1}{2}^{ab}$
25 44^{cd}	25 48^{ab}	753^{cd}	25 48$\frac{1}{2}^{cd}$
67*	25. 48^{cd}	—	—
25 45	25 49^{cd}–50^{ab}	754	25 49$\frac{1}{2}$
25 46	25 50^{cdef}	755	25. 50$\frac{1}{2}$
26. 1–11^{ab}	26 1–11^{ab}	756–766^{ab}	26 1–11^{ab}
68*	—	—	—
26 11^{cd}–14	26 11^{cd}–14	766^{cd}–769	26 11^{cd}–14
69*	—	—	26 17^{ab}
26 15–16	26. 15–16	770–771	26 15–16
26 17^{ab}	26 17^{ab}	772^{ab}	26 17^{cd}
26 17^{cd}	26 17^{cd}	772^{cd}	26 17$\frac{1}{2}$
26 18–19	26 18–19	773–774	26 18$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
26 20–38^{ab}	26 20–38^{ab}	775–793^{ab}	26 20$\frac{1}{2}$–38$\frac{1}{2}^{ab}$
70*	—	—	—
26 38^{cd}–41	26 38^{cd}–41	793^{cd}–796	26 38$\frac{1}{2}^{cd}$–41$\frac{1}{2}$
26 42^{ab}	26 42^{ab}	797^{ab}	26 42
26 42^{cd}–43^{ab}	26 42^{cd}–43^{ab}	797^{cd}–798^{ab}	26 43
26 43^{cd}	26 43^{cd}	798^{cd}	26 43$\frac{1}{2}$

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
26 44	26 44	799	26 $44\frac{1}{2}$
27 1–2	27 1–2^{ab}	800–801^{ab}	27 1–2^{ab}
71*	—	—	27 2^{cd}
27 2^{cd}–3^{ab}	27. 2^{cd}–3^{ab}	801^{cd}–802^{ab}	27. 3
27 3^{cd}	27 3^{cd}	802^{cd}	27 $3\frac{1}{2}$
27 3^{ef}	27 4^{ab}	803^{ab}	27 4
27 4–9	27 4^{cd}–10^{ab}	803^{cd}–809^{ab}	27 5–10
72*	—	—	—
27 10^{ab}	27. 10^{cd}	809^{cd}	27. 11^{ab}
73*	27 11^{ab}	810^{ab}	27 11^{cd}
27 10^{cd}–11^{ab}	27 11^{cd}–12^{ab}	810^{cd}–811^{ab}	27 12
27 11^{cdef}	27 12^{cd}–13^{ab}	811^{cd}–812^{ab}	27 13
74*	—	—	—
27. 12–13	27 13^{cd}–15^{ab}	812^{cd}–814^{ab}	27 14–15
75*	27 15^{cd}–16^{ab}	814^{cd}–815^{ab}	27 16
27. 14	27 16^{cd}–17^{ab}	815^{cd}–816^{ab}	27. $16\frac{1}{2}$, $17\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	27 $17\frac{1}{2}^{cd}$
27 15^{abcd}	27 17^{cd}–18^{ab}	816^{cd}–817^{ab}	27 $18\frac{1}{2}$
—	—	—	27. $19\frac{1}{2}$
27 15^{ef}	27 18^{cd}	817^{cd}	27. $20\frac{1}{2}^{ab}$
76*	27 19	818	27. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$
27 16^{ab}	27 20^{ab}	819^{ab}	27 $21\frac{1}{2}^{cd}$
27 16^{cde}	27 20^{cd}–21^{ab}	819^{cd}–820^{ab}	27 $22\frac{1}{2}$
27. 17–18	27. 21^{cd}–23^{ab}	820^{cd}–822^{ab}	27 $23\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
27 19^{ab}	27. 23^{cd}	822^{cd}	27. 25
27. 19^{cd}	27 24^{ab}	823^{ab}	27. 26^{ab}
77*	—	—	—
27. 20^{ab}	27. 24^{cd}	823^{cd}	27. 26^{cd}
27 20^{cd}	27. 25^{ab}	824^{ab}	27 $26\frac{1}{2}$
27 21–24^{ab}	27 25^{cd}–28	824^{cd}–827	27 $27\frac{1}{2}$—$30\frac{1}{2}^{ab}$
78*	—	—	—
79*	—	—	26 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
80*	27 29–30^{ab}	—	—
27 24^{cd}	27 30^{cd}	828	—
81*	—	—	27 $31\frac{1}{2}^{cd}$
82*	27 30^{ef}	—	—
83*	—	—	—

॥ स्त्रीपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाप्राज्ञः संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ C 11 5 B 11 1 5 K 11 1 5

☞ K_4 D_8 commence with 11 9 1

The introductory *mantra*

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except $K_{2.6}$ $\tilde{N}_1$, K_4 D_8 missing) Ś $K_{0.3}$ Dn_1 $D_{2.9}$ read व्यास (for चैव) in the *second* line

Before the introductory *mantra*, $Ś_1$ ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अत पर विशोकपर्व, $Ś_1$ ॐ नम सकलसुखदात्रे सर्वविघ्नहन्त्रे श्रीविष्णवे नम, K_0 श्रीगणेशाय नम । नमो भगवते वासुदेवाय । नम ॐ; K_1 ॐ नम श्री भगवते परमात्मने श्रीपुरुषोत्तमाय नम; K_3 Dn_2 $D_{4-7.9}$ श्रीगणेशाय नम, Dn_1 श्रीगणेशांबिकाभ्यां नम, D_2 श्रीगणपतये नम, D_3 श्रीवेदव्यासाय नम

Of the MSS which omit the *mantra*, K_6 begins with ॐ नम सरस्वत्यै, $\tilde{N}_1$ नमो नारायणाय, T_1 श्री गुरुभ्यो नम श्रीवेदव्यासाय नम । हरि ॐ, G_1 (marg) स्त्रीपर्व हरि ॐ, G_3 (marg) स्त्रीपर्व, M_1 श्रीगणपतये नम, M_2 हरि, M_3 हरि श्रीगणपतये नम (marg) पटिम्भारे कोविलकंचक स्त्रीपर्व (910), M_4 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम । निर्विघ्नमस्तु । ॐ

It should be understood that the words उवाच, ऊचु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचु, are generally omitted in Ś and in S Others have these promiscuously Similarly, speakers' names are often abridged, for instance, वैश for वैशंपायन These vagaries of MSS are ignored in the Critical Apparatus

1 D_2 M_1 संजय (for जनमेजय) B_{1-3} repeat 1^{ab} after 5^{ab} —^{a}) B_{1-3} (second time) राजन् (for चैव) K_2 हत दुर्योधन चैव —^{b}) K_2 हत सैन्य च, $K_{3.4}$ T_2 G_1 हतसैन्ये च, $\tilde{N}_1$ हते सैन्येषु — K_6 om 1^{c}–2^{d} —^{c}) K_2 महाप्राज्ञ, K_3 B Dn_2 $D_{1-3.6}$ T_3 G $M_{1.3}$ °राज, D_9 M_2 °राजा (for °राज) —^{d}) $Ś_1$ K_0 तत (for श्रुत्वा)

2 $Ś_1$ K_6 om 2 (for K_6, of v l. 1) K_0 reads 2 (mostly damaged) on the marg —^{a}) Dn_1 कैरवो —^{c}) K_2 कृप, $D_{6.7}$ कृष्ण (for कृप) —^{d}) $K_{1.3}$ Dn_1 $D_{2.4-7}$ $G_{1.3}$ M_{1-3} किमकुर्वत, K_2 °कुर्वत

3 ^{a}) T_1 $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ अश्वत्थाम्ना, T_2 G_1 °स्थामा. K_2 $\tilde{N}_1$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 कृतं (for श्रुत) —^{b}) D_6 शापश्च G_3 °कारिते K_3 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{2.4.6.7.9}$ शापादन्योन्यकारितात् (Dn_2 °तं; D_8 °तान्) Cv as in text —^{c}) K_2 वृत्तातस्तुत्तरं ब्रुहि (corrupt) —^{d}) $Ś_2$ यदाभाषत $Ś_2$ D_9 M_3 संजय; D_3 °य

4 $K_{3.4}$ om the ref —^{a}) K_2 Dn_1 दीने —^{b}) K_6 द्रुत, D_4 द्रुमे —^{d}) K_4 महीपति

5 ^{b}) D_2 समभिस्तुत $K_{1.3}$ चिंतयामासभिप्लुत (810), $\tilde{N}_1$ चिंतयानसमभि° — After 5^{ab}, B_{1-3} *repeat* 1^{ab} —^{c}) Dn_1 $D_{4,9}$ महाराज (for °प्राज्ञ) S संजयो जयतां श्रेष्ठ ($M_{1.4}$ °ष्ठो) —^{d}) S राजान (*for* संजयो) G_3 $M_{2.4}$ इदम् (for वाक्यम्) $B_{1.2}$ कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्.

6 6 किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ६
नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११
हृतराज्यो हतसुहृद्धतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

---

6 Before 6, Ś K (K_4 missing) $\tilde{N}_1$ Dn T_1 $G_{2\,3}$ $M_{1\,3\,4}$ ins संजय उवाच — a) $K_{3\,5}$ $\tilde{N}_1$ S महाप्राज्ञ (K_3 °ज्ञ), $D_{4\,7}$ °राजन् — b) K_1 नास्ति[ ]शोक, D_3 M_3 नास्ति शोक K_3 सहायता $Ś_1$ K_0 नास्ति शोको महात्मनां — c) K_3 अक्षौहिण्यौ; K_5 माक्षोहिण्यो; Dn_1 G_3 $M_{2\,3}$ अक्षो°; T_2 अक्षोहिण्या T_1 दशा ह्यष्टौ; T_2 G M_{2-4} हता ह्यष्टौ, M_1 हतान्यष्टौ — d) K_1 Dn_1 दशा (for दश) M_3 महीपते — e) K_0 निर्जनीय, T $G_{1\,3}$ M निर्जितेय, G_2 निर्जना ते — f) T $G_{1\,3}$ M स्थास्यति, G_2 [इ]वाभाति (for संप्रति) T $G_{2\,3}$ $M_{1\,3}$ केवल

7 a) M_3 नानादेश्या (for °दिग्भ्य) K_2 समागम्य — b) $K_{1\,2}$ नानादेशा, $K_{3\,5}$ D_2 °देशान्, S °जात्या — c) $K_{3\,5}$ पातितास्; $D_{1\,4\,6\,9}$ सहैव (for सहितास्) — d) K_2 सर्वेव, $K_{3\,5}$ Dn_2 सर्वे ते

8 K_3 om 8^{ab} — a) $K_{1\,3}$ पितृणा — c) $K_{1\,2}$ कुरूणां (for गुरूणां) K (K_4 missing) D_5 T_1 G_1 Cd चा(K_2 Cd श्रा, K_5 वा)नुपूर्वेण, $\tilde{N}_1$ चानुरूपेण, Dn_1 D_9 चापि पूर्वेण; G_3 चारुपूर्व्येण — d) $K_{1\,2\,5}$ D_2 कारय (for °य) — For 8^d, S subst

2* ये चान्येऽनुचरा हता ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

[(L 1) M_2 नु परा (for ऽनुचरा) — T_1 om line 2. — (L 2) M_4 सर्वेषा (for सर्वाणि) G_2 कारयस्व (for कारयस्व) M_1 नराधिप]

9 $\tilde{N}_1$ om the ref — a) $K_{3\,5}$ तच्छ्रुत्वा वचन रौद्र — b) $Ś_1$ K_0 राजा पुत्र (for पुत्रपौत्र) G_1 -वधार्दितं — c) Dn_2 इव, D_5 om (for भुवि). — d) B_1 वातहत K_5 इव द्रुमा, Dn_2 महाद्रुम D_9 वाता इव द्रुम यथा (sic) — After 9, M_4 reads (wrongly for the first time and with variation of sequence) 11 9 6^a–17^b, *repeating* the passage in its proper place

10 a) S_2 हतपुत्रा हतामात्या — b) $Ś_2$ सुहृज्जना G_3 हतपौत्रश्च वै तत — c) $\tilde{N}_1$ B_4 कथं, $B_{1\,2}$ Dn_2 $D_{1,\,3-5\,6}$ (by corr , orig as in text) दुःखी (for दुःखं) G_1 दुःखभूत, M_2 दुःखं नु न (for दुःखं नून) S गमिष्यामि (for भवि°)

11 a) $D_{1\,2\,4\,9}$ तु (for नु) G_3 बुद्धि- (for बन्धु) — c) S $K_{0\,2\,3\,5}$ B_4 हि (B_4 च) यथा; G_1 [ए]व च मे, G_3 $M_{1\,2\,4}$ इव खे (M_1 वै) (for इव मे) $\tilde{N}_1$ विलूनपक्ष शोचन्मे, G_1 हतपक्षद्वयस्येव — d) $B_{1\,2}$ S वैनतेयस्य संजय

12 a) $K_{1\,3\,5}$ Dn_2 $D_{2\,7\,9}$ हतराज्यो $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1\,3\,4\,6\,7}$ हृ($D_{6\,7}$ हृ)तबधुर् (Dn_1 °धु), G_2 हत सुतो — b) $D_{6\,7}$ G_2 हृतचक्षुश्, T $G_{1\,3}$ M हत पुत्रश् $Ś_1$ K_0 Dn_2 तथैव च, $K_{1\,3,\,5}$ $D_{2\,5}$ च वै तदा ($K_{3\,5}$ यथा), K_3 हतात्मज, $G_{1\,2}$ च संजय — c) K_2 भ्राजयिष्ये, T $G_{1\,3}$ M न भ्राजामि; G_2 न जीवामि $Ś_2$ K (K_4 missing) D_5 महाभाग, $\tilde{N}_1$ °बाहो, B_3 Dn $D_{1-4\,6\,9}$ राज (for °प्राज्ञ) — d) K_1 °रश्मि; D_2 °रस्मिन् (for °रश्मिर्)

13 a) $Ś_{1\,2}$ $K_{1\,4\,5}$, Dn_1 $D_{2,\,5\,8}$ T_1 सुहृदो, G_3 सुहृद (for सुहृदां). — b) G_3 वासुदेवस्य (for जामदग्न्यस्य) $Ś_1$ सर्व*, K_0 सर्वत , K_5 कल्पत , T $G_{1\,2}$ जल्पित — In $Ś_1$, 13^{cd} is lost on

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ।
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ १५
दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
न स्मराम्यात्मनः किंचित्पुरा संजय दुष्कृतम् ।
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
नूनं ह्यपकृतं किंचिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ।
सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ।
कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह ॥१९
तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः ।
शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ C. 11 23 B. 11 1 22 K 11 1 22

---

a damaged folio — c) K1 om च K3 न देवर्षि (for च देवर्षे)

14 a) Ś Ko–2 Ñ1 Dn2 D2 5 च, K3 5[ऽ]थ, M2 lacuna (for तु) — b) K3 विहित, D9 निहित (for ऽभि°) G2 हित (for मम) — d) K5 D2 पुत्र, Dn1 पुत्रान् (for पुत्र) G3 निगृह्यताम् (for संगृह्यताम्) K5 अपि (for इति)

15 a) K3 5 तस्य, D7 तव (for तच्च) S तेषाम् (for वाक्यम्) Portion of the text from मकृत्वा in 11 1 15d up to the end of 11 6 6 is lost in Ś2 on missing folios T G2 3 [अ]थ (for [अ]ह) — b) K2 3 D2 S तप्स्यामि (for तप्यामि) — c) D9 मे श्रोतास्मि (hypermetric), S श्रोष्यामि (for श्रोतास्मि) G1 भीमस्य (for भीष्मस्य) Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B4 D2 5 ना(D2 न)श्रौषमपि भीष्मस्य — d) T G1 शर्मं, G3 नर्म- (for धर्मं) D2 युक्ते (for युक्तं) K3 प्रभाषितुं

16 Ś2 missing (cf. v. l. 15) — ab) B4 वै राज्ञो, D6 7 वै सर्गं; G2 M [अ]पि चाह (for च तथा) T G1 3 न च दुर्योधनस्याह (for a) Ś1 K (K4 missing) D2 5 दुर्योधनस्य वै राज्ञामृ(K1 D2 ज्ञामृ, K3 °ज्ञो वृ, K5 °ज्ञौ ऋ)षभस्य विना(Ś1 Ko प्रणा)शन — c) Ñ1 वध- (for -वधं) — d) D5 कर्णस्य विनाशन (sup lin वि)पर्यय (corrupt) Cd cites विपर्यय (as in text) — e) Ñ1 द्रोणपुत्रापराधेन — f) K3 5 न (for मे) Dn2 व्यदीर्यत, D2 विधीर्यते, G2 विशीर्यते

17 Ś2 missing (cf. v. l. 15) — b) K1–3 Ñ1 Dn2 D2 5 दुष्कृत, Dn1 दुस्कृत (sic) — c) K3 5 G2 यस्येह; D3 यस्येय, D4 9 यस्येहं, T G1 3 यस्यैव (G1 °च), M1 तस्येद (for यस्येद) K3 5 मयाशु, G2 मयैव; M2 मध्येह (sic) (for मयेह) D2 यस्येद फलमध्ये ह — d) K1 भुज्यते, D3 भुंजिते

18 Ś2 missing (cf. v. l. 15) — a) K5 ह्युपकृत; Ñ1 B1–3 Dn D1–4 6 7 9 M3 4 ह्य(M2 ह्या)प°, D5 न्वयं कृत (for ह्यपकृतं) — b) K3 5 कर्मसु (for जन्मसु) — c) T2 M2 मा (for मां) Ś1 Ko दुःखभावेन, K1–3 5 Dn2 D5 °भावेषु, D6 °भोगेषु — d) G3 दुष्कवान् (sic) (for यु°)

19 Ś2 missing (cf. v. l. 15) — a) Dn1 पितृणामश्च K3 5 स चाप्यैव (for च वयसः) — b) K3 सर्वे (for सर्व-) B4 तथा (for च मे) — c) K1 2 D2 5 बंधु- (for -मित्र-) K3 विनाशस्य (sic), G3 शं च, M2 4 शौर्यं — d) G3 देव (for दैव) — e) K1 2 5 B2 D2 6 7 T1 G M1 न्वस्ति; Ñ1 नास्ति, Dn1 वास्ति (for न्योऽस्ति) Dn1 दुःखिततमो — f) Ñ1 B Dn D1 3–7 9 मत्तोन्यो हि; S लोके मत्त (M1 दत्त) (for मया लोके) Dn2 नरो, D3 समो (for पुमान्) Ko इव, Ñ1 B Dn D1 3–7 9 भुवि (for इह)

20 Ś2 missing (cf. v. l. 15) — a) K3 5 M3 4 तं (for तन्) Ś1 K3 5 ममाद्यैव, K1 2 D2 मामेवाद्य — b) K3 D2 सं(D2 श)सितव्रत, K3 B1–3 Dn2 D1 3 4 6 7 9 T2 G M1 3 4 स(K3 श)शितव्रता; K5 Dn1 D5 T1 शंसितव्रता, Ñ1 M2 सश्रितव्रता — c) Ś1 K (K4 missing) B1 2 4 D5 विपुलं (K3 °लं), Dn D2 विवृत्तं, T1 निवृत्तं, T2 G M2–4 विसृतं, M1 विसृतं (for विवृत) M1 2 4 ब्रह्मलोकाय — d) B4 माश्रितं (for मास्थितम्)

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥ २३
तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

---

21 Ś2 missing (cf. v. l. 15). K5 om. 21ab (along with the ref.). —a) D3 लालस्यमानस्य. —b) K2 Dn1 D4 8 M3 वितन्वत (K2 °स्वत, D6 °न्वते), B3 विचिन्वन, D3 विचिंत्वत. —c) K3 शोकोपह, D9 शोकापर, T1 °न्य, M2 शोको वहन्. B1 2 T2 G1 2 M1 3 नरेंद्राय, G3 नरेंद्राणा.

22 Ś2 missing (cf. v. l. 15). Before 22, B2 Dn2 D6 9 T G2 3 ins. संजय उवाच. —a) K1 Dn1 D2 5 अपनुद; K3 उपनुद. —b) S1 K0 3 5 धर्म, M2 देव (for वेद). K1 2 D2 G1 श्रुतस्ते धर्मे(G1 वेद)निश्चय. —c) M3 विदिता (for विविधा). K5 °गमश्च विविधो. —d) M1 विप्रेभ्यो (for वृद्धेभ्यो). Ś1 K0-2 D2 5 राजसत्तम (K1 2 °म). —cd) For the incident, cf. B. 7. 55-70. 12. 29. 12-141. T2 G1 2 संजये (G2 °य).

23 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —a) B D (D8 missing) M1 यथा, T1 तदा (for तथा). Ñ1 दुर्योधने, T G1 3 M2 यौव(T1 M3 यत्व)नक (for °नजं). K1 3 दुःसम्; D4 दर्प्यम् (for दर्पम्). G3 तदा यौवनसदिष्टम्. —b) D3 आस्थित (for °ते). K3 5 च (for ते). B3 तेषु ते (for ते सुते). K2 6 तव (for नृप). G2 आस्थितेन सुतेन च. —c) K6 om. from न त्वया up to मन्[त्री] (in 24a). K0, 2 3 B1 D2 यत् (for न). K3 सुहृदो (for °दां). K1 यस्त्वसुहृद वाक्यं. —d) M2 श्रुवताम् (for ब्रु°). Ś1 K0 1 B1 नावधारित, K2 नापधा (sic), Ñ1 चावधा°, G2 3 M उपधा° (for अवधा°). K3 ब्रुवतो नावधारिते. —e) K2 न (for न). T G1 2 स्वार्थो (G1 °र्थे) न च. —f) Dn2 -गृद्धिणा, T2 गार्धिना; G1 2 गृध्नुना (for गृद्धिना). Ś1 K0-2 D2 5 लुब्धेन हतबुद्धिना (D5 °बंधुना), K3 राजंसे मळगृध्निना, Dn1 लुब्धे तत्फलगृद्धिना. — After 23, K3 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 ins.:

3* असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः ।

[(L. 1) K3 अशिना चैकधारेण, Ñ1 असित्र चैकचारेण, B1 3 4 असिनैवे(B2 °वै)कवारेण, Dn1 अग्निना नैकधारेण (for the prior half). Ñ1 च, Dn1 नु (for तु). Dn1 विवेष्टित. — Ñ1 om. line 2. — (L. 2) B1, 3 4 प्रायो(B3 °यों)पवृत्त, D9 प्रायशोनृत°.]

24 Ś2 missing (cf. v. l. 15). K6 om. up to मन् (cf. v. l. 23). —a) K1 3 D2 5 तथा, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 यस्य (for तव). G1 मंत्रि°. —c) Ś1 K (K4 missing) चापि, D5 चाप्य (for चैव). —d) K5 चित्रसेनस्य. G1 ज्येष्ठश्चैव सुदु°. —e) S अनल्प (for शल्यश्च). —f) B3 °भूत (for °भूतं). D9 om. ,. S हृद (for कृत).

25 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —a) G1 भीमस्य (for भीष्मस्य). K3 °वृद्धश्च भीष्मश्च. Cd as in text. —b) B1 2 वा (for च). — After 25ab, N (Ś2 K4 D8 missing) ins.:

4* द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।
कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः ।
ऋषीणां च तथान्येषां व्यासस्यामिततेजसः ।

[(L. 1) K1 शरद्धत°, Ñ1 सरत्वत. — (L. 2) D2 महाबाहोर्. — (L. 3) In Ś1, the portion from तथा up to ते is damaged. K1 -तेजसा.]

—c) Ñ1 B D (except D2 5; D8 missing) T G M1 2 4 तेन वचनं (by transp.). —d) K (K4 missing) D2 5 S पुत्रेण तव (by transp.). K1, 3 भारत-. — After 25, Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B1 2 4 Dn2 D1-4 6 7 9 ins.:

5* अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ।
श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
न मुह्यन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ।

[(L. 1) B1 2 न धर्मः सत्कृतः कश्चित् (cf. 26a), B4 न धर्मं संस्पृशेत्किंचित् (for the prior half). — Post

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ २६

मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७

आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८

पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९

मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०

अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचञ्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१

स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् । C. 11 40 B 11 1. 39 K 11 1 37

half = 26b Ś1 Ko बुद्धिर् (for युद्धम्) —(L. 2) Ś1 Ko दुर्दर्शनो, K2 दुर्दर्षणो (for दुर्म°) K3 5 सर्वदा (for वीर्यवान्) —(L 3) Ś1 सत्त्ववाश्चैव, Ñ1 सत्यवाग्वापि Ś1 K3 सर्वदा, Ko सर्वग, K1 D9 नित्यश° (for नित्यदा) —Ko om line 4 —(L 4) K1 2 D2 लोके, D9 सत्वा (for सन्तो) Ś1 K1 2 D2 भवद्विधा° (for भवादृशा)]

26 Ś2 missing (cf. v l 15) —a) Ś1 Ko धर्मे (for चर्मे°) B3 म कृत°, D2 सुकृत, M सस्मृत° (for सत्कृत°) T अधर्मसंयुत किंचित्, G3 4 अधर्म (G3 °र्मे) संस्कृ(G3 °स्मृ)त° कश्चित् —b) Ś1 Ko–2 B1 3 4 D3 6 7 (marg, orig as in text) पुत्रेण तव मारिष (Ś1 Ko D3 भारत, K1 2 भारत°) (after मारिष, नित्य युद्ध° etc., as in text, is cancelled in B1), K3 5 Ñ1 D5 तव पुत्रेण मारिष —c) B1 2 4 क्षयिता°, B3 Dn D3 7 G1 कुपिता, G2 क्षुभिता° (for क्षपिता°) Ś1 K (K4 missing) D2 5 क्षत्रिया° क्षपिता° (by transp) —d) T1 वर्धितो, M1 वर्धते (for वर्धितं)

27 Ś2 missing (cf. v l. 15) —a) Ś1 Ko मध्यस्थाने (for °स्थो हि) K1–3 5 Ñ1 न, M3 4 [ऽ]पि (for हि) Ko 5 G3 M3 4 त्वमप्यासीन्, K1 2 Dn1 च म(Dn1 तम)प्यासीर् (K2 °सी), M1 त्वमप्यायन् D3 मध्यस्थो नन्वमभ्यासीर् —b) G3 काम; Cd क्षमं (as in text) Dn1 किं विविक्तवान्, D3 damaged, D9 कश्चिदुक्त —c) Ś1 Ko मध्यस्थेन, K1 दुरुर्पत, K2 3 5 दुर्द्ध(K3 °र्ध)र्षेण, Ñ1 B Dn D1 3–7 9 T1 G1 2 दुर्धरेण, D2 दुद्दर्षण, T2 दूर्ध्वरेण, G3 भासुरेण, M1 दूर्धरेण (for धूर्ध°) —d) K3 तुल्या D2 S समो Ñ1 वृत (for धृत°)

28 Ś2 missing (cf v l 15) —ab) G2 3 मनुष्येषु M3 [आ]वर्ति° K1–3. 5 तथा क्षम, Dn1 T G यथाकर्म, M3 यथा क्षय —c) K3 5 नातित(K5 तीव)धर्मं, Ñ1 नातीतवृत्त, D2 तानीवमर्थं (sic) —d) D7 (before corr) युज्यते. Dn1 पश्चात्तापेन युज्यते

29 Ś2 missing (cf v l. 15) —a) Ś1 K (K4 missing) B4 D2 5 G3 पुत्रस्नेहात्, B1 2 D8 (by corr) °बुद्ध्या; G1 °गृध्न्वा; G2 °वध्या (for °गृद्ध्या) G3 राज (for राजन्) —b) K1 विषापता; K2 चिकिर्षता; Ñ1 D1 4 6 7 9 T G M1 2 चिकीर्षित; B Dn1 D2 चिकीर्षिता, Dn2 D8 °र्षया, D5 विकीर्षता —c) K3 5 Ñ1 B Dn D1 3–7 9 T2 इम (for इद) Ñ1 D2 प्राप्तो —d) B4 अर्हति Dn1 न तमावितुमर्हसि

30 Ś2 missing (cf v l 15) —a) Ś1 मधु यत्; Ko मधुवत्, K3 5 Dn1 D4 मधुप°, Cd मधु य° (as in text) —b) K1 प्रताप, D4 प्रापातं, M2 प्रापतन्, Cd प्रपात (as in text) Ko ननु, K3 नाव; K5 नात्र (for नानु°) —After 30ab, D9 reads (for the first time) 32, repeating it in its proper place —c) K1 भ्रष्ट-, K2 दृष्टो; G3 हृष्टो (by corr as in text), M4 द्रष्टा Dn2 T2 G2 M3 -लोपेन (for -लोभेन) —d) K1 2 B Dn2 D1 3–7 9 M3 4 शोचत्येव, M1 न वेत्येव

31 Ś2 missing (cf v l 15) —a) K2 अर्था न, K3 अथा च, K5 अथाच-, D6 अर्था ह, T2 G2 अर्थं न (for अर्थान्न) D5 नाप्नोति, G1 प्राप्नोषि (for °ति) —Ñ1 D2 om. (hapl) 31bc —b) B Dn D1 3 4 6 7 9 फल, M1 सुत (for सुखम्) K5 न शोचिन्विंद्देरसुख (sic) —c) K2 प्रियम्, G3 श्रुतम् (for श्रियम्) —d) K5 नृ (for न) Ś1 K (K4 missing) D2 5 लभते (for विन्दते) K2 M1 (before corr) सुख, K3 5 धन, T G1 जय, Cd परम् (as in text)

32 Ś2 missing (cf. v l 15) —a) T1 G3 M1 उत्पात (for उत्पाद°) Ś1 K (K4 missing) D2 5 स्वयमुत्पाद्य यो वह्निं (K1 D5 योग्निं तु, K3 यो वह्निर्, D3 योग्निं वै) —b) Ñ1 B1–3 D1–7 °वेष्टयन् B4 S

10 39 37 दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३२
त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३३
तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः ।
तान्केशवार्चिर्निर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप ।
अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ३५
विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान् ।
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ३६
एवमाश्वासितस्तेन संजयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परि(B4 M8 4 °री)तस्तेन योमिना —c) Ś1 K0 D1 दह्यमाने (D1 °न) S पुनस्ताप (M2 °पन्) —d) Ś1 K0 2 5 भजेच्च (for भजते) M4 च (for स)

33 Ś2 missing (cf v l 15) —a) D8 तथैव G2 ससुतेनेह Ś1 K0-3 5 तथा तव सुतश्चा(Ś1 K0 1 °स्या)य, Dn1 त्वयैव स्वसुतो राजन्; D2 5 यथा तव सुतस्या(D5 °तैश्चा)य —b) K3 5 D4 T2 G2 वाक्यं, M2 वक्य (for वाक्य) G2 साधु (for वायु) K2 °समिरित°, K8 समीरीत ; T2 °समीरितं —c) Ś1 K0 लोभाज्येनाभि, K1 2 D2 °येनाति, K3 °ज्येनापि, D5 °ज्येनाति Dn1 संसक्तो, S (except G1 M1) सयुक्तो (for ससिक्तो) K5 लोष्टेनापि हि सं° —d) D6 ज्वालित°

34 Ś2 missing (cf v l 15) —a) Ś1 K0 अस्मिन् (for त°) K3 5 समृद्धे Ś1 has a lacuna for the portion of the text from मिद्धे up to सुता (in 34b) K0 reads from मिद्धे up to the end of 34b, sec m —b) B1 सलभा —After 34ab, K5 wrongly repeats 34cd, 35 and 34ab, and cancels them —c) Ś1 K0 3 B1 2 4 Dn2 D3 5 T G M1 तान्केशवाग्निनिर्दग्धान्, K1, 2 D2 °वार्चिषा दग्धान्; Ñ1 तान्शराग्निविनिर्द°; B3 Dn1 D1 4 6 7 9 तान्वै शराग्निनिर्दग्धान्

35 Ś2 missing (cf v l 15) —a) G2 3 यद्वा (for यच्च) Ś1 K0 पातसहित; K1 2 5 D2 °पातमलिनं, K3 °पातसलिल; B Dn2 D1 3 4 6 7 9 पातास्कलिल, Dn1 पाताकलित; D5 तपाकलिल, G3 °पातं क° Cd cites कलिलं —b) K2 (marg sec m) वहन (for वदनं) Ś1 K0-3 D2 5 वहसि, G2 वपूषे, G3 वहते Ś1 K (K4 missing) D2 5 प्रभो; M3 [s]नघ (for नृप) —c) K1 D2 अशास्त्र(D2 °स्त्र)दृष्टम्, G1 न शास्त्रदृष्टम्, G3 अशास्त्रमिदम् K3 5 एतद्वै (K5 °द्धि)

36 Ś2 missing (cf v l 15) —a) Dn1 विस्फुलिंगान्, D3 °लिंग, S (except G1 2) विष्फुलिंगा Ś1 K0-2 इ(K2 र)व ह्येते; K5 इव ह्येता; Ñ1 इवा ज्येन; B1 2 इव ह्यग्नेर्, B4 S इवाग्नेस्तु (B4 °स्तान्) K3 सविस्फुलिंगा इव देतान् (sic) —b) K1 2 वहति; K3, 5 दहते (K5 °तो) After दहन्ति, D5 ins यथा श्रुत K3 किल B1 2 बांधवान्, B3 वा परान् (for मानवान्) —c) K3 5 जहीत्व B4 D7 (before corr) जयस्व, D8 जहाहि Ś1 K0 बुद्ध्या मन्यु (by transp) S जहि मन्यु स्व(G2 सु)बुद्ध्या वै

37 Ś2 missing (cf v l 15) Before 37, N (except S1 B2 3 Dn1; Ś2 K4 D8 missing) G1 M1 ins वैशं° उ° —a) Ś1 K (K4 missing) D2 5 एवमाश्वासितस्त्वा(K3 5 D2 °श्वा)पि; Ñ1 S स स(Ñ1 स स°; G2 स त)माश्वासित (Ñ1 T1 G1 2 M1 °तस्) तेन —b) K1 महामना —d) Ś1 K (K4 missing) B1 2 4 D2 इद वच, B3 Dn D3, 5 (before corr) 7 G2 परतप°, D6 परं वच M वाक्य तन् (M1 त) मोहनाशनं

Colophon missing in Ś2 K4 D8 —*Sub-parvan* K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 विशोक —*Adhy. name* G2 धृतराष्ट्राश्वासन, M धृतराष्ट्रसमाश्वासनं (M2 °श्वास°) —*Adhy no* (figures, words or both) K1 D6 6 7 9 S 1 (as in text), B1 87 (?)

२

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभम् ।
वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १
विदुर उवाच ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।
स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः ॥ २
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३
यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५ C 11 50 B 11 2.5 K 11 2.5

2

☞ This adhy is missing in Ś1 K1 D8 (cf v.l 11 1 1 and 15)

1 a) K0-2.5 Ñ1 Dn2 D2.5 M2 -मयैर्, T G1.3 M1.3.4 -रसैर् (for समैर्) In Ś1, the portion of the text from क्यै up to यदु (in 1d) is damaged — b) D2 ह्लादयन्, D5 हृदियन्, Cd ह्लाद° (as in text) K0.1.5 B4 Dn2 D1.3.4-6.9 M2.3 पुरुषर्षम, K2.3 Ñ1 B1.3 D3.7 G3 M1 °र्षभ — c) K5 विचित्रवीर्य; T2 वैचित्र्यवीर्यं — d) K1 M1.2 निबोधत; D1 (sup lin) °ध यत्, D2 °ध ते

2 K0 T om the ref — a) Dn1 नृपते (for किं शेषे) — b) K5 धारयामात्मन्मात्मना (sic), D5 °यामाम(sup lin °न)मात्मना — c) D3 -सत्वानां (for -मर्त्यानां) K1-3.5 एव (for एष) —For 2cd, Ñ1 B D (except D2, D8 missing) S subst.

6* एषा वै सर्वसत्त्वाना लोकेश्वर परा गतिः ।

[B1 -लोकानां, B3 -भूताना (for -सत्त्वाना) M3 ससारे सर्वदा गतिः]

3 = (var) 12 27 29, B 12 330 20 B 14 44 19, Rām 2 105 16, 7 52 11, Gobhila-smṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26cd–27ab, Divyāvadāna (Cowell) p 27 — a) D9 सर्वे क्षयान्तनिचया Cv as in text — b) K2 D2 समुच्छ्रिया, K5 °छ्या — c) D3 विप्रयोगांत — d) K0 मरणाते, G3 °णांतश् B3 Dn1 D1.4.6.7.9 S च (for हि)

4 a) M3 यदि (for यदा) G2 भीम (for भीरु) — b) K5 मम (for यम) K1 कर्षत (for °ति) M3.4 मृत्युर्वै सप्रकर्षति — c) Dn1 योत्स्यति Ś1 K0 ह (for हि) Ñ1 तत किं ते न योत्स्यंते, G2 तत्किं न योत्स्य निहता — In B3, the portion of the text from 4d up to the prior half of line 4 of 7* is written on marg — d) K1.2 D2 क्षत्रियर्षम, G3 भरतर्षभ

5 B3 reads 5 on marg — a) K2 G1 अयुध्यमानो K1.5 मृयते — b) D2 बुद्धिमानश्च (sic), G1 बुध्यमानश्च (for युध्य°) K8 तु (for च) — c) K5 प्राप्त (for प्राप्य) K5 Dn1 महाराजन् — d) G2.3 किंचिद् (for कश्चिद्) — After 5, K8 Ñ1 B D (except D2, D8 missing) ins

7* अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [5]
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयाताना सर्वेषा तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना । [10]

[B3 reads up to the prior half of line 4, on marg With lines 1–2, cf 6 24 28 — (L 1) Cd cites prior half as above — (L 2) Cd अभावनिधनानि (as above) D3 (by corr, before corr as above) परिवेदना —(L 3) D5 आप्नोति (for अन्वेति) —(L 4) = (var) 11 3 14cd D9 किमनुशोचसि भारत (for the post. half) — (L 6) = 11 2 14ab B4 कालस्य न (by transp) Dn1 द्वेषः K8 प्रियकृत्तथा, D1.4.9 प्रियसत्तम (for कुरु°) —(L 7) Ñ1 भारत (for सर्वशः) —(L 9) K8 एक सार्थ, Dn2 D3.5 एकशोनु- —(L 10) Ñ1 [अ]भियात्यग्रे, D5 प्रयात्येवं (for °त्यग्रे) B1.2 तस्य (for तत्र) D1.4 परिवेदना.

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ६
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ ७
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ ८
हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ९
तेषां कामदुघाल्लॅोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १०
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ११
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ १२

Ñ1 नस्य स्यान्मरणंतदा (for the post half)]

6 ^{a}) K1 M8 चाप्यैतान्, Dn1 चाप्येतद् — ^{b}) T1 नायच्छोचितु° (sic) — ^{c}) M2 शास्त्रादि (for °णि) Ś1 K (K4 missing) D2 5 शास्त्राणि चेत्प्रमाणानि (Ś1 K0 °ण ते)

7 ^{a}) K2 [ऽ]पि (for हि) — ^{b}) K1-3 5 D5 M3 4 सु (for च) D9 om (hapl) च — ^{c}) T1 चापि मखा , M1 चातिमुखा — ^{d}) K3 D4 G3 परिवेदना

8 D5 om (hapl) 8 — ^{a}) D1 4 9 आपतित° K1 अदर्शमाणा आपतिता , K3 5 °र्शनाश्च (K5 °श्चा) पतिता, Cd as in text — ^{b}) D1 4 9 गत (for गता) — ^{c}) K3 5 Ñ1 B Dn1 D1 4 6 7 9 नैते (for न ते) K3 वै (for त्वं) — ^{d}) K3 D4 परिवेदना.

9 ^{a}) T2 G2 3 M2-4 हतो हि, M1 हतोभि (for हतोऽपि) — ^{b}) Ś1 K0 हंतापि, K1, 2 हतोपि, K3 5 ह(K5 हृ)ता च, B1 3 4 हत्वा वा; T G1 2 M जित्वा वा (for हत्वा च) G2 महीं (for यशः) G3 जित्वा पालयते यशः — ^{c}) K1 उभयो (submetric), K3 उभयेतो, K6 उभयेष्वपि (hypermetric), B4 उभयाश्चो, D2 °यतो (for उभय नो) G2 बहुगुणा — ^{d}) Some MSS निःफलता, G3 विष्फ°

10 ^{a}) Ś1 K0 कामदुहो, K1 M8 °दुघाल्ल; Dn1 °दुघ; D4 T1 G3 °दुघां, M1 दुहां (for °दुघाल्लँ) — ^{b}) Dn2 D3 इंद्र सवर्तयिष्यत (D8 °ति) — ^{c}) K3 5 इन्द्रस्य तिथयो; D9 °स्यातिरथो — ^{d}) Ś1 K0-2 D2 5 7 पुरुषर्षभा (D7 °भः), B1-3 भरतर्षभ

11 ^{b}) K3 D2 विद्यते (D2 °त) (for विद्यया) — ^{c}) K3 5 यथा, B1 2 रणे (for तथा) S (except T1) स्वर्गं याति तथा मर्त्यो — ^{d}) T1 यदा (for यथा) K6 हता रणे (by transp) S (except T1) यथा शूरो रणे हतः — After 11, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

8* शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ।
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः ।
आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

[(L. 1) K6 शरीराणि (submetric) (for the prior half) K3 Dn2 D8 च (for ते) K2 शराहुतिः, K3 5 °हुतिं — (L. 2) K3, 5 Dn1 D5 हूयमाना (K3 D5 °नाः) K3 5 शूरास्, Ñ1 स्वर्गस्, B1 2 वसेतुस् (for सेहुस्) — (L. 3) K1 2 D2 एतद्, D5 एन (for एव) K1 तथाचख्ये, K2 तवाचख्ये, K3, 5 तथा वक्ष्ये, Ñ1 तवाचक्ष, D2 4 तथाचक्षे (for तवा°) Ś1 K0 2 Ñ1 B1 2 D1-4 9 स्वर्गं, K1 स्वग्र, K3 D5 7 स्वर्गं (for स्वर्ग्यं) Dn1 स्वागमिथानमुत्तम (corrupt, for the post half) — (L. 4) Dn1 न (for [इ]ह) — (L. 5) K3 समीति, Dn1 तमिनि, D2 शमिति (for समिति-) — (L. 6) Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B1 2 4 Dn1 D2 5 7 9 आशिष (D7 9 °ष) परमा (K2 °मा, K0 Ñ1 B4 D2 5 °म) प्राप्ता (K5 °प्ता) — (L. 7) Dn1 [आ]श्वस्य K1 2 3 पुरुषर्षभ (for °भ) — (L. 8) K3 5 नान्यच्छोका° (for नाद्य शोका°) Ñ1 B1 2 4 कायम्, Cnp कार्यम् (as above)]

12 = 12 28 38 (var) B 18 5 60 13^{ab} = B 12 321 85^{ab} — D2 om (hapl) 12^{b}–13^{a} — ^{b}) G2 -धनानि (for -शतानि) — B3 D3 om (hapl) 12^{c}–13^{b} — ^{c}) Ś1 K0 संसारस्यानु°, Dn2

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १३
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ १४
अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ १५

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ १६
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते ॥ १७
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च । C. 11 73 B. 11 2. 28 K 11. 2. 23

D₃ °रेप्यतु (for °रेष्वतु) —^{d}) Ś₁ damaged K₁ भय, K₃ चय (for वयम्)

13 = 3 2 15 B 12 330 2 (var) B 18 5 61 B₃ D₂ om 13^{ab}, D₃ om 13^{a} (cf. v 1 12) —^{b}) Ś₁ K₀–₃ Dn₁ D₃ हर्षस्थान (K₁ °नि), M₃ भयस्थानि (for °स्थान) —^{c}) B₁ om (hapl) the second दिवसे —^{d}) Ś₁ K₀ नराधिप (for न पण्डितम्)

14 14^{ab} = line 5 of 7* —^{a}) K₃ ₄ कालस्य न (by transp) K₁ प्रिय, K₃ प्रिया° —^{b}) K₃ ₅ D₃ कुरुसत्तम —^{c}) Dn₁ मध्यस्था, M₂ °स्था D₃ सदा कचित् (sic), G₃ (inf lin , orig as in text) काल्ररूप सन् (gloss ?) (for क्वचित्काल°) —^{d}) Dn₁ सर्वं काल; D₃ काल सर्वं (by transp) Ś₁ प्रकर्षयेत् — After 14, N (Ś₂ K₄ D₃ missing) ins

9* काल पचति भूतानि काल संहरते प्रजा ।
काल सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।

[(L 1) = (var) 1 1 188^{ab} B₃ सहरति — (L. 2) = Ādi 61* D₃ सुप्त (for सुप्तेषु) K₁ दुरतिक्रम°]

15 = (var) 3 2 45 B 12 330 14 —^{ab}) Ś₁ अस्थिर, K₀ अस्थिर, K₃ अनित्य (for °त्य) K₁–₃ ₅ B Dn D₁–₇ ₈ transp जीवित (Dn₂ जीवन) and यौवन T₂ यच्वन, G₂ यौव्वन Ś₁ K₁ ₂ D₃ M₁ द्रव्यसचया (K₁ °या), Ñ₁ घनसंचय, D₃ द्रवसयुत (sic), G₂ ₃ द्रव्यसचयं, M₃ दिव्यसंचय —^{c}) Ñ₁ सर्वभूतानां; G₁ प्रियसंवासा —^{d}) Ñ₁ तत्र; D₆ तेषु (for एषु) K₃ गृध्येनैतेषु पण्डित; K₃ न गृध्येसेषु पं°, S (except M₃) गृध्ये(T₁ °घ्ने)न्न ह्येषु प° Cd cites गृध्येदेषु न (as in text)

16 16^{ab} = (var) B 12 330 15^{ab} —^{a}) Ś₁ राज**धिक, K₁ ₂ D₂ ₅ न सा(D₂ चा)र्यजनित (K₁ °क), K₃ ₅ न(K₅ नि-)जनापदिक; Dn₁ न जानत्यदिक, D₃ न जानन्यदि वा, T G न हि जानपद Cd cites जानपदिकं (as in text) —^{b}) D₉ om (hapl) from कः up to °ज्यमे (in 17^{c}) T₁ कश्चित् (for एक) D₃ शोचतुम् B₁ ₂ ₄ Dn₂ D₇ T G₁ M₂–₄ अर्हति (for °सि) —16^{cd} = B 12 330 7^{cd} —^{c}) M₃ ₄ यद् (for अपि) Ś₁ युज्येत, K₁ युज्येन, K₃ B₂ ₄ Dn₁ D₆ ₇ युञ्जेत (for युज्येत) K₅ यथावदनु युज्येत, B₁ अभिप्यभावेन युञ्जेत (corrupt), T₁ अन्यभावेन युज्येत, G₃ अथ भासेव यु° Cd cites अभावेन (as in text) —^{d}) K₁ ₂ D₂ ₅ सतश्चास्य; D₃ तवास्य न, T₂ तच्चाह्य न, M₁ ₂ ₄ न तच्चास्य (by transp)

17 K₅ Ñ₁ om (? hapl) 17 D₉ om up to मे in 17^{c} (of v 1 16) —17^{ab} = (var) B 12 330 15^{cd}. —^{a}) G₃ M₃ न (for अ-) D₃ प्रतिकुर्वति —^{b}) D₃ पश्चात् (for पश्येत्) —17^{cdef} = (var) B 12 330 12 —^{c}) K₁ भेषज्यम्, Cd भैषज्यम् (as in text). —^{e}) B₁ चिंत्यायान Ś₁ K₀ न नश्येत, K₁ ₂ Dn₁ D₅ हि ना(Dn₁ न)त्येति, B₁ ₂ T G₁ ₂ हि नापैति G₃ च नो व्येति, M₁ ₂. ₄ हि न व्येति, M₃ *नैवेति. Cd cites नापैति —^{f}) Ś₁ K₀–₂ D₂. ₅ चैव, D₃ चापि (for चापि) K₁ विवर्धित , K₃ Dn₁ D₁ ₂ ₄ ₆ ₇ ₉ प्र(D₂ वि)वर्तते, B Dn₂ D₃ प्रवर्धते

18 = (var) 3 206 16 (var) B 12 330 4 —^{a}) D₉ अनिष्ट, M₁ अनिष्ट (for °ष्ट-) —^{b}) G₂ सं (for च) — After 18^{ab}, B₁ ₄ S ins

10* अलब्धलाभा क्लिश्यन्ते लब्धलाभानुपातिन ।

[B₁ T G₁ अलब्धलाभात्, G₃ °ब्धाश्चैव (for °ब्धलाभा) G पश्यते (for क्लि°) G₁ लुब्धा, M₃ लब्धा (for लब्ध- in the post. half). T₁ -पानिना; G₂ ₃ -पातिना, M₁ -वर्तिन, M₃ ₄ तापिन (for -पातिन) B₁ ₄ लब्धलाभान्व(B₄ °भावानु)पालनात्]

— K₃ repeats 18^{cd} after 19^{ab} —^{c}) Ś₁ K₀ D₁ ₄. ₉ मानुषा (for मनुष्या) K₀ ₃ ₅ (both times) D₃ T M₁ मानुषैर्, B₁ मनसैर् (for मा°) —^{d}) K₁. ₂ युज्यंते

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८

नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९

अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ २१

शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये, K3 ७ प्रयु(K5 second time °यु)ज्यते, B1 2 Dn1 D1 2 6 7 9 दह्यते च, D4 दुह्यते च, T1 रुज्यंते ये K5 पुबुद्धय (sic), B8 (m as in text) [ऽ]ल्प मेधस Ñ1 क्लिश्यतेत्यतबुद्धय, B4 युज्यते मदत्तु°

19 19^{ab} = (var) B 12 330 7^{ab} — ^{a}) K5 तीर्थं; Dn1 नाथे, D8 T2 नार्थे (for नार्थो) — ^{b}) Ñ1 य एवम्, D8 यदैतद्; G3 M3-4 योसीतम् (for यदेतद्) Ñ1 B2 4 S °शोचति — After 19^{ab}, K5 repeats 18^{cd} — ^{c}) D7 नचै K3 5 [अ]प्युपैति, Ñ1 नाभ्येति, D6 (before corr) [ए]वाप्नोति, D9 लाभेति (for नापैति) Ś1 K0 कार्यार्थंस, K3 कार्याणि, K5 Ñ1 कार्यार्थं, B8 °र्थांस् S तच्च (G2 कश्च) नाप्नो(G1 °पै)ति कार्यार्थं — ^{d}) M3 त्रिवर्गाश्, Cd त्रिवर्गाच् (as in text) G3 चेव (for चैव) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 हीयते, G2 3 M4 ह(G3 inf lin also न)-श्यते (for भ्र°) Ś1 K0 3 5 त्रिवर्गाक्रश्य(K0 °र्गाक्रश्य, K5 °र्गाश्रमस्य)तेपि च, K1 2 D2 5 °र्गाक्र(K1 °ऋ) श्यते भ्रिय

20 = (var) B 12 330 19 — ^{a}) K1 अन्यामन्या K3 5 म(K5 ह)हावस्था, D6 7 च येवस्था (for धना) S अन्योन्यबाधनावस्थां (T1 °स्थान्) — ^{b}) K1 Dn1 वैशेषिका, K3 वेशिषिका, D2 वै शोषिका, T1 वैष धिकान्, T2 G1 वैषयिकीं (G1 °कां) G2 रौप्य वैशे-षिक नर (sic), G3 प्राप्यन्ते शौषिका नरा Cd cites वैशेषिकीं (as in text) — ^{c}) Ñ1 प्रमुह्यते, T2 °ह्यत — ^{d}) = 3 2 44^{b}, 206 20^{b} B1 सतोषा, Dn2 संतुष्टिं Dn1 पाडवा (for पण्डिता)

21 = (var) 3 206 15 B 12 330 13 — ^{a}) K2 प्रज्ञाया, G2 प्रजाय — ^{b}) K2 शरीरम् D2 औषधी, M3 ओषधै — ^{c}) K5 एतत्कार्यंममात्सर्यं — ^{d}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 व्रजेत् (for इयात)

22 ^{a}) Dn1 वा (for च) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 -शेते हि (B8 °तेति) (for शयति) Ś1 K (K4 missing) D2 5 अनुशेते शयान च (Ś1 K0 हि) — ^{b}) M2 तिष्ठता D1 6 (before corr) 7 चारु (for चानु°) B8 तिष्ठति — ^{c}) K0 2 अनुधावति — ^{d}) Ś1 K0 पूर्वकर्म (by transp), D6 कर्म पूर्वं Dn1 तर (for नरम्)

23 ^{a}) Cd as in text — Ñ1 M1 om (hapl) 23^{bc} — ^{b}) K0 तत्, K5 य, D9 क (for यत्) D4 करोषि — ^{c}) T2 अवस्थाया — ^{d}) K1 उपासते; T G अवाप्नुते, M2 उपारता (for °श्नुते) K3 5 तत्त थैवमुपश्नुते, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 तत्फल समुपा° — After 23, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ।
आत्मैव ह्यात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ।
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

[K0 om lines 1–3 B4 om (hapl.) the post half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) Cd cites prior half as above Ñ1 न (for य) — (L 2) Ñ1 न, B3 lacuna (for the first तत्) B4 Dn1 D1 4 6 7 9 तत्फल समुपाश्नुते (for the post half) — (L 3) Cf 6 28 5^{cd} Ś1 आत्मा वै, K2 आत्मनैव (for आत्मैव) K1-3 5

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
अनिष्टाना च संसर्गादिष्टाना च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४ C. 11 87 B 11. 3. 4 K 11 3 4

Ñ1 B2 Dn3 D2 3 5–7 बधुर, Dn1 मित्र (for मित्रम्) —(L 4) Ko आत्ना ं (for आनैव) Ñ1 आत्नैव मार्क्षा मवन्य (for the prior half) K4 तत्तम्य (for कृतम्य) D1. 2 4 6 7 9 [अ]न्य (for [अ]त्र) Dn3 D3 वै (for च) Dn1 म तस्याप्यकृतस्य च Cd cites अपकृतस्य (as above) —(L 5) Ś1 damaged from (the first) ना up to दुस्व Ko पान्पेन (for पापेन) —(L 6) Ś1 Ko लमेन, K1 2 रमनि, B1 फलति, Dn3 D2 5 रमति (for भवति) B1 युज्यते, B2 4 Dn1 D1. 6 9 विद्यते, D2 जुज्यते (for जु°) जुज्यते क° damaged in Ś1 —Lines 7–8 = (var) 3 240 3 Rām 5 51 18 —(L. 7) Ś1 damaged up to द्वे. K1 B1. 3 4 Dn2 D1 3 4 6 7 9 बहुपापेषु, Dn1 पापेषु बहु- (for बहुपापेषु) —(L 8) K1 2 3 Dn3 D2 5 श्रेयो- (for मूल) K3 6 भजन्ति]

Colophon missing in Ś2 K4 D8 —*Sub-parvan* Ś1 Ko 2 3 B Dn1 D1. 3 4 6 7 9 विशोक —*Adhy name* Ś1 T विदुरवाक्य, K1 धृतराष्ट्रविशोक, K2 D3 5 धृतराष्ट्रविशोके (K2 °को) विदुरवाक्य, G4 शरीरानित्यकथन, M कालशक्तिकथन —*Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D3 5 6 7 9 S 2 (as in text), B1 88 (?)

3

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 a) T G सुभाषित (G5 °ता) (for °तैर्) K2 महाराज, D5 °भाष्य, D6 भाग, D7 महिभाग (for महाप्राज्ञ) —b) Ñ1 S मे (for ऽय) T G1 3 [s]-पगत (G2 °ह)त (for विगतो) Ñ1 S प्रभो (for मम) —c) D6 7 सु- (for तु)

2 b) K3 5 D1 (by corr) दुष्टाना (for इ°) K1 त्रिवर्जितात्, K3 Ñ1 B D1 4 6 7 9 विसर्जनात्, S (except M2) नि(M2 त्रि)वर्तनात् (for विवर्ज°) —c) Ś1 Ko 3 B1 तु, K1–3 Dn1 D5–7 तु (for हि) S कथं वै मानसैर्दुःख (M2 °सैर्दुःखै°) —d) K2 प्रमुच्यते (for °च्यन्ते) K1 2 Ñ1 B2 3 Dn D1–7 9 तु, K6 न, B1 4 च (for ऽत्र) S विप्रयुज्य(T1 °योज्य, G2 3 M3 °युज, M2 °युज्य)ति पण्डिता°

3 a) G2 3 दुःख (for दुःखात्) —b) D5 सुखी (for सुखाद्) B4 च (for वा) Ko Ñ1 B1–3 Dn D1 2. 4 6 7 9 T G3 M1–3 हि (for [अ]पि) G1 प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते) G3 तत्सुखत्वात्प्रमु° —c) K1 D2 5 G8 शम लब्धा (D2 °ब्ध्वा), Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 7 9 नियम्यैतत्; B1 2 4 सम बुद्धा Ś1 ततश्च * * * लब्ध्वा —d) Ś1 सुगत, K3 [आ]युगातिं; K3 गतिं वै, Cd सुगतिं (as in text) D2 विदतं B3 नर°, Dn2 पुन (for बुध°) K6 गतिं नु विद्यते बुध°, Dn1 म्वा गतिं विंदतो बुध°, D1 4 9 शातिं (D9 मोभि) विंदेत वै बुध°

4 a) K1. 2 आशाश्वतम् —b) D2 विद्यमान (for चिन्त्य°) K2 5 D2 नरर्षभ; D9 भरतर्षभ (hypermetric) G3 सर्वित भरतर्षभ —d) Ś1 Ko. 2 3 सारमत्र, K1 2 D3 5 सारमस्य, D9 सारो ह्यत, M3 सारो ह्यस्या Cd cites सार (as in text) G3 रोच्यते (for विद्यते) —After 4, Ñ (Ś2 K4 D8 missing) ins

12* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
सर्वे पितृवन प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वरा ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना ।
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् । [5]
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नरा ।

[(L 1) D1 9 यद-, D3 यथा (for यदा) K3

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

भाष्ठश्च मूढश्च, K6 भाग्यस्य मूढस्य K8 6 D8 धनवत्तोप्य निर्धना —(L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) Ś1 K0 8 5 B1 (also as above) Dn2 D8 6 7 पितृवन, B1 °वम, Cd °वश (as above) K1 2 D2 4 5 य(D4 त)थापि निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for स्वपन्ति) Ś1 विगतत्वच —(L 3) Dn D1 3 4 6 7 9 °निवधिमि° K3 गात्रस्नायुनिबोधनै —(L 4) D5 परा जैना (for परे जना) —(L 5) Cd प्रलय° (as above) — Ñ1 om line 6 —(L 6) K8 5 तस्मा(K6 °स्या)द् (for क°) K8 5 जना (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो नरा (for post half)]

5 [a]) Ś1 गृहान्येव, K8 B Dn D1 3 4 6 7 9 °णीव, K6 गृह्यास्येव Ñ1 बहिर्मर्त्यान्, Dn1 च मर्त्यानां (for हि म°) M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् —[b]) Dn1 मातुर् (for आहुर्) G3 देहांश्च, M3–4 देहान्हि (for °नि) —[c]) G2 °युज्येत (for °युज्यन्ते) Ś1 K0 काले काले वियुज्यंते (K0 °ति) —[d]) K3 सत्यम् (for सत्त्वम्) D6 एव; S एषा (for एकं) K1 2 D2 5 सुशोभन (K1 °य), Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4 6 7 9 तु (Dn2 D8 स) शाश्वत, G2 तु भाजनं

6 [a]) D2 तथा (for यथा) D9 om (hapl) जीर्णम —[b]) Ś1 K (K4 missing) D3 5 सत्यज्य; S त्यक्त्वाथ (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) Ñ1 B (except B4) D (except D2 5, D8 missing) S पुरुष (for वै नर) —[d]) Ś1 K8 5 देह; M2 देहात्; M8 देहान् K8 शरीरिण K1 2 D2 5 दुःखं तद्वच्छरीरिणां (K2 °र्णी)

7 G8 repeats 7^{ab} after 11 —[a]) Ś1 विचित्तवीर्ये, K2 वैचित्रविर्ये; K8 5 D9 विचित्रवीर्ये, G8 (both times) वैचित्रि° K0 जानीहि (for वास हि) Ś1 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्रार्थं; K8 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 साध्य; D5 प्राप्य, T1 सत्य; T2 G1 सत्त्व (for वासं) —[c]) B1 Dn1 T G2 हि (for [इ]ह). Ś1 K (K4 missing) D2 5 6 7 (by corr, orig as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे —[d]) K8 5 B1 सु(B4 स्व)कृतेनेह, B3 Dn D1 4 6 7 9 M8 सुकृतेनैव

8 [a]) Ś1 K (K4 missing) D2 5 प्राप्यते कर्मणा (by transp) Ś1 K0 2 3 5 D5 G8 सर्व, K1 सर्वे, Ñ1 B D1 4 6 7 9 T G1 M1 स्वर्गं, Dn1 स्वर्गा (for स्वर्गं) —[b]) G1 M2 सुख (for सुखं) —[c]) T2 वहति, M2 महति (for व°) K2 Dn2 T1 स (for त) —[d]) T1 अवश्य (for °श°) K0 च (for वा)

9 D8 om (hapl) 9^{a}–10^{b} —[a]) K8 5 हि (for च) T1 G8 मृण्मय, G1 क्रमय —[b]) K1 D2 यन्त्रारूढ, D6 वंशा°, T1 चक्र°, G1 चक्ररूप Cd cites चक्र —[c]) K8 G3 प्रक्रीयमाणस्य; Ñ1 प्रक्रियमानस्य, T2 °माण स्वा (for °माण वा) —[d]) Dn2 हतमात्रम्, G8 M1 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्) M2 तथा (for अथ)

10 Ś1 om (hapl) 10 K0 reads 10 on the marg B3 D8 M2 om 10^{ab} (for D8, cf v l. 9) D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} —[a]) K0 Ñ1 छन्न[?]; D2 सछिन्न, T G हीनं; M (M2 om) भिन्न (for छिन्न) K1 2 सछिन्नम् (for छिन्नं वापि) Dn2 [अ]थ वा रोप्यम्, T1 G1 3 [अ]वरोप्य वा (G8 तद्); T2 [उ]परोप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) —[b]) K8 Dn1 अवतीर्य(Dn1 °र्ये)म् (for °तीर्णम्) G2 अतीर्णमतथापि वा —Ñ1 G2 om (hapl) 10^{cd} —[c]) D5 आर्द्रैं (for आर्द्रं) K8 om the first वा K5 G8 transp वा and शुष्क D4 शुष्कैर् (for शुष्क) —[d]) K5 यच्यमानम् (sic), D5 अत° (for पच्य°) Dn2 [उ]त (for वा)

11 [a]) Hypermetric K1 2 Ñ1 Dn2 D2 5 उत्तार्यमागम्; Dn1 D1 (*sup lin* as in text) 3 6 7 अवतीर्य°, T G अवतार्यतम्, M1 आवार्यमाणम् (for अवतार्य°) K8 5 B1 वापाकाद्, Dn1 अपि वा; Dn2 आकाशाद्; D9 आवाकाद् (for आपाकाद्) In Ś1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४

यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७ C. 11 103 B. 11 2.20 K. 11 2.20

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

lacuna for पाका D₄ भवतार्यमाणापाकोड — [b]) K₁ ₄ D₂ उद्धृतम्, K₂ उद्धृत (for उद्धृत) K₁ D₂ ₃ अपि, K₂ Ñ₁ B Dm D₁ ₂ ₄ ₇ ₉ चापि (for वापि) — [c]) K₀ °भुञ्जतम्, K₁ ₂ Ñ₁ D₅ °भुज्यते K₃ °भुज्यतम्; B₁₋₃ Dn₁ °भू(B₁ °भु)ञ्जतम्, B₄ °भुक्त तु D₁ (marg) °भुञ्जतम्, D₆ (by corr orig as in text) भञ्यतम्, Cd भुञ्जन्तम् (as in text) — [d]) K₁ ₄ मेव Ñ₁ सर्वं [!], D₂ क्व D₁ एते (for एव) K₀ देह, D₃ देह S₁ एव देह ....., B₄ देहतोपि हारी — After 11, G₂ repeats 7[ab]

12 [a]) S₁ ..स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text) Dn₂ विनातो D₂ प्रवृत्तो (for प्रसूतो) — [b]) T G₂ ₃ M₁₋₄ अथ (for [अ]प्यथ) K₂ ₃ B₁ दिवमांतर (B₁ °रे); S दशरात्रि(G₁ ₃ °त्र)क Dn₂ दिवसैक गतोथ वा — [c]) S₁ damaged Dn₁ यतो (for गतो) — [d]) S₁ ..त्र, Ñ₁ मासत्रय, D₁₋₂ G₁ M₁ मासमात्र (for °मात्र°) K₁ ₂ D₂ °मयोपि; D₃ M₁ अयापि (for गतोऽपि)

13 [b]) Ś₁ द्विसंवत्सर, K₃ ₄ द्विवसांतर; M₄ विम वत्सर Dn₁ °गतोपि (for एव) Ś₁ K₀ D₁ ₂₋₃ च (for वा) — [c]) T₁ यौवन° K₁₋₃ ₄ [ऽ]प्य°, Ñ₁ B D (D₂ missing) M [ऽ]थ (for ऽपि) — [d]) D₂ च विद्यते (for विप°)

14 [a]) G₂ प्राक्कर्मजानि भू° — [b]) M₂ om (hapl) न भवन्ति K₂ वा (for च) Cd cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text) — [c]) K₂ ₃ सामिद्धिक, T सर्वार्थिते, G₁ समिद्धके, M समिद्धिके (M₁ °को), Cd सामारिके G₂ ₃ एवं समिध्य (G₂ °द्ध) लोके तु — [d]) K₁ °तप्यते

15 [a]) Ñ₁ B Dn D₁ ₂ ₄ ₆ ₇ ₉ तु (for च) Ñ₁ D₂ सलिक, D₂ सलिले K₀ राजा (for राजन्) — [b]) K₁ D₂ ₃ समरन्, K₂ Dn₁ (before corr) D₅ °सम्परन्, K₂ ₃ °मचरेत्, Ñ₁ B₃ ₄ °सतरन्, B₁ ₂ °मतरेत् — [c]) K₁ उन्मज्जेच्च D₂ निमज्जेत (for °ज्जेच्च) K₄ ₅ उन्मज्जे च निमज्जे च, D₂ °ज्जत्वनिमज्जत्व, T °ज्यैश्च निमज्यैश्च — [d]) T G₁ चेष्टते च (T₁ हि) नराधिप

16 B₂ om. 16[a]–17[b] — [a]) Ñ₁ B (B₂ om) Dn D₁ ₂ ₆ ₇ ₉ °गहने (Dn₂ °न), D₂ °गे गेहे (sic), D₅ °गहना, G₂ °गहनम् (for °नाद्) — [b]) K₂ उन्मग्न (for °ज्जन) Ñ₁ B (B₂ om) निमज्जन, Dn D₁ ₂ ₄ ₆ ₇ ₉ °जने, M₄ °जना (for °जनात्) — [c]) Dn₁ D₂ कर्मभागेन, S °योगेन Ñ₁ B (B₂ om) Dn D₁ ₄ ₇ (before corr) ₉ T ब(D₁ ₂ ₄ ₉ व)ध्यते; D₆ ₇ (by corr) मन्यते; G₁ बुध्यते, G₂ ₃ युज्यते, M₂ बध्यत; M₂ वध्यत (for बध्यन्त) — [d]) T₁ क्षिप्यते (for क्लिश्यन्ते) Ñ₁ ह्यल्प, Dn₁ D₁ ₄ ₆ ₇ ₉ चाल्प, T G₁ स्वल्प, M₂ यल्प, M₃ ₄ ये त्व (for येऽल्प°) — For 16[cd], Ś₁ K (K₄ missing) D₂ ₃ subst, while B₁ ₂ ₄ ins after 16[cd]

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षय ।
[D₂ समुत्तीर्णे महार्णव (for the post half)]

17 B₂ om 17[ab] (cf v 1 16) — [a]) Ś₁ K (K₄ missing) D₅ ₃ च (for तु) K₂ प्राज्ञा, G₂ प्रज्ञा, M₂ प्रज्ञा K₂ B (B₂ om) Dn₁ D₁ ₂ ₄ ₆ ₇ ₉ सत्वे, Ñ₁ सर्वे, D₅ स्पष्टा, S मध्ये (for सत्ये) — [b]) K₂ Dn₁ D₁ ₄ ₆ (before corr) ₉ संसारेस्मिन् K₁ ससाराग, Ñ₁ °रान्तु, D₂ समारान्त, D₆ (by corr) ₇ ससारे वि T₂ G₂ ₃ °रांतर्, M₄ °रांता (for °रान्त°) Ñ₁ D₂ ₁₋₂ S गवैषिण (Ñ₁ °न); Dn₁ D₁ ₄ ₉ हितैषिण (for गवे°) — [c]) K₂ समागमता; K₃ सम्यग्ज्ञान, B₁ समागमज्ञा — [d]) Dn₁ परा (for परमां) D₂ ये ते यांति परा गतिं

४

4 1 1 धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १
विदुर उवाच ।
जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो ।
पूर्वमेवेह कलले वसते किंचिदन्तरम् ॥ २
ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत् ।
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ३
अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ४
योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति ।
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५
तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।
ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ६

Colophon missing in Ś2 K4 D8 — *Sub parvan* Ś1 K0 5 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 विशोक — *Adhy namo* Ś1 K0 D2 9 विदुरवाक्य, K1 विदुरवचन, G3 M1 2 4 श(G3 शा)रीरानित्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D2 3 6 7 9 S 3 (as in text), B1 89 (?) — *Śloka no* K1 17, D2 18

4

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 b) D8 विदेयं (for विज्ञेय) K1 2 5 वर', K3 D6 7 वर (for घर) — d) B3 Dn1 सत्त्वत', G2 M Cd पृच्छते (for 'त.)

2 b) K1 त्तया' (sic); D2 कथा' (for क्रिया) Ś1 K0 3 5 शृणुष्व मे; T2 G2 3 M3 तु लक्षयन् (for शृणु प्रभो) B3 Dn1 D1 3, 4 6 7 9 क्रिया सर्वोपलक्ष्यसे, T1 G1 क्रियागर्भास्तु (G1 क्रियास्तु परि) लक्षयन्; M1, 2 4 क्रिया' समवधारयेत् (M1 'यन्) — D8 om (hapl) 2c–3d — c) K0 2 G3 हि, K1 ह (for [ह]ह) Ś1 K0–3 D2 वसति, K5 वसति; Ñ1 Dn1 D1 4–7 9 कलिले, B1 2 4 वसतिं, Dn2 वसते, T G1 3 M कलि(M2 'ल)ल; G2 सलिल (for कलले as in B3 only) — d) Ś1 K0–2 Dn2 D2 कलिले; K3 कलले, K5 सलिले, M1 वर्तते (for वसते) B1 2 4 मास शोणितलेपने (=4b) — After 2, B1 4 ins

14* ततस्तु वायुवेगेन कलल किंचिदन्तरम् ।

[=4c and (var) 2d B1 कलो किंचिदनतर (for the post half)]

3 D8 om 3 (cf v l 2) — a) K1 corrupt Dn1 सपचमे, D7 संचरते — b) G2 3 M मासि (for मासे) M2–4 मास (for मांस) T G प्रकल्पयत्; M प्रकल्पते (for 'येत्) N (D8 om, Ś2 K4 D8 missing) मासे वा सम(Ś1 K0 सप्र)कल्पयत् (Ś1 K0 Dn1 D1 4 9 'येत्) — c) K1 'सपूर्णा — d) M2–4 पष्ठे (for गर्भो) Ś1 K0–2 D2 5 गर्भवासी (Ś1 K0 'से, K2 'सि) (for गर्भो मासे) Ñ1 B1 3 4 Dn2 D1 4 7 9 वै स तु; B2 वै संप्र, B3 D3 6 S (except M1) मासे च, Dn1 वै सम (for मासे प्र)

4 a) K1 2 D2 5 अमेध्यवासे, Dn1 अमध्यमध्ये — b) K5 'लेपनो, Dn1 'लेपनौ — c) K1 2 D3 5 स (for तु) — d) K5 ऊर्ध्वं' (for ऊर्ध्व) G2 'शिर T G1 ह्यूर्ध्वपादो ह्यधोमुख

5 a) K2 याति (for योनि) T1 मपागम्य — b) K2 Dn1 बहु, D5 वहू (for बहून्) Ś1 K0–3, 5 B3 D2 सम(K1 D5 'मा)र्छति, B4 स गच्छति; D5 समार्छति, M2 समुच्छति (for समृ') — c) K3 5 -सपीडना; G1 -सपीडया (for 'डनाच्) M1 योनिं सपीडयेच्चैव — d) Ñ1 कर्म (for पूर्व) T G पूर्व' कर्मोपदानत, M1 3 'र्मावधानत', M2 4 'र्मविधानत

6 a) Ś1 K0–3 मुक्तश्च, K5 मुक्तस्य; G3 मुक्तस्तु K3 ससार; K6 ससारा, M3 ससारन् (for 'राद्) G2 तस्मान्मुक्तस्तदा राजन् — b) G2 पश्यान् (for अन्यान्) K3 पश्चादनुपद्रवान् (sic), K5 पश्चादुपाद्रवेत्. M2 अन्यत्पश्यत्युपद्रवात् — G1 reads 6cd twice — c) K1 2 D2 6 7 अनु, G2 अप (for उप) Ñ1 B1–3 Dn D1 3, 4 6 7 9 -गच्छति (for -सर्पन्ति) T G1 (first time) मृगय(T1 'या)न्पर्यटन्नित्यं — d) T G1 2 सारमेय; Cd 'या (as in text)

ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गस्वादुभिरातुरम् ।
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ।
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ॥ ८
अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९
वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ १०
अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः । C 11 115 B 11 4 21 K 11 4 22

---

7 K₁ om 7ᵃ–8ᵈ — ᵃ) Ś₁ Ko–₃ D₂ ₄ प्राप्तान्तरे, K₄ Dn₁ D₁ ₄ ₅ प्राप्तेंतरे, B₁ प्राप्ततरे, D₆ (orig, marg by corr as in text) ₃ प्राप्तेंतरे Ñ₁ प्राप्तोत्तरे तत काले, S तत कालांतरे प्राप्ते — ᵇ) Dn₂ व्याधयस, G₁ चापि तत (for चापि तं) K₃ यथा, G₃ तदा (for तथा) Ś₁ Ko–₃ D₂ ₅ व्याधयोपि परंतप (Ś₁ K₁ ₂ °प) — K₁ ₂ D₂ om (hapl) 7ᶜ–8ᵈ — ᶜ) D₂ om from उपसर्पन्ति up to स्व (in ᵈ), reading कर्मभि- and 8ᵉᶠ after तृप्ति (in 8ᶠ), and repeats thereafter from नराधिप up to तृप्ति G₁ उपसर्पंति, G₃ तम्र°, M₂ उपसर्पंति — ᵈ) Ś₁ Ko G₁ बाध्यमानं, M₂ वध्य° (for बध्य°)

8 K₁ ₂ ₄ D₂ om 8ᵃᵇᶜᵈ (cf v 1 7) For the sequence of 8ᵃᵇ in D₂, cf v 1 7 — ᵃ) Ś₁ Ko स्थूलम्, D मितम् (for बद्धम्) D₅ तु (for त) K₂ Ñ₁ B Dn D₁ ₂ ₃ ₆ ₇ ₈ त (Dn₂ स) बद्धमिंद्रियैः पाशैः — ᵇ) B₁ सम; Dn₂ गधि; D₂ गंध, D₁ lacuna, D₆ ₇ मतं (for सङ्ग-) K₄ Ñ₁ B Dn D₁ ₃ ₅ ₆ ₇ ₈ भावृत (for आतुरम्) S मत(T₁ संग, G₂ मद्र)कामुकमातुर — Ś₁ om (hapl) 8ᶜᵈ — ᶜ) Ko [उ]पसर्पंति, K₃ B₁ ₂ ₄ Dn₁ [अ]पि वर्तते, D₁ ₄ ₅ [अ]पि व(D₆ न)र्तंते, D₆ [अ]पसर्पंति, S [अ]नुवर्तते Ñ₁ यामो नान्युपवर्तंते — For the sequence and repetition of the portion from नराधिप up to तृप्ति in D₂, cf v 1 7 — ᵉ) K₃ ₄ Dn₂ D₁ ₂ ₈ T₁ G₁ M₂ ₄ बाध्यमानश्च (M₄ °नं च); B₂ D₃ ₄ G₂ वध्यमानश्च — ᶠ) D₆ त समुपैति, T₁ तृप्तिमुपेति In Ś₁, मुपैति स is damaged — After 8, N (Ś₁ K₄ D₂ missing) ins

15* तदा न वेत्ति चैवाय प्रकुर्वन्साध्वसाधुनी ।

[In Ś₁, तदा न वेत्ति चैवा is damaged B₁ ₂ तथा (for तदा) K₃ नवेत्ति, B₁ ₂ Dn₁ D₁ ₄ ₆ ₇ ₈ नावैति, Dn₂ D₂ नवेत्ति (for न वेत्ति) K₂ ₃ योवायत (K₃ °म), B₂ D₁ ₆ ₇ वै पाप, Dn₁ पाप म, D₈ नैवाप, D₂ नाय (sic) (for नैवाय) Ś₁ Ko–₂ B₂ ₄ Dn₂ D₁–₄ ₆ ₇ ₈ साध्वसाधु वा (K₁ °धु न, K₂ ₃ °धुनि, D₂ °धुना, D₃ °धु न, D₈ °धुवान); Cd °साधुनी (as above)]

— K₄ Ñ₁ B D (except D₂, D₃ missing) cont, while S ins after 8 (cf v 1 10)

16* तथैव परिरक्ष्यन्ति ये व्यानपरिनिष्ठिता ।

[Ñ₁ B₄ D₆ °रक्षति (Ñ₁ °त), B₁ ₂ Dn₁ °रक्ष्यते (Dn₁ °ति), Dn₂ वक्षति (for °रक्ष्यन्ति) S तत्रैव परिपश्य(G₂ °दृश्य)न्ति (for the prior half) K₃ यो ध्यान-; M₁ ₂ ₄ येध्यात-]

9 ᵃ) Ś₁ Ko–₃ D₂ स्वय न, D₅ अय तु, G₂ यमयं (for अयं न) Dn₁ T₁ G₁ M₁ बध्यते (for बु°) In Ś₁ ते तावद् is damaged K₃ ₅ तात (for तावद्) — ᵇ) Ś₁ damaged K₂ लोके, T₁ -लोका, T₂ G₁ ₂ -लोकाद् (for लोकम्) K₁ अघोरवि, K₂ B₁ ययागत; K₂ ₅ अथोगत, Ñ₁ उपागत, B₄ अथा- विशन्, Dn₂ अयागमत्, D₂ अथोगति, T G₁ अ(T₁ त)यागमे, G₃ ₃ इहागमेत् (G₂ °गत) Ko यमलोक पथा गत — ᶜ) Ś₁ damaged Ko Dn₂ D–₇ विकृष्ट्य, K₃ ₅ विकृष्य तं Dn₁ D₂ विकृष्य(D₂ °ष्यं)श्च, T च कृष्यश्च, G₁ च (om कृष्यश्च); G₂ निकृ° — ᵈ) K₂ ₅ D₂ ₄ G₃ M₁ ₃ मृत्यु- (for मृत्युं) G₂ -लोकेन, M₂–₄ काले नि (for कालेन)

10 ᵃ) K₂ वाग्घिनस्य, T₁ वाग्घनस्य (for वाग्घीनस्य) Ś₁ D₂ om च Ko तु यन्मात्रम्, K₃ Ñ₁ B₁ ₄ Dn₁ D₇ च यन्मात्रा, K₄ चांसुयन्मात्रा (sic), T G₃ M च या मात्रा, G₁ damaged (for च यन्मात्रम्) G₂ मानितस्याव यो मात्रा Cd cites मात्रां — ᵇ) K₂ ₅ इष्टानिष्टकृत मुख, Ñ₁ Dn₂ D₃ ₄ ₇ (before corr) इष्टा(D₇ इष्ट)निष्टकृत मु(Dn₂ मु)खे, D₇ इष्टानिष्टं च विंदति, S इष्टानि(T₁ °न)ष्टकृ(M₁ °ग)तस्य वै — ᶜ) Ś₁ Ko मूल (for भूय) — ᵈ) G₁ ₂ बुध्य° (for बध्य°) K₂ B₁ उपेक्ष्यते; S उपैति स — After 10, K₃ reads 13ᶜᵈ and 14ᶜᵈᵉᶠ, repeating 13ᶜᵈ and 14ᵉᶠ in their proper places T G repeat after 10, 16* (cf v 1 8)

11 ᵃ) K₁ ₂ D₂ विनिकृतो, K₄ विनिकृते, Ñ₁ धिग्धिकृतो K₁ ₂ ₃ D₂ लोके (for लोको) — ᵇ) D₃ लोको न (for लोभेन) — ᶜ) Ś₁ Ko–₂ ₃ D₂ क्रोधमोह,

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥१३
अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B_4 मोहक्रोध, D_5 लोभमोह (for लोभक्रोध) K_3 $B_{2\,3}$ Dn_2 $D_{3\,4\,9}$ भयोन्मत्तो, B_1 मदोन्मत्ता; Dn_1 भयान्मुक्तो, $D_{1\,6\,7}$ -भयान्मत्तो

12 [a]) $\tilde{N}_1$ B_{2-4} Dn_2 $D_{3-5\,9}$ S (except $M_{2\,4}$) कुलीनत्वे च Dn_1 रजते (for रमते) —[b]) Some MSS दुःकुलीनान् M_3 च (for वि) $Ś_1$ K_0 निष्कुलीनान्निषेवते, K_1 $D_{2\,5}$ दौःकु(D_5 दौष्कु)लेयान्निषेध(D_2 °सेव)ते, K_2 दौ कुलेयानिवेषसे, K_5 दौःकुलाना निपेविते, G_3 दुष्कुले नानुकुत्सयन् — G_3 om (hapl) 12[cd] —[c]) $Ś_1$ $K_{0-2\,5}$ $D_{2\,5}$ -मानेन, K_3 -दर्पेन (for -दर्पेण) $Ś_1$ K_0 मत्तश्च, K_1 D_2 तृप्तश्च (for दृ°) M तथैव धनदृप्त(M_3 °तृप्त, M_4 °तृप्ता)श्च —[d]) K_5 दरिद्रा, S (G_3 om) दारिद्र्य (T_1 G_2 °द्र) $K_{1\,2}$ D_5 परिगर्हयन् (K_2 °येन्, D_5 °यत्), T_2 °कृत्सयन्; M °कुत्सयेत्

13 [a]) $Ś_1$ मूर्खा इव, K_0 मूर्खानिव, $K_{1\,5}$ D_3 मूर्पा(D_3 °र्णा)निति; Dn_2 मूर्खा इति, D_2 मर्षानिति; G_1 मूर्खा नीति, G_2 मूर्खो नीति D_1 आहुर् (for आह) K_2 मूर्पानि पितरानाहुर् (sic) —[b]) $K_{1\,5}$ B_4 D_7 समवेक्ष्यते, T G_1 समुपेक्षते, G_3 समयेक्षते — K_3 reads 13[cd] (for the first time) after 10 (cf v l 10) —[c]) K_3 (second time) $\tilde{N}_1$ B_{1-3} Dn $D_{1\,3\,4\,6\,7\,9}$ दोषान्, D_5 शिष्यान्; G_2 M वीक्षां (for शिक्षां) $Ś_1$ $K_{0\,3}$ (first time) $_5$ क्षपति (for क्षि°) Dn_1 वा (for च) —[d]) B_1 Dn_1 G_1 om न K_1 शास्त्रम् (for शास्तुम्) T G_1 अर्हति (for इच्छति) — $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1\,3-7}$ S ins after 13 K_3, after the second occurrence of 13[cd]

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः ।
सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ।
किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । [5]
येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K_3 om (hapl.) lines 1–6 — (L 1) T_1 G_2 यथा, T_2 एव, M_1 तदा (for यदा) $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1\,3-7\,9}$ मूर्खाश्च (for मूढाश्च) $B_{2\,4}$ Dn_1 $D_{1\,4\,6\,7\,9}$ धनवतश्च, G_2 °वतोपि — (L 2) Dn_1 कुलीनश्च (for °नाश्च) $\tilde{N}_1$ G_1 M_2 वाप्य-, Dn_2 $D_{3\,6}$ [अ]प्यव-, D_9 येप्य- (for ऽथाप्य-) T [अ]मानिनोप्यथ मा°, G_3 मानितोथाप्यमानिताः (for the post. half) — (L 3) $\tilde{N}_1$ $B_{1.2}$ पितृवशं, D_5 °धनं $\tilde{N}_1$ B_4 Dn_1 $D_{1\,4\,9}$ विगतज्वराः, M_3 विहतत्वचः. — (L 4) G_2 न मांसैर् (for निर्मांसैर्) G_3 आंत्रैश् (for गात्रैः) T G च स्नायु- (for स्नायुनि-) Dn_2 निबधिभिः — (L 5) B_1 Dn_1 कं विशेष, B_2 $D_{1\,4\,9}$ विशेषं न M_4 तु तत्रैषां (for तत्र तेषां) — (L 6) S च प्रति (for प्रत्यव-) G_2 -गच्छेय (for °युः) B_1 कुलवत्परिशेषण (for the post half) — (L 7) G_2 यथा (for यदा). D_3 M_4 सर्वैं (for सर्वे) Dn_1 समम्यस्ताः, $D_{1\,4}$ T_2 G_3 M_3 समन्यस्ताः, D_3 समत्यक्ता M_2 यदा सर्वसमन्यस्ताः D_4 स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn_2 $D_{1\,3\,5}$ T G तस्माद् (for क°) Dn_1 प्रक्षुब्धाम् (sic), D_4 प्रलुब्धम् (for प्रलब्धुम्) Dn_2 दुर्धिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा(T_1 °लुब्धामुहा, T_2 °लब्धामहा, G_1 °लुब्धा महा, G_2 °लब्धमिवा, G_3 °लुब्धमिवा, M_1 °लुब्धमिहा)बुधा (for the post half — (L 9) M_2 om (hapl) परोक्षं च $D_{6\,7}$ न सम्यक्, T G_1 निशाम्य D_7 विलुपति (*see m as above*), T G M_3 श्रुती(T_2 °ति)मिमा, $M_{1\,2\,4}$ श्रुतीरिमा]

14 $\tilde{N}_1$ B_3 D_9 S om 14[ab] K_3 reads 14[ab] after the first occurrence of 13[cd] (cf v l. 10) —[b]) $Ś_1$ $K_{0\,3}$ Dn_2 $D_{1\,3\,6}$ अनुपालयेत्; Dn_1 परिपालयेत् — For the first occurrence of 14[cd] in K_3, cf v l.

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
विदुर उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५ C 11 129 B 11 5 6 K 11 5 6

---

10 — c) G2 3 वर्तेन (for वर्तेत) — d) Ś1 K0–2 D2 स पर [(for परमां)

15 a) D2 om सर्वं Ñ1 B1 2 तु (for चै) — b) B1 स्वेवम्, D6 तु त्वम् (for तत्वम्) Ñ1 यथा त्वमनुवर्तसे — c) D4 सह (hypermetric) (for स) K1 प्रमोक्षय (sic), B4 वै मोक्षाय (for प्रमो°) K0 स प्रसक्तोक्षाय लभते (sic), B3 Dn D1. 2 4 6 7 8 M स प्र(Dn1 om प्र)मोक्ष(M1 द)यते सर्वान्(M1 3. 4 °र्वं, M2 °र्व-), T G1 स वै मोक्षायते चैव, G2 3 स वै मोक्षयते चैमं — d) B3 Dn2 D4 9 पयानो, D3 सयानो, T G1 मनुजो (for पन्यान) K1 2 5 मनु जाधिप, Dn1 D1 4 6 7 9 मनुजेश्वर (D6 7 °र), G2. 3 वसुधाधिप

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1. 2 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 K0 D3 विदुरवाक्य; K1. 2 D2 5 ससारवर्णन, B1. 2 ससार चक्र, G3 शारीरकथन, M शरीरानित्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 2 Ñ1 Dn2 D3 6 7 8 T1 G M 4 (as in text), B1 90 (?), T2 (wrongly) 3 — *Śloka no* D2 12

5

☞ This adhy is missing in Ś2 K3 D5 (cf v 1 11 1 1 and 15)

1 B1 om. the ref — a) G2 इम (for इद) — b) D1 बुध्य (marg sec m बुध्या) Ś1 K0 °वर्तते, Dn2 T G1 °बुध्यते (for °गम्यते) — c) Dn1 D6 7 तद्दृ, D1 2 4 9 तद्दि (for एतद्) K1–3 5 Dn1 D1 2 3 6 7 8 S विस्तरत — d) Ś1 K0–3. 5 B1 प्रचक्ष्व (K2 3 °क्ष्य) मे, Dn2 प्रशससि

2 a) Dn2 मार्तं, T G1 तत्र (for अत्र) Dn2 स- (for ते) Ś1 K0 M1 वर्ण°, D3 कर्त° (for वर्त°) — b) K0–3 5 Dn D2 8 नमस्कृत्य — c) Dn2 D3 गहने (for °न) — d) Ś1 K0–3 5 D2 5 वदति (for वदन्ति) G3 प्रवदति मनीषिण (also परमर्षय as in text)

3 a) D5, Bom. Ed कातारे (for ससारे) — b) K1 वर्तमाने — cd) D4 9 transp वन and महत् G3 वन (for वन) K2 D4 मह (sic), Dn1 बहु, Dn2 D1 3 6 7 महा (for महत्)

4 a) K0 सिंहव्याघ्र Ś1 K0 3. 4 D2 4 °गजर्क्षै(K5 °र्क्षो)घैर्, K1 °गजर्क्षौघैर्, K2 गजैर्घोरैर् (for °गजाकारैर्) — b) K2 घोररूपैर्, B2–4 Dn D1 3 4 6 7 8 अतिघोर (for °घोरैर्) K1 महाशनि, K2 3 5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 °स्वनै, T °वनै, G1 °वने, G2 °नने, G3 °नसै (for °शनै) — After 4ab, K1. 2 D1 3 ins

18* पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ।

— c) D1 स (fo स) D4 क्षित (for °क्षिप्त) — d) K5 मृत्योरिव, T G1 यस्माद्दृष्टु, G2 यस्तु दृष्ट्वा, G3 यस्मिन्दृष्ट्वा, M1 lacuna after य, M2 4 यस्मिन्दृष्टे, M3 यत्स्म दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K1 2 D2 भयकर; K3 भयप्रम, S महद्भय (for भयप्रदम्) Ñ1 B (except B1) Dn1 D1 4 6 7 9 यस्स (Ñ1 य स) दृष्ट्वा ग्रसेयम° (Ñ1 B1 2 °जन, Dn1 °दसु°)

5 a) Ś1 K0–2 D2 4 ततस्य, Dn1 दृतस्य; G3 ततोस्य (for तदस्य) D6 तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् — c) Ñ1 M अभ्युच्छ्रय च, Dn2 D3 अस्युच्छ्रयश्च, T1 G2 अभ्युच्छ्रयत, T2 G1 °च्छ्रयति, G3 °च्छ्रय तु (for °च्छ्रयश्च) T G1. 2 रोमाणि, G3 M1 रोमाणा; M3 4 रोम्णा स (for रोम्णां वै) — d) T1 विक्रयश्च, M2 4 विक्रियां च G2 इद्रियाश्च परतप — Ś1 K0–2 5 B1

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D2 5 subst for 5cd D6 (before corr) 7 ins after 5cd

19* वेपथुश्चाभवद्गात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D5 रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half) Ś1 K0 लोम (for रोम-) K1 2 व्यजायते (K2 °त) (for च भारत) D6 वेपथुश्चाप्यजायत (for the post half)]

6 K1 2 D2 om (hapl) 6 — a) G2 तद्वने (for °न) Ś1 K0 3 5 व्यनुसृतो, B1 व्यन्ववसत्, Dn1 अनुसरन्; Dn2 ह्यनंसरन्; D5 व्यनुचन् (sic), T1 व्यतिरस; T2 व्यविसर, G1 व्यतिसरन्, G2 चानुचरन्, G3 व्यनुचरन्, M1 ह्यनुसरन्, M2-4 व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्) — b) K1 2 Ñ1 B D (Dn D1-4 6 7 9 missing) संप्र, K3 5 ह्यभि; T G1 नृप; G3 विप्रो (for विप्र) D5 द्रुतश्चेतश्च भारत — c) K3 5 B1 Dn2 D1 3-7 9 वीक्ष्यमाणो — d) K3 कारणं (for शरणं) G2 3 इह (for इति)

7 a) G2 सदैषां (for स तेषां) T1 वाचम्; T2 नाशम् (for छिद्रम्) Dn2 अन्विष्यन् (for °च्छन्) — b) M2 -विद्रुत (for पीडित) — c) D2 नव (for न च) K3 5 दूरे (for दूरं) — d) D4 9 वा (for च) B1 °मोक्ष्यते; B3 Dn1 D1 4 6 7 9 °मोच्यते (for °युज्यते) K5 न भावबैर्विप्रयुज्यते (sic)

8 a) K1 2 मूढं, K3 5 D2 5 S गूढ (for घोर) — b) G2 3 वानरावृत M2 समद्वादुराकृत (sic) Cd cites वागुरा — M1 om (hapl) 8c–10b — c) Ś1 सं****, Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 7 9 T1 G2 सपरिक्षिप्त (Dn1 °स), G1 °व्यक्त B4 समतात्परियुक्त हि

9 M1 om 9 (cf v l 8) — b) G2 शरैर् (for शैलैर्) B4 समुन्नतौ, G3 समन्वितै, M2-4 समुच्छ्रितै — c) Ś1 **स्पृशिभिर्; K0-2 D2 5 नभस्पृग्भिर्, B4 नभस्पृद्भिर्, G3 नभस्पृशैर्, M2 नभस्पर्शैर् B3 -वेगै; Dn1 D1 4 6 7 9 -घोरै (for वृक्षै) — d) K3 5 Dn2 D8 परिक्षिप्तै, D4 परिव्याप्त (for °क्षिप्त) Ś1 K0-3 5 B1 D2 5 समतत; Dn1 महाबलै (for °वनम्)

10 M1 om 10ab (cf v l 8) — b) K1-3, 5 D2 5 G3 M3 उदपान Ś1 K0-3 5 B1 D2 5 तमोवृत (Ś1 K0 B1 °त); G2 3 समंतत, M2 समावृतं (for समावृत) — c) K2 3 वल्लिभिस् Ś1 K0 2 3 5 D2 5 तृणसंघातैर्; K1 तृणसघातैर् (sic), S तृणनद्धा(G2 °वर्धा)भिर् (for °छन्नाभिर्) — d) Ñ1 B Dn D1, 4 6 7 9 T1 G M1 दृढाभिर्; D8 lacuna (for गूढाभिर्) Dn1 इति, D4 9 अति (for अभि-) K1, 2 D2 5 T1 G2 M2 संवृत K3 5 गूढैरिव (K5 °रपि) समावृत

11 b) D2 निगूढ, T1 G M1 3 विगूढे B1 सलिलालये. D5 निगूढसनिलाशये (corrupt) — c) Dn1 निमग्नश्; D1 6 7 विमग्नश् (for विल°) B1 च भवद्, D2 चांतर (sic), D9 चाभव (for चाभवद्) Dn2 D5 M3 तत्र (for तस्मिन्) — d) K1 संकरे; Ñ1 B D (except D2 5, D8 missing) T G1 3 M3 4 सकुले (for संकटे)

12 a) G2 3 तथा (for यथा) B1 यात, D1 6 7 9 जाल (for जात) — b) K0 2 D4 वृत्तबद्धं; K1 द्वार°; K3, 5 वृत्त(K5 om त)वत, Ñ1 M1 वृत्तवृद्ध, B1 °बर्गे; Dn2 D8 °पक्वं, D5 श्रुत पक्व, T2 वृंते बद्ध (for वृन्तबद्ध) Ś1 K0 सवरफलं; K2 Ñ1 D2 5 M2-4 महत्फल, D9 T1 महाबल — c) B4 Dn2 तस्मिन्, D9 om (for तत्र) Ś1 K0 D5 लंबते स तथा ह्य(D5 °द्य त)स्मिन्; K1 3 D2 ललंबे स तदा (K3 °था) तस्मिन्, K2 5 लवमानस्त(K5 ललवेत त)था तस्मिन् — d) K1 ऊर्द्धपाद, K2 उर्ध्वपादो, Ñ1 B1 2 वृत्तबधो (Ñ1 °वंता; B1 °वद्धो), B3 D1 3 4 6 7 9 G ह्यूर्ध्वपादो; T2 मौर्ध्वे°, M3 ऊर्ध्वपादौ K1 ह्यधै शिरा; D8 G2 ह्यध शिर — After 12, T2 ins 20* (cf v l 13)

13 a) K1 तथापि, T2 G2 3 M तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।
आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूताना न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
तेषां मधूना बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
ता लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १७ C 11 143 B 11 5. 19 K 11. 5 19

तत्रापि) K1. 2 B4 D3 5 T2 G2. 3 M चान्योपि, K3 चान्योन्य°; Dn1 चान्योस्य (for चा°) — b) T2 भयो (for भूयो) K2. 5 भूयो जातो ह्युपद्रव°, G2 भूयो जातमुपद्रवं — For 13ab, T1 G1 subst T2 ins after 12

20* तथा तत्रैव चायातो दन्ती दलितपर्वत ।

On the other hand, K0 (marg) 3 Dn2 D1 2-7 9 ins after 13ab

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K3 अपश्य न, Dn2 अपश्यन्म (for °श्यत) K3 °बल]

— D. om. (hapl) 13cd — c) Ś1 K3 . B1 2 4 कूपे (for कूप) Ś1 K0 वीणाहवेलायाम्; K2 विनाह°; K3 पिनाहावेळायाम्, K5 पीनाहावलायी; Ñ1 -वेलाह वेनायाम्, Dn1 वाणाहवेलायाम्, T1 -पीनाभवेळा°; T2 G3 (sup lin as in text) -पीनाहवेला°, M1. 4 (sup lin) -वीनाभ° Cd cites कूपवीनाह — d) K3 अपश्यं त; K5 अपश्यत्; Dn2 अपश्यत्स (for °श्यत) G3 (marg) महोरग (for महागजम्)

14 a) K2 D6 7 9 षड्वक्त्र, K2. 5 षण्मुख, Ñ1 षड्वक्र, Dn1 षद्वक; Dn2 षद्वत, D3 षड्वक्त्रं, D5 कुंजर, G3 षड्वर्गं (for षड्वक्त्र) b Ko -धवल, K3 T2 G1. 2 -शबळ, B3 D5 शवल, B3 4 सबल; D2 -शावलं; D4 वर्णं च, D9 वर्णैश्च, T1 कबळ, Bom Ed -शुक्ल च — b) K2 5 द्वि(K3 द्वी)प पद् (for द्विषट्क-) D. षड्वक्रो द्वादशाहिक — c) Dn1 सर्पंत (om परि), D5 परिसर्पते — d) B1 वह्नि; G2 वार्मं, G3 वास (for वल्ली) Ś1 K3 6 -शत; M4 वृक्ष (for -वृक्ष) M1 लतावृत, M3 समाश्रित (for °वृतम्) K1. 2 D2 3 वृक्ष(K2 °क्ष)वल्लिशतावृतं, Dn1 वल्लीवृक्षशाखासमावृत (sic)

15 a) K3 [अ]पि, S शाखा (for चापि) Ś1 lacuna for प्र- Ko तस्य चापि हि शाखासु — b) D5 -मूलाव-, T -शाखाग्र (for -शाखाव) D3 लविना Ś1 Ko विपुलासु विलंबिन, K1 D2 विपुलस्वेवलंबिन; K3 विपुलास्ववलंबिन; K3 विपुलास्ववलंबीन°, K5 विपुलास्ववलंबित — c) S नानावर्णा (for °रूपा) K5 भय° (for मधु) — d) B1 भयापहा Ś1 K0-3 5 D2 घोरचित्रा (K1 D2 °रा श्वेता, K3 °रश्वेता) महाभया (Ś1 K0 भयानक), D5 घोरा वृक्षा महालया — e) K. असते, Dn1 आदते (for आसते) K2 Ñ1 B Dn D3 4 7 Cd संभृत्य, K3 5 ससत्य; D1 संवृत्य°, D2 समेत्य, D9 सवृत्य, S (except M3) संहृत्य (for सम्भृत्य) — After 15e, D9 repeats 14d and तस्य (cf 15a) — f) D3 निकेतना K3 5 पूर्वं वनति(K5 ति)केतना

16 a) K1 2 समीहंतो — b) K2 5 भरतर्षभ — c) K1 Dn2 D2 3 M2 स्वादूनि यानि; K2 स्वादुनिमानी, K3 5 स्वादुर्यति च, Dn1 स्वाधिनीयाभि, G1 स्वदनी यानि K1 Dn1 भूतानि (for °नां) — d) Ñ1 तृप्यते; B3 दृप्यते (for तृप्यते) Ś1 K0-2 Dn2 D2-5 9 यैर्बा (D5 र्बा) लो विप्र(Ś1 K0 Dn2 D8 °लोपि वि, D4 °लोपि प्र) कृप्यते, K3 न तैर्व्याळी विकृप्यते, K5 नवैर्व्या लोपि तृप्यते, Dn1 न यैर्बाणोपि दृश्यते, S यैर्बालो न वितृप्यति (T G1 M4 °ते) Ca cites बाल°

17 a) Ś1 K0-2 5 D5 6 विपुला (K1 5 °लां); S विविधा (for बहुधा) — b) B Dn2 D1 8-7 9 M3 धारा, Dn1 द्राण (corrupt) (for धारा) Ko प्रस्रवते; K1 3 D2 प्रश्रवते; B Dn D1 3 4 6 7 9 प्रस्रवता; D3 °वता B Dn D1 3 4 6 7 9 G1 तदा, D5 यदा (for सदा) — c) K1-3 D3 M3 4 ता लम्बमान (K3 °ना), Ñ1 B Dn D1 3-7 9 G3 M1 ता(D3 त)लम्बमान, G2 नालम्ब, M2 लतालम्ब (hypermetric) K1. 2 D2 5 तदा (for पुमान्) — d) K1 2 धारा, Dn2 D3 4 G3 M धारा°; D5 धार° (for धारां) —D9 om (hapl.) 17c-18b — e) K3 नावास्य कृष्णा विरता (sic) — f) Dn1 पतमानस्य, T2 पीब° (for पिब) M1. 2 4 पिबतस्तद्रसान् (M1 °स्तरसदा) सदा

43
5. 20
5 20

अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ॥ १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।

---

18 D_9 om 18[ab] (of v l 17) — [a]) K_5 अभी प्सति, D_6 अभीप्स्यति Ś$_1$ K_0 स तां, Ñ$_1$ B Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,7}$ तदा, D_5 बल, T_3 च तान्; G_3 M च ता (for च ता) G_2 अभीप्सत्पिबतां नित्य — [b]) Ś$_1$ $K_{0\,1}$ अतृप्त सन्, T^c G_1 °प्तश्च, M_2 °प्तस्य — [c]) B_3 जीवेवा (sic), Dn_3 भीचिते (sic), G_3 जीवितो (for °ते) — [d]) K_1 °जायते; K_2 D_2 °जायत°, K_5 °नायत, D_1 °ज्ञायत (for °जायत)

19 [a]) B_1 तथैव (for तत्रैव) $K_{1,2}$ D_5 तु (for च) $K_{3\,5}$ तत्रैव लयमानस्य; B_4 तत्रैव वसतस्तस्य — [b]) G_3 जीविताशा° $K_{1\,2}$ G_2 प्रतिष्ठिता° — [c]) Ś$_1$ कृष्णा वृक्षाश्च, K_1 कृष्णाश्वेताश्च, K_6 कृष्णश्वेतस्तु G_1 संवृक्षान् (for त वृक्ष) K_0 कृष्णा° शुक्ला° शत वृक्ष — [d]) K_1 $D_{2\,5}$ मूषयति, $K_{2\,5}$ कूट°, T G_1 निकृन्त- (T_2 °न्त)ति (for कुट्टयन्ति) K_2 Ñ$_1$ B Dn_2 $D_{1\,3-7\,9}$ G_3 च, Dn_1 om, G_1 स (for स्म) Ś$_1$ मोपिका, D_4 भूमिका K_0 कुट्टयंति स मूषका (sic)

20 [a]) K_3 व्यालैश्च, $B_{1\,2}$ व्यालाश्च D_8 reads from वन up to घ (in 21[d]) on marg $D_{6\,7}$ नव (for वन) Ś$_1$ व्यालश्च वनदुर्ग*, K_0 व्यालश्च वनदुर्गस्थ°, S व्यालैश्च (T M_1 °लैश्च, G_2 °लयस्) तद्वन दुर्गं (M_3 वनदुर्गं तत) — [b]) Ś$_1$ परमा**, K_0 परमार्तया, D_3 परमाज्ञया (for °मोग्रया) $G_{2\,3}$ तत्स्त्रिया च परोग्रया — [d]) Ś$_1$ K_0 D_1 वीणाहे, K_1 वानहे, $K_{3\,5}$ D_6 (by corr) T_2 G_3 पीनाहे, Ñ$_1$ वीलाहे, Dn_1 विराटे, D_2 वानाहे, T_1 पीनाहो; G_1 विरहे, G_2 घिनभे (for वीनाहे) $G_{2\,3}$ $M_{1\,2\,4}$ ह, M_3 तु (for च)

21 D_8 reads up to घ on marg — [a]) K_0 प्रपातश्च, K_5 प्रपातस्य (for °ताच्च) Ñ$_1$ भृश (for भय) — [b]) Ś$_1$ मोषके°, K_2 मूखके°, Dn_2 मूखिके°; a few MSS मूषिके° $K_{3\,5}$ खंडन (for पञ्चमम्) — [c]) D_2 -लोपान् (for -लोभान्) — [d]) B_3 संभ्रमश्चिर् (for षष्ठमाहुर्).

22 [a]) Ś$_1$ K_0 स (K_0 स्म) वर्तते, $K_{1-3\,5}$ D_5 संवर्तते; Dn_2 T G_1 सवसते — [b]) K_1 क्षिप्त D_9 om रसागरे G_3 -गह्वरे (for सागरे) — [c]) B_3 चैष (for चैव) Ś$_1$ K_0 जीविताशायास्, K_2 $M_{3\,4}$ °शाया — [d]) K_2 उपा (for उप-) Ś$_1$ K_0 तृप्तिं समधिगच्छति

Colophon — *Sub-parvan* Ś$_1$ $K_{0\,2\,3\,5}$ Ñ$_1$ B Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,7\,9}$ विशोक — *Adhy name* Ś$_1$ विदुर वाक्य, $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ काम(D_2 कोम)रसव्यामोहन° (D_5 °मोह°), $B_{1\,2}$ ससारचक्रं, G_3 ससारकूपप्रदर्शन, M_1 ससारप्राप्तिदर्शनं; $M_{3\,4}$ ससारातृप्तिप्रदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) K_2 Ñ$_1$ $D_{3\,6\,7}$ S 5 (as in text) — *Śloka no* $K_{1\,2}$ 34, D_2 35

6

☞ K_4 D_8 om this adhy (cf v l 11 1 1) Ś$_2$ om up to 11 6 6 (cf v l 11 1 15)

1 [a]) Ś$_1$ damaged M_3 बत (for खलु) M_1 महादुःख — [b]) Ś$_1$ *च्छ्रवास, $K_{3\,5}$ कृच्छ्रावासं; D_2 T_2 G_1 कृच्छ्र वास, $G_{2\,3}$ दुःख(G_2 °खा)वास T_2 M_1 वसंत्यसौ B_3 Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,7\,9}$ कृच्छ्रवासश्च (Dn_1 D_9 °स्य, D_6 °र) तस्य ह, Dn_3 कृच्छ्र वासश्च तस्य हि

कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३
विदुर उवाच ।
उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
यत्तदुच्यति कान्तार महत्संसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यत्त्वेतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ।
या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ।
तामाहुस्तु जरा प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ६
यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।
अन्तकः सर्वभूताना देहिनां सर्वहार्यसौ ॥ ७ C. 11 156 B. 11 6 8 K. 11 6 8

—[e]) T2 G3 तत्र (for तस्य) D3 G2 गतिस् (for रतिस्) T1 G तस्य (for तत्र) —[d]) K1. 2 D2 पुष्टिर्वा; D1 तुष्टिर्वो; D5 तुष्टिं च, D9 मुष्टिर्वा K3 5 D2 वर°, D9 तदा (for वर)

2 [a]) K1. 2 कथ, Ñ1 खलु, D2 कस्य (for क नु) K1 D2 वाप्यासौ, D4 यत्रासौ; T1 M2 यात्रासौ K3 5 स हि देश° क यत्रासौ —[b]) Ś1 K0 वर्तते (for वसते) B1. 2 तत्र (for धर्म) —[c]) Dn2 स प्रमु°, D3 सप्रमु° (for स विमु°) —[d]) K0 3 5 Ñ1 महद्भयात्

3 [a]) K3 तन्मे त्व, K5 सर्वे त्व, T G1 एतद्वै (for एतन्मे) K3 5 G3 आचष्ट (for °क्ष्व) Ś1 K0 तन्मे सर्वं समाचक्ष्व —[b]) K5 वेष्टामहा (sic); Dn2 D3. 4 चेच्छामहे (for चेष्टा°) Ñ1 B1-3 Dn D1-7 9 T तदा, G2 वयं, M यथा (for तथा) —[c]) Dn1 तात (for जाता) T G तथा (G2 कथ) कृपा मे महती —[d]) M2 तथा (for तस्य) M2-4 च (for हि) Ś1 K0-3 5 B4 D2 5 तस्याभ्यु(K2 °भ्यु)द्धरणाय वै (K3 5 हि), T G M1 जाता ह्यु(G1 जाता सू, M1 तस्याभ्यु)द्धरणेन च

4 [a]) S उपाख्यानम् (for उपमानम्) —[b]) K0 2 मोक्षवद्भिर् —[c]) Ñ1 B1-3 Dn D1-4 6 7 9 सुकृत (for सुगतिं) Ś1 K0-3 5 लभते (for विन्दते) Dn1 एन° (for येन) —[d]) Ñ1 लोकेन (for लोकेषु) K5 T1 M2 मानव; D9 मानद; M3 मानवा — After 4, K2 ins यदुच्यते येन (cf 5[a]), followed by a repetition of 4[d]

5 [a]) T G उच्ये(T2 °च्य)त (for उच्यति) Ś1 K0-3 5 D5 यदुच्यते तत्कांतार (Ś1 K0 तत्कर्तार; K3 तदाकार, K5 तदाकारे, D5 हि कावार), Ñ1 B Dn D1-4. 6 7 9 उच्यते यत्तु (D2 °ते तत्) कांतार —[b]) K3 Ñ1 B2 3 Dn2 D1 3 5 6 9 महा (for महत्) D2 च (for स°) Ś1 K0 महान्संसारसागर°, K5 महासारस एव स च (sic), G2 महत्संसारमेव वा — B4 reads 5[c]-7[d] on marg —[c]) K1. 2 D2 वने, B1 एव, Dn2 D5 G2 3 M3 वन, T1 यत्र (for वन) K1 B3 D1. 6 7 G2 यत्त्वैतत्, K2 यत्त्वेनत्, K3 मत्त्वैतत्, K5 मंत्वैव, Ñ1 B1 2 यत्प्रोक्त, B4 D2 4 5 9 यच्चैतत्; Dn1 य चैतत्, Dn2 तत्त्वेतत् (for यत्त्वेतत्) —[d]) Ś1 K0 G2 ससार, K3 5 °रो (for °र) G2 गर्हित (for गहन)

6 B4 reads 6 on marg K1 reads 6[abcd] after 7[ab] —[a]) K1. 2 D2 येन (for ये च) S ये चैते (M1 यच्चैते) प्रथिता व्याला (G2 °ला) —[b]) G1 वायवस् (for व्याधयस्) —[c]) Ś1 K0-3 5 D2 5 यासौ (for या सा) K0 बृहत्कार्या, K3 5 महत्काया D9 या नारी बृहती काका —[d]) B Dn D1-4 6 7 9 G1 M2-4 अध्य(D2 धि)तिष्ठत, D5 T2 M1 अध्य तिष्ठति, T1 अध ति, G2 अंधा ति Dn2 ह (for वै) —[e]) Ś1 K0 तामूचुस्; M1 आ प्राहुस् (for तामाहुस्) K3. 5 च (for तु) T1 प्राज्ञ (for प्राज्ञा) K2 नामाहुस्तु जरा° प्राज्ञा° (sic) —[f]) Ñ1 चन्द्ररूप, Bom Ed. रूपवर्ण (by transp) Some MSS -विनाशनीं, K1 °शन

7 Ś2 resumes with 7 B4 reads 7[abcd] on marg —[a]) K2 यत्तत्र, T G1. 2 M1. 3 4 स यस्तु; M2 यद्वस्तु (for यस्तत्र) Ś2 T1 नृपते°; D2 वि° G3 यस्तु कूपो हि नृपते —[b]) M4 हि (for तु) — After 7[ab], K1 reads 6[abcd] —[c]) Ś1 यस्त्वत्र, K2 यत्तत्र, G2 यो यत्र (for यस्तत्र) —[d]) K0 2 महाहि; K1 महादि; G2 महाही K3 5 कालश्च किल एव स° —[e]) Ś1 K0 देहानां (for भूताना) —[f]) K1. 2 देहानां, M2-4 प्राणिनां (for देहिनां) Ś1 अत्र हा * सा, K2 सर्वहार्य वै (sic), K3 D5 सर्वकार्यसौ, Ñ1 °धार्यसौ, T G M3 4 प्राणहार्यसौ, M1 2 मृत्यु रित्यसौ

8 [a]) K3 G2 तु या, K5 जया (for च या) Dn2 याता (for जाता) —[b]) K1 2 D2 5 तस्य, Ñ1 B1. 2 4

कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः ।
प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ८
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ।
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः ।
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १०
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ११
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः ।
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तत्र; Dn2 om (for यत्र) K1 2 D2 5 B1 समीपत°; Ñ1 समासत (for स मानव°) K5 वल्ली तत्र च मानव — c) K1–3 5 D2 प्रतानैर् (for °ने) B3 4 D1 3 4 6 7 9 M लम्बो; Dn2 ग्रस्ता; G3 लग्ना (for सा तु) Ñ1 प्रतालेन सुतेजा (सा) तु, Dn1 प्रतानेनवते मग्नो; D5 °ने लंबते स्वेव; T G1 °प्रो(G1 प्रे)तो ययाभवल्लग्नो; G2 प्रेतापि नाभवल्लग्नो — d) K1 D5 शरीरिण; G3 प्रतिष्ठिता

9 a) Ñ1 गजस्तु, B1 3 यस्तत्र; Dn1 स यस्ते; G1 वयस्तु (for स यस्तु) D7 कूपं; T1 कोप (for कूप) K0 वीणाहे; K3 5 T2 G3 °पीनाहे; Ñ1 वीलाहे, D5 विनाहे, D6 पिनाहे — b) K1 2 D2 वृक्षाग्रं, T G1 स वृक्ष; G2 3 स वृक्ष°; M1 2 4 तद्वृक्षं (for तं वृक्षं) K1 2 परिसेवति; D6 7 °सर्प्यति K3 5 वृक्षपर्युपसर्पति — c) K3 षड्वक्त्र°; K5 एतत्स, Dn2 षड्वंस, D6 यदुक्त°; G2 षड्वर्ग°; M2 षड्वक्त्र (for °वक्त्र) — d) K3 5 काल (for स तु) — K5 om (hapl) 9e–10f — e) Ñ1 B S षण्मुखा ऋ°; Dn1 षण्मासा (sic) ऋ°, Dn2 षण्मुखान्°; D1 3 4 6 7 9 षट्शाखा ऋ° M1 पादा (for मासा°) — f) Dn1 om, D2 पदा; M1 ये ते (for पादा)

10 K0–2 (hapl) 5 om 10 (for K5, cf v 1 9) Dn1 D5 read 10 on marg M4 om (hapl) 10abcd — a) T1 एत (for ये तु) G3 एतु वृक्ष प्रकुर्वंति — b) Ś1 मोपका; K3 Ñ1 B D1–7 9 T2 G M (M3 om) मूषिका; Dn मूखका. Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 7 9 M1 2 पन्नगास्तथा; D5 शतशोन्विता; T G M3 पतगास्तथा (T1 °दा) — c) K3 राज्यहनीति, Dn1 °हाभिच; Dn2 °हान्यतु; D6 °हानि च (च marg), T G1 M3 °हानीति, M1 2 °हानि हि Ś1 ता प्रा(sup lin न्या) हुर; Ñ1 G2 तानाहुर, T1 G1 तान्प्राहुर (तान्याहुर) — d) G1 भय (for परि) S हंतका; K3 कृतता (for -चिन्तका) — e) K3 ये तु, G1 2 एते; M1 वे मे (for ये ते) K3 माधूकरास — f) G3 कांतास (for कामास्) Dn1 सम्प्रकीर्तिता

11 a) T1 ततो (for तु ता) G2 3 M2 4 बहवो (for बहुशो) — b) K2 श्रवंति; Dn1 स्तुवति; M2 स्रवति Ś K0–3 5 B1 D2 5 मधुरा° (Ś1 K0 3 B1 °स; K5 °ना) सदा; Ñ1 °लिश्रया; B1 2 °न (B2 °नि) स्रवं, B3 D3 °निश्रव; Dn1 °निस्त्वय, D1 4 9 °निस्रवन; T बहुनिस्रवं, M2 मधु निस्रव G2 3 स्रवस्योय विदा पते — c) K3 M2 4 तास्तु (for तांस्तु). Ś2 कामि; K1 कामान्, K3 D1 कामा; D2 कोम (for काम-) B1 रस; Dn1 वशा (for रसान्) Ś1 K0–3 B1 D2 5 विद्धि, Ñ1 B1–3 D1 3 4 6 7 9 T M1 विद्याद्; Dn1 M4 विद्या, G1 विद्यान् (for विद्याद्) K5 तास्तु कामान्सान्विद्धि (corrupt) — d) G1 यत° (for यत्र) S (except T2) सज्जंति (for म°) Ś K0–2 D2 लुभ्यते येषु मानवा, K3 5 मुह्यते येन मा° — After 11, D2 ins 22*

12 K0 D2 om 12 — ab) K3 5 परिवर्तं, Dn1 °वर्तिं; G1 2 °वृत्त (for °वृत्तिं) Ś1 तु ये विदु; K0 Ñ B (except B1) D (except D5, D8 missing) T G M1 3 4 विदुर्बुधा (for स्म ये विदु) M2 एव ससारचक्रस्यापरिकीर्ति etc (sic) — After 12ab, K5 wrongly repeats 12a and 12b — c) K0 B (except B1) Dn1 D1 2 4 9 S येन (T2 ये तु), K1 ता वे (sic), D6 (m as in text) ये वै (for ते वै) — d) Ś1 K3, 5 Dn1 D6 G1 पाश (for पाशांश्) K3 छिंदंति; K5 छंदंति (for छिन्दन्ति) Ś K1–3 5 मानवा°; D7 ते बुधा°;

७

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ।। १
विदुर उवाच ।
शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ।। २
यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।
क्वचित्क्वचिच्छ्रमात्स्थाता कुरुते वासमेव वा ।। ३
एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।। ४
तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ।। ५
सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
चराणां स्थावराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ।। ६ C 11 168 B 11 7 6 K 11 7 6

T1 G1 सर्वदा (G1 °धा) (for वै बुधा) — K1.2 Dn2 D1.3 4 5 (?) 6 ins after 12 D2 (om. 12) ins after 11

22* शतात्सहस्राल्लक्षाद्वा निर्वेदो यस्य जायते ।
मोहयन्ति मृदं कामा मन्दानां विपर्ययैषिणाम् ।

[(L 1) D3 एतत् (for शतात्) — (L 2) D4 काया (for कामा)]

Colophon — *Sub parvan* Ś Ko 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 7 9 वि(K5 om वि)शोक, D6 विशोक करण — *Adhy name* Ś विदुरवाक्यं, K1 2 D2 5 मृत्यू(D5 मर्त्यो)पद्रवसंपत्, B1 ससारचक्र, G3 M संसाररू(G3 °कू)पप्रदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1.2 Ñ1 D3 6 7 9 S 6 (as in text), B1 91 (?)

7

☞ This adhy is missing in K4 D8 (cf v l. 11 1 1)

1 [a]) Ś1 damaged K3 5 [ऽ]त्र, D2 नि, T1 हि, M3 वि (for ऽभि) K3 5 आख्यात, D9 आम्नान (for आख्यान) B1 अहोभिमतसारयानं (sic) — [b]) Ś1 **ता (for भवता) K5 दर्शिता — [c]) K1 2 B4 D2 5 स्वमा(K1 °या)चक्ष्व, Dn1 D6 7 समाचक्ष्व, G1 M2 तु मे हर्षं — [d]) Ñ1 B1-3 Dn D1.3 4 9 M श्रुत्वा (for श्रोतु) K3 G2 वद (for तव) K1 2 B4 D2 6-7 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत (D6 7 ते वच), K5 श्रोतुवामम्रृत वद (sic)

2 [a]) G3 अहो (for शृणु) — [b]) D9 विस्तृत (for (for विस्तरम्) — [c]) K1-3 5 D9 य श्रुत्वा Ś Ko हि प्र (for विप्र) — [d]) T G1 ससाराद्धि (for °रेभ्यो) M3 विचक्षण

3 [a]) Ś Ko-2 D5 हि, K3 5 च (for तु) M4 पुरुषा (for °षो) K3.5 दीर्घम् (for राजन्) — [b]) M4 आस्थिता (for °त) K3 5 अध्वानं समवस्थित — [c]) Ś1 Ko श्रमात्स्थात्रीं (Ko °त्तीं), Ś2 विश्रमार्थी, K1 Ñ1 B4 Dn1 D1 3 4-7 9 श्रमाच्छ्रात, K2 श्रमश्रात, K3 श्रमाच्छात, K5 श्रमाच्छायी, B1 2 श्रमास्थातु, S श्रम(M1 भ्रम, M2 श्रमात्)स्थानं (for श्रमात्स्थाता as in B3 Dn2 D8) — [d]) G3 (*sup lin* , orig as in text) एधते (for कुरुते) Ś1 lacuna for वास Ko श्रमम् (for वासम्) B1.2 D1 2 4 6 7 9 T1 च, Dn1 स (for वा)

4 [a]) K3 °पर्यायो, Dn1 °य, M °यैर् (for °ये) — [b]) Ś1 Ko-2 D2 5 गर्भवासे तु (Ś1 Ko च), K3 5 G3 गर्भावासेषु — [c]) M2 कुर्वंत (for कुर्वन्ति) Dn2 G2 विबुधा, D3 विविधा (for दुर्बुधा) G2 3 राजन् (for वास) Ś1 Ko-3 5 D2 5 प्रकुर्वन्त्यबुधा वासं — [d]) K5 मुह्यते, G2 कुर्वते (for मुच्यन्ते) M4 चैव (for तत्र) Ś1 lacuna for त्र पण्डिता K1 2 D2 5 शीघ्र याति मनीषिण, G3 न कुर्वतेत्र पडिता

5 D2 om (hapl) 5 — [a]) G2 यस्माद् (for त) Ś Ko M4 एवैनम्, K3 5 G2 3 M1 एवैतद् — [c]) K1-3 ये तु, K5 य तु, Ñ1 B1 Dn2 D8 T G1 2 4 M यत्तत्, G3 तस्मात् (for यत्तु) — [d]) D9 एवम् (for वनम्)

6 [a]) K3 5 G2 3 योय (for सोऽय) K3 5 S (except T2) लोके (for लोक) G1 समावृत्तो, G3 °वर्तो — [b]) Ś Ko-2 D2 पुरुषर्षभ — [c]) Ś Ko-3 5 D2 5 transp चराणा and स्थावराणां — [d]) B Dn D1 4 6 7 9 transp गृध्येत्तत्र and न K3 5 मुह्येत्तत्र,

शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०

संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्म बुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D2 गृहेत्यत्र (sic) G3 M2 पतिता (G3 °ता) D8 न गृध्यतेत्र पतिता, G2 मध्ये तत्र स पतित

7 B3 om 7^{a}–8^{b} B1 repeats 7^{ab} after 16^{ab} — ^{a}) K2 शारीरा K1 corrupt, G1 शारीरमानिनश्चैव — ^{b}) Ś1 K0–3 5 Ñ1 B1 2 D2 5 T G मर्त्यानां व्याधयश्च (D5 T G °स्तु) ये (K0 T2 G2 3 ते) — ^{d}) B1 transp ते and व्याला Dn2 D3 ये (for ते) K3 S व्याला Dn1 (marg by corr) n° D1 3 4 6 7 9 भुवि (for बुधैः)

8 B3 om 8^{ab} (of v l 7) — ^{a}) Ś1 K1 क्लेश्य°, Ś2 क्लेश्य°; K2 क्लिष्य°; K3 5 क्लेश°, B1 क्लिष्य°, T1 क्षिप्य°, G1 काश्यं° (for क्लिश्य°) K5 ते, S (except T2) ये (for तैर्) — ^{b}) Ñ1 B1 2 Dn1 D1 4 6 7 9 G1 M1 वार्यमाणाश्च; T1 माथमानाश्च; T2 धैर्यमाणाश्च, G2 3 M3–4 मा(M2 म)र्यमाणाश्च (for हन्यमानाश्च) — ^{c}) B1 स्वधर्मभिर् K3 S (except G2) °व्यालैर् — ^{d}) Ś1 K0 नोद्विजतेल्प°; M2 नो द्विजाश्चल्प°

9 ^{a}) K3 5 Ñ1 B1 तथा (for अथ) T G1 न (for वि) — ^{b}) G3 व्यथाभि° (for व्याधिभि°) — ^{d}) K5 रूपा A few MSS विनाशनी

10 ^{a}) K1 स्पर्शो; K3 5 T G स्पर्श — ^{b}) K1 गधश्च; Dn1 D4 उग्रैश्च (for गन्धैश्च) — ^{c}) Ñ1 (?), Bomb ed मज्जमास; Dn1 मज्जामान; T G1 मज्जमानो, G2 जन्ममान; M3 मज्जमाना K5 महापंक; D2 °कपे — ^{d}) G2 निरालब°

11 ^{a}) Ñ1 °रात्र्तवो, G3 °रोर्तवो G2 मासै K5 सवत्सरशरावर्तो, D1 5 and Bom ed संवत्सराश्च मासाश्च, M3 सवर्त्तरेतवो मासा — ^{b}) D8 °होवय; T G1 °होरात्रि K3 Ñ1 B Dn1 D1. 6 7 -पंक्तय°, D9 सचय°, G2 M2 4 -सघश°, G3 सर्वशः; M3 -संक्षर° (for संधय°) K5 सा पक्षाहोत्रपक्तय (sic) — ^{c})

D5 [अ]थ; G2 [अ]त्र (for [अ]स्य) Ś2 प्रलुम्पति; Ñ1 B Dn2 D1 3 4 6 7 9 [उ]पयुजति; Dn1 पमुर्वति (sic), T G प्रव(G2 3 °वृ)जति (for प्रलुम्पन्ति) — ^{d}) K5 भूपम्; G3 क्षीणम् (for रूपम्) Dn1 भाहुस् (for आयुस्)

12 K5 om 12^{a}–14^{b} — ^{a}) G2 एतत् (for एते) K1 D2 मूलस्य; K2 का° (for का°) Ś1 K0 T1 G1, 2 विधयो (for नि°) — ^{b}) Ś1 K0 नैव, Ś2 नैव; K1 2 G3 नैवज्, D2 नैत; T G1 M1 4 नैन; G2 न तज्, M2 नैनां; M3 नैनाम् (for नैतान्) G3 वै बुधा (for दुर्बुधा°) — Ś2 K0 repeat 12^{cd} after 16^{ab} — ^{c}) Ś2 B3 D1 4 6 7 9 धात्राभि°; Ñ1 तत्राभि; T G1 तत्रापि, G2 3 M अत्रापि (for अत्राभि) K1 2 Dn D2 लपितानि, K3 लिपितानि; B1 2 निखितानि; D3 -लकितानि (for लिखितानि) — ^{d}) K1 कर्मण

13 K5 om 13 (of v l 12) — ^{a}) K1–3 B (except B1) Dn1 D1–7 9 S (except M2) रथ°; Dn2 कथं (for रथं) — ^{b}) K1 2 D2 चित्तम्; G1 सत्यम् (for सत्त्वम्) K3 तु सारथी, T1 तथा रथिं — ^{c}) K1–3 D2 हयान्प्राहु°, Ñ1 G M1–3 हयान्याहु° — ^{d}) G2 2 कर्मबुद्धि; M2 कृतबुद्धिश्च K3 B Dn D1–4 6 7 9 तु (for च)

14 K5 om. 14^{ab} (of v l 12) — ^{ab}) K1 corrupt G2 धावतम् (for धावताम्) — After 14^{ab}, Dn2 D3 S read 15^{ab} K3 ins after 14^{ab}, 23*, 24* and 26* — ^{c}) S यस्तु (for स तु) — ^{d}) K3 °वर्तयेत्; G3 °वर्तिते — 14^{cd} is repeated in K1 2 D2 5 after 15 (followed by a repetition of 14^{ab} in D5), while 14^{cd} is repeated in D1, 4 after 15^{ab} — K1 2 D1 3 4 ins after the repetition of 14^{cd} K3, after 14^{ab} Dn1 D6 7 after 15^{ab} Dn2 D3, after 14^{cd}. D5, after the repetition of 14^{ab} D9

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् ॥ १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८ C. 11 163 B. 11 7 22 K. 11 7 22

(om. line 1), after 14

23* भ्रममाणा न मुह्यन्ति ससारे न भ्रमन्ति ते ।
मसारे भ्रमतां राजन्दुःखमेतद्धि जायते ।
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुध ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते ।
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृत ।
सतुष्ट सत्यवादी य स शान्तिमधिगच्छति ।

[(L 1) Dn1 भ्रममाण K1 2 D2 मसारे च, Dn1 D4 °रेण K3 वै (for ते) — K1 2 read lines 2–6, after 16ab — (L. 2) K1 2 D4 वि (for हि) Dn1 दुःखेन परितप्यते (for the post half) — (L. 4) K3 नत्र (for नात्र) K1 2 Dn2 D2 शतशाखा — (L 5) Dn1 यतेंद्रियो, D1. 6 7 यत्तें°, D4 यतें° Dn1 जन्म (for राजन्) D3 यथा यतेंद्रियो राजन् (for the prior half) — (L. 6) D3. 5 च (for य)]

15 D9 om (hapl) 15ab Dn2 D3 S read 15ab after 14ab — a) K3 5 यस्मान्, Ñ1 T G1 यस्तु; G2 न तं, M1 यस्त्वं (for यस्तान्) Ś2 यामयते, K3 5 नियम्यते, Ñ1 वान्यमते, B3 Dn D1. 2 4–7 सयमते, B4 सयच्छते; T G1 M1 संयमने, G2 शामयते (for यमयते) Ś1 om बुद्ध्या B1. 2 M3. 4 य सयमयते बुद्ध्या, G3 न सशामयते बुद्ध्या, M2 न सयमते बुध्या (sic) — b) Ko T1 सयता, K3 5 B3. 4 Dn D1 3 4 6 7 T2 संयतो, Ñ1 सतापो, B1 2 D2 G2 संयता (for स यन्ता) K1. 2 सयतानविवर्तते, D5 सयतानि न व°, M1 सयता नापि व° — After 15ab, Dn1 D6 7 ins 23*, Dn2 D3 read 14cd, followed by 23*, D1 repeats 14cd, followed by 23*, S reads 14cd D9 reads 15cd after 23* (which follows 14) — c) Ś Ko य यमाहू, K5 यानान्याहू, D2 M3 याम्यामाहू Ś1 lacuna, Dn1 रथं तेन (for रथं ह्येनं) — d) Ś1 lacuna, Ko मुहूर्तं, K3 5 G2 मुच्यते (for मुह्यन्ते) G2 बुद्धय — After 15, K3 5 B4 read 16cd

16 D5 om 16 Ś1 om 16ab K1–3. 5 B4 transp 16ab and 16cd — a) T1 M2 4 न (for स) Ś2 Ko एव, K1. 2 D2 चैव, K5 चैव, T G2. 3 वै तत्; M1 2 4 चैनं, M3 चैत (for चैतद्) K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–4. 6 7. 9 T G1 प्राप्नुयाद् (for प्राप्नुते) Ś2 Ko–3 5 D3 मोहाद् (for राजन्) — b) Ko यस्त्वा प्राप्तं, Dn2 G2 M4 यस्त्व प्राप्तो, D4 यस्य प्राप्ते, T1 त्व प्राप्तोपि, M2 य त्व प्राप्तो K1. 2 नराधिप, B1 2 जनाधिप — After 16ab, Ś2 Ko repeat 12cd, and B1 repeats 7ab — D3 om 16c–17d Ś Ko read 16cd after the repetition of 12cd, K1. 2 read 16cd after line 1 of 23*, K3 5 B4 after 15, B1 after the repetition of 7ab — c) Ś1 damaged K1. 2 5 D2 T G राज्य(G3 °ज) नाश°, D9 राजनाश, M राज्यनाशाद् K1 2 5 D2 T G M3 सुहृन्नाश°; M1 2. 4 °शात् — d) Ko सुतनाशे च, K1. 2 D2 T G M3 °नाशश्च, K5 °नाशस्य, M1. 2 4 °नाशाच्च B1. 2 सुतनाश तथैव च

17 D3 om. 17 (of v l. 16) B1 3 om 17ab — a) Ś2 अनर्तं घोरम्, K1 corrupt, K2 अनुतद्दलम्; K3 °तर्पतम्, K5 Dn2 तर्पलम्, Dn1 अन्वतर्पुत्वम् (sic), D1. 9 अन्वतर्पुलम्, T G1 अनुकर्पणम्, G2 क्षरलम्, D2 अनुतर्पुसमोवेत, D5 °तर्पुरसे वै तद्, G3 °कर्पुरलमेवैतद्, M1 °तर्पुरल मे वै Cv अनुतर्पुकमेवैतत् Cd cites °तर्पुलम् (as in text) — b) Ś Ko भजति, G2 अर्हति (for भवति) — c) Ś Ko 1. 3 5 D5 बुध°, K2 बुद्ध°, D2 सघ° (for साधु°) — d) Ś1 Ko 5 बुद्ध्या, Ś2 K2 D2 5 बुद्ध्या, K1 बुध्याना बुध्या (sic), K3 बुधा; M2 दुःख (for दुःख) Ś1 Ko 5 भेषजम्, K3 भेषज्यम्; M4 भैषजम् Dn2 आप्नुयात्; T1 G1 आरभेत् (for आचरेत्) — K3 Ñ1 B Dn D1 4 6 7 9 Cd ins after 17 (K3 after 23* D3 [om 17] after 16ab)

24* ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपार महौषधम् ।
छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नर सयतमानस ।

[(L 1) Cd cites दूरपार (as above) —(L 2) Dn2 दुःख (for दुःख) D4 न स (for नर)]

18 a) D9 न च क्रमो; G1 सविक्रमो, G2 नापि कामो, M2 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो) — b) Ś Ko न मंत्रो, G1 नामित्र (for न मित्र) G2 सुहृन्मना Dn1 न मित्रेण सुहृ° — After 18ab, B3 ins 25* — c) Ś Ko–2 B4 D5 दुःखान्, Ñ1 यथा, S तस्मा(T2 °स्मि)न् (for तथोन्) Ś Ko–2 B4 D5 घोराद्

तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ १९

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(for दुःखाद्) K₃ ₆ दुःखाद्वै मोचयेद्घोराद् —ᵈ) M₂ यथार्थं (for °त्मा) Ñ₁ B₁ D₁ ₆ ₇ स्थित (for स्थिर) Ś₁ K₀ सशय, K₃ ₅ सभ्रम; D₅ सयत; S निश्चय (for -सयम) — After 18, B ins (B₃ after 18ᵃᵇ)

25* तथात्ममातृपुत्रादिर्न दुःखानि व्यपोहति ।

[B₃ तथान्यो मातृपुत्रादिर् (for the prior half)]

19 ᵃ) B₁ किं तु (for तस्मान्) Ś K₀₋₁ B₁ D₂ ₆ मैत्रीं; K₆ मैत्र (for मैत्रं) Ś₁ K₀ समादाय; K₅ -समां स्थाय; G₂ ₃ M₂ समास्थे(M₂ °स्थो)यं —ᵇ) Ś₁ (marg by corr as in text) शूलम् (for शीलम्) Ś₁ (sup lin, orig as in text) K₀ S आपदि; D₃ आपाद्य —ᶜ) M₃ दमस्त्यागो K₃ ₆ प्रदानश्च, Ñ₁ [ऽ]प्रसादश्च (for ऽप्रमा°). —ᵈ) Ñ₁ तत्र (for त्रयो) G₁ ₃ ब्राह्मणो; G₂ M₁ ब्र(M₁ ब्रा)ह्मणा.

20 ᵃ) K₁ ₂ D₂ समायुक्ते, Ñ₁ B Dn D₁ ₃₋₅ ₆ (before corr as in text) ₇ ₉ °युक्त —ᵇ) T₁ स्थिते ते (for स्थितो यो) —ᶜ) K₁ ₂ मृत्युभये, Dn₁ मृतमयं —ᵈ) Ś K₀₋₂ D₂ ₅ विंदति (for गच्छति) — After 20, K₀ ₄ ₅ Ñ₁ B Dn D₁ ₃₋₇ ₉ ins (K₅ after 24*)

26* अभय सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमनामयम् ।
न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
अभयस्य च दानेन यत्फल प्राप्नुयान्नरः ।
न ह्यात्मनः प्रियतर किंचिद्भूतेषु निश्चितम् ।
अनिष्ट सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन सवृता ।
असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् ।

[(L 2) K₃ न गच्छेत्परम स्थान (for the prior half) D₁ ₉ परम् (for पदम्) —(L 3) B₃ तत्तु (for न तत्) D₅ सर्वत्र (for नित्यशः) —(L 4) K₀ तु, Ñ₁ B₁₋₃ Dn₂ D₃ हि (for च) —(L 5) B₁ विद्धि (for निश्चितम्). —(L 6) B₁ जायते (for भारत) —(L 7) K₀ Dn विनिश्चिता (Dn₁ °त) (for विप°) —(L 9) D₇ मत्ता (for मन्दा) Dn₁ आश्वासदृष्टयो मदा (for the prior half) —(L 10) B₁ असूक्ष्म (for सु°) Dn₁ धीरा, D₄ राजन् (for धीरा) B₁ सात्वतां, B₂ ₃ D₆ ₇ -मात्मतां (for शाश्वतम्)]

On the other hand, S ins after 20

27* एष ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदेहिकम् ।
कर्तुमर्हसि तेनैव फल प्राप्स्यसि वै सुखम् ।

[(L 1) G₃ प्राज्ञ, M₂ प्राज्ञा (for -प्राज्ञ) T₁ न तेषाम्, M₁ ₄ ₅ सर्वेषाम् (for स तेषाम्) G₁ ₃ M₁ ₃ देहिक —(L 2) T G₁ M₁ अर्हति (for °सि) T G₁ ₃ M₃ प्राप्स्यति (for °सि) T₁ G₁ भवान्, T₂ नृप, G₂ ₃ M₁ फल (for सुखम्)]

Colophon — *Sub parvan* Ś K₀ ₂ ₃ B Dn₁ D₁ ₃ ₄ ₇ ₉ विशोक, K₁ ₂ D₂ ₅ धृतराष्ट्रविशोक — *Adhy name* Ś₁ विदुरवाक्य; K₁ ₂ D₅ संसार गहने (D₅ om it) मोक्षोपायवर्णनं, B₁ ₂ संसारचक्रं; Dn₂ ससारगहनवर्णन, D₆ विशोककरण; G₁ M₁ शम स्तुतिः. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś₁ K₁ ₂ Dn₂ D₃ ₆ S 7 (as in text), B₁ 93 (?)

८

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
संजयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः ।
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।
अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ६
पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७
येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८
तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । C 11 201 B 11 8 10 K 11 8 10

8

☞ This adhy is missing in K1 D2 (cf v l 11 1 1)

1 a) Ñ1 च (for तु) — b) Ś1 विमृश्य (for निशम्य) K5 G2 M2 कुरुसत्तम

2 b) Ś1 K0-3 5 D2 5 विसंज्ञ (for नि°) D2 प्रेप्य (for प्रेक्ष्य) K3 माधव (for बान्धवा) — d) K0 क्षत्ताश्च, K1 क्षतान् (sic), D1 क्षता च; M2 क्षत्तारा (sic) (for क्षत्ता च)

3 a) Ś1 K0 चैव (for चान्ये) — b) MSS द्वास्था, द्वास्थौ, T तस्था, G1 तस्थुद् K0 चापि (for चास्य) K1 2 Ñ1 Dn2 D2 3 5 सगता (for समता) — c) K2 मुख (for सुख) — d) D1 °वृत्तैश्च (for °वृन्तैश्च)

4 a) Ñ1 स्पृशतश्च; B1-3 Dn2 D3-5 9 T G पस्पृशुश्च, Dn1 D1 6 7 ते (D1 त) पस्पृशु K0 करजैर् (for च करैर्) D9 परैर् (for करैर्) K1 2 D2 प (K1 अपि) स्पृशु सी (K2 शी) कैर्यत्र — b) Ś K0 3 वीजयत (K3 °यन्त्र), K1 D2 जीवयतश्च, K2 जवयनश्च (sic), K6 वैजयंयश्च, Ñ1 B Dn1 D5 7 वीज्यमानश्च; Dn2 D1 3 4 5 9 T वीज्यमानाश्च, G3 वीजमानश्च Ś K0 प्रयत्नत, D6 च भारत (for च यत्नत) — c) Ś1 अन्वासु सु; K0-2 Ñ1 B1 2 D2 T G1 3 M अन्वास (K0 B1 2 M °स) त; K3 अभ्यास च, B3 4 Dn D1 3-7 9 आभ्यास तु (Dn2 D3 4 सु), G2 अन्वास्य हि (for अन्वासन्सु) K6 अश्वाश्वचिरत काल (sic) — d) T1 G1 तथाविध (for °गतम्)

5 a) Ñ1 अथ दीर्घेण कालेन; D1 अदीर्घस्य च कालस्य Cd cites दीर्घस्य कालस्य (as in text) — b) K5 लब्ध (for लब्ध) — d) K0 Dn1 G2 पुत्रादिभिर्, D5 पुत्रशोकैर्, Cd पुत्राधिभिर् (as in text) K8 °प्लुता

6 a) D5 सुख (for खलु) — b) K1 D3 मानुष्येव, K3 Ñ1 D6 °ये च, Dn1 D1 4 6 7 9 °ष्येषु K3 5 D9 परिग्रह, D6 °ग्रहे — d) G2 सहति च (for संभवन्ति) T G1 पुन पुन (for मुहुर्मुहु)

7 a) T1 G1 मित्र (for पुत्र-) M2 om. ऽर्थनाशे Ś K0-3 5 D5 G3 पुत्रनाशो (Ś1 °शे ; D5 °शा) र्थनाशश्च — b) Ñ1 B Dn1 D1-7 9 अथ, Dn2 तथा (for अपि) — c) Ñ1 D3 सुमहा; D6 7 परम (for सुमहद्) — d) K1-3 5 प्रभो (for विभो)

8 a) K3 5 दह्यति Ś K0 दह्यते येन गात्राणि — b) B1 2 [अ]भिभूयते (for विनश्यति) — d) Ś1 K0 मन्यत (for °ते) T G1 मरण प्रतिपद्यते

9 G1 om 9c-10b — a) Dn1 यदिद S (G1 om) मरण (for व्यसनं) — b) Ś1 damaged Dn1 मम (for मया) K5 भोग्य (for भाग्य) — After 9ab, Ś1 K1-3 B Dn D1-7 9 ins

28* तस्मान्न नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् ।

[K1 2 B D2 यस्य; Dn2 D3 अस्य (for तस्य) Dn1 [अ]नर् (for [अ]न्न) D3 हते (for ऋते) B3 भाग्य (for प्राण) K3 Dn1 D1 4 6 7 9 विमोक्षणात् (for विपर्ययात्)]

तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ९
इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ।
अभूच्च तूर्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ११
धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ १२
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेदितव्यं परंतप ।
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १३
अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १४
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १५
अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतान्परमिकां गतिम् ॥ १६
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १७
न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १८

— c) Ś1 **व; K1 2 D2 यथैव, B1 2 D9 तथैव; Dn2 वदेव, D1 त चैव, D6 यथैव (for तथैव) — d) Ś1 K0–2 Dn2 D8 5 पश्य वै, Ś2 पश्यन्वै, K3 सद्यो वै, K5 सद्यो वि, Dn1 ह्यद्यैव (for अ°)

10 G1 om 10ab (cf v 1 9) — a) Ś K0–2 D6 स, K3 5 सु; T1 G3 M च (for तु) G2 इत्युवाच महात्मान — b) K1 2 D5 धर्मवि(D5 °व)त्तरं; D2 ब्रह्मवित्तर (for °त्तमम्) — c) K3 5 D2 भवेन् (for ऽभवन्) — d) B D1 4 6 7 9 स शोक (for शोकं च) — e) K3. 5 राजा स; M1 राजाभू (sic) Dn2 राजा सावभवत्तूर्णीं — f) D5 S (except G3) महीपति°

11 c) D2 °शोकानि (for °भि) — d) Ñ1 सुत (for पुत्र)

12 Before 12, K0 (marg) Dn2 D1. 3 4 6 7 9 T G1 ins व्यास उवाच — a) K5 धृतराष्ट्रो — b) Ś त्वा (for त्वां) S शृणु वक्ष्यामि पुत्रक (M1 भारत) — c) K5 श्रोता स्यादभिमेधावी — d) K1 G1 3 M2 °कुशल Ñ1 B (except B1) D1 3 4 6 7 9 T G3 M प्रभो, Dn प्रभु°, G1 विभो; G2 ह्यसि (for तथा)

13 a) D9 मे (for ते) K5 न तस्य विदितं किं° — b) Ś2 K0 पर नृप (for परंतप) — K5 om (? hapl) 13cd — c) Ñ1 अनित्याना (for °त्यता) S K0–2 D2 5 G2 3 च (for हि) S भूताना (for मर्त्याना) — d) K0 विजानामि, M3 विजानाति Ś K0 B4 परंतप, K1 2 D2. 5 महामते (for न संशय°)

14 a) G3 अध्रुवो S [s]स्मिन् (for च) — b) Ś1 K0–2 D2 चाध्रामिते, K3 B1 Dn2 D3. 6 7 T G1 M1 3 4 चाशाश्वते, K5 वासश्च ते; G2 वाशाश्वती, M2 शाश्वते (submetric) Dn1 स्थाने वाशास्वते स हि (sic) — c) D6 जीवित (for °ते) — d) S पुत्रक (for भारत)

15 b) K3 5 वैशमस्य (for वैरस्यास्य) — c) B1 2 पुत्रस्ते K1 मरणं (for का°) K3. 5 T G1 पुत्रातकरण (K3. 5 °णं) कृत्वा (T2 काल°) — d) K3 कारित, Ñ1 D6 7 नाशिता (Ñ1 °त); Dn1 नासित°, S निर्मित (M3 °त) (for कारित)

16 a) K1. 2 Dn2 D2 अवश्य (for °श्यं) K5 भवितव्य — b) Ś2 वैशस्ये, D7 वैशसं, S सक्षये (G3 स क्षयो) B4 कृते; Dn1 D1 न च (for नृप) — c) B1 2 धीरान् (for शूरान्) — d) Ñ1 यातान् (for गतान्) K3. 5 M1. 2 4 वै (K3. 5 च) परमा (for परमिका)

17 a) Ś K0–2 D2 5 मयापि (for जानता) — b) K2 विदूरेण Ś K0–2 D2 5 च धीमता (for महात्मना) — c) Dn1 यातित, D4 पतित, G2 उदित, G3 यत्नित (for यतितं) — d) B1 2 D2 समं, Dn1 रामं, T G1 शर्मं (for शम) T G M2. 4 नरेश्वर (for जने°)

18 a) K1 दैवकृते, D2 G2 3 M4 देवकृतो — b) G1 भूतैर्न (for भूतेन) K3 5 कर्हिचित् (for केन°) — c) M1. 3 च (for [अ]पि) M2 वरं, M3 परं (for चिर) — d) Dn2 G2 अपि (for इति)

19 a) B4 Dn2 D7 T G1 M दैवतानां K3 5 तु, D5 च (for हि) M3 कृत्य (for कार्यं) — c) Ś2 स

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव ॥ १९
पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः ।
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ।
नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवऋषींस्तथा ॥ २०
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः ॥ २१
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा ।
प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४
तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ॥ २६
स एष ते सुतो राजल्लोकसंहारकारणात् । C 11 222 B 11 8.30 K. 11 8.20

प्रवक्ष्यामि, D4 प्रवक्ष्यामि (submetric) — d) K1.2 D5 6 यथा; D7 (marg by corr) मया (for कथं) Ś1 K0 न ते, K1 तत (for तव)

20 a) Dn1 पिता (for पुरा) S परितो (G3 वरितो, M2 परियो) (for त्वरितो) K2 यातु, K5 जात, G2 याम, G3 यामि, M1 यायात्, M2 या (sic) (for यात) — b) K1 D2.4 जितक्रम — c) D4 अपश्यत्, G1 श्यन् (for °श्य) D9 transp तत्र and च T G1.2 च मदा, G2 वमत (for च तदा) — d) K5 शमवेता (sic), Dn1 समरे तान्, G1 3 ममवेता — e) K1 5 Ñ1 B2.3 Dn D1 2.4 6 7 9 प्रमुखाद् — f) Ś1 सब्वान् (for सर्वान्) S देवानृषींस् ; K1 देवर्षिभिस्, D2 देवर्षीस् (for देवऋषींस्) B4 तदा (for तथा) K0 सर्वे देवानृषींस्तदा, K2 3.6 सर्वे (K3 °र्वे) देवर्षय (K2 °मुनीं) स्तथा, Ñ1 सर्वांश्च देवर्षीस्तदा, B3 Dn D1.2 4.6 7 9 सर्वे (Dn1 °र्वं) देवर्षयोनघ (D3 °यो नृप), S सर्वान्देवर्षिसत्तमान्

21 a) K1 तत्र वापि, S तत्रापि च Dn1 D2 दृष्टा; D- दृष्ट्वा (for दृष्टा) — c) K1 5 समाप्तो; S -मपन्ना — d) D9 देवाना तु; T G दैवताना

22 a) T1 G1 उपागम्य Ś2 (orig, sup lin by corr as in text) T1 तथा (for तदा) — b) G2 देवान्वै सुमसाहितान् — c) Ś1 damaged K- तद् (for यत्) D4 मद्य (for मम) D8 युष्माकं (for °भिर्) — d) K5 ब्राह्मणे, Dn1 ब्रह्मणे, D4 ब्राह्मण (for ब्र°) D5 om. सदने K2.- Ñ1 B4 D8 M1 तथा, B1.2 सदा, G3 पुरा, M2 कदा (for तदा) — e) D8 G1 प्रतिज्ञाता K6 मया भागा — f) Ś2 M2 सविधीयत, D3 °ते G2 3 तच्छृणुध्व विधीयतां

23 a) K3 तस्य (for तस्यास्) — b) Dn1 लोकनमस्कृत — c) Dn D1 3 4.6 7 9 वाक्य प्रहसन् (by transp) — d) T G प्रमुखा (G3 प्राहुस्तान्) (for पृथिवीं) K1.2 D2.- पृथ्वीं (K2 °थ्वि, D2 °थ्वी) दैवतमसदि, M प्रभु सन्देव (M1 सदेव) स

24 b) Dn1 स तु, M4 प्रभुर् (for यस्तु) Ñ1 सुत स, D2 सुतश्च (for शतस्य) Dn2 तु, D3 च, T2 G2 हि, G3 ह (for वै) K0 यस्तु ज्येष्ठस्य तस्य वै, K1 corrupt — c) K0 (inf lin as in text) ज्ञात — e) D2 ते (for त) Dn1 त्व (for च) B1 2 महात्मान (for महीपाल) — f) K1 T1 भविष्यति

25 a) D1 तस्यार्थं — b) K1 M4 कुरुक्षेत्र, Ñ1 B3 T G °क्षेत्र — c) K3 5 M2 पातयिष्यति, G3 स्तात — d) K3 दृढ, M2 तीक्ष्ण, M4 तीक्ष्णै (for दृढै) B1 2 4 जिगीषव (for प्रहारिण)

26 a) B3 Dn D3 4 7 9 विहितं, D1 6 विदित (for भविता) G3 देवी — b) K1 भाविन्य (sic) (for भारस्य) K- नाशन Ñ1 B1 2 4 गुरुभारविनाशन — M4 om. 26c–27d — c) G2 transp गच्छ and शीघ्र — d) Dn2 D8 लोकं (for लोकान्)

27 M4 om 27 (cf v 1 26) — a) Ś2 Ñ1 B Dn1 D1 2 4–7 9 G1 य (for स) K1.2 D2 5 एव (for एष) M2 om ते D8 श्रुतो (for सुतो) Ñ1 राजा (for राजन्) — b) K3.5 S (M4 om) काल (for लोक-) Ś K0 -कारक, K3 5 -कारण (for णात्) — c) Ś K0 कलिरेष; Ñ1 कलेर्वंश ; M2 कलेरंशात् — d) Ś1 K0 विजये, G1 जवरे (for जठरे)

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ २८
शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ २९
आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥३१
नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३२
पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३३
नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३४
कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३५
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३६

Ś K_0 घृत॰, $K_{1\ 2}$ नृप॰ (for नृप)

28 [a]) $\tilde{N}_1$ अमर्ष॰ $K_{3\ 5}$ चचलश्च (for चपलश्च) S अमर्षी बलवाञ्शूर॰ —[b]) $B_{3\ 4}$ Dn_3 D_8 G_2 M दुष्प्रसादन॰; G_1 ॰धर्षण॰; some MSS दुःप्रसाधन॰ —[c]) K_1 दैवयोग॰, $G_{2\ 3}$ M_3 देवयोगात् $Ś_1$ K_0 $\tilde{N}_1$ समुत्पन्नो —[d]) $K_{1-3\ 5}$ Dn_1 S (except T_2) तस्य (for चास्य)

29 [a]) $\tilde{N}_1$ चापि (for चैव) —[b]) Ś K_0 स (for च) —[c]) G_3 समुत्पन्नो $K_{3\ 5}$ विभागार्थं, Dn_2 विनाशाय (for ॰शार्थं) —[d]) T G_1 पृथिव्या॰ $Ś_1$ $K_{0-2\ 5}$ D_5 बहवो (for सहिता) Dn_1 M_2 नृप (for नृपा॰) — K_0 (marg) Dn $D_{1\ 4-7\ 9}$ ins after 29^{cd} D_3, after 30

29* यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
अधर्मो धर्मतां याति स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।
स्वामिनो गुणदोषाभ्या भृत्या स्युर्नात्र संशय॰ ।
दुष्ट राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

[(L 1) D_4 [ऽ]भवत् (for भवेत्) —(L 2) D_3 [ऽ]भवत् (for भवेत्)]

—[e]) K_3 D_8 एवमर्थं, K_8 B_4 Dn_1 G_2 M_1 एतदर्थं, K_5 एतदमर्थं (sic), M_3 एवमुक्त्वा $\tilde{N}_1$ $B_{1\ 4}$ महाभागो (for बाहो) —[f]) K_2 देव, Dn_1 वेत्ति (for वेद) B_{2-4} Dn_3 $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 9}$ G_2 तत्त्ववित्, Dn_1 वेदवित्, D_5 सत्तम॰ (for तत्त्वत)

30 [a]) G_3 पुत्रस्ते —[b]) G_3 विनष्ट Dn_3 पृथिवीश्वर —[c]) G_3 त, $M_{2\ 4}$ [अ]त (for तान्) Ś $K_{0-3\ 5}$ $\tilde{N}_1$ $D_{2\ 5}$ मा शुचस्त्वान्नृप ($K_{1\ 2}$ D_2 ॰स्त्वावर; K_5 [hypermetric] ॰स्त्वान्नृपते, D_5 ॰स्त्वावर)श्रेष्ठ —[d]) $Ś_1$ K_0 ते (for हि) — After 30, D_3 ins 29*

31 [b]) Dn_1 पाण्डव, S ते नृप (for भारत) —[c]) $K_{1\ 2}$ $\tilde{N}_1$ Dn D_5 G_3 महात्मानो (for दुरा॰) —[d]) $K_{3\ 5}$ $\tilde{N}_1$ पातिता (for घा॰)

32 For the event, cf 2 71. 29–30 —[a]) T_1 G_1 समाख्यातं (for च भद्र ते) —[b]) Ś $K_{0\ 3\ 5}$ B_4 पूर्वं निरवशेषत॰, $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 5}$ पृथिव्यां बहवो नृपा॰ (cf 29^b) —[c]) M_2 युधिष्ठिरस्तु Dn_1 समितो; Cd ॰तौ (as in text) —[d]) $Ś_2$ राजसूयं (for ॰सूये) Dn_1 च वदित, D_5 निवेदिता॰, $M_{2\ 4}$ ॰दित

33 [a]) $K_{3\ 5}$ चापि, $\tilde{N}_1$ राजन्, $D_{4\ 9}$ सर्वे (for चैव) —[c]) S राजेंद्र (for कौन्तेय) —[d]) D_6 हर्यं; G_2 घृत्त (for कृत्य) D_5 T_2 $G_{2\ 3}$ कदाचन (for तदाचर)

34 [b]) K_0 G_3 शोचंति, T G_1 [अ]कुर्वत (for [अ]शोचन्त) $\tilde{N}_1$ G_2 M_3 तदा शोचति ($\tilde{N}_1$ तदशोचत) पांडव —[c]) B_3 Dn $D_{1-7\ 9}$ एव (for एतत्)

35 [b]) $Ś_1$ K_0 भ्राणेष्वपि; $Ś_2$ प्राणेष्वपि Ś $K_{0\ 5}$ B_4 D_6 दया नृप (K_5 ॰प॰), K_{1-3} D_2 दयां (D_2 ॰या) कुरु, T_1 दयात्र भो, G यथा (G_1 ॰दा) प्रभो Dn_1 प्राणेषु दयया प्रभो —[c]) Dn_3 श्रेष्ठश्च (for स्नेहश्च) Ś K_0 धर्म (for पाण्डु) —[d]) $G_{2\ 3}$ M_4 देव॰ (for दैव॰) K_1 ज्ञात्वा देवकृतो विधि[ ]

36 For the event, cf 2 App I, No 30 (G K adhy 46) —[a]) $Ś_1$ K_0 पार्थे, G_2 M_4 पार्थो (for चार्थो) S (except T_2) महाराज (for ॰बाहो) —[b])

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ३७
अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ३८
भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ३९
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४०
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ४१
मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४२
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४३
पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४४
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५
महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ C 11 243 B 11.8 5 K 1 8 5

Ś1 मया**, G2 3 यया श्रुतं (for मया श्रुत). —c) Ś1 damaged K3 5 °पुत्रस्य (for °राज्ञस्य) —d) T1 G1 M1 कुरूत्तम (M1 °मे) (for कृतूत्तमे)

37 a) K3 D4 5 पतितं, Dn1 D1 G2 M3 यदिद; G3 यत्नितं (for यतित) B4 धर्मराजेन —b) K3 गुह्य K3 B3 निवेदितं; Dn1 °तु —c) K1. 2 D. अविग्रहं, G2 अवग्रहे —d) K5 दैवस्तु; G3 देव तु K5 M1 बलवत्तर K1 तद्दैवं ते बलेन च

38 a) Dn1 येनाति- (for अनति) G3 -क्रमणीयं K1 अमलंविक्रणीयो हि (sic) —c) K3 Ñ1 B1-3 Dn D1. 2. 4 6 7 9 T2 तु (for हि) Ś Ko-2 5 D3 5 कृतात-विहित (K5 °त) शम्बल् —d) B4 Dn D1. 3 6-9 चरेण; D4 चलेन, Cd त्रसेन (as in text) Ñ1 वा (for च) Ś1 Ko-2. 5 D2 5 लोके भूतेन केनचित्, K3 स्थाव रेण तु केनचिन्, B1 2 स्थावरेणेतरेन वा, S चरेण (M1 त्रलेन, M2-4 त्रसेन) स्थावरेण च

39 M2 om. (hapl) 39 —b) K1. 2 -श्रेयश्च, D9 -श्रेष्ठ स्त (for -श्रेष्ठश्च) —c) K3 5 Dn1 D1. 6 G3 मुह्यते, T G1 M3 मुच्यते (for मुह्यते) K3 6 प्राणिनो, M2 °ना (for °नां) Ś Ko-3. 5 D2 5 जानन् (for ज्ञात्वा) —d) T1 G M1. 3 4 आगतिम् (for चा°) Ñ1 एव वा Ś Ko-3 5 D2. 5 ना(D5 अ)गतिं गति मेव च

40 a) D2 त्वा (for त्वां) M2 तप्त तु (for संतप्त)

41 a) Ś Ko राजस् (for वीरस्) —c) K5 कथ चिद्वि (for कथ त्वयि) —d) Ś1 Ko D3 M1 2 4 नैव (for वै न)

42 M1 om (hapl.) 42a–43b —b) Ko Dn1 G2 3 विधेश्चास्य नि(Ko G2 °श्चापि नि , G3 °श्चाप्यनु)- वर्तनात्, K3 5 तथा धर्मप्र° —d) T1 प्राण (for प्राणान्)

43 M1 om 43ab (cf v l. 42) —a) B1. 2 धर्मस्ते, B3 Dn D1. 2 4 6 7 9 धर्मार्थं, D3 धर्मार्थे, D5 धर्मस्य (for °श्च) —d) G2 तपस्यसि (for तप्त स्याच्च) Ś1 चिर तप, K1 2 B4 D2 तपश्चिर (for °श्चिरात्) Ko तप्त स्याच्चरित तप, K3 Ñ1 B (except B4) Dn1 D3 T G1. 3 M1. 3 तप्तस्य (Dn1 °तस्व , D3 तप्त स्यात्, M3 °प्तासि) तपश्चिरात् (K3 °र), K5 तप्तस्य तपसा चिर, D5 तप्त स्याद्वा तपस्थिर, G2 तपस्यसि तपश्चिरात्, M2. 4 तप्तासि च पर(M4 तप)श्चिरात्

44 a) Ś1 Ko 2 4 5 Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T G1 M2 4 पुत्रशोक (for °शोक-) —b) B3 हुताशो, T1 G3 °श D5 G2 M1 तथा (for यथा) —c) D5 प्राज्ञां भसा, G2 प्रज्ञा च ता Ś1 Ñ1 M1 महाराजन्, B Dn1 D1 4-7 9 °भाग —d) K3. 5 सदा विभो, T1 G2 सता (G2 °दा) सदा, G1 सदाथ वै K1 2 Dn2 D2 3. 5-7 निर्वाप(K1 D2 °ण, K3 °र)यितुमर्हसि

45 G3 om. the ref —a) Ś1 Ko स (for तु) Dn1 तत श्रुत्वा वचस्तस्य, Dn2 D3 6 7 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य, D1 4. 5 9 तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं —c) K3 5 °ध्यात्वा, Ñ1 G2 3 M2 °ध्यायन्

46 Before 46, Dn2 ins धृतराष्ट्र उवाच —a) K5 -वेगेन (for -जालेन) —b) D6 प्रतप्तोऽसि, G2 प्रणष्टोऽस्मि, M4 प्राणा नो (sic) (for प्रणुन्नोऽस्मि) K1. 2 Dn2 D3 3. 5 6 7 (marg sec m , orig as in text)

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

मृश पित (${K_1}$ पति), $K_{3\,5}$ महामुने (for द्विजोत्तम) — c) $Ś_1$ K_0 एव बुध्यामि, Dn_1 अवबुध्यासि; D_5 °बुद्धामि $K_{3\,5}$ कर्तव्यं नाभिजानामि

47 a) K_1 $D_{2\,5}$ च (for तु) — b) $K_{3\,5}$ $Ñ_1$ B $D_{1-7\,9}$ T_2 G_1 देव- (for दैव) Dn_2 तदैव विनियोगज — d) K_0 नानिशो (sic), $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ वर्तिष्ये, B_3 Dn $D_{1\,3\,4\,6\,7\,9}$ घटिष्ये (for यतिष्ये) $K_{1\,2}$ $Ñ_1$ D_2 G $M_{1\,2}$ न च, B_{1-3} Dn_2 $D_{3-7\,9}$ M_4 न तु, Dn_1 नन्व (for च न) G_3 शोपित (for शोचितुम्) $Ś_2$ प्रवर्तिष्ये न शोचितु, $K_{3\,5}$ वर्तयिष्ये यथोचित

48 a) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ एतावदुक्त्वा वचनं

Colophon — *Sub parvan* Ś $K_{0\,3\,5}$ $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1,3,4\,6\,7\,9}$ Cd विशोक, $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ धृतराष्ट्रविशोक, G_3 शोककरण — *Adhy name* $Ś_1$ T व्यासवाक्य, $Ś_2$ K_1 (with prefixed श्री) $_2$ D_2 वेदव्यासवाक्य, D_5 व्यासगमन, G_3 व्याससिद्धांतवाक्य; M_1 व्यासवचन — *Adhy no* (figures, words or both) $K_{1.2}$ S 8 (as in text), B_1 93(?) — *Śloka no* $K_{1\,2}$ 21, D_2 22 — After the colophon, $Ś_1$ concludes with अत' परं स्त्रीपर्व भविष्यति। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।

— K_0 अत' परं स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— K_3 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति । अस्यानंतर स्त्रीपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य' श्लोक' ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपति' ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K_5 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— D_1 शुभमस्तु । स १६६६ समये आश्विन ।

— D_3 श्री' श्रीवेंकटेशार्पणमस्तु ।

— D_4 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य' श्लोक' ।

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महिपति' ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D_6 $_7$ संवत् १६४२ श्रावणवदि प्रतिपदा रविवासर काशीवास मणिकर्णिकां विश्वनाथसनिधौ । — D_7 cont अत' पर स्त्रीपर्व ।

— D_9 अस्यानंतर स्त्रीपर्वमस्ति । श्रीकृष्णाय नम' । श्रीगोपालाय नम' । सवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

☞ From adhy. 9 onwards, D_7 (which has only adhy 1–8) is discarded from the Crit. App., while K_4 D_8, which begin from this adhy, are added

Before 11 9 1, Ś $K_{0\,4}$ Dn_1 $D_{1\,4}$ ins the introductory *mantra*

30* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यास ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L 2) K_0 $D_{1\,4}$ चैव (for व्यास)]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९

C 11 276
B 11 10 8
K 11 9 9

This is preceded in Ś1 by ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विघ्नांतकाय । स्त्रीपर्वं लिख्यते ।, in Ś1 K4 by ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, in Ko by ॐ श्रीगणेशाय नम, in Dn1 by श्रीगणेशाय नम । गते भगवति व्यासे इत्यादि स्त्रीपर्व । तत्र प्रथमोध्यायो व्याख्यातप्राय गते ॥ १ ॥; and in D1 4 by श्रीगणेशाय नम Dn3 ins श्रीगणेशाय नम before 11 9 1

1 a) S गते व्यासे तु (T2 G2 3 स) धर्मात्मा, Cd as in text — b) K2 आचेष्टत, G2 अकुर्वत (for अचेष्टत) K3 5 किमचेष्टितवान्विप्र — d) G3 व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्) Ś Ko तन्ममाख्यातुमर्हसि — After 1, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 Cd ins a passage given in App I (No 1)

2 a) M2 एव श्रुत्वा — b) G3 विचेतन, M4 [अ]त्यचे — For 2, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 subst

31* विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K5 च (for the first तु) Ś2 K3, 5 Ñ1 Dn2 श्रुत्वा स, K2 स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K1 B1 2 Dn3 D2 9 पुरुषर्षभ (D9 °भ), K3 D5 भरतर्षभ Ś1 Ko 4 श्रुत्वा भरतसत्तम (for the post. half)]

3 a) K1 2 Ñ1 D2 5 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) T1 G1 M1 आरुह्य (for आनय) K5 M2 गांधारी — b) K5 वधू S कुर्ती चैव (T2 रुन्तीश्च) तथा क्षत्त (T1 °त्ता) — d) K1 2 D2 5 याश्चान्या भरतस्त्रिय, K3 5 याश्चैवान्यास्त योषित, S त्व(T1 M3 स)मानय ममा तिक

4 a) T G M3 तु (for स) — b) T2 विदुर्षा (for °र) Ś Ko 4 D5 8 धर्मसुत्तम, K3, 5 °समस, B3 धार्मिकोत्तम, G1 तत्त्ववित्तम; M1 धर्मसत्तम — c) T1 विप्रहित G2 -ग्लानो (for -ज्ञानो) — d) G3 M4 ध्यानम् (for यानम्) K3 5 [अ]भ्यपद्यत, B1 [अ]न्वपद्यते, T G1 °रोहत

5 a) Dn1 पुत्र (for चैव) — b) G3 (inf lin as in text) व्यसन Ś2 K1-3 5 D1-3 5 6 8 9 नोदिता (K5 °त) (for -चो) — c) Ś1 da maged K1, 2 ततो राज्ञ; K5 यतो राज्ञा, D5 ततो राजा — d) K3, 5 समाद्रवन्; B4 उपागमत्, Dn2 उपस्थिता; S समाद्रवत्

6 b) K4 B4 -परायणा (for समन्विता) — c) K5 corrupt K3 Dn2 ईयुस्ता, B1 2 अन्वीयुर्; D3 ईयुश्च, T G1 M1 2 4 आयस्ता, G2 आपुस्ता, G3 आयाता, M3 आयस्ता (for ईयु स्म) Cd cites ईयु (as in text) — d) S वै (for उच्) K4 T G1, 2 M3 तदा (for तत) K3 5 सु (K5 om सु) भृश चुक्रुशु स्तत

7 a) K1 2 D2 lacuna, K3 ता, K5 तां (for ता) K1 समाश्वासत, K2 °श्वासयत, K3 5 T1 G1, 3 M1 4 °श्वासयन् (for °यत्) K5 क्षत्रा — b) K1 2 सर्वाश्, K3 पश्चाद्; G2 मृदुश्; G3 आसीच् (for ताभ्यश्) Ś1 चांतरत; K3 आर्ततर; K4 चात°, G1 2 चार्तस्वर; M1, 2 4 आर्तो रुदन्, M3 आर्ततर (for चार्त) K5 तान्यावर्तस्वर तथा (sic) — c) K3 5 अश्रुकंठी, T G °कंठ, M1 2 4 °कंठा — d) T G1 2 M4 ततस्ता, G3 तत स्वान्, M1 3 तत स; M2 ततस्तान् (for ततोऽसौ) T1 G1, 2 निर्ययु (for °यौ) K1 2 D2 शिबिकासु बहिर्ययौ

8 a) K1 M2 प्राणाद् Dn1 सयज्ञे — c) Ko अकुमार, K1-3 5 Dn1 आकुमार Dn1 D4 च तत्सर्वम्, S पुर तच्च (M2 पुरस्तच्च) (for पुर सर्वम्) — d) Ñ1 अवसच्, S (except G1) [अ]प्यभवच् (for अभवच्). Ś K4 B D3 4 8 9 कर्षित

9 a) B1 3 अदृष्टपूर्वया — b) T1 परा (for पुरा) — c) K3 5 पृथग्जनैश्च, B3 °ग्जनैर्, Cd °ग्जनेन (as

प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।
एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ ११
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने ॥ १२
प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३

विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १४
व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः ।
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५
परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्म याः ।
ताः शोकविह्वला राजन्नुपैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७

---

in text) Ko–2 4 Ñ1 B3 Dn2 D5 [अ]दृश्यत; K3 5 B1 2 4 Dn1 D1–4 6 8 9 दृश्यते (for दृश्यन्त as in Ś) S हतेश्वरास्ता ददृशु (G2, 3 °शे) —d) B3 तास्तथा, D8 प्रमदा (for तास्तदा) T G समवेता पृथग्जना (T1 °ग्गणा, G2 °ग्जनै); M पृथग्भूता पृथग्जना

10 a) T1 प्रशीर्य (for प्रकीर्य) K5 D4 शुशुभान्, Ñ1 B3 Dn2 D8 च शुभान्, S अपि(T1 M1 °शि)तान् K1, 2 D2 5 प्रकीर्णकेशा सु(K1 °शसु, D2 °शाशु, D6 °शास्त्व)शुभा (K2 °भान्) —b) K1 D2 [अ]व-मुच्य वै; K2 D8 °मुच्यत, B3 °मुच्यते —c) T G1 यत्र (for नार्य)

11 D8 om 11ab —b) K1 2 D2 स्त्वथाक्रमन् (D2 °मात्), T G1 3 M निराक्र(M1 °ग)मन् G3 गृहेभ्य स्तारिता क्रमात् —c) G3 गृहेभ्य (for गुहाभ्य) Dn2 एव (for इव) —d) D2 पृषभो, D4 पृषत्यो, D5 पृषत्य, G3 करिण्यो Ñ1 पृषत्यो निहतेश्वरा; Cv as in text

12 a) Ñ1 Dn2 इति (for तानि) D2 [उ]दाराणि (for [उ]दीर्णानि) —b) G2 3 तानि (for तदा) —c) Ko [अ]द्रवद्, K1–3 5 D2 5 M3 4 [अ]भ्रमन्, T G1 [अ]रुदन्, G3 भ्रमन्, M2 [अ]भवन् (for [अ]-द्रवन्) T G1 घोर, M4 भूमौ (for राजन्) Dn2 D3 M1 शोकार्ता व्य(D3 आ)द्रवन्राजन्, G2 °र्तानां महा राज —d) Ś1 Ko 4 इव व्रजा, K1 2 Ñ1 B2 4 Dn D1 3 4 6 8 9 इवांगणे, K3 5 इवाकरे, T G M1 3 इवागना Cv किशोराणामिवाकणे

13 a) D2 प्रकृष्य (for प्रगृह्य) K1 5 D2 बाहु, K2 वाहु, K3 D5 बाहु, G2 वाहू (for बाहून्) K3 5 क्रोशत्या, Dn1 त्यु (sic) —b) K3 तथा परान्, K5 पितॄन्परान्, G2 3 M °न्पतीन् —c) T1 G1 2 ह (for [इ]व) D5 चाहु स, T1 तान्हि स, G2 तामास्ता (sic), G3 ता हि स्म (for ता ह स्म) K1, 2 D2 युगांत इव समाप्ते, K3 5 दर्शयंत्यो हुताशस्य; Cv दर्शयन्त्य इवाह स्म —d) G3 °सक्षये K1 2 दर्शयति हतान्पतीन्; D2 दर्शयतीह तानपि

14 a) Dn1 सुलपत्यो (for वि°) S नर्दन्त्यश्च (for रु°). Dn1 D1 3, 4 6 8 9 स्म (for च) —b) K3 T G1 इतस्तत (for तत°) —c) Ś1 Ko 4 [अ]भिहत, Ś2 [अ]भ्य°, K1, 2 D2 [उ]पहत (D2 °ता); B4 D6 [अ]पहत, T G1 विहत- (for [अ]भ्या°) G2 शोके नाह्यविनज्ञानात् (sic) —d) Ñ1 Dn2 ता कार्य (for कर्तव्य) K3 5 न स्म जज्ञिरे, Ñ1 न प्रपूजिरे, B2 नाभिजज्ञिरे

15 a) S व्रीळां K5 परां (for पुरा) Dn2 याश्च, T1 यास्ता; G1 यास; G2 यस्मात् (for या स्म) —b) G2 सुखिनाम् (for सखीनाम्) Dn1 D8 योषितां —c) D1, 3 4 6 8 9 एकवस्त्राश्च निर्लज्जा, T G निर्लज्जा (T1 °र्विण्णा)स्तास्तु राजेंद्र (G1 °द्रा) —d) Ś2 श्रुश्रू णा, K3 5 स्व° S श्वश्रूणामपि संनिधौ

16 a) K3 5 संश्लपुस्ता, G2 न सूक्ष्मेषु (for सुसू°) —b) K3 5 शोकेन (for °षु) K3, 5 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 तदा; D5 तत, T2 त्रिधा (for स्म या) Ś1 K4 केशेष्व(K4 °षु)सयन्स्म या (sic), Ko केशेष्वाश्वास यस्तदा, K1 2 T1 G M शोकेष्वाश्वासयंति (K1 °यंत; K2 °यत) या, Dn2 °ष्वाशसयस्तदा —c) K5 विकला (for -विह्वला) —d) Ś2 M1 उपेक्षंत, K1, 2 Ñ1 B1–3 Dn D1–6 8 9 T2 G1 3 अवै°, K3 5 उपेक्षत्य; B4 अपेक्षत, T1 M4 नावै°, G2 नावे°; M3 न्यवै° (for उपै°)

17 b) K1–3 5 B3 Dn2 D3 4 8 T G M3 रुदंतीभि —c) G2 निर्ययुर् (for °यौ) S तूर्ण (for दीनस्) —d) S दीन(G2 °ना)स्त्वायोधनं प्रति

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १८
तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ १९
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये ।
प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपतिः ॥ ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः । C 11. 29 B 11 11 4 K 11 10 4

18 [a]) K1 2.5 शि(K5 शा)ल्पिनो K1 5 वाणिजो, K2 वणिजौ Ś1 K0 वेश्या° — [b]) K1. 2 5 D1-3 6 8 9 G1 सर्वे (for सर्व) Ñ1 कामोप° (for कर्मोप°) — [d]) K1 निर्ययौ (for °युर्)

19 [a]) S तेषां (for तासां) — [b]) Ś1 lacuna for कुरुसक्ष B1. 2 कुरुसत्तदि — [c]) K4 Dn2 महाशब्दो — [d]) D3 व्यथयन्, M1 व्यधमन् (for व्यथयन्) Ś2 K0 4 भवना(Ś2 °ता)न्युत

20 B1. 2 om 20 M1 om 20–21 — [a]) Ś1 damaged K2. 5 सम्प्राप्तो — [b]) Ś1 **नां; T1 G1 लवाना (for भू°) Ś1 K0 4 दहनाद्, Ś2 दहवाम् D3 M2 इति (for इव) — [c]) G1 अभव Ś K0 4 स्यादस , D3 सोप्यय; T2 स्योदय° (sic) (for स्यादय) Dn1 प्राप्तम् (for प्राप्त) K3 5 अभावश्चाय सम्प्राप्तो, M2 °वस्योदय प्राप्ता — [d]) K3 भूतानीति च मेनिरे, K5 भूतानामिति मे°

21 M1 om. 21 (cf v l 20) — [b]) K1 D2 कुरुसक्षयं, T जनसक्षये — [c]) B3 प्राक्रोशंत K2 G3 महाराजस् — [d]) K2 वनुरक्तास्, G2 8 स्वनु° D3 तथा (for तदा)

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 2 D2 5 धृतराष्ट्रनिर्याण (K1 °निर्यापणं), G3 M धृतराष्ट्रनिर्गम° (G3 M1 °निर्गमन) —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1. 2 10, Ñ1 Dn1 D3. 6 2, S 9 (as in text) — *Śloka no* K1. 2 63, Ñ1 20, B1 (*sec m*) 95 (?), D2 64

10

1 K1 om the ref. — [a]) Ś K0 4 तदा (for ततो) K4 दृष्ट्वा (for गत्वा) — [b]) Ś K0-2. 4 D2 5 ते (for तान्) Ś1 K0 4 महारथं — T2 om (hapl.) 1[c]-2[a] — [c]) K5 शारद्वति, D5 सारद्वत Ś1 K0 4 कृप शारद्वत (by transp)

2 T2 om 2 (cf v l 1) — [c]) K1 2 D2 अश्रुकठ, T1 °कर्णा Some MSS विनिश्वस्य — [d]) Ś2 T1 G1 2 M1-3 रुदत, K3 क्रंदत, G3 राजानम् (for रुदन्तम्) K1 2 D2 इद वचनमब्रुवन्; K5 क्रदंत इवम ब्रवीत् (sic), Ñ1 Dn2 रुदत इव चाब्रुवन्

3 [a]) B3 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 सुतस् (for पुत्रस्). M2 महाराजा — [b]) D9 सुदुस्तर — B1 reads 3[b]-6[b] on marg — [c]) K3 5 T G1 M2-4 राजा (for राजन्) — [d]) K5 महीपतिं, B3 4 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 °पते, S महारथ°

4 B1 reads 4 on marg — [a]) Dn1 पूर्वम् (for सर्वम्) G2 3 एतत् (for अन्यत्) — [d]) K4 सैन्यतो; B3 सैन्यस्ते; G2 3 सैन्य तु (G3 च) Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभ.

सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९
न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिबिरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।

5 B4 reads 5 on marg — b) Ś1 K0 3-5 M1 तथा, Ñ1 B2-4 Dn D1 3 4 6 8 9 तत (for तदा)

6 B4 reads 6ab on marg — a) Ś2 (by corr) K T G अचीता (for अभीता) — b) K1 3 घ्नत; Dn1 D8 तत; D5 M1, 2 4 हत्वा (for घ्नन्त) — c) G2 3 समरे वीरकर्माणि

7 a) Ś2 K D2 5 एव (for ध्रुवं) G2 3 तान् (for ते) — b) K4 G3 शत्रु, Dn2 अस्त्र (for शस्त्र) Ś1 K0 निर्जिता, D2 जीवितान् — c) Ś1 K0 Ñ1 B4 Dn1 D1 (before corr) 4 6 8 9 भासुरं, K1 D2 भास्करं — d) K4 Ñ1 B1 3 Dn D3 4 8 विचरन्ति D5 विहरंत्य इवामरा (sic) — After 7, S ins

32* सर्वे ह्यभिमुखा शूरा युध्यमाना ह्यरिभि ।

[G2 सर्वे ह्यंतर्मुखा, G3 परानभिमुखा. T1 राज्ञे, G1 राज्ञि (for शूरा) M1 युध्य° (for युध्य°) T1 G1 हता युधि]

8 a) Ś1 K0 4 कश्चन, G2 काश्चिद्धि K1, 2 शत्रूणां (for शूराणां) — b) G2 युध्यमाना पराङ्मुखा —Ś1 K0 4 om (hapl.) 8c-9b — c) G2 प्राप्ता — d) D8 T G M4 हि (for च)

9 Ś1 K0 4 om 9ab (cf v 1 8) — a) K2 एतांस्; B4 Dn1 D1, 2 4-6 8 9 एव, G2 वर्षांस (for एतां) K5 तं; G2 तान् (for तां) — b) Ś2 प्रशस्तां, K1 2 D3 शस्तां च; Ñ1 पराणां, Dn1 पुराण, T1 °ण, M1 °णीं; M2 °ण Dn2 परमा B1 गति — c) Ś1 K0 प्राप्तस, K4 प्राप्तास, K5 G3 M सख्ये — d) Ś2 Ñ1 B Dn1 D1, 3-6 8 9 तस्त्र; K3 नात्र; K5 तान् (submetric), M3 न तान् (for तान्न)

10 a) K0 वापि (for चापि) — b) Dn1 reads from ध्यन्ते up to 12d on marg Ś1 lacuna, K3 5 गृध्यंते, K4 सुजया, Ñ1 विद्यंते, B3 युध्यंते; B4 ह्रृष्यते; Dn2 विद्यते, D5 उच्यते, T G1 मुच्यंते, G2 क्षिप्येते; G3 राध्यते, M2 मह्यते (for ऋध्यन्ते). — d) K8 5 अश्वत्थाम्न (for °म)

11 Dn1 reads 11 on marg — b) M2 त (for ते) G1 सुत. — c) Ś K B3 Dn1 D2 5 आसाद्य (for आविश्य)

12 Dn1 reads 12 on marg — a) G2 पचाला — b) K5 धृष्टद्युम्न — c) G3 सर्वे (for चैव) — d) Ś2 B1 2 घातिता, K3 5 सर्वश (for पातिता)

13 a) K4 विशमन, K5 पिवसन; Dn2 Cd विश शर्न, D9 विराजन — b) K3 D8 T1 G1 2 पुत्र, B1 युद्धे, D5 पुत्र (for पुत्र) D8 -पाण्डु (for शत्रु) K5 गणेन (for गणस्य) — cd) Ś1 K4 M3 4 प्रद्र वाम, G2 प्राद्रवतम्; M2 प्रद्रमन्वायत् (sic) K0-3 5 D5 S transp रणे and न हि (G2 अभि, M1 हि न) Ś1 K T1 G1 3 M शक्या (K1 °क्ता) महे Ñ1 Dn2 वयं (for त्रय)

14 b) G3 न क्षमिष्यति पांडवा — G1 om (hapl) 14c-15d — d) M4 वर्षं (inf lin वधं) (for वैरं) Ś1 damaged, K0 4 S (G1 om) प्रतिचिकीर्षव, K5 °जिहीषव, Ñ1 °जिगीषव

निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५
पाण्डूनां किल्बिषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ॥१६
राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
निष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् ॥ १७
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९

अपक्रम्य तु ते राजन्सर्वे एव महारथाः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्ततः ॥ २०
जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१
एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिंदमाः ॥ २३ C. 11 311 B. 11 11 23 K. 11 10 23

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

15 G1 om 15 (cf v l 14) — a) K2 D2 निहै तान्, K5 नहितान्, Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 T G2 3 M2-4 ते हवान् (for निहवान्) G2.3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — b) Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 T1 प्रमत्ता, G3 पुत्र तान् (for प्रमत्तान्) K3 4 D5 M2 पुरुषर्षभान्. — c) Ś1 निरीक्ष॰, K2.3 Dn1 D1.3 4.6 8 9 निरीक्षत, Ñ1 Dn2 निविशंत, B1.2 निर्दीपत, T अन्विष्यत (T1 °ख); G3 निनीपति, M2 3 असृप्यत, M4 जिगीषंत (for निनीपन्त) K1.2 D2 पदे, Ñ1 पुरं, T1 कथ; M1 परं (for पद) Ś2 (before corr) निनिर्षंत Ś2 (sup lin by corr) K5 पृच्यति पदवीं शूरा — d) K1.4 D. यशस्विन B1 S (G1 om) क्षिप्रमेष्यावि पाण्डवा

16 a) Ñ1 B1-3 Dn D1.3 4 6 8 9 तेषां तु (for पाण्डूना) Ñ1 B1-3 Dn D1-4 6 8 9 M2 4 कदन (for किल्बिष) — c) K1 2 मे राज्ञि, T1 मां राजन्, T2 मा राज्ञि

17 a) B1 पुनस्; Dn1 एवं (for राजस्) Ś1 Ko 4 त्य च त्रि, Ś2 Ñ1 B1 Dn2 T1 G1.3 M1 3 त्व चानु, T2 मां चानु; M2 त्यामनु (for त्वमनु) — b) K3 5 भावष्ट (for भातिष्ट) — c) Ś Ko 4 मयामे, K1.2 दृष्टं तं; K3 दृष्टांत, K. दिष्ट्या त; B1 निष्टा तां, B2 निष्टा तां, Dn1 D1.3-6 8 9 दिष्टांत; D2 दृष्ट्वा तं (for निष्टान्त) B1 transp पश्य and चापि Ś1 Ko 4 चाप्येतत्; Ś2 चापेत, K1.3 5 D4 चाप्येनं, K2 चायेन; G2 3 चानु त्व (G2 च) (for चापि त्व) — d) K1 2 क्षत्रधर्मे; B Dn1 D1-4 6 8 9 क्षात्र (B1 °त्र) धर्मं M4 क्षत्रधर्मश्च केवल

18 Ś2 reads 18ab on marg — a) Ś2 इत्युक्त्वैव च राजान, K4 इत्युक्तवचन राजान (hypermetric) — b) K3 चाभिम॰, Dn2 T G M3 चापि, D2 चाभि (for चाभि) — D6 reads (sec m) 18c-19b on marg — c) K1 कृतवर्माण — d) K5 द्रोणपुत्रस्य

19 a) D2 reads 19ab on marg Ko 1 2.. B1 Dn1 D2.4 अवेक्ष्य, K3 भावक्ष्य॰, T2 G3 अन्वेक्ष॰ G1 भर्तार (for राजान) — b) Ś1 Ko 4 महीपतिं, M4 मनीषिण (for °णम्) K2 D2 कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं (= 18b) — c) K1.2 D2 5 महाराज; K3 5 जगामाय (for महात्मानस्) — d) K1-3 5 D2 अनोदयन् (K1.2 °त्), Dn2 अदेशयन् (for अचोदयन्)

20 a) K3 तु मे, K4 5 T G2 3 च ते, B1.2 ततो (for तु ते) T G2 3 M सर्वे (for राजन्) Ś1 Ko 4 अपक्रामतु (Ko 4 °मत) ते राजन्, G1 अपक्रम्य च सर्वत्र — b) S त्रयो राजन् (for सर्वे एव) — c) Ś2 उग्निवास् (sic), K3 5 आविग्नास्, G3 उद्वीतास् — d) M2 corrupt T ततस्, G1 तदा (for त्रिधा) Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 तदा; T1 त्रय (for तत)

21 a) D3 G1 हस्तिनपुर — b) K3-5 B1 G3 तथा; T G1 M1.3 तत (for तदा) — c) D4 स्वयमेव (for स्वमेव) Ś Ko M2 राज्य (for राष्ट्र) — d) Ś1 Ko तथा; K4 तत (for ययौ)

22 b) K1.3 5 B2 D3.4 8 T1 वीक्ष्य॰, G2 प्रेक्ष॰. — d) G2 नमस्कृत्वा — After 22, Ś1 Ko 4 ins 33*.

23 Ś1 Ko 4 om. 23 — a) T G2 3 वीर, G1 पुत्रं (for वीरा) — b) K3 4 तदाभ्यनुदिते, D2

११

वैशंपायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६
क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता ।

तदा चानु॰; M2 तदत्यनु॰ — c) Ś2 K1 2 D2 5 महा त्मानो (Ś2 ॰न) (for ॰राज) — d) K2 T2 G3 M3-4 यथेष्टकम्, K3. 5 यथैवेष्टम् Ś2 Dn2 अरिंदम G2 यथे ष्टमरिमर्दना — Ś2 K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-3 8 9 ins after 23 Ś1 K0 4 (which om 23) after 22

33* समासाद्याय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L 1) K3 5 समासाद्यत — (L. 2) Ś1 व्यज**; K0 व्याजयस्ते, Ñ1 B3 4 D1. 3 4 6 8 9 व्यजयस्ते, Dn1 विजयस्ते, D2 व्यजयतो K4 व्यजयन्समरे राजन् (for the prior half)]

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1. 2 D2 5 कृपद्रौणिभोजदर्शनं, T G3 M1. 2 4 कृपादिदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2 11; K1 S 10 (as in text); Ñ1 Dn1 D3 6 (*sec m*) 3, D5 2 —*Śloka no* K1 2 87; Ñ1 24, D2 88

11

1 M1 om the ref — a) B Dn1 D1 3 4 6 8 9 तेषु (for सर्व) — b) K1 धर्मपुत्रो; S (except G2) पाण्डुपुत्रो (for धर्मराजो) — c) K1 G2 3 M3 शुश्राव K2. 3 धृतराष्ट्रं समायात — d) K3 श्रुवे (sic), K5 शुश्रुवे; B1-3 D1. 3 6 8 9 T G निर्यात, B1 निष्क्रांत (for निर्यातं) B3 Dn1 D1. 4 6 8 9 नाग- (for गज)

2 a) Ś1 K4 सोभ्यगात्; K0 स्त्यगात् (sic) Dn2 reads from शोकार्त up to दा (in 3b) on marg S (except G2) -शोकार्त (M4 ॰र्त्तं) — b) S ॰परिप्लुतः — c) K0 1. 3 B Dn1 D2-6 8 9 T1 G1 2 M1 3 शोच मान, K5 शोच्यमानः; Ñ1 शोच्यमानो, M2 शोक मानो — d) Ñ1 Dn2 S तत्र (for तदा)

3 Dn2 reads up to दा on marg — a) K5 D5 G3 अन्वीयमाणो, Ca d ॰मानो (as in text) — b) K5 यदर्हेण (for दाशा॰) — c) T1 G1 तदा (for तथा) — d) B3 Dn1 D1. 3. 4 6 8 9 G3 तथा चैव; Dn2 तथैव तु (for ॰व च)

4 a) K3 5 अन्वगात्, B Dn2 D4 S (except T2) ॰यात् K3 5 सुदुःखार्तौ, G3 ॰र्तं — b) K3. 5 द्रौपदीं Ś K0 4 B Dn1 D1. 4 5 8 9 -कर्षिता; K3 5 कर्शितां — d) K5 तथा (for तत्र)

5 a) D3 सा गगाम्, T G समागमम् Ca d cite गङ्गामनु (as in text) D2 वृद्धानि, Ca d वृन्दानि (as in text) — b) K1 वृदानि (for स्त्रीणा) G1 भारत॰ — c) K1 4 D2 कुररीणाम् — d) M4 क्रोश तीनां B3 D1 3 4 6 8 9 च (for ह)

6 a) B1 G3 राजन् (for राजा) — b) Ś1 रुद**, Ñ1 B1-3 Dn D1. 3 4 6 8 9 क्रोशतीभि॰, T G1. 2 M3 3 रुद॰ Ś1 damaged, B1 2 S समतत॰ (for सहस्रश॰) — c) K1 आर्तानि, D2 आर्तोभि (sic). Ś1 **** भिरार्ताभिर् — d) K0 1 T G1 3 M1 ब्रुवतीभि॰; Ñ1 B3 Dn रुद॰; B4 युव॰, D1 3 4 6 8 9 रुद॰; D3 ध्रुव॰ (sic), M2 द्रव॰ Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 8 9 प्रियाप्रियै॰, G3 ॰त्यये

7 a) G3 धर्मरता (for ॰ज्ञता) K5 क्व नु दुर्द्धर्मता यज्ञे (corrupt), D3 क्व नु धर्मसुतो राजा — b) Ś1 K0 चास्यानृ॰; Ś2 चाद्यानृ॰; K4 चास्य नृ॰; B1 सास्यानृ॰; Dn2 धर्मानृ॰; D1 (by corr, before corr as in text) 6 8 G1 साद्य नृ॰, D3 M1 4 सत्यानृ॰; T1 साद्यानृ॰, M2 साभ्यानृ॰ (for साद्यानृ॰) — c) K1. 2

यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् । C. 11. 279 B. 11. 12. 17 K. 11. 11. 17

D_2 T_1 यथावधीन् (K_1 °धान्); $\tilde{N}_1$ यथावध्यान्, Dn_1 $D_{1.4.6.8.9}$ यथावधीत् K_5 यद वधीत्पतत्पिसून् (sic) — ^{d}) S_1 $K_{1.2}$ Dn $D_{2.4.5}$ G_1 M_3 गुरु (for गुरून्) M_2 सखींस्तथा

8 ^{a}) G_2 स्नातयित्वा, $M_{1.2.4}$ पात° $K_{3.5}$ नु त (for कथं) — ^{c}) K_2 मनस्ते, G_2 मतिस्ते (for मनस्ते) D_2 भूत्; G_2 [ऽ]भूद् (for ऽभून्) Dn D_4 S महाराज (for °बाहो) — ^{d}) K_2 बृहद्रथ (for जय°)

9 ^{a}) K_3 तु (for नु) Ś Ko_4 राजन् (for कार्यं) — ^{b}) T_1 पुत्रान् (for भ्रातॄन्) $\tilde{N}_1$ नपश्यत° — $G_{2.3}$ om 9^{cd} — ^{c}) B_1 अभिमन्यु (for °मन्युं) $B_{1.2}$ दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) — ^{d}) $Ś_2$ द्रौपदीयाश्च

10 Before 10, S ins वैशंपायन — ^{a}) $Ś_{1.2}$ (by corr , before corr as in text) Ko_4 उपेत्य ता, $K_{2.4}$ G_2 अतीत्य तान्, $\tilde{N}_1$ °त्येना Dn_2 °त्यैता, T_1 G_3 M_2 °त्य तां (for त्य ता) $Ś_2$ महाबाहो, K_4 T $G_{2.3}$ M_{2-4} °राज — ^{b}) $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ T_1 G_2 क्रोशतीं (K_5 $\tilde{N}_1$ °ती), Dn_2 $M_{2.4}$ क्रोशती $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ T_1 G_2 कुररीम् — ^{c}) $Ś_2$ (before corr , by corr as in text) दृष्ट (for ज्येष्ठ) — ^{d}) $G_{2.3}$ धर्मपुत्रो (for °राजो) M_{2-4} भीत प्र(M_2 om प्र)मीलितोपि च

11 D_2 reads 11^b–12^a on marg — ^{b}) T G_1 क्रमेण (for धर्मेण) $Ś_1$ Ko_4 B_4 D_1 कर्षण°, $Ś_2$ B_{1-3} Dn $D_{1.3.5.8.9}$ -कर्षणा°, K_1 कर्मत°; $K_{2.3.5}$ D_2 T G_2 कर्शन°, $\tilde{N}_1$ M_2 कशन — ^{c}) K_1 निवेदयत, D_2 न वेद् K_2 निवेदयामास तदा — ^{d}) M यथाक्रम (for ऽपि सर्वशः) K_1 D_2 प्रज्ञाचक्षुषि पांडवा°, K_2 नामधयानि सर्वशः

12 D_3 reads 12^a on marg — ^{a}) $B_{1.3}$ सदा (for तम्) K_1 M_1 आत्मजांत K_5 तमात्मजाना मरण — ^{b}) Ko प्रधार्दित — ^{c}) $Ś_1$ Ko_4 अप्रीयमाग; K_1 °माण , M_2 आप्रीयमाण Ko शोकार्ता , G_1 शोकार्तं· — ^{d}) $K_{1.5}$ पस्वजे, Dn_1 D_9 -सस्वजे

13 ^{b}) $\tilde{N}_1$ Dn_2 D_5 शातयित्वा K_1 भारत K_2 °त — ^{c}) $Ś_2$ $\tilde{N}_1$ B_1 D_3 G_2 अन्विच्छद्, K_1 अन्वेच्छद्, K_2 अन्वैच्छन्, K_{3-5} $B_{2.3}$ Dn $D_{1.4-6.8.9}$ M_3 अन्विच्छन्

14 ^{a}) $Ś_1$ Ko $\tilde{N}_1$ Dn_2 शोक (for कोप) M_3 पावक — ^{b}) K_2 Dn_2 कोप ; B_4 क्लेश (for शोक) K_5 समीरिण — ^{c}) G_2 दांतो (for दाव) — ^{d}) Dn_2 दिधिक्षुर; G_3 दिधक्षन् Dn_2 तप्यत (for दृश्यत)

15 After 15^{ab}, $K_{1.2}$ Dn_1 n_2 (marg) D_{2-4} ins

34* पूर्वमानायिता राजन्कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
दुर्योधनेन या पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
योग्याभूमौ श्रमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn_1 प्रतिमासती, D_2 °मा सती]

— ^{c}) K_5 चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां)

16 D_6 reads (*sec m*) 16^a–18^b on marg — ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_5 नु (for तु) T_2 $G_{2.3}$ M_{2-4} महाबाहुर् (for °बुद्धिर्) — ^{b}) K_2 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा) K_5 हरिं — ^{c}) T G_1 प्रतिमानं; $M_{2.3}$ स विधानं — ^{d}) K_4 सदा, D_5 सतत्र, G_1 तस्य (for तत्र)

17 D_6 reads 17 on marg — ^{a}) Ś Ko_4 प्रगृह्यैव; K_1 गृहीत्व (submetric), $K_{2.5}$ तु (K_5 नु)

बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ॥ २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः ॥ २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।

गृह्येव, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 गृहीत्वैव (Dn1 D4 8 °क), D2 गृह्यैव च (for तु गृह्यैव) S उपगृह्य च (T1 G3 °गृह्यैव, T2 °गृह्यव, G1 °गृह्येव, G2 °गृह्य स; M1 3 °गृह्य तु) बाहुभ्यां (T2 पाणिभ्यां) — b) Ś Ko 4 अयोमयं; K5 अयास्मय T G1 राजा स्तम्भमयो मय; G2 भीम चैवायस मय — c) Ś1 Ko बलवद् (for °वान्)

18 D6 reads 18^{ab} on marg — a) K5 S (except T2) सम (for बल) — c) K2 5 M3 भक्त्वा G3 हि (for वि) K1 भक्त्वा विमपितोरस्य (corrupt), D3 °थितोरसु (sic), G2 हत्वाभिमथितोरस्क — d) K1 2 D2 शुश्राव; K3 5 प्रश्राव, Dn2 सुश्राव, T1 सस्राव K1 om. (hapl) from रुधिर up to तथैव (in 19^{b}).

19 K1 om. up to तथैव (of v l 18) — a) K5 पापात; B1 पतति — c) Ś K4 B1 2 सु(K4 स) पुष्पिताग्र; K5 प्रमथिताग्र M3 शिखर

20 a) Ś K4 B1 Dn2 पर्य(Ś2 °रि)गृह्णाच, Ko पर्यगृह्णश्च, K1, 2 Ñ1 B1–3 Dn1 D1–6 8 9 प्रत्य(D9 om प्रत्य)गृह्णाच (K2 °ह्ण च), G2 3 पर्य(G3 °रि) गृह्णीत B1 सद् (for त) M1 घृद्ध (for विद्वान्) — b) K1 2 ततो (for सूतो). Ś1 Ko 4 गावल्गानिस्, K3 5 °ल्गणस्; Dn1 °लानिस्, T2 °ह्रणिस् K3–5 Dn2 T1 G1 3 तथा (for तदा) — c) Ś2 M4 चैव, B1 चैप (for चैनं) — d) K1–3 5 Dn2 D2 6 S अपि (for इव)

21 a) S हतो भीममिति ज्ञात्वा — b) Ś1 म***; Ś2 Ko–2 4 D2 6 महायशा (for °मना). — c) Ś1 damaged — d) Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 8 9 M1 नृप°, D8 भूप°, G3 भीम (for भूय°)

22 a) T G स (for त) — c) K3 5 वचश्च; T1 रथ°; G1 M2–4 पर, G2 3 तत° (for वर°) K3 5 चैव (for पुसाम्) — d) K3 5 तत्रैन(K5 °व)म् (for वचनम्)

23 a) K5 मा शुचौ, Dn1 मा शुचे — b) Ś2 K4 न वै, T G2 नैव; G1 नैव (for नैष) — c) M3 राजस् (for ह्येषा) — d) M3 ह्येषान् (sic) (for राजन्) Bom ed. त्वया निष्पातिता विभो

24 a) Ś2 K1 2 D2 5 त्वा तु (D5 नु) क्रोधसमापन्न — b) K1, 2 भरतर्षभ, K5 पुरुषर्षभ° — c) Ś2 प्रकृष्ट°; D8 [अ]पदृष्ट°, G2 स कृष्ट° (for [अ]पकृष्ट,) — d) Ś2 मृत्यु°; K3 मृत्युर्, K5 मृत्युं (for मृत्योर्) K1 D2 दष्ट्रांकुर

25 K4 om (hapl) 25^{a}–26^{b} Ś1 Ko 3 5 D4 om 25^{c}–26^{d} T1 reads 25^{c}–26^{b} twice — c) Ś2 K1 2 D5 S (except M1) य° (for क°) — d) S (except G2) तव (for बाह्वोर्) Ñ1 B Dn1 D1–3 6 8 9 विग्रहण, G2 (*inf. lin*) निर्हरण Ś2 नर, G2 (*inf lin* as in text) तव

26 Ś1 Ko 3–5 D4 7 om 26 (for Ś1 Ko 3 5 D4, of v l 25) For the repetition of 26^{ab} in T1, of v l 35 — a) B3 यथांतरम् T M3 यथा हि नातक प्राप्य, G2 3 M1 2 4 यथा हि नां(G2 सों, G3 नों)तरं प्राप्य — G2 M4 om (hapl) 26^{bc} — b) T G3 M1–3 जीवन्मुच्ये(M3 °च्य)त कश्चन (M2 °श्च नु) — c) M2 बाह्वोंतर — d) S (except G1) न जीवेदिह कश्चन·

भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकाभिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा । C 11 345 B 11 13.5 K 11 12 5

27 ᵃ) Ś2 K0 4 [आ]यसा (K0 °सी) ते, K3 5 तव या, Ñ1 B Dn1 D1. 3–6 8 9 या तेसौ, Dn2 या चासौ, T1 ते यासौ, T2 G M1 3 4 ते या सा, M2 ते या या (for या सा ते) — ᵇ) Ś1 K0 4 विभो (for [आ]यसी) — ᶜ) K2 स्नेह (sic) (for सेय) — ᵈ) K3 5 D3 G1 तथैवोप, D4 तवैवाप, M1 तव चैव (for तवै वोप) Dn2 -हृता, G2 -कृत (for -हृता)

28 ᵃ) K3 B1. 3 सतद्याद् (K3 °न्), B2 4 Dn D1–4 6 8 9 -सतप्त, T1 सतप- K5 पुत्रशोमितसत सान् (sic) — ᵇ) Ñ1 B Dn1 D1. 3–6 8 9 G2 अप कृत; M1 2 4 अप(M2 °व)गत — ᶜ) K5 B3 D1. 3. 6 8 9 तदा (for तव) Ś2 राजेन (for °न्द्र) — ᵈ) K5 जिघांसित, D9 °सति.

29 ᵃ) Ś K0 4 B1. 2 T2 न चैतत्ते, K3 तव नैतत्; K5 तन्नैतद् (sic), B3 Dn1 D1. 2 4 6 8 9 न त्वेतत्ते, D3 न त्वेतत्तद्, G3 नैवमेतद्, M1 न हि ते तद्; M2 न च तेय (for न च ते तद्) K4 कृत; K5 क्षण; M2 क्षमा (for क्षम) — ᵇ) Ś1 K0 4 हन्या यस्त्व (K0 °स्त्वं), K3 हत्वा भीम, K5 वहन्पांडु-, Ñ1 Dn2 यद्ध- न्यास्त्व (by transp), M निहन्यास्त्वं — ᶜ) K5 M1 हि पुत्रान्, Dn2 पुत्रास्ते (for हि पुत्रा) — ᵈ) K3 न, M3 तं (for ते) Ś1 K0 4 कदाचन

30 ᵇ) T1 मन्यमान, G2 3 M1 °मान°, M2 °मान Ś K0 3–5 क्षमा; Ñ1 Dn2 कृत, B3 D1 (sup lin sec m as in text) सम (for क्षमं) S विभो (for प्रति) — ᶜ) K4 अभि (for अनु) K5 -मज्यस्व, G1 -मान्यस्व (for -म°) K3 5 त सर्वं, T1 G1 राजेंद्र, M2 तत्सर्वान्

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1. 2 D2 अय-पुरुषभग°, D5 पुरुष सगम°, G3 M1. 2 4 भीमभजनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 13, K1 S 11 (as in text) K2 12, Dn1 D3 5 4 — *Śloka no* B1 97 (?), D2 31

12

1 ᵃ) K3 5 च तम्, D9 एतम् (for एनम्) G2 त तदा समुपातिष्ठन् — ᵇ) K1. 2 शोचार्थं (K2 °र्थे), K3. 5 शोकार्तं, G2 शोचान, G3 चोवास (for शौचार्थं) M3 परिवारका — ᶜ) K0 चैवम् (for चैन) — ᵈ) Ś1 K0 4 उवाच (for प्रो°)

2 ᵃ) G2 त्वधीता (for अ°) D9 वेदाश्च- (for °स्ते) — ᵇ) D9 तु (for च) — ᵈ) K5 राजन्धर्माश्च केवल

3 ᵃ) K1–3 5 D2 एवं विद्वन् (K3 5 °द्वि), M2 4 पुर्वविभो K1. 5 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 T G M1 4 महा प्राज्ञ, M2 °ज्ञा — After 3ᵃ, K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 S ins

35* समर्थं सन्बलावले।
आत्मापराधात्कस्माच्च कुरुषे कोपमीदृशम्।
उक्तवांस्त्वां तदैवाह भीष्मद्रोणौ च भारत।
विदुरः संजयश्चैव स्व तु राजन्न तत्कृथा।
स वार्यमाणो नास्माक [5]

[(L 1) K1 समार्थाश्च, K2 समर्थोश्च; D2 °र्थाश्च; D5 °र्थश्च, G1 °र्थोसि (for °र्थं सन्) B4 समर्थ सत्त्वा

पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ३
राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ४
उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ५
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ६
आत्मापराधादायस्तस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ७
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ८
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

न्वली; G3 सुबाला इव भाति मे; M3 समर्थं समहबल (sic) — (L. 2) S आत्मापराधे (for °धात्) S रोषम् (for कोपम्) — (L. 3) K3 D2 M1 उक्तवांस्त्व; K5 °स्त्वाह, Dn1 M3 °वांस्त्वा, T G1 °वांस्ते; G2.3 °वतस्, M2.4 °वांस्तु K1.2 D2.5 T1 तथैवाह; Dn2 तदे°, G1 तवे°, M1 त तदेवाह (hypermetric) — (L. 4) K1.2 B3.4 Dn1 D1.2.5.6.8.9 T1 G1 वाक्य, K3.5 Ñ1 Dn2 M2.4 त्व च (for त्व तु) T1 G1 [अ]थ कृपा, M3 चाकृपा (for तत्कृपा) — (L. 5) D2 om. from स in line 5, up to वचन (in 3b) K3.5 याच्यमानो (for वार्यमाणो) K1.2 D5 एव विद्व(D5 °द्वा)न्महाप्राज्ञ (D5 °ज्ञो) (cf. 3a)]

— b) K3.5 Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 S अकार्षीर् (G3 °द्) (for ना°) T1 तथा (for तदा) — c) Ko B3 Dn2 G2 पांडवानधिक, D6 (marg. sec. m. by corr.) °वा ह्यधिका T1 °वा नायका K3.5 मत्वा, B3.4 D1.3.4.6.8.9 T G3 राजन्, M3 जाने (for जानन्) — d) Ś1 K4 (before corr.) बाल्ये; Dn2 रणे (for बले) Dn2 शौर्येण (for शौर्ये च) Ś1 K2.4.5 कौरव, S भारत

4 a) B3 राजस्त्वं य; Dn1 राजा हित; T1 राज भिश्च (for राजा हि य) M1 om. य. Ś2 स्थिरप्राज्ञ; K3.5 M3 स्थिर प्र(M3 प्रा)ज्ञ, T1 M1.4 स्थित प्राज्ञ (M4 ज्ञ), G3 M3 स्थित(G3 °त)प्रज्ञ — b) K1.2 D2.5 दोषम् (for दोषान्) K2 B1 अवेक्ष्यते, K3.5 अपेक्ष्यते, T2 अवैक्षत G2 स्वयमेवाश्च पश्यति — c) D5 देश काल G2.3 विभागश्च — d) K3.5 G3 M2 च (for स) G3 (sup. lin., also as in text) पश्यति (for विन्दति)

5 a) K1.2 Ñ1 B Dn D1-4.6.8.9 उच्यमानस्तु; K5 T2 G1 °मान न; D5 °मान तु, T1 उच्चमान न, G2 उच्यमान हि, M2-4 °मानश्च Ś1 K1-3.5 D5 T1 G2.3 M1 यत् (for य) — b) Ś1 गृह्णीत न, Ko Ñ1 °ते न, K1 D2.5 T2 G1 M3 ते वै, K2 T1 गृहीते वै, K3.5 गृह्णीते च; K4 न गृह्णीते; Dn2 न गृह्णाति, G3 M1.2.4 न गृह्णीयात् Dn2 T G1.3 M1.2.4 हिताहित, G2 हितेरित — c) K2 आपदे, B3-4 D1-6.8.9 T1 आपद — d) Ś2 अनय; D4 °यने (for अनये) K1.2 D2.5 सोऽत्यत शोचते सत; K3 शोचत्य विनये स्थित; K5 S सोत्येति (K5 सत्येन, T2 G1 सोऽभ्येति; G3 सोऽभेत्य) विनये (T1 °य) स्थित (T1 किल; M3 स्थिति, M4 स्थिर्ति)

6 a) T1 G3 M2-4 अतो (for ततो). Ś1 Ko.4 श्रुतदुर्वृत्तम्, Ś2 मरवाशुवृत्तम्, K1 D3 मनोऽभ्यु(D3 °भ्यु)द्वृत्तम्, K2 मानाज्यवृत्तम्; K3.5 अन्योन्य वृत्तिम्; Ñ1 ततो ह्यवृत्तम्, B1 Dn2 ततो दुर्वृत्तम्; Dn1 ततो भ्युद्धतम्; D2 मनोभ्युदृत्यम्; T2 G1.2 M1 मतोन्यवृ- (G3 °तो निवृ, M1 °तोन्यय)त्तम् — b) Ś Ko.4 Ñ1 Dn2 संप्रचक्षस्व; M2 समावेक्षस्व K1.2 D2.3 सक्षामयितुमर्हसि, K3.5 सप्रचक्षस्वमात्मन — c) Ko त्व ह्यविधेयात्मा, K3.5 त्व सुविधे°, T1 त्वनुविधे°, T2 G M2-4 त्वमविधे; M1 त्व विधे° (submetric) Cd cites न विधेयात्मा — d) K1-3.5 Dn2 D2 सुयोधन D5 M3 वधे; M2.4 -मते (for वशे) M1 स्थित.

7 a) K1.2 B Dn D1-6.8.9 G1 आपन्नस्, K3 यच्च स्तस् (sic), T आयत्त, M2 आयास्त (for आयस्तस्) Ś1 damaged, K5 आत्मापराधच्चवस्तस्य (sic), G2.3 °राधमादाय — b) G1 जिघांसति T1 तत्किं भीमजिघांसया; G2.3 न तद्भीमं जिघांसया (G3 °धा) — c) Ś1 सय°; Dn2 सयम्य, M1 नियम्य; M2.4 नियच्छ (for सं°) Ś1 lacuna, G2.3 M4 कोप च (M4 तं); M2 कोपश्च- — d) Ś1 damaged K1 G3 स्वमनु, K5 Ñ1 Dn2 D3.5 M1 समनु; M2 तमनु (for स्व°) Ko स्मृति; B3.4 D1.6.8.9 -स्मर, G2 -तुल्य (for स्मृत्य) K3 दुःखित (for दुष्कृतम्)

8 a) Ś1 Ko.4 यत्तु; G1 यस्मात् (for यस्तु) K1.2 D2.5 तत्, K4 त्वां, M3 वै (for तां) K3.5 स्पर्धयाचकु — b) K4 पचालीम् Ko M1.4 अनयत्, K5 आनयन् — d) Ś2 K1-3.5 B Dn D1-6.8.9 T2 G2.3 M3 जिहीर्षता; Ñ1 जिगीषता (for चिकीर्षता).

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ९
एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १०
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मा समचालयत् ॥ ११
दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १२
इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १४
ततः स भीमं च धनंजयं च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा-
नाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १५ C 11 259 B 11 13 17 K 11 12.17

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

9 [a]) K3.5 T1 विक्रम (for ऽसि°) Ś K0 4 यस्य (for पश्य) G2 आत्मनोर्थे ह्यधर्मस्य —[b]) B1 om पुत्रस्य G2 तु (for च) Dn2 (sup lin as in text) दुरागद° —[c]) K1 2 D2 8 G3 यदनागस्तु (D2 °गसु; G3 °गसा), K3 5 यदनागसि, M2 यम° —[d]) Ñ1 परित्याग K1 2 D2 8 Bom ed त्वया कृत, B1 2.4 कृतोनय (for परंतप)

10 Before 10, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T1 G1 2 M ins वैशंपायन उवाच —[a]) D1.4 6 8 9 M1 तु (for स) —[b]) K3 5 सर्वसैन्ये, T G1 नृप सत्य (for सर्वं सत्य) K1-3 D2 M1 जनाधिप K4 Ñ1 B4 Dn2 G2 नराधिप (Dn2 G2 °प) —[d]) K2 महीपतिं

11 Before 11, M ins धृतराष्ट्र° —[a]) S महाभाग (for °बाहो) —[b]) Dn1 D9 केशव; D1 6 (before corr; marg sec m by corr as in text) 8 भारत (for माधव) —[c]) K3 Ñ1 B1-2 Dn D1 2.6 8 9 °स्नेहश्च, K5 °स्नेहात्तु Ś K0-2 4 B4 D2 8 बलवान्, G3 M2 धर्मात्मा (for °त्मन्) —[d]) T G1 धर्मान्मा (G1 °न्मा), M1 2 4 धैर्यान्मा, M2 धैर्येत्मा K1 2 8 Dn1 °चालयन्, D8 °चाचयत्

12 [a]) K3 5 T1 G1 नु (for तु) — B1 om 12[c]-14[b] —[c]) M2 तद्गुप्तो G3 [ऽ]प्य महत् (for नागमत्) —[d]) D5 भीमो K2 कद्धतर, G3 बाह्वतरान्, Cd बाह्वन्तर (as in text)

13 B1 om 13 (cf v 1 12) —[a]) K0 4 चाहम् (for त्वहम्) Ś2 एकाग्रे, K1 2 D2.5 अव्यग्रो K4 (marg) इदानीं च गत कोप —[b]) Ś2 गतक्रोधो, K0 गतमोहो (for °मन्युर्) K4 (marg) स्वस्थचित्तो ह्य प्रभो —[c]) K3 4 पाण्डवर —[d]) K1 2 Ñ1 Dn2 D2 8 G3 द्रष्टुम्, K3.5 B3 प्रष्टुम् (for स्प्रष्टुम्) Ś K0-2 4 Ñ1 D2 6 M4 माधव (for केशव)

14 B1 om 14[ab] (cf v 1 12) —[a]) K5 पार्थिवेन्द्रेण, T1 G1 2 °वेन्द्रेषु —[b]) B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 वै (for च) —[c]) K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 वै (for मे) T2 धर्म°, G2 कृत्स्न (for शर्म) —[d]) Ñ1 Dn2 चाद्यात्र, M1 चाप्यत्र (for चाप्यव) Ś2 Dn1 D4 G2 °तिष्ठति

15 Before 15, T G1 3 ins वैश° —[a]) K3 5 पस्पृश्य नून (for पस्पर्श गात्रैः) K4 प्रजद्दन्; K5 प्ररुद (for °दन्) Ś K0 4 Dn2 स्व(Ś सु)गात्राणि, K3 सुगात्रान्, K3 5 सगात्रो, T2 सुगात्र, G1 स्वगात्रम् (for सुगात्रान्) —[d]) T2 नाश्वास्य (for श्वा°) Ś1 कल्याण***, Ś2 कल्याणमनेन (marg °तिसु); K0 °णवरेण; K4 °णमकृन्ब (for °णमुवाच) Ś2 K1.2 4 B3 4 Dn1 D1-6 8 9 M2 चैतान्, K0 3 5 चैन; B1 चैमान्, Dn2 चेमान् (for चैनान्)

Colophon —*Sub parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोके पाण्डव परिष्वग, G3 धृतराष्ट्रदर्शन, M2 4 धृतराष्ट्रापराधदर्शन —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2 D5 13, K1 S 12 (as in text), Ñ1 Dn1 D3 6 (*sec m*) 5, B1 98 (?), D9 3 —*Śloka no* K1 2 35, D2 39

१३

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४
दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

13

1 [b]) Ś K $D_{2\,5}$ कुरुपांडवा, $\tilde{N}_1$ Dn_2 पुरुषर्षभा°, Dn_1 कुरुपुगवान् — [c]) M_1 सह ते (for भ्रातर°) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ (before corr as in text) $_5$ M_2 सह केशव°

2 [b]) B_4 धर्मपुत्र (for °राज) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ युधिष्ठिरमिहा(D_5 °मुपा)गत — [d]) $K_{3\,5}$ इच्छेद् (for ऐच्छद्).

3 [a]) Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,8\,9}$ शापमभि(Dn_1 °ति)प्रायं — [b]) $Ś_1$ $M_{3\,4}$ पाडव प्रति — [c]) S गंधवती- (for सत्य°) — [d]) $K_{1,2}$ $D_{2\,5}$ S सम(D_2 °मु)पश्यत (for °बुध्यत) Dn_1 $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ प्रागेवसमवबुध्यत

4 K_5 om (hapl) 4–5 — [a]) $K_{1\,2}$ स गगामुपसंस्पृश्य — [b]) K_3 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\,6\,3\,9}$ पुण्यगधि K_3 B_3 Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,8\,9}$ $M_{1\,2\,4}$ शुचि $K_{1\,2}$ D_5 पुण्यगधवह° शुचि° (K_2 °चि), T G प्रयतर्षि° प्रयत° शुचि (T_1 G_1 °चि) — [c]) $Ś_1$ उपसर्पेदे — [d]) T G_1 पाराशर्यो (for परमर्षिर्) K_1 मनोजवं; Cd °जव° (as in text)

5 K_5 om 5 (cf v 1 4) — [a]) S ज्ञात्वा (for पश्यन्) — [b]) $\tilde{N}_1$ B_1 Dn_1 $D_{1,4-6\,8\,9}$ तद्गतेन; $B_{2\,4}$ Dn_2 [अ]नुगतेन, M_4 [अ]नुयतेन (for [अ]नुद्धतेन) — [c]) Ś K_4 Dn_1 $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ सर्वं (for सर्व) $K_{1\,2}$ $D_{2\,6}$ साध्य, G_2 पाप; Cd भाव (as in text) — [d]) K_3 D_3 सर्वत्र, $G_{2\,3}$ सतत (for स तत्र) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ सत्य तमवबुध्य च, T G_1 सतत स तु (T_1 सम) तुष्यति

6 [ab]) K_5 स्व- (for स) $Ś_1$ damaged for ब्रवीत्काले कल्यवा Ca d cite काले (as in text) K_{0-2} Dn_2 कल्पवादी; K_4 काल्य°, B_3 सत्य°; T $G_{1,2}$ कल्याणानि; G_3 कल्याणीं सा, M_4 कालवादी Ca cites भल्प, and Cd कल्य $Ś_1$ $K_{0-2\,4}$ $D_{2\,5}$ °मना° (for °तपा°) — [c]) $K_{1\,2}$ B_4 उपाक्षिप्य, $K_{3,5}$ B_1 भपा° (for भवा°) — [d]) $Ś_2$ क्षम°, $K_{0\,3-5}$ $\tilde{N}_1$ B_3 Dn D_4 क्षमा; B_1 क्षम (for शम-) K_4 T_1 M_2 उदीरयत्

7 Before 7, M_3 ins व्यास — [a]) K_5 पांडवै (for °वे) — [b]) $Ś_1$ गांधारे; $K_{2\,3\,5}$ °री K_4 B_4 D_5 समम् (for शमम्) — [c]) $K_{1,2}$ D_2 राजा, $K_{3,5}$ राशि, $B_{1\,2}$ कोपो, B_4 Dn_1 $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ वचो, Ca d रजो (as in text) $K_{1\,2}$ D_2 एष, K_3 एव; K_5 एव; S चैव (G_2 चैतत्) (for एतच्)

8 [a]) $Ś_2$ उक्तास्याष्टा-, K_0 उक्तास्यपि, K_2 उक्तास्पृष्टा, $K_{3\,5}$ उक्ताश्राष्टा (sic); K_4 उक्तास्या* S पुरोक्ता युद्धकाले त्व — [b]) K_5 शितम्; S जयम् (for शिवम्) Ś $K_{0\,4}$ $\tilde{N}_1$ आशाधि, $K_{3\,5}$ आश्वास्य; B_{1-3} Dn_2 $D_{1\,3\,4\,6\,8\,9}$ आशास, M_2 आशास्य; some MSS आशास्व $\tilde{N}_1$ ते (for मे) Ś K_0 चानु, G_2 माता, M_3 तातर् (sic) (for मातर्) — [d]) M_2 युद्धमान° स

9 [a]) $K_{3\,5}$ स (for सा) B_3 $D_{1\,3,4\,6\,8\,9}$ G_3 याचयमाना, T_1 G_1 याच°, $M_{2\,4}$ युच्य° (for याच्य°) — [b]) K_2 कालकाले, S युद्धकाले (G_2 °ल) K_1 Dn_1

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

C 11 376
B 11 14.17
K 11.13.17

जयैषिणा; K3 . G2 जयैषिण Ś Ko 4 काले (K4 °ली) पुत्रजयैषिणी —^{c}) K1.2 कृतवत्यसि (for उक्त°) S कल्याणि (for गान्धारि) —^{d}) Ko कृष्णास् (for धर्मस्) — After 9, K1 2 D2 ins 39*

10 K5 om 10 —^{a}) Ś2 Ko 4 B2 S चाप्यतीतां (K4 °ता), Ś2 K3 B4 चाप्यतीता (B4 °स), B1.3 चान्यतीता, Dn2 चाभ्यतीता, D9 चास्य ता तां —^{b}) Ś1 Ko 4 अपि, Ś2 damaged (for अहम्) — For 10^{ab}, S subst.

36* वाचा व्यतीते मा कोपे मनः कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये, G1 वाच, G2 3 कार्य, M4 (*sup lin*) वाचे (for वाचा) T1 M3 [अ]व्यतीने, M1.2 4 ध्यतीते (for व्य°) M2 मान (for मनः)]

— G2 repeats 10^{cd} after 11^{ab} —^{c}) Ś2 damaged Ñ1 B2 4 Dn1 D1.4.6 8 9 वोपमाणायास्, Dn2 भाषमाणां त्वा D5 °मागाया, S °माणा (T1 °माण) हि —^{d}) K3 प्रणिहता, Dn2 D4 प्राणिहिता S त्वामह सत्यवादिनीं (T1 M2 °नी; G1 M1 °नि) — For 10^{cd}, K1 2 D2 subst

37* स्वैरेष्वपि च कल्याणि स्मरामि सुबलात्मजे ।
[D2 वसुभात्मजे (for सुबला°)]

— After 10, Ś1.2 (marg) Ko 2 4 Ñ1 B Dn D1 3–6 8 9 S ins

38* विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।
जित पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिक ।

[(L 1) K3 तुमले S1 Ko 4 B1 D5 राज्य; B3 राज; M2 गाज्ञा (for राज्ञा) Ś1 Ko 4 S परम°, B1 जीवित° (for पारम°) — (L. 2) K3 जित्वा; M2 जित° (for जित) G1 पाडुसुते D5 शूरैर्, T1 युद्ध (for युद्धे) Ś1 Ko 4 यतो; Ca d नून (as above) T1 धर्मसुतो (for °स्ततो) Ś2 Ko 4 जय (for ऽधिक)]
K3 Ñ1 B Dn D1 3–6 8 9 S cont K1.2 D2 ins after 9

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् ।
अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय ।

[(L. 1) K1.2 शीलपरा, Dn1 -शीलपुरा, G2 -शीलाधिक, G3 -शीला कथ K1 D2 मयेन; K3 D5 सत्येन (for साद्य न) T1 [ऽ]धिक (for कथम्) — (L 2) K2 न हि (for जहि)]

11 K1.2 D2 om 11^{ab} —^{a}) Ś Ko 4 स्वधर्मं च, K3 5 स्व च धर्मं, Ñ1 B Dn D1.3–6 8 9 स्व च धर्मं, G2 सा स्वधर्मं K4 Ñ1 T G परित्यज्य, D6 (before corr, marg *sec m* as in text) °स्कृत्य (for °स्मृत्य) —^{b}) Ś Ko वाचा चोक्ता, K3 Ñ1 B Dn D1 3–6 8 9 वाच चोक्ता, T2 वाचश्चोक्ता K3 मनस्विनीं, G3 M2 °नी — After 11^{ab}, G2 repeats 10^{cd} —^{c}) B3 मा गच्छ, D3 सयम्य; G2 शमय (for संयच्छ) K2 G3 M2 3 गाधारी. —^{d}) K5 सत्यवादिभि, D2 °नि D5 दिष्ट सर्वोऽनुवर्तते, S पाण्डवेषु सुतेषु ते

12 ^{a}) Ś2 नाभ्यसूयानि, Ko नाभिसूयामि. —^{b}) Ko नैताम्, Dn2 T G1 3 M1.3 नैनान् K3 5 शापितुं (for नश्यत) —^{c}) Ś1 Ko 4 अत्र (for पुत्र) K3.5 -शोको हि, B1 -शोके* K1 महतो; K1 (m *sec m*) 3 4 बलवान्, K2 बलवन्, D5 तु बलवन् (for तु बलान्) —^{d}) K5 मतो (for मनो)

13 ^{a}) B4 तथैव; M1 यथापि (for यथैव) M4 कुत्या T1 कौंतेयो —^{b}) T1 रक्षितव्यो, M3 रक्षणीयास् Ñ1 B1 T G1 मया तया (by transp), D5 ततो मया — Ko D5 om (hapl) 13^{cd} —^{c}) Ñ1 B Dn D1–4 6 8 9 T G M3 तथैव (for य°) —^{d}) T1 रक्षितव्यो Ñ1 Dn1 D1 4 6 8 9 T2 मया यथा, B1–3 यथा मया; Dn2 तु से तथा, T1 यदा त्वया; G M3 यथा त्वया; M1 तथा यथा, M4 तथा त्वया

14 ^{a}) T1 G1 दुःशासनापराधेन —^{b}) K5 शौबलेयस्य

युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १६
यत्तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १७
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ १८
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ १९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।

(sic); Dn_1 सौबलउनेन (sic); D_1 (before corr) सौबलेन — [c]) T G_1 दुर्योधनाख्यां (for °द्युताम°) — [d]) $Ñ_1$ (?) Bomb ed कृतो, D_2 वृतो (for धृतो)

15 [a]) $K_{3.5}$ T_2 G नापगाप्नोति — [b]) S भीमो (for पार्थो) — [c]) $B_{2.4}$ $D_{6.8.9}$ च (for वा) — [d]) $Ś_2$ नैय; Dn_2 D_2 नैव; G_3 न वै (for नैव)

16 [a]) $Ś_2$ युध्यमानो — [b]) $Ś_1$ $K_{0.2.3.5}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{1-4.6.8.9}$ T कृतमाना; $Ñ_1$ कृतनामर; G_3 कृत्यमाना — [c]) $Ś_2$ निहित $Ś_2$ सहितश्, T $G_{1.2}$ M तैर्हताश् $K_{3.5}$ M चान्ये (for चान्यैस) G_3 निहतास्तैर्हतान्यत्र. — [d]) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ तथा (for तत्र) D_5 नास्ति प्रिय

17 [a]) B Dn_1 $D_{3.4.6.8.9}$ किं तु; M यत्र (for यत्तु) $Ś_2$ यत्तु कर्मांतरेन्द्रीमो (sic) — [c]) $K_{1.2}$ Dn_1 दुर्योधन (for °न) — [d]) Dn_1 युद्ध M_4 महात्मन° — After 17, Dn_1 reads for the first time 19^{cd}, *repeating* it in its proper place

18 [a]) $K_{1.2}$ D_2 शिष्य(D_2 °क्ष्य)याभ्यधिक; $K_{3.5}$ शिक्ष(K_5 °ष्य)या चा°, G_1 शिक्षयाथा, M_1 शिक्षयार्थ्य° $M_{1.2.4}$ धीर (for ज्ञात्वा) — [b]) M_1 स्वरत (for च°) — [cd]) $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{2.6}$ (by corr, before corr as in text) नाभ्या; $K_{1.2}$ D_5 S नाभे; D_8 नाभि The next word is damaged in $Ś_1$ $K_{3.5}$ अवर्धत (K_5 °त°); B_3 अवर्तयत; D_5 T G_1 अतीव हि $K_{1.2}$ तन्मे कोपयतीव ह; $G_{2.3}$ M तन्मा (G_2 स मा, M_1 तन्म) कोपयतीव हि

19 [a]) K_2 B_2 तु; K_4 त्व, S हि (for नु) K_1 धर्मं, $K_{2.5}$ धर्मो (for धर्मं) $K_{3.5}$ धर्मेण; S धर्मज्ञा (for °ज्ञै°) — [b]) $Ś_1$ समु**, $K_{3.5}$ समुद्दिष्टो; Dn_1 °ष्ट $Ś_1$ damaged, $Ś_2$ $K_{0.4}$ महर्षिभि K_4 महात्मनि (for °भि°) — Dn_1 reads 19^{cd} for the first time after 17 — [c]) त्यजेयुरा is damaged in $Ś_1$. — [d]) $Ś_2$ प्राणहेतु; K_4 °हेता

Colophon — *Sub-parvan* D_5 स्त्रोप (sic); all the rest स्त्री — *Adhy name* K_1 $M_{1.2.4}$ गान्धारी वचन, G_2 गांधारीवचनदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_2$ K_1 S 13 (as in text), $Ñ_1$ Dn_1 $D_{5.6}$ 6, B_1 (*sec m*) 99 (?) — *Sloka no* $Ñ_1$ 21, D_5 59.

14

1 [a]) $Ś_2$ त श्रुत्वा $K_{1.2}$ तस्य (for तस्या) — [b]) K_1 [s]प्य, B_4 [s]ति (for ऽथ) D_5 $G_{1.3}$ भीतवान् — [c]) $Ś_2$ गाधारीं वचन चेद. — [d]) K_1 सानुभय $Ñ_1$ तथा (for तदा)

2 Before 2, M ins भीम° (M_2 भीमसेन°) — [b]) $Ś_2$ त्रासस्तत्र; $K_{3.5}$ त्रासात्तु स; G_2 ह्यात्मार्थं तु Cd तत°; Ca cites तत्र (as in text) D_2 हत°; G_1 कृत (for कृत°) — [d]) Ś $K_{0.4}$ तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि.

3 [a]) $G_{2.3}$ अपि (for न हि) Dn_1 n_2 (marg) $D_{4.6.8.9}$ धर्मेण (for युद्धेन) $Ś_2$ पुत्रास्ते — [b]) $Ñ_1$ B Dn $D_{2.4.6.8.9}$ पा(Dn_1 प)तितोऽसौ, S धर्मे (M_1 °र्थे)ण सु (for °ण स) — [c]) K_5 वय°, $G_{2.3}$

शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ४
राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ५
सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ६
तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ७
तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ८
वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ९
वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे । C. 11 391 B. 11 13 15 K. 11 14 11

शक्त॰ (for शक्य॰) Ś Ko 4 T2 G1 उद्धर्तुं; K5 उद्धर्तुम्; Ñ1 युद्धते, T1 उधर्षो; G2 उद्यतम्; M1 युद्धतुम् (for उद्यन्तुम्) K3 B1. 2 Dn1 D1. 4 6. 8 9 न शक्य॰ (K3 ॰क्यं) केनचिद्धतुम्; Dn2 न शक्य॰ केनचिद्यो द्धुम् —[d]) Ñ1 ततो; S तस्माद् (for अतो) Ca d cite विषमम् (as in text) K4 माचरन् K3 5 मनो विषयमाचरन् — After 3, K1-3 5 Ñ1 B D1 3 4 6 8 9 T1 G M1. 2. 4 ins

40* अधर्मेण जित॰ पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिर॰ ।
निकृताश्च सदैव स ततो विषममाचरम् ।

[(L 1) T1 G1 तेनापि च (for तेन चापि) —(L. 2) K2 विकृताश्च, K3. 5 निकृत्वा च, G1 ॰तश्च K3. 5 G2 मद्दे (G2 ॰द्दै)वास्मास्, B1 2 D1. 3. 4 6 8 9 G3 सदैवास्म, T1 G1 मदेवाथ K1. 2 आचिर K3 5 ततो त्रिषमनाचरन् (sic) (for the post. half)]

4 [a]) Ś2 सैन्ये चैको, Ko G3 सैन्यस्य को, B3 D6 M2 ॰स्यैको (sic) K2 D4 [ऽ]वसिष्टो, G2 प्रविष्टो, G3 M3 विशिष्टो Ś2 [ऽ]ह (for ऽय) Dn2 सैन्यसैनिकशिष्टोय —[b]) K1. 2 रणे युद्धेन, K3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T1 G2 गदायुद्धेन — K1. 2 D2 om 4[cd] —[c]) D6 नो (for न) K3 5 मोहयित्वाहवे प्राय, T G1. 2 M2-4 न लक्ष्य (G2 ॰क्षस्य, M2-4 ॰क्षास्य)ति हत राज्यम्, G3 नाटास्यति हत राज्यम्, M1 न कांक्षति हित राज्यम् —[d]) Ko Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 वै तत्, K3 2 M चैव, T G चैत्र K3 5 मया कृतं (by transp)

5 G2 om (hapl) 5-6 G3 om 5 Ś2 reads 5 on marg —[a]) T1 G1 M एकपत्नीं, T2 एकपुत्रीं (for राज॰) —[d]) K3 5 स, B3 य॰, D3 वै (for यत्)

6 G2 om. 6 (cf v 1 5) —[a]) B1-3 Dn1 D3-5 दुर्योधनम् (for सुयो॰) T1 G1 च सगृह्य, T2 स्वसम्भृत्य, M असहृत्य (for ॰गृह्य) —[b]) Dn2 भू (for भूः) K1 2 8 ससागरा, K4 समाचर, T1 न सागरा — After 6[ab], Ś2 reads 7[ab] —[c]) Ś2 न बलाद् (for केवला) —[d]) T1 G1 M इति (for अतश्) Dn2 स्वेतत् (for चैतत्).

7 For the incident, cf. 2 63 12, Ś1 Ko 4 om (hapl) 7-9 Ś2 reads 7[ab] after 6[ab] —[a]) Ś2 B3 D1-4 6 8 9 तथापि, K3 5 तथा च, B1 यच्चापि, T1 G2 3 तत्रापि (for तच्चापि) Dn1 तथापि प्रिय॰, G1 तथास्य प्रिय॰ —[b]) K3 पुनस् (for पुत्रस्) K3 5 समुपाचरन्, Ñ1 B Dn D1. 3 4 6 8 9 T G1 M1 ॰दाचरत्, D5 ॰पाद्रवत्, G3 M2-4 ॰दाचरन् —[d]) K2 अदर्शत॰, K5 ॰र्शयन् T1 G1 स्वमूरुमपि (G1 ॰मि) दर्शयत्, T2 स्वमूरुमविदर्शयत्

8 Ś1 Ko 4 om 8 (cf v 1 7) —[a]) Ñ1 B D1-6 8 9 तदैव; G3 (inf lin) समाया (for तत्रैव) —[b]) K1 दुराचारोंथिके, K3 5 ॰रोंविका, Ñ1 ॰रश्च ते B3 दुराचारसुतेसुते (sic) —[c]) T1 G1 M1 स्वेव, T2 स्वैव, G2 3 M2 3 स्त्वेव (for चैव) —[d]) T2 स्थिता॰ स्व, M1 स्थितोस्मि S पुरा (for तदा)

9 Ś1 Ko 4 om 9 (cf v 1 7) —[a]) K1-3 5 D2 उद्धुषित (K5 ॰ते), Ñ1 उद्रक्षितं, B D1. 3-5 8 9 उद्दीपित; Dn1 उद्धुक्षत, Dn2 सधुक्षित, T G1 M सधुक्षित, G2 सरक्ष्यते, G3 सत्यक्षित, Cd उद्धु॰ (as in text) K3 5 राज्ञे, G3 राज्ञी, Ca d राज्ञि (as in text) —[b]) B2 transp पुत्रेण and तव S2 धर्मतत् (sic), D4 T G तन्महत् —[c]) K1 2 Dn2 D5 G2 3 क्लेशिता॰ स्म S [ऽ]त्यर्थं (for नित्य) —[d]) S तस्माद् (for तत)

10 [a]) K1. 2 D5 S (except M1) [अ]स्मि (for [अ]स्य) Ñ1 B4 D1. 5 6 8 9 गता॰; Dn2 T1 M1 गत (for गत॰) —[b]) D2 मया (for रणे) —[c]) Ś2 राज्ये (for राज्य) T1 G1 युधिष्ठिरे प्राप्ते, G3 ॰ष्ठिर प्राप्त —[d]) S विगत (G2 हि गत, G3 विहृत) (for च गत)

राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥ १०

गान्धार्युवाच ।

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥ ११
हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ १२
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १४
रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ १५
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।

---

11 K1 श्रीगान्धार्युवाच — a) K0 G3 न तस्यैव, K1 नरस्यैष, K3.5 तत्तश्चैष, T2 न तस्यैव G2 शपस् (for वधस्) T1 G1 न तस्यैवविधस्तात — b) T1 G1 य (for यत्) M2 om मे सुतम्

12 For the incident, cf B 8 83–85 — a) K1.2 D2 हतास्वे (for °श्वे) K1 यत्र, Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 यत्तु (for यत्तद्) G2 हतश्च नकुलो यत्तो; Cv as in text — b) M2 हत° (for वृष°) K1 भारत° K3 वृषभेनेन भारत, Cv as in text — c) G M4 अपिबत्, M1 °बं T2 G1.3 M सख्ये

13 a) K1.2 D2.5 स सद्भिर् (for सद्भिर्वि) — b) Ś1 K0.4 अवाप्य (for अनार्य) Dn2 -परि- (for -जन) G3 -समत (for -सेवितम्) — c) Ś1 K0.1.4 क्रूर Ś K0.4 D2.5 कर्माकृथास्, K1.2 °कृथा, K3 Ñ1 B1 D3.8 T2 G M1 °करोत् Ś1.2 (sup lin) K0.4 B3 Dn D1–4.6.8.9 T2 G3 M1 तस्मात्, G2 तस्व (for कस्मात्) K5 क्रूर कृथास्त्व कस्मात्वद् (sic) — d) K1.2 तदयुद्ध, G2.3 M3 सदायुक्त, M1.2 तथायुक्त; M4 न ते युक्त K3 T2 M1.2 वृकोदर° K6 अयुक्त च वृकोदरा (sic)

14 T G1 om the ref Ś2 K4 G2.3 M2–4 भीम° — a) B1 अन्यस्सापि, D2 अनदयापि G2 च (for न) — b) T1 G1 स्वय (for स्वकम्) — c) K1 यथै वात्मा; K2 यथावान्मा, K5 तस्यैवात्मा, G3 यथा वात्मा — d) K5 विशोका (for विशेषो) S न विशेषोस्ति कश्चन — After 14, S reads 16, followed by 43*

15 S reads 15 after 43* — a) G3 रुधिरान् (for °र) Ś1 K0.4 मेव्यतिक्रात; K3.5 नाप्यतिक्रामद् (K5 म), S नातिचक्राम (G2 °क्रदे) — b) Ś1 K0 दतौष्ठ मेंब (K0 मे स्व); K1 अतोष्ठ मेंब (sic), K3.5 दतोष्ट मे स्व; K4 दष्टौष्टे मेंब, Ñ1 दतोष्ठादतु, B D1.6.8.9 °ष्ठादस, Dn मतोष्ठादय, D2 corrupt, D3 आताक्षमस्व (sic), D4 दतोष्ठादेव; D5 °ष्ठ मेव; T1 °ष्ठं मे च, G1 M1.2 °ष्ठान्मेंब, G3 °ष्ठावव Cnp दतोष्ठात् K5 [अ]शुचि; Dn1 D2 G2 शुच (for शुच°) — K1.2 D2 ins 42* after 15ab, and om. 15c–16d — c) S हि (G2 [अ]पि) (for तु) G2 यस्वैतत् (for तद्वेद) K5 corrupt. — d) T G1.3 M2–4 यथावरकुलनदिनि (T1 G3 M2 °नी), G2 तथान्य स्कुलनदिनी, M1 कुलनदिनि मा शुच° — After 15, D4 ins 42*; while S ins after 15

41* मा कृथा हृदि तन्मातर्न त्वपीत मयानघे ।

[T2 G1 कृधा (for कृथा) G1 इति, G2 ब्रूहि (for हृदि) T1 मार्ये, T2 मान्ये (for मातर्)]

16 K1.2 D2 om 16 (cf v l. 15) Ś1 K0.4 om. 16a–17b S reads 16 after 14 — a) Ś2 पितॄणां (for भ्रा°) K3.5 च प्र (for सप्र) D5 -हृष्टो नो (for -हृष्टाना) T G1 शत्रूणां तु प्रहृष्टाना, G2.3 M भारताना प्रहृ(G2 °वि)ष्टाना — d) D4 स (for स°) G1 M1 -जज्ञितो (for -जनितो) — D3.5 ins after 16 K1.2 D2 (all om 15c–16d) after 15ab D4 after 15

42* यत्तु सङ्ग्रामकरव पिबाम्यसृगहं रुषा ।
दन्तोष्ठ नाभिचक्राम रुधिर मे च मा शुच° ।
नासृक्पातु त्वया शक्य मम सङ्ग्राममूर्धनि ।
वृथा गर्जसि मूढस्त्व निस्तोयस्तोयदो यथा ।
तदेव ब्रुवमाणस्य तव सूनोऽल्पचेतस° (sic) । [5]
विभिद्य हृदय पीत राक्षस्या मम भार्यया ।

[K1.2 D2.4 om lines 1–2 — (L 1) D5 यां तु (for यत्तु) — (L 2) D5 चैव (for मे च) — (L 4) D3 मृषा (for वृथा) — (L 5) D5 तदेव ब्रूयमाणस्य (for the prior half)]

On the other hand, S ins after 16

आवृणा संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १६
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १७
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ १८
न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ १९

गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः ।
कस्मान्न शेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २०
संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ २१
शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।
न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ २२

C 11 404
B 11 15 22
K 11 14.24

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

43* न प्रतिज्ञामकरव पिबाम्यसृगरेरिति ।

[T1 G1 ins. भीम before the line　T2 सु, G3 स-, M2–4 यद् (for न)]

— After 43*, S reads 15

17 For the incident, cf. 2 61 46　Ś1 K0 4 om 17ab (cf v l. 16)　— a) K1 3 5 D2 M1 -परामर्शो, Dn2 D3.4 °मर्पे　— c) K3 5 M2 अब्रुवद्य, M3 4 अयत्नं (for अब्रुव)　K1.2 D2 5 वाच (for चाह)　G2 क्रोधाद्यद्द्रौपदी चाह, G3 क्रोधाद्यदब्रवीचापि　— d) K. तत्र (for तच्च)　T G1 तच्च मे क्षन्तुमर्हसि (T1 °ति)

18 a) Ś2 °धर्माच्च्युते,　K0 2–5 B1 Dn1 D1.5 T1 G1 °धर्मच्युतो,　K1 D2 °धर्मश्च्युतो,　Dn2 °धर्मच्युते, G2 °धर्मोच्युते　— b) Ś2 भवेम (for °य)　— c) K3 . प्रतिज्ञातम्,　K4 °ज्ञा ताम्,　G3 ता प्रतिज्ञाम् (by transp)　K3 T1 अनास्तीर्य　D3 om. from मनिस्तीर्य up to पुत्रा (in 19c)　— d) Ś1 damaged.

19 D3 om up to पुत्रा (cf v l 18)　S transp 19ab and 19cd　— a) T2 ता (for न)　B1 2 मम (for माम्)　T1 G1 अर्हति (for °सि)　S (except T2) कल्याणि (for गान्धारि)　— b) Dn1 दोषे ना, D2 त्व दोष-,　G3 पापेन,　M1 शोकेन (for दोषेण)　— c) Ñ1 अनुगृह्य　— d) G1 नास्मासु (for अ°)　K5 [अ]नपकारिषु,　Ñ1 B Dn D1.3 4 6 8 9 T2 °पराधिषु　— After 19, K1 2 Dn1 D1–6 8 9 ins

44* अधुना किं तु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ।

[K1 Dn1 D 6 9 नु (for तु)]

20 ab) K1 वश (for शत)　K1 पुत्र निघ्नस्, K3 D2 पुत्रा निघ्न(D2 घ्न)स्,　B1 पुत्रादि घ्नस　Ś1 K0 M3 अपराजित,　K3.5 °धिन (for °जित)　T2 निघ्नन्स त्व पराजित (for b)　— c) K3 नस्मान्,　T तेन (for कस्मान्)　Ś1 K1 2 D2 G1 M नाशेपय,　K0 नाशेपया;　K4 °यस्,　B4 D1 3 4.6 8 न शेपये,　Dn2 नाशेपये,　D5 न शेपतय;　T1 मा शेपये,　T2 साशे पय,　G2 3 नो शेपय (G3 °ये)　K1 2 B4 D3 4 T1 G1 किंचिद्,　K. T2 G2 कश्चिद् (for कंचिद्)　Ñ1 कस्माच्च दोष कुरुपे;　Cv कस्मान्न शेपित कश्चिद्　— d) K0 मपराधिन,　K2 D2 5 °पराजितं (for धितम्) K1 येनापि मपराजित (sic),　K3 5 यमत्र नपराधिन, Ñ1 तेषामल्पापराधिना,　Dn2 तेषामपराधिन (sic),　Cv as in text

21 a) Ś1 K4 समानम्,　Ś2 सस्मानम्　— b) Ś1 K0–2 Dn2 D3 5 हतराज्ययो,　M हितकाम्यया　— c) D3 द्विपस्य (for द्वयस्य)　S नाशेपय कथ य(G1 प)-ष्टिम्　— d) Ñ1 B4 यष्टिरेको न वर्जित,　S एकामंध (T1 G1 का वृद्ध-, G2 °कामन्य , M1 °कां धर्म)युगस्य वै

22 Before 22, M2 ins वैश　— a) Ñ1 वशे (for शेपे)　M2 व्यवस्थिते (for ह्यव)　Ś2 K4 तत्र; B1 चात्र (for तात)　D5 शेपेत्त्वप्यवस्थिते तात (sic) — Ś2 reads 22b on marg　— b) K1–3 मतिके　S पुत्राणामल्पकेपि च (G2 वा)　— c) K3 5 नामदुःख, T G M1.3 मदद्दुःख (G2 खा),　M2 4 मद्दुःख च (for न मे दुःख)　Ś1 K4 भवत्येतद्,　S भवेदद्य (M2 4 °ल्प)　— d) Ś2 K3 Ñ1 B Dn2 D1.3–6 8 9 आचरे, K1.2 °रेत्,　Dn1 रे,　G M1–3 र (for °रः)

Colophon om. in Ś K0 1 4 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 — *Sub-parvan*　K2 3 5 S स्त्री　— *Adhy name* T भीमानुवचन　G3 M1 भीमानुनय,　M3 4 भीमानु-नयवचनं　— *Adhy no* (figures, words or both) : K2 15,　S 14 (as in text)

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ १
तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ ४
तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।
नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ॥ ५
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ॥ ६
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ७
एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ८
तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ९

15

1 M3 om the ref —^{a}) G2 उक्ता (for उक्त्वा) T1 G1 तमेवमुक्त्वा गाधारी —^{b}) Ś2 क्व सा; Dn1 कृत (for क्व स) Dn2 सक्रोधात् G1 क्वासौ राजेंद्र सक्रोध° —^{d}) G1 °वधार्दित°

2 ^{a}) K5 तान्; Dn1 D5 G3 तम् (for ताम्) K1 2 अपि (for अभि) S कौंतेयो (for राजेन्द्रो) —^{b}) K5 कृतांजलि —^{c}) Ś2 त्विद चैनां, K1. 2 D2 5 त्विद चेमां; K6 इद चैनं; T G1 तु गांधारीं, M1 इद त्वेना.

3 Before 3, T G1 ins युधिष्ठिर° T1 om (hapl) 3^{ab} —^{a}) Ś Ko–2 4 D2 5 ह्यहं पापस; K3 5 M1 नृशसोय —^{c}) T1 शापार्हं K1 2 -नाश —^{d}) K5 हेतु भू (sic), Ñ1 Dn2 तिष्ठाम्येप, T1 हेतुभूत G1 शपेथ (for शपस्व)

4 ^{a}) K6 जीवितेनार्थे (for °नार्थो) Ca d cite अर्थ (as in text) —^{b}) T G1 सुखेन (for धनेन) K1 5 Dn2 M1 2 4 च (for वा) —^{d}) Ś1 K4 मूढ स्नेह, Ko °स्येव; K2 °स्य च, K3 °श्चास्य, Ñ1 °स्या ह्य, B1 °साव, T G1 M प्र(T G1 सु)मूढस्य, G2 3 तादृशस्य (for मूढस्यास्य). T2 सुतद्रुह° K1 5 D5 मूढस (K5 °श्च) सुहृदद्रुह°

5 ^{a}) D9 तदेव (for तमेवं) K1 2 वीर; K3 5 भीरु, D5 lacuna (for भीत) —^{b}) S सनिकर्षागत K4 तथा; Dn1 सदा (for तदा) —^{c}) K5 गाधारी Dn2 ज्ञात्वा कथचिद्गाधारी —^{d}) K2 विश्वास, some MSS निश्वास. K3 5 -परम Ś Ko–2 4 Dn2 D5 [अ]-भवत्; K3. 5 वच, B1 2 4 नृप; S नृप (for भृशम्) D2 नि श्वासपरमार्तवत्

6 ^{a}) Ko तस्य चानत —^{b}) K1 Dn1 निपतिष्यति —^{c}) K1 2 Dn1 G2 नृपते (for °तेर्) —^{b}) S1 K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 T2 G3 (!) दीर्घे (for धर्म-) K1 दर्शिन, Dn2 -दर्शनी —^{e}) K3 5 अगु ल्याग्राणि, M2 °ल्यग्राणि —^{f}) K2 M3 देवि K1 यत्नतरेण, K3 5 पदा(K5 °दा)तरेण, G3 पादातरेण

7 ^{a}) K4 ततोथ (for तत स) K1 कुनकी; Dn2 °पी G2 भूयाद् (for भूतो). —^{b}) K3 नखी, D1. 6 8 9 तमो (for नखो) K1 D2 5 [ऽ]भवत्, M3 4 नृप (for नृप°) —^{c}) Ś Ko 4 Dn1 तद्; K3 5 ता; G3 तान् (for त) K6 वार्जुनो; D5 M2 [अ]र्जुनो (submetric), T1 G1 3 M3 4 [अ]थार्जुनो, G2 ह्यर्जुनो (for चा°) K3 [ऽ]पृच्छद् (for ऽग°) —^{d}) K4 पश्यत (for पृष्ठत)

8 ^{a}) Ś Ko 4 सचिष्टमानांस; K3 5 S (except G3) संवेष्टमाना(K3 5 °ना)स् —^{c}) K2 गाधारी K1. 2 विगत(K2 °त°)क्रोध°, G2 °तत्रासान्, G3 °तंतोया (sic) (for °तक्रोधा) —^{d}) Dn2 शांत्वयामास

9 Ś2 reads 9^{ab} on marg —^{a}) K3. 5 भयार्ते; G1 3 ते सदा, M से तया (by transp) K2 G2

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ १०
ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
अपश्यदेतान्शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ॥ ११
सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम् ।
रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।
आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः ।
न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ।
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ १४ C 11 420 B 11 15. 20 K 11 15 75

°ज्ञाना, D_{n1} °ज्ञात (for °ज्ञाता) T G_1 ते पांडया मनु (G_1 °पि)ज्ञाता —^{b}) K_0 धीरमातरा, S धीतमरसरा (T °रा°) —^{c}) K_0 अभ्यगच्छति, K_1 अभ्यगत (sic), $G_{1,3}$ अभ्यागच्छत —^{d}) T_1 G_1 पृथुळ ; Cs. d पृथुल- (as in text) K_1 -लोचल्लोचन (sic), D_2 -लोचना (for यशस्°) D_{n2} पृथया पृथुवक्षस°

10 ^{a}) K_2 वीरस्य, M_1 चिर तु (for चिरस्य) K_0 T_2 $G_{2,3}$ M पुत्रा(M_2 °त्रा)न्मान्, B_3 D_{n1} $D_{1,2,4,6,8,9}$ सा पुत्रान् (by transp) — M_2 om (? hapl) 10^b–12^a —^{b}) $Ś_1$ K_0 B_1 $G_{1,2}$ M_2 पुत्रादिभिर्, $Ñ_1$ गात्रादिभिर्, T_1 पुत्रार्थिभिर् $K_{2,3}$ परिप्लुता (for अभि°) —^{c}) $Ś_1$ K_4 आवारयद्, K_2 आहोरय, K_3 आहारयेद् $G_{2,3}$ M (M_2 om) तीव (for देवी) T G_1 बाष्पमाहारयामास —^{d}) $Ś_1$ damaged

11 M_2 om 11 (cf v l 10) —^{a}) D_4 वाक्य (for बाष्प) —^{b}) $K_{1-3,6}$ $Ñ_1$ B_4 पुत्रैस्तदा; B_{1-3} D_n $D_{1,2,4,6,8,9}$ पुत्रेण वै —^{c}) $Ś_1$ damaged $Ś_1$ B_1 T_2 $G_{1,2}$ M (M_2 om) एनान्, G_3 पुनं (for एतान्) K_1 शस्त्रौघैर्; $K_{3,5}$ शस्त्रोघैर् —^{d}) बहुधा is damaged in $Ś_1$ $Ś_1$ **विग्रहान्; $Ś_2$ K_1 $D_{2,5}$ क्षतविक्षतान्, $K_{0,4}$ परिविग्रहान्, D_{n1} °वीक्ष्य तान्, D_4 निपरिप्लुतान्, T_2 परिविक्षितान्

12 M_2 om 12^a (cf v l 10) —^{a}) $Ś_2$ D_4 स (for सा) M_4 तत्र (for पुत्रान्) —^{b}) $Ś_2$ सस्पृशंती, M_2 मपृच्छती —^{c}) K_0 अन्वशोचति; $Ñ_1$ अनुशोचन्न, D_4 अन्वा T_2 G_2 दुःखार्तां $Ś_2$ अशोचत सुदुःखार्ता, D_2 अन्वशोच नदुःखार्ता (sic) —^{d}) $K_{0,4}$ च महात्मजा, K_2 S (except M_1) निहतात्मजा —^{e}) K_{1-3} B_3 D_n $D_{2,4-6,8,9}$ T G $M_{1,4}$ रुदतीम् K_5 याज्ञसेनीं (for पाञ्चालीं) —^{f}) G_3 ताद्दर्शी, G_2 ददृशे (for ददर्श)

13 Ś $K_{0,3-5}$ $Ñ_1$ B D_{n2} M_1 om the ref D_1 (by corr marg sec m, orig as in text) कुन्त्युवाच, D_4 कुन्य उवाच (sic), D_6 (orig, by corr marg sec m as in text) $_8$ कुन्त्युवाच, T पाञ्चाली (for द्रौपदी) —^{a}) $Ś_1$ K $Ñ_1$ $B_{3,4}$ D_n $D_{1,3-6,8,9}$ T_2 G पुत्रा (for पौत्रा) D_{n1} कुते, T G_1 हता, $G_{2,3}$ च मे (for क्व ते) —^{b}) G_2 हता (for गता) —^{c}) D_{n1} तत्वा (sic), D_4 नत्वाद्, G_1 नीत्वा, $G_{2,3}$ M_{2-4} न त्वा (for न त्वां) $Ś_1$ K (except K_2) G_1 तेद्यापि, G_3 तेद्या(inf lin पुत्रा, gloss ?)भि (for तेऽद्याभि) —^{d}) $Ś_1$ G_2 चिर दृष्टां, $K_{3,5}$ $Ñ_1$ B_2 $D_{1-6,8,9}$ T G_1 चिर दृष्ट्वा, G_3 M_1 चिर दृष्ट्वाम् (sic) K_5 तपस्विनि, T G_2 M अनिंदिते, G_1 [अ]भिनिंदिते, G_2 स्वनिंदिते, Ca d तपस्विनीम् (as in text) —Before 13^{ef}, D_4 ins द्रौपद्युवाच —^{e}) K_3 D_3 तु (for नु) $Ś_1$ $K_{0,4}$ या; $K_{1,2}$ D_2 S मे (for वै) —^{f}) D_3 शुभे (for सुतैर्) S वरे (for मम)

14 All MSS (except D_5 G_1) om the ref —^{a}) D_3 om (hapl) यामास —^{b}) K_1 lacuna, M_2 पृथ्या (for पृथा) $Ś_1$ $K_{0,4}$ D_{n2} D_9 T_1 $G_{1,2}$ M पृथुल(T_1 G_1 °ळ)लोचनां, K_4 °लोचना —^{c}) $Ñ_1$ उत्थाय (for °प्य). D_{n2} वै, D_2 च (for तु) S उत्थाप्याङ्केन रुदती ($G_{2,3}$ M_3 °तीं) —^{d}) $Ś_1$ K_2 रुदती, $K_{0,2}$ D_n $D_{2,5,9}$ T G_1 M_2 रुदती; G_2 सुंदरी, G_3 सुदती $Ñ_1$ पुत्र (for शोक) $Ś_1$ $K_{0,4}$ $Ñ_1$ B D_n $D_{1,3,4,8,9}$ -कर्षिता; S (except M_2) -लालसा

15 ^{a}) $Ś_1$ (sup lin as in text) $_2$ $K_{3,4}$ D_5 तथैव, T_2 तदेव (for तथैव) K_0 सहितास्, K_6 °ता, B_4 [अ]नुगता (for सहिता) D_{n1} कापि, S तत्र (for चापि) —^{b}) G_2 अनुगता B_3 $D_{1,4,6,8,9}$ नृप G_2 तदा, G_3 M_1 तथा (for पृथा) —^{c}) $K_{0,2,4}$ D_5 गांधारी G_2 अन्वशोचत गाधारीम् — K_6 om. (hapl) 15^d–16^a —^{d}) $Ñ_1$ B_4 T_1 G आर्तस्वरा (for °तरा) Ś $K_{1,4}$ तदा ($Ś_2$ °था, K_4 °त) कुंती यशस्विनी, $K_{0,2}$ $D_{2,5}$ तदा कुंती (K_0 °तीं) यशस्विनीं

16 Ś $K_{0,4}$ om 16^{ab} K_5 om 16^a (cf v l. 15).

तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १५
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६
मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ १७
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९
यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।

Before 16, $K_{1, 2}$ $D_{2, 5}$ ins गाधार्युवाच, Bom ed वैशंपायन उवाच —^{b}) $K_{1-3, 5}$ $\tilde{N}_{1}$ $D_{2, 5}$ S कुत्या (for वध्वा) $K_{1, 3, 5}$ $\tilde{N}_{1}$ $B_{1, 2}$ T G_{1} M यशस्विनी, Dn_{1} D_{3} तपस्विनीं —Before 16^{cd}, $Ś_{1}$ $K_{0, 4}$ ins गाधारी उवाच —^{c}) K_{5} सैवं (for मैव) $K_{3, 5}$ $\tilde{N}_{1}$ B_{3} $D_{3, 4}$ दुःखार्ता; Dn_{2} दुःखार्ता, G_{1} शोकार्ता $Ś_{1}$ $K_{0, 4}$ मैवं (Ko °व) भू॰ पुत्रशोकार्ता, $Ś_{2}$ मैव भू॰ पुत्रि दुःखार्ता, $K_{1, 2}$ $D_{2, 5}$ पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K_{2} °र्तो), $B_{1, 2}$ मैव पुत्राभिदुःखार्ता, M_{1} मा मैव पुत्रशोकार्ता —^{d}) G अति- (for अपि)

17 ^{a}) $K_{1, 2}$ मर्त्यलोक (K_{2} °के); D_{2} मृत्युलोके (for मन्ये लोक) $Ś_{2}$ मन्ये लोकादिनाशोय —^{b}) D_{3} काल॰ (for काल) $K_{1-3, 5}$ B_{4} $D_{2, 5}$ -नोदित॰, M_{1} -चोदित —^{c}) B D_{9} अवश्यं($B_{1, 4}$ °स्य)भावी, G_{3} अवश्य संभावी (hypermetric) K_{5} सप्रासा; M_{3} °सेस —^{d}) T_{1} स्वबाहो, T_{2} $G_{1, 2}$ स्वभावो, G_{3} स्वभवो, $M_{1, 2}$ स्वभावी, M_{3} स्वभावो, M_{4} स भावी (for स्वभावाल्) K_{5} लोमहर्षणा॰, S रोमहर्षण॰

18 For the incident, cf 5 128 52 —^{a}) M_{2} इत्थं (for इदं) T_{1} G_{1} तु (for तत्) —^{c}) $Ś_{1}$ K_{4} कृष्ण (for कृष्णे) $K_{1, 2}$ Dn_{1} $D_{2, 3, 5}$ असिद्धार्थे गते कृष्णे; M_{4} °द्धा ननु चेत्कृष्णे —^{d}) Ś $K_{0, 4}$ महीपति॰, B_{3} S महाद्यु(G_{3} °द्वि)ति॰ (for °मति)

19 ^{a}) Ś $K_{0, 1, 4}$ D_{5} अस्मिन् (for त) K_{1} अपरिहार्येषु; K_{4} अनपिपर्यार्थे, G_{2} अपरिमाव्येर्थे K_{2} D_{5} तु (for ऽर्थे) —^{b}) Ko G_{2} व्यतीते वा, K_{1} D_{2} °ते तु; K_{2} °तेषु — D_{9} repeats 19^{c}–20^{b} after 20^{ab} —^{c}) M_{1} मादृशा (for मा शुचो)

20 ^{a}) $D_{1, 3, 9}$ तथैव (for य°) $Ś_{1}$ $K_{0-2, 4}$ $D_{2, 5}$ transp त्व and [अ]हं —^{b}) S $K_{0, 4}$ को नाव्, B_{2} T_{1} G_{1} $M_{1, 3, 4}$ को माम्, B_{4} को नाम, T_{2} को मम, G_{3} कोयम् (for को वा मा) —After 20^{ab}, D_{9} repeats 19^{c}–20^{b} —^{c}) T G_{1} चापराधेन, G_{2} त्वप॰ (for ह्यप॰) —^{d}) $Ś_{2}$ कुल साग्र, $K_{1, 2}$ कुलमाय; Dn_{1} कुलमग्रे, D_{3} °मद्य, S °मेतद् (for °मग्र्य)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* $K_{1, 2}$ $D_{2, 5}$ पृथापाण्डवसमागम, G_{3} $M_{1, 2}$ द्रौपदीसमाश्वासन —*Adhy no* (figures, words or both): $Ś_{2}$ K_{1} 14, K_{2} 16, $\tilde{N}_{1}$ D_{3} 6 (*sec m*) 7, B_{1} 100 (?), S 15 (as in text) —*Śloka no* $K_{1, 2}$ 99, D_{2} 5

16

1 Before the ref, B_{3} ins अथ स्त्रीविलापपर्व K_{1} श्रीवैशंपायन —^{a}) $Ś_{1}$ $K_{0, 4}$ हि (for तु) —^{b}) $Ś_{1}$ K_{4} आविकर्तनात्, $Ś_{2}$ अवकर्तनात्; Ko अविकर्त्यनात्, $K_{1, 2}$ $D_{2, 5}$ वैशस महत्, $K_{3, 5}$ M_{1} अविकर्तन, $\tilde{N}_{1}$ B Dn $D_{1, 3, 4, 6, 8, 9}$ M_{4} Cn d अव°, $G_{1, 2}$ अपि क°; G_{3} अप° —^{c}) Dn_{1} अपश्य (for °श्यत्) K_{1-3} D_{2} तिष्ठति, G_{2} पश्यती —^{d}) K_{5} $\tilde{N}_{1}$ B_{1-3} Dn $D_{1, 3, 6, 8, 9}$ दूराद्; D_{2} सर्व (for सर्वं) T सर्वं तत्र यथास्थित

2 ^{a}) T_{1} G_{1} गाधारी च (for पतिव्रता) —^{d}) $\tilde{N}_{1}$ ब्रह्मवादिनी; Dn_{1} $D_{1, 4, 6, 8, 9}$ ब्रह्मचारिणी

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुररकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः ।

3 a) K2 कृष्णेन — d) K4 त्रिविध (for वि°) K2 °देवयन्, Dn1 °मेवत् (sic)

4 a) M2 ददृशे — b) B3 D1 2 4 6 8 9 S एव (for अपि) Ś1 K0 4 यशस्विनी, Ś2 यदृतिके — c) T G1 वद् (for नृ) — Ś K0 4 om. (hapl) 4d–7a — d) S (except T2) रोम (for लोम) Ñ1 B1. 2 4 हस्त्यश्वरथमकुल

5 Ś K0 4 om 5 (cf. v l 4) — a) B4 -समाकीर्णं, Bom. ed वसाकीर्णं (for -परिस्तीर्णं) Ñ1 B1 2 क्षत्रियैश्च परिव्यूढै (Ñ1 ढ) — b) T1 G1 M रुधिरौघ (for शोणितौघ) K5 परिप्लुतो, B1 प्लुतै

6 Ś K0 4 D5 (last, hapl) om 6 (for Ś K0 4, cf v l 4) — a) T G1 M यूनां (G1 नृणा) गजानामश्वानाम् — b) K2 आवृत्त, K3 5 °त्य K1 रुधिरायते, K2 D2 °विल, K3 °विळै, T शनै, G °कुल, M °शयै — G3 om. (hapl.) 6c–8b — c) K2 अशिरस्कैश्, T1 सशिरस्कैश्, G1 अशिरस्कैश्, G2 विशिरस्कैश्, M1. 2 रुधिराक्तैश् — d) G2 विशोषैश् (for विदेहैश्) K3 5 शिरोधरै (for °गणै) T G1 M शिरोभिश्च समावृतं

7 G3 om 7 (cf v l 6) Ś K0 4 om 7a (cf v l. 4) — a) K1 D2 रथाश्वगजवीराणा, K2 Dn2 T2 गजाश्वरथवी°, K3 B1–3 Dn1 D1 2. 4 6 8 9 °श्वनरनारीणा, D5 °अश्वरथयोधाना, T1 G1 °श्वै रथि (G1 °थ)-वीराणां, — b) K3 B Dn1 D1. 3 6 3 9 T2 M1 निस्वनैर्, K5 सहस्रैर् Ñ1 निश्चलैर्, Dn2 D4 निस्वनैर्, D5 निसत्वैर् K6 अभिसवृतं, Ñ1 B2 अपि सवृतं, D6 अतुलैर्वृत — c) K1 2 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 . 8 -श्रृगाल, T1 सृगाल Ś1 K0 4 वट, K3 B Dn D1, 3 5 6 8 9 T2 G2 बक-, K5 वल, Ñ1 गृध्र, D2 -वड, D4 -वक, T1 G1 M -वळ, Ca -वर, Cd -वळ (for बड) Ś K0 -काकोड, K5 नाक्कोल, T2 M2–4 गोमायु (for -काकोल) — d) K4 काल, G2 -गृध्र (for -काक-)

8 Ś1 om. 8a–9a, K0 4 om 8 G3 om 8ab (cf v l 6) — a) S (G3 om) मोदन (G2 °ता) (for रक्षसा) K1 पुरुषादीना — b) D2 मोदनै (sic) (for °नं) Ś2 Ñ1 कुरुसंकुल, K1–3 5 D3 कुरराकुलं (K2 °ला), Dn1 कररकुल T G1 2 रक्षसां कुलमकुल, M1–3 राक्षसाना कुलाकुल, M4 वीराणा कुलपालिणा — d) K5 नाधित, T1 G1 M सेवित (for नादित) T G1 M नादित (for सेवितम्)

9 Ś1 . 9a (cf v l 8) — a) K3 5 ततो व्यास-समाज्ञातो

10 a) Ś K0 4 नमस्कृत्य (for पुर) — b) M1 2 पुत्र (for -बन्धु) G2 3 पाण्डव — c) K0 कुरुस्त्रिया; K5 °यं S समादाय (for °साद्य) — d) K1 2 D2 5 om (hapl) from जग्मु up to साद्य (in 11a) Dn1 आयोधन

11 K1 2 D2 5 om समासाद्य (cf v l 10) — b) K1. 2 D5 om. ता स्त्रियो नि G2 तस्स्त्रियो — c) K1 2 B2 अपश्यन्ति, Dn2 °श्यन्ता (for °श्यन्त) K0 5 G3 हतास (for हतांस्) — d) Ś1 K4 पुनर्भ्रातॄन्; K5 पुत्रान्भ्रातॄ, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 भ्रातॄन्पुत्रान् (by transp) K5 B1 अपि, T G1 M2 सखीन् (T2 °स्वी) (for पतीन्)

भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।

दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ १८
अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।

---

12 a) B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 क्रव्याद्भिर् (for °दैर्) K1. 2 भक्षमाणान्, K3 5 भक्ष्य(K5 °क्ष)माणा, Dn2 भक्ष्यमानान् K3 5 त्वे; T G1 M च (for वै). — b) Ś2 गोमायुर् Ś D2 -वड, Ko D5 वट, Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4 6 8 9 T2 बल-; G2 3 M बळ (for -वड) Dn2 गृध्रगोमायुवायसैः; T1 G1 कङ्कगोमायुवा° — c) M1 बहुभिर् (for रक्षोभिर्) — d) Ś2 विविधाश्च Dn1 D8 वनेचरै (for निशा°)

13 a) Ś Ko 4 °क्रीडनिभान्, G2 M1 °क्रीडनक, G3 °क्रीडानिभ; Ca d °क्रीडनिभ (as in text) G2 3 यद्वत् (for दृष्ट्वा) — b) K3 5 तेषां, M2 4 तथा (for तदा) Ś1 K4 विशासने, Ko वशासने, K3 5 विससन, D4 विशशन G2 3 महत् (for स्त्रिय) — c) T G1 M कुरर्य इव शोकार्ता — d) K1 2 D1 2 5 6 8 [ऽ]भिपेति(D2 °दि)रे, K3 5 पिपेतिरे; Ñ1 G2 3 M2 निपेदिरे; M1 निपेदिरे, M3 निवेदिरे

14 a) G1 दृश्यत्यो (for प°) — b) G1 भारत° — c) Ko M3 [अ]स्खलश्चान्या; K4 स्खलन्नन्या, Ñ1 वनंधान्या (sic), B1 [अ]पतन्काश्चिन्; Dn2 [अ]स्खलत्योन्या, D2 [अ]स्खलन्न्या (sic), D5 [अ]सवलन्नन्या, T1 स्खलत्यश्च; T2 G1 स्खलत्यश्च, G2 स्खलतेन्या, G3 स्खलत्योन्या, M1 2 4 [अ]वलाश्चान्या (for [अ]स्खलन्नन्या) — d) K3 न्वपतश्, D6 पतश् (submetric) (for न्यपतश्) Ko M2 परा भुवि, T G1 परासुवत्, G2 [अ]पतन्भुवि (for [अ]परा भुवि)

15 D5 om 15 — a) Ś Ko 4 शांतानां, D1 6 8 आर्तानां (for श्रान्ताना) Ś Ko 4 Ñ1 B2 3 Dn2 D1 4. 6 8 9 G2 [अ]थान्यासां; K5 [अ]तो नाशं, Dn1 D8 [अ]थो तासां (for [अ]नाथानां) K3 श्रातानाचाप्यतोन्यास (sic), M3 विश्रांतानामनाथानां — b) K1 2 D2 सा (D2 म)मान्यासीदचेतना, K3 5 नासीत्क्रोधा(K3 °ध) वचेतनां, T G1 M रुदतीनां भृशं (M1 ****भृशं) तदा (M3 °था) — c) K3. 5 पचाल (K3 °ळ) M3 -कुल (for -कुरु) G2 योधानां (for -योषाणां) — d) Dn2 कदनं (for कृपणं) Ś1 Ko 4 transp कृपणं and तदभूत्

16 a) K3 5 दुःखो(K5 °खा)पचित, G3 दुःखप्रहत; M4 दुःखाभिहत (for दुःखोपहत) Ś2 -चेताभि°; K3 चिंताभि° (for चित्ताभि°). — b) G2 अभि (for अनु) — c) G3 अव्यग्र (for अत्युग्र)

17 a) G3 स (for सा) D2 पुडरीकाक्ष्यम् — b) Ś2 damaged — c) Ś2 कुरु*; G2 3 गांधारी; M2-4 करुण (for कुरूणां). वैशसं दृष्ट्वा is damaged in Ś2 Ko वैषम, K3 वैशसा, M2 द्वैशस (for वै°) — d) Ś2 damaged B3, Bom ed इद, Dn1 दुःख (for दुःखाद्)

18 a) Ś2 damaged, K3 पश्येमा°, K5 पश्याम (sic) (for पश्यैता) D4 पुडरीकाक्षा — c) Ś1 Ko-2 4 D2 G3 प्रकीर्णकेशी, B Dn1 D1 3 4 6. 8 9 T G1 M1 3 °केश्य° Ś2 D2 क्रोशती; K3 5 Ñ1 B Dn2 D1 3. 4 6 8 9 T G1 M2-4 क्रोशत्य°, Dn1 क्रोशत; M1 क्रोधिन्य — d) K3 5 Dn2 कुरर्य इव; K3 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 8 9 T G1 M कुरर्य इव, G2 कुररीव च

19 a) Ś1 Ko 4 अमूनभि, Ś2 अमूनित, K1 2 अमूस्त्वेभि°, Ñ1 अन्यास्त्वभि (for अमू°) G2 अमूस्त्राभिसगम्य — b) K1 2 D2 भर्तृतो गुणान्, K4 भरतर्षभ, Ñ1 D5 भर्तृजान्गुणान् — c) Ś Ko 4 Ñ1 B1 2 Dn2 D2 5 G3 अभ्य(Ś Ko 4 G2 °भि)धावन्त (G3 °ति); T G1 M अनुपश्य(T1 °वश्य, G1 °पश्य)ते, G3 समामन्त्र्य (for अभ्यधावन्त) K3. 5 पृथगभ्यनुधावन्त° — d) = 11d Dn1 transp पुत्रान् and भ्रातॄन् G2 3 तथा; M2 अपि (for पतीन्)

20 a) D2 वीरसूनिर् (sic), G1 °सूभिर्, G2 °सूर्भर्

क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराकुलम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३
क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित् ।
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान् । C. 11 453 B 11 16 27 K 11 16 27

G3 स्त्रीभिर्‌ Ś K0.4 महाभाग, K1.2 D2.5 G2.3 °राज (for °वाहो) —b) K1.2 Dn1 हतवीराभिर्‌, Ñ1 प्रेतपुत्राभिर्‌ (for हत°) D3 हतवीरासमावृतं —K1.2 D2.6 om (hapl.) 20cd —c) K3.5 M1 क्वचिच्च (K5 °च), M2 क्वचिद्‌ (for क्वचिच्च) K1 वर (for वीर-) —d) K3.5 Ñ1 B3 Dn D1.3.4.6.8.9 T M आवृतं, G1 आहव (for आकुलम्)

21 b) K1.2 D2.5 कर्णभीष्माभिमन्युभि —c) K3 द्रौण- K1 -शल्यश्च, K5 शाल्वैश्च; Dn1 शल्यैस्तु

22 a) G2.3 भूषणैर्‌ (for कवचैर्‌) K3 Ñ1 B3 Dn D1.3–6.8.9 दिव्यैर्‌, K6 नष्टैर्‌ (for निष्कैर्‌) —b) Portion of the text from मणिभिश्च up to कुरु (in 44c) is lost in G1 on a missing folio K3.5 महात्मभि°, T M °घनै° (for °त्मनाम्) —c) T1 अङ्कुवैर्‌ (for अङ्गदैर्‌) G3 च स (for हस्त) Ś2 -कीयूरे —After 22a, D5 wrongly repeats 22abc —d) G2 समलंकृतं

23 G1 missing (cf. v. l. 22) —a) B1.2 Dn2 D1.4.6.8.9 T2 निसृष्टाभि° —b) Ś1 K0 B4 Dn2 G3 शक्तीभि° (G2 °भिस्) G2.3 तोमरैर्‌ (for परिघैर्‌) —c) D3 प्रासैश्‌ (for खड्गैश्‌) K1.2 D2.5 विपुलैस्, Ñ1 B Dn2 D1.3.4.6.8.9 M2 विविधैस्, T1 विचलैस्‌ (for विम°) T2 सूक्ष्मै (sic) (for तीक्ष्णै°) Dn1 प्रासैश्चाविविधैस्तीक्ष्णै —d) K1.2 Dn2 शरैश्च स, T1 विमलैश्च; M1 सशरैर, M2.4 सशरै स (for °रैश्च) K5 शराशनै°; D3 °कुलै°

24 G1 missing (cf. v. l. 22) —a) Ś1 damaged B2 सद्दै; M3 सखैर्‌ (for सघैर्‌) K3.5 Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 T सहितैस्, D2 भिदितैस्, M भमितस् (for मुदितैस्) —b) Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 विविधै° (for सहितै°) —Ś K0.4 om. (hapl.) 24cd —c) K3.5 प्रक्रीड- (for आ°) —d) K1 शयनै°; Dn2 शरीरैर्‌ (for शयानैर्‌) K1.2 D2 G3 श्वापदै°, B1 T G3 M चापरै°, D6 चापदै° (for अपरै°)

25 G1 missing (cf. v. l. 22) —a) Dn1 स तद्‌ (for एतद्‌) K1 धीर, T1 वीर° —b) T M महत्‌ (for विभो) —After 25ab, T M ins

45* त्वया तु साधितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।

[T1 आवित, T2 स्थापितं (for साधितं)]

—c) K3.5 न, B Dn1 D1–4.6.8.9 हि, Dn2 वि (for च) K3.5 पश्यामि (for दह्यामि) K1 पश्यमानाच दह्यामि —d) T1 श्लोकेन (for शो°) K3 [आ]ह (for [अ]हं) K2.5 B2 जनार्दन°

26 G1 missing (cf. v. l. 22) —a) K3–5 B1 Dn1 D2.3 G2 पञ्चालाना —b) K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 विनाशे, G3 विशेष (for विनाश) T1 मधुसूदनं; G2.3 पुरुषोत्तम —M1 om. (hapl.) 26c–29b —c) G3 (inf. lin.) पञ्चानामिव (for पञ्चा°) K1.2 Dn1 D1.2.4–6.8.9 G2.3 अपि; B3.4 D3 M2 इह (for इव) —d) Ś K0.4 दाह, K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 T M (M1 om.) अह (for नाह) S2 K4 D3 अचिंतयन्; K1 °यत्

27 G1 missing (cf. v. l. 22) M1 om. 27 (cf. v. l. 26) —a) Ś2 तान्सपर्णाश्च, K1.2 D2 ताम्रवर्णाश्च, K3.5 पांशुवर्णाश्च (K5 °श्च); D9 तान्सुपर्णाश्च Ś2 D0 गृध्रांश्च, K1 अध्राश्च —b) Ś1 निस्कर्षंति; K1.2 D2.5 कर्षयति, K3.5 Dn2 M3 विकर्षंतो, K4 निष्कर्षंत्य°, Ñ1 विकर्षन्, B1.2 निकर्षंति, B3 Dn1 D1.3.6 T2 विकर्षंति, B4 D4.8.9 विकर्षेति, T1 G2 निष्कर्षंत (T1 °तो), M2.4 विकर्षंति (for निष्कर्षन्ति) Ś2 B1–3 Dn D1.3–6.8.9 [अ]सृगुक्षिता°, K2 [अ]सुगुक्षितान्, K3.5 [ऽ]सृगुक्षिता°, K4 G2 सृगुक्षितान् —c) K1.2 Ñ1 B3.4 D1.2.5.6.8.9 विगृह्य, T प्र°

निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८
अवध्यकल्पान्निहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कवडश्येनश्वसृगालादनीकृतान् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च ।
विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
बन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ॥ ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।

(for नि°) K_2 कवचेत्युग्रा, $K_{3,5}$ °चैरुग्रा; $Ñ_1$ च करेपूग्रा, B_3 कवचेर्गृध्रा; Dn_1 चरणैर्गृध्री; $D_{1,4,5,8,9}$ चरणौ गृध्रा; D_3 कवचे गृध्रा, D_6 चरणैर्गृध्रा

28 G_1 missing (cf v l 22) M_1 om 28 (cf v l 26) —^{b}) $Ś_2$ भीष्मद्रोणयो° (by transp) —^{c}) $G_{2,3}$ एवमेषां (for अभिमन्योर्) Dn_1 D_3 विनाशश्च —^{d}) G_3 चक्रुश्चिंतितुमर्हति

29 G_1 missing (cf. v l. 22) M_1 om. 29^{ab} (cf v l 26) —^{a}) K_3 निहितान्, D_6 निहतां K_1 अधर्माकल्पान्निद्धर्मान् (corrupt). —^{b}) $K_{1,2}$ $D_{2,5}$ हि (for [अ]ह) Bom ed गतसत्वानचेतस° —^{c}) Ś Ko_4 $G_{2,3}$ गृध्रकाक°, $B_{1,2}$ ककगृध्र° (by transp) S Ko_4 Dn_1 $D_{2,3,5}$ वट; K_5 -बडा, $Ñ_1$ $D_{1,4,6,8,9}$ $G_{2,3}$ -बक, B_1 वन, B_2 -वल; $B_{3,4}$ -चक, Dn_2 वड, T_1 वळ; T_2 M वळ (for बट) —^{d}) D_2 om श्व Ko सृगालादरीकृतान्; $K_{1,2}$ शृगालादनी°, K_3 सृगाळादनीकृत; K_6 -शृगालादनीं कृत, D_2 शृंगालादमीकृतान्, S (G_1 missing) -सृगालसमावृतान्

30 G_1 missing (cf v l 22) —^{a}) K_6 -वेशम् (for वशम्) T_2 आपन्न —^{c}) $K_{3,5}$ $B_{1,2}$ $D_{1,4,6,9}$ पश्यैतान्, B_3 पश्ये तान्, Dn_2 D_3 पश्यैमान् —^{d}) $Ś_1$ Ko_4 सशांतान् (for संशान्तान्) K_1 B_1 पाव(B_1 °प)कानि च, D_5 T_1 M इव पावकान् (by transp) $G_{2,3}$ प्रसुप्तान्भुजगानिव

31 G_1 missing (cf v l 22) D_3 om (hapl) 31^{ab} —^{a}) $K_{3,5}$ $Ñ_1$ B $D_{1,3,5,6,9}$ T_2 M_2 शयानानि (for शय°) Ś Ko_4 उषिता (for उचिता) G_2 शयनान्यपि सर्वाणि; Bom ed शयाना ये पुरा सर्वे —^{b}) $G_{2,3}$ बहूनि (for मृदूनि) $Ñ_1$ निर्मलानि, D_5 विपुलानि, Bom ed शयनानि (for विमलानि) —^{c}) $Ñ_1$ निपण्णास् (for विपन्नास्) —^{d}) $K_{1,2}$ विवृत्ताम्; K_3 निकृत्ताश्च, K_5 निकृत्याश्च; $Ñ_1$ विकृताम्, D_2 विवृद्धाम्; D_6 धिवृताम् (for वि°) $B_{1,2}$ अनु, D_6 अति-; M_1 अपि (for अधि) $K_{1,2}$ D_2 सेरते

32 G_1 missing (cf v l 22) —^{a}) Ko_1 बदिन°; $Ñ_1$ वदिता°, Dn_2 D_4 G_3 M_4 वद्गिभि° $K_{3,5}$ सु(K_5 तू)चिते, T चाधिक (for सतत) G_3 काल्ये, Ca कल्ये; Cd काले (as in text) M_2 वीरा शयते स काले —^{b}) K_6 सुवद्भिर्; M_2 स° (for स्तु°) T °वादिता; M_2 °नादिता (for °नन्दिता) —^{c}) M_3 शिवानामशिवानां च

33 G_1 missing (cf v l 22) $Ś_2$ reads 33^{ab} twice —^{a}) $Ś_{1,2}$ (both times) Ko_4 येषु वा, M_2 य° पुरा (for ये पुरा) K_1 D_2 सेरते $Ś_2$ (second time) धीरा°, D_6 वीर (for वीरा°) —^{b}) K_3 शयानेषु $Ś_2$ (first time) विशेरते, $G_{2,3}$ विपश्चित (for यशस्विन°) —^{c}) $Ś_1$ चंदनागुरु, some MSS चंदनागरु Dn_1 दग्धांगास्, M_4 -सिक्तांगास् —^{d}) $Ś_1$ तेषु (for तेऽद्य) $K_{1,3-5}$ B Dn $D_{1-5,8,9}$ पांशुषु

34 G_1 missing (cf v l 22) —^{a}) $K_{3,5}$ एव, $G_{2,3}$ अद्य (for एते) —^{b}) G_3 गृध्रा (for गृध्र) —^{c}) K_4 आक्षिपति $Ko_{3,5}$ $Ñ_1$ Dn $D_{2,5}$ शिवा (for [अ]शिवा) $M_{1,3,4}$ हृष्टा (for घोरा) B_1 $D_{1,6,8,9}$ M_2 आक्षिपत्य° शिवा घोरा (M_2 हृष्टा); T °पति (T_2 °ती°) शिवा दृष्ट्वा —^{d}) $K_{3,5}$ $B_{1,2,4}$ Dn_2 $D_{1-6,8,9}$ विनदत्य°, $Ñ_1$ विमर्दत्य°, Dn_1 विनदन्त्य (sic), T_2 विनदति

35 G_1 missing (cf v l 22) —^{a}) M_2 पापानि (for चा) $Ś_1$ वि**, $Ś_2$ K_4 विविधान्; K_1 D_2 वे(D_2 वै)शिखान्, K_5 विशपान्; D_6 विशिपान् (for विशिखान्) $Ś_1$ lacuna, $Ś_2$ एतान्; K_4 यत्र, B_2 शीतान्, T_1 G_2 स्फीतान्, M_2 वीतान् (for

युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ३५
सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ॥ ३६
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः ।
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
बिभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८
क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
एते गोमायवो भीमा निहताना यशस्विनाम् ।
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४०
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१
तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।　C 11 468 B 11 16 42 K 11 16 42

प्रीतान्[1] Ko चापानि विविन्येव (sic), K3 Ñ1 B1-3 Dn D1.3 4 6 8 9 बाणा(Ñ1 Dn2 चापा)न्विनिशितान्पीतान् — K4 om. 35[cd] — [b]) K1.2 निरलूशान् T M2 3 विमलान् D2 T1 गदान् — B1 reads 35[cd] on marg — [c]) K4 यत्राभिमानिन॰, Ñ1 द्वद्वाभि॰; T M युद्धाभिमनस॰ D9 om. from मानिन॰ up to प्रति (in 36[c]) Ś Ko-3 4 Ñ1 D2 5 G2 3 सर्वे; T शूरा (for प्रीता) — [d]) Ko जीवंति (for जीवन्त) M1 2 बिभ्रते

36 G1 missing (cf v 1 22) D9 om up to प्रति (cf v 1 35) — [a]) K1 2 D2 5 अभिम्र ; K4 5 Dn2 G2 3 स्वरूप, Ñ1 अरूप, T1 M1 3 अपीत ; T2 आपीव॰, M2 4 असीत (for सुरूप) G3 -वक्रा (for वर्णा) — [b]) Ś K1-3 5 T1 अविघट्टिता, Ko B4 M अभि॰; T2 अभिवादिता॰, G3 अभिघुट्टिता॰ — [c]) Ś1 वृषभ ; G3 ऋपभ, M2 ऋपभ (for ॰भ) Ñ1 B3 4 Dn D1 3-6 8 9 -रूपाश्च (for ॰क्षा) — [d]) G2 3 शोभंते (for शेरते) D3 (before corr) [s]मिमुखा (for हरित) K3 5 स्रजा॰ T M शेरते च (M4 तु) सहस्रश॰

37 G1 missing (cf v 1 22) — [a]) Ko आलिंगि, G3 आदाय (for आलिङ्ग्य) — [b]) Ś Ko 1 4 T1 G2 M2 गदा (for गदा॰) — [c]) K3 5 निहता॰, G2 3 विमुखा (for ऽभि॰) — G1 om 37[d]-40[a] — [d]) M2 ते वा (for दयिता) Ś1 योषिता॰

38 G1 missing (cf v 1 22) G2 om 38 (cf v 1 37) — [a]) K1-3.5 D2 T1 कवचानन्ये, G3 कमलान्यन्या, M4 कवचानन्यान् M2 विभ्रसवचान्यान्यान् (sic) — [b]) D4 निर्मलानि; G3 दयितानि (for विमलानि) — [c]) Ś Ko 4 प्रदर्शयति; M2-4 न धर्षयते — [d]) K1 5 जनार्दना॰

39 G1 missing (cf v 1 22) G2 om 39 (cf. v 1 37) — [a]) Ko कृषमाणानाम्, D5 M1 कर्पं॰ — [c]) Ś1 **कौंभ, Ś2 Ko 3 5 G3 शातकौंभ, K1 ॰कौंभ ; Dn1 कौम्या, D2 कौम्य, T M ॰कु(M4 ॰कु)म्भ D1 8 (before corr) 8 चित्र, D2 छिन्ना (for चित्रा). — [d]) D1 4 6 8 9 विनिकीर्णा S (G1 missing, G2 om) सहस्रश॰ (for समन्तत॰)

40 G1 missing (of v 1 22) G2 om 40[a] (cf. v 1 37) — [a]) K5 गोमायुवो Ś1 Ko 3-5 D1 4. 6 8.9 T G3 M भीवा (for भीमा) — [b]) G3 दलितानां (for निह॰) K3 5 Ñ1 B Dn2 D1 3 4 6 8 9 महात्मनां (for यशस्विनाम्) — [c]) K3 5 स्कंधांतर, Ñ1 गंडांतर॰, T M जात्यतर, G2 कृच्छ्रांतर, G3 कक्षांतर॰ (for कण्ठान्तर) T1 M दिव्यान् (for हारान्) — [d]) Ś1 Ko. 4 आकर्षंति, D3 क्षिपति च, G3 निक्षिपत॰ (for आक्षिपन्ति) K1 2 D2 5 T M महामणीन् (for सहस्रश॰)

41 G1 missing (cf v 1 22) — [a]) G2 सर्वान् (for सर्वेषु) T1 गात्रेषु (for रा॰) — [b]) Ś2 K4 B3 D3 M2-4 यानवदत, K1 ॰नंदित, K3 5 यान्वदंति च, B1 यानि वदत; Dn1 मान नदत, D5 याननंदति, T1 याननदति; T2 याननदत; G2 ये हि नदति; G3 यान्हि वदति; M1 याननदश्च D4 G3 M2-4 वदिन — [c]) B4 तु (for च) B1 2 परार्घ्याभिर्; G2 ॰र्घाभिर्; M4 ॰ध्याभिर् Ś1 lacuna, Ś2 Ko आशीर्भिर्ब्राह्मणाश्चैव K4 मनःश्रोत्राभिरामाभिर् — [d]) M2-4 उपपादैश् (for ॰चारैश्) Dn2 सेवका (for शिक्षिता॰) Ś Ko 4 स्तुतिभिश्च वरागना॰

42 G1 missing (cf v 1 22) Ś Ko 1 D5 om 42[ab] — [a]) K3 G2 3 तानिमान्, K5 नातिमान्, Dn2 तेषां च, T M तानद्य (for तानिमा॰) T2 परिधावति (for ॰देवन्ति). — [b]) T M दुःखिता॰ (for दुःखार्ता॰) K1 परिवेदना; K2 D2 परिदेवना, T1 परमां गता (for ॰माङ्गना॰) — [c]) T G2 कृपणा (for ॰णा) — [d]) Ś1 K D2 G2 3 वधु, Ś2 बद्ध (for

कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५
आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।

दुःख) T1 M2.4 शोकान्विता (for °र्दिता)

43 G1 missing (cf v l 22) — a) K3 रक्तो त्पळ, T M नीलोत्पल, G2.3 पद्मो° Ś1 [प्लु]व (for [इ]व) — b) K0 विभाति ; K1 विभाति ; K3 विभ्रती, K5 विभ्रति, B1 भांति (submetric) (for विभान्ति) Ś1 K0.4 रुधिराणि, Ś1 K1.2 D3.5 रुधिरेण ; D8.9 सु(D9 न)चिराणि, G2 नयनानि (for रुचिराणि) B1.2.4 Dn1 D1.3.4.6.8.9 M3 च (for वै) Dn2 विभाति न विना जलैः — d) Ś1 K D2.4 G3 °शुष्कानि

44 In G1, the portion of the text up to कुरु is missing (cf v l 22). — a) Ś1 K4 रुदिता (K4 धित) वन*ह्येतां ; Ś1 K0 Dn3 रुदिता वनिता ह्येता, K1.2 Ñ1 D2.5 °ताद्विरता ह्येता, K3.5 रुदित्वोपर°, B1.2 °तोपन° ; B3 °तोपह° ; B4 °तावन° ; D9 °तापर°, T M3.4 °त्वा विरतास्त्वे(T1 °स्वे)ता, G2.3 °त्वा वर नार्यो वै ; M1 °त्वा विरता ह्येता, M2 रुदित्वा विरतास्ते ता — b) Ś1 K1.2 B3 D2 ध्यायत ; K4 ध्यायंत्या ; Dn1 आपत्य Ś K0.4 क्लेशसंप्लुता ; K1.2 Ñ1 D2.5 सपरिच्छदा ; K3 B1 T M3 स(K3 B4 सु)परिक्लमा, G2.3 स्वजनान्पुन K5 ध्यायन्सुपरिसक्लमा, M1.2.4 ध्यायत्यायासविक्लवा — d) Dn3 तेन तेनाभिमूर्छिता

45 b) S (except G2.3) पुण्डरीक (for तपनीय) Ñ1 तपनीयानि तानि च — c) S (except G2) पश्य (for रोष) Ś K0.4 रोदनतांतानि, K1.2 D5 रोद (D5 °ध)नध्वस्तानि ; K3.5 °तस्तानि ; T1 °साम्राणि — d) Ś K4 कुल (for कुरु) K1 -योषित S (except G2.3) वदनानीह योषितां — After 45, K1.2 Dn1 D1 (marg *sec m*) 2–6.8 ins

46* श्यामानां वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ।
अश्रुलालाम्बुभिः सिक्तं सिक्तं शीकरवारिभिः ।
दुर्योधनवरस्त्रीणा सिच्यते नयनाम्बुभिः ।

[(L 1) K1.2 -वर्णीनां (for -वर्णाना) K1 गौराणान्, D4 गौराणाम् — (L 2) D1.2.6.8 om (hapl) from पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L 3) Dn1 क्षिलाला बुभि°, D3 क्ष्वेळाजा°, D4 कुशलीला°, D5 अश्रुलीला° Dn1 शीतवारिभि°, D3 शीताम्बारिभि , D4 सिक्तवारिभि° (for शीकर°) — (L 4) D2 शिच्यते नयनाम्बुवि (*sic*)]

46 a) Ś K0 G3 सुपरिपूर्णार्थं, K1 अपर°, K4 उपरि° (for अपरि°) K3.5 असौम्यपरिपूर्णार्थं, Ñ1 आयासपरिपूर्णाक्ष, G2 निश्वासपरिपूर्णार्थं — b) Ś1 K3 परिदेवत ; G2 °देवनं. — K5 om (hapl) 46c–47d. — c) Ś1 -सक्रन्दा ; K1 -सक्रुद्धा ; K1 सक्रदाम्, T1 M3 -सक्रंद — d) K1 अवि° (for न वि°) D4 योषिता

47 K5 om 47 (cf v l 46) — a) Ś1 (before corr) K0.4 एते, Dn1 एतां, G2 सा तु ; M3 एषा (for एता) K1 इवोच्छ्वास्य, K2 °च्छ्वस्य, K3 B Dn D1.3.4.6.8.9 विनि(B2 Dn2 °नि)श्वस्य (for इवो च्छ्वस्य) — b) Ś K0.2.4 विक्रुष्य ; K3 B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 विलप्य, Ñ1 निशम्य, B1.2 निशस्य, B4 सुभृश, Dn2 T G1 M निश्वस्य, D2 विक्रुस्य, G2 विक्रम्य, G3 विमृश्य (for विक्रुश्य) K3 B3 Dn1 D1.3.4.6.8 पुन पुन (for विलप्य च) — c) Ś1 निस्पद°, K3 D4 विस्यद°, G2 निष्पद°, G3 विष्पद — d) K1–3 Ñ1 D5 योषा (for वीरा) K1 [अ]जहत, B1 जहाति T G1 M जीवित नाजहु (T2 °हन्, M2–4 न जहु) स्त्रिय , G2 न जानति हि जीवित, G3 न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 a) K1.2 बह्वी, K3.5 पृथग् ; D4 वध्यो ; G2 वध्वा, G3 वध्वा, M3 बह्यो (for बह्व्यो) — b) G2 चलवति (for विलपन्ति) — c) Ś K0.4 T परा, G1 परान् (for [अ]परा) — T1 repeats 48d–54a after 54a — d) T2 शिरसा (for शिरांसि) G3 °पाणिभि

49 G2 om (hapl) 49–50 G3 om 49a–51b

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०
शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२
उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५३
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५
न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः । C 11 462 B. 11 16 57 K. 11. 16. 57

—a) B1.2 D1.3 6 8 9 पातितैर् (for प°) —b) K1 2 D2 सूयश क्षितौ (K2 क्षतै, D2 क्षितै), K3 5 योधसस्रु(K5 °स्कु)तै, Ñ1 युद्धसत्कृतै, B1 2 दुस्व-सम्भृतै; Dn1 सूयशः कृतै, S (G2 3 om) स्वदश कृतै —c) K5 ससपृक्तैर् (hypermetric), Ñ1 B1-3 Dn2 सयुक्तैर्, Dn1 सपूर्णैर्, T2 G1 M सकृत्तैर् (for °सपृक्तैर्) —d) S (G2 3 om) कास्तीर्णा (for °आकीर्णा)

50 G2.3 om. 50 (cf v 1 49) —a) K1 2 D2 अथाकायान्, B1.2 M4 अध कायान्, M3 अघोकायान् (for अथो कायान्) K3 3 शिरस्कानपरे कायान् —b) Dn1 दृष्ट (for दृष्ट्वा) K1 2 D2 5 दृष्ट्वा देहानर्निदितान्, S (G2 3 om) दृष्ट्वा घोराननिंदिता — M3 4 om 50c-51a —c) K2 अनुदिता, D3 अनुच्य ता, D5 Bom ed अनुगता (for °चिता) —d) D2 विदेहान शिरा

51 M3 4 om 51 (cf v 1 50) G2 om 51ab (cf. v 1 49) —b) Ś Ko 1 T1 प्रेक्ष्यमाणा, B3 प्रेक्षमाना; G3 वीक्षमाणा B3 विचेतसा T2 प्रेक्षमाणामचेतसा —c) K5 corrupt. Ś1 Ko अवेक्षतो (Ko °त्यो) पर, Ś2 अवेक्षत पर, K4 अवेक्षतोपरे, Dn1 अपश्यत परं, D2 5 M3 °श्यतोपर, M1 पश्यत्यो ह्यपर —d) K3 अन्येन, B1 आस्यति, G2 अन्तीति (for अस्येति)

52 a) T बाहूनि (for °रु) K1 2 Dn2 D1 4 6 8 9 T2 अन्या (for अन्यान्) M2 विमुह्यत रणानन्यान्, M4 विमुह्यति नरानन्यान् —b) K1 D2 विशेपोन्मथितान्, K2 विशपो°, K5 D5 विशिपो° (for °खोन्म°) K3 5 क्वचित् (for पृथक्) Dn2 त्रिशिपोन्मथितानि च —c) K3 मद्दधत्यो, K5 स्कदधस्यो Ñ1 सधायान्या, G2 सदधेयु, G3 सीद्दयत्यो Ś1 Ko 3 मुखाविष्टा, B1 G3 सुन्ना° (for ऽसुखा°) K1.2 D2 5 क्रदति सुख(K1 °च्य)मानीय —d) Ś1 Ko 4 Ñ1 मुह्यंत्ये(Ko °ते)ता, D2 मूर्छन्त्येता, T1 मूर्छते ह, T2 G1 M2-4 °तीह, G2 कुर्वंत्यो वा, G3 मूर्छंत्यो वा, M1 °ति ह Ś1 Ko 4 मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

53 a) Ś Ko G2 निकृत्त, K1.2 5 Ñ1 B2-4 Dn1 D3 (before corr) 5 उत्कृत्य; K4 निकृत, D2 उत्कृत, T2 मरकृत्त, G3 विकृत्त T2 -शिरस K1 चामन्; B1 चान्योन् (for चान्यान्) —b) Ś1 2 (before corr) K4 D5 (before corr, by corr marg as in text) विश्ग्घान्, Ś2 (by corr *sup lin*) विदष्टान्, K3 B1.3 निजग्धान, K5 निचखान्, D2 विजागधान्, G1 विजघान्, G2 3 विजग्मुर्, M3 4 विजयान् T2 पक्षिण —c) K3 G2 काचिन्न, T G1 [अ]पि न वि, M [अ]पि नाभि (for काश्चिन्न) G2 जानाति —d) Ś2 भ्रातॄन्, G3 मातॄर् (for भर्तॄन्) Ś2 M2 भारत; K5 भ्रातर, T G1 परम (for भरत) K3 भर्तृनस्तर-योधिन (corrupt), B1 2 भर्तॄनपि नरर्षभ, D3 स्व-[स्व]भर्तृरतयोषित

54 a) Ś Ko 4 G1 च परा, K1 चापरां, M काश्चिदा (for चापरा) — After 54a, T1 repeats 53d-54a —b) G2 3 भर्तॄन् (for भ्रातॄन्) Ś1 damaged, T G1 M चापि (for पुत्रान्) —d) Ś1 damaged Ś2 रुदतीन् K1 पत्तींश्च (for पतींश्च) K3 निहता (for °तान्) Ko 4 पद्मातींश्च हतान्परै

55 a) K3 बहुभिश्च (for बा°) Ś1 Ko 1 3.4 D2 5 सखड्गैर्हि, K6 सपद्मैश्च, Dn1 सखड्गश्च, G2 स-खड्गैश्च K2 T G1 M बा(M1 ब)हुभि कार्मुकै खड्गै, G3 बाहुभि सांगदैश्च —b) K3 [अ]शिरोभिश्(for शि) G3 M1 2 4 चारु (for च स) —c) Ś1 Ko 4 अगम्यरूपा; Ñ1 पका (for °कल्पा) —d) D9 om. from सकर्दमा up to यूथानीव (in 57a) — After 55, the Bom ed alone ins

47* बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D9 om 56 (cf v 1. 55) —a) K3 5 D2 न दुःखेषु चित K4 °खे सूचिता, T1 G1 M न (T1

भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।
यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृंश्च केशव ।•
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।

ना॰) दुःखमुचिता॰, G3 न दुःखेपूचिता॰ — b) M1 lacuna, M2 4 दुःखात् Ś Ko 4 अर्हसि, K8 5 गर्हंति; M1 2 4 रुदति (for गार्हन्ति) Ś1 Ko 4 यो पित॰ (for [अ]निन्दिता) G3 क्षपग्राहविनिर्जिता॰; G3 स्वगृहेषु विनिंदिता॰ — c) Ś1 Ko 1 4 Ñ1 B1 D3 पति भि॰, K2 पवित्रैश्च (for पितृभि॰) K1 3 D2 5 चैव (for पुत्रैर्) — d) Ś1 B3 उपाकीर्णां; Ś2 K2 D5 G2 3 M3 उपकीर्णा; K1 D2 उपाकीर्णे, K8 5 अव-कीर्णां; Ñ1 B4 Dn2 उपाकीर्णा, T1 G1 M1 4 उपस्तीर्णां, M8 उपस्तीर्णा Ś2 K1-3, 5 Ñ1 B1 Dn2 D2 5 T1 G M1 2 4 वसुधरा

57 D9 om यूथानीव (cf v l 55). — a) Ko यूथान्येव; K1 ॰नां च, K2 Dn1 D2-5 ॰नि च, D1 6 8 ॰निच B2 किशोराणां; D9 शरीराणां — b) B4 स्वपतीव (for सुकेशीनां) — c) Ś1 K8 5 D4 स्नुषानां

58 a) K1 नातो, K2 नतो, K8 5 D5 G8 तत्तो, Ñ1 B Dn D1 2 4 6 8 9 इतो, T G1 M नातो (for अतो) K8 D1 3 6 किं तु, Dn1 किं च; D5 T G1 M किंचित् (for किं नु) — c) G1 यदिमा Ś Ko D2 8 G3 कुरुते, K3 5 कुर्वती॰ G8 सर्वान् (for सर्वा) — d) T G2 स्वम्, G1 एवम्, G3 वाचम् (for रूपम्) K5 D2 M2 उच्चावच, G2 दृष्ट्वा वच[ ]

59 a) T1 G1 M2-4 चै चरित, M1 ***त (for आचरित) — b) D2 पूर्वमायेषु जन्मसु — c) Ś2 K2 D2 या, K1 4 य, D8 यान् (for या) M8 निहतान् (hypermetric) (for हतान्) — d) M8 transp पौत्रान् and भ्रातॄन् K1 (repeating) D2 G3 8 पितॄन् (for पौत्रान्) Ś Ko 4 D2 5 G2 8 माधव; K1 बांधव; K2 माधवा (for केशव) — Before 59e, M1 2, 4 ins वैश॰ — e) Ś1 Ko 4 माता, T1 उक्त्वा (for आर्ता) K1 विलपती — After 59e, K1-3, 5 Dn1 D2 3 5 T G1 M ins.

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता
[(L. 1) D8 समासाद्य]

On the other hand, Dn2 ins after 59e

49* गान्धारी दुःखकार्शिता ।
शयानं वीरशयने

— f) K5 दर्शयन् (for ददर्श) Ś1 Ko 4 शत (for सुतम्) G1 दर्शनीय हत सुतं

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D5 T G1 आयोधनदर्शन, D2 अयोध्यानदर्शन, G3 दुर्योधनमृतशरीरदर्शन, M1 मृत शरीरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 15, Ñ1 D3 6 8 101 (?), D9 6 (?), S 16 (as in text) — *Śloka no* K1 2 Ñ1 60, D2 65

17

1 a) T1 G1 M हत, T2 हत (for ततो) K1 3 D2 5 दुर्योधन हतं दृष्ट्वा — b) Ś Ko 4 शोककर्पिता; K1, 2 D2 5 दुःखकर्शिता (D2 ॰र्शिता, D5 ॰र्पिता); B D1 4 6 8 9 शोकमूर्छिता, Dn2 क्रोधमूर्छिता — d) T2 G2 M4 कदळी. G3 तदा, G8 यथा (for वने)

2 a) K1 लब्धा, K2 Dn1 D2 लब्ध्वा K5 संज्ञा॰

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् । C. 11 495 B. 11 17 10 K 11 17 10

— b) Ś1 K0 विक्रम्य, K3 4 विक्रुश्य, G2 पुत्रस्य (for विक्रुश्य) Ś K0-2 4 B3 D2 5 G2 3 विलप्य च (for पुनः पुनः) — c) K4 अविप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेत्य — d) Ñ1 रुधिरोपित

3 a) T G1 M [अ]थ (for च) B1 2 गांधारीं K1 पर्यष्वजत गाधारी — b) M करुण (for कृपण) — c) T1 G1 M2-4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 a) Ś1 सुगूढ*त्रु; K0 4 सुगूढ जत्रु, K5 सुरूढजत्रु, B2 सुगुप्तजत्रु, B4 सुदर चारु; Dn1 सुगृढजत्रु, T2 °ढजत्रु, G1 °ढशत्रु, G2 3 सा गूढ जत्रु (G3 °श्रु) K3 विपुळ, Dn1 -विफळ, T2 G1 विमल K1, 2 D2 सुगूढ(K1 समूढ)विपुलं हार; Ñ1 अजमीढशत्रुविपुल — b) K1 D2 मणि, K3 कण्ठे; Ñ1 B4 महा, D9 तथा, G2 भार (for हार) D9 हार (for नि°क) Ś K0-2 4 D2 5 G2 3 -विभूषित (for निषेवितम्) — c) K1 नेत्रजेनिर°, K2 5 °जे नोरु, K3 °जेनोरु, B1 D3 M1 °जेनैव, Dn1 °जैर्नीर — d) K3 सिचती; T1 सिंचती Ś K0 4 B1 -कर्पिता, K3 5 T2 G -कर्शिता, M1 ताडिता (for -तापिता)

5 Before 5, M1 ins गाधारी — a) G3 [ऽ]त्र (for ऽस्मिन्) — b) G2 दूतीनां (for ज्ञा°) M1 सक्षय — c) Ś1 *मह्य, Ś2 K4 मामह्यं, K1, 2 Ñ1 मयाय (for मामय) D5 ममाय तनुज कृष्ण (sic) — d) K3 5 Dn2 D2 9 T1 G3 सत्तम, D5 °मं (for °म) — e) Dn2 तस्मिन् (for अ°) K5 ज्ञाते श्यमुन्द्धर्पे (sic), B1 पाते पयद्धर्पे (sic) — f) K0 जयमस्या, K3 °मश्व (sic), D5 मेत्र (for °मम्बा) K3 मां (for मे)

6 a) B2 D1 G2 3 M1 इत्युक्ता; G1 M2 °क्त्वा (for °क्ते) K2 जानति, K3 5 G2 जननी, B2 D1 जानता, M2 °ते (for °ती) G2 पूर्वम्, G3 पुत्रम् (for सर्वम्) — b) G2 अगं (for अह) Ś2 D9 G3 सु, K1 2 Ñ1 B Dn D1 2 4-6 8 T1 G2 स्व; K3 D3 स, M1 lacuna (for स्व) Ś1 K0 4 व्यसन ह्यगां, G2, 3 -व्यसनागमे — After 6ab, G3 ins

50* इत्येवमब्रुव नैवं यतः कृष्णस्ततो जय ।

— c) Ś2 अब्रुवन्, K1 अब्रू°, K3, 5 अब्रवीत्, M3 अब्रव Ñ1 व्याघ्रं — d) G2 कृष्णस् (for धर्मस्).

7 a) K3 Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3-6 8 9 G2 यथा च; T1 तथा तु, T2 तथा च, G1 तथा त्व, G3 यथावद्; M1 यतो न (for यथा न) Ś K0 4 मुह्यमानस्; G2 वध्य° (for युध्य°) K2 तु, G1 तु (for त्वं) — b) Ñ1 D2 न वै, B Dn1 D1 4 6 8 9 न प्र, D3 तत्र (for सप्र) K3 न प्रमुह्यति भारत, K5 सप्रमुह्यति पुत्रका, T G1 2 सप्रगृह्य सुपुत्रक — c) T1 G1 -हताल्ल् (for जिताल्ल्) — d) K1-3 B1 2 Dn2 D1 2, 4 6, 8 9 प्राप्स्यसि, Dn1 प्राप्स्योमि, D3 प्राप्स्योसि; T G1 M1, 3 प्राप्तोसि (for प्राप्तासि) Ñ1 अपर (for अमर) K1 2 Ñ1 B Dn1 D1-4 6 8 9 T G1 M1, 3 प्रभो (for विभो) K5 प्राप्तस्यामरण विभो, D5 प्राप्स्यस्यपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं, G3 प्राप्स्यसे परमाहवे

8 K0 T2 om. (hapl) 8ab — a) K1, 2 अब्रूव, B1 ब्रुवती, B2 ब्रुवती; G3 M3 4 अब्रव (for अब्रुवं) B1 पुत्र (for पूर्वं) — b) B2 D2 नैव, G2 3 नैव (for नैन) T1 G1 शोच्यामि Ś1 K1, 4 D5 वै विभो, Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 8 9 [अ]ह सुत, K3 5 B4 T1 G1 M [अ]ह प्र(B4 वि)भो — c) Ś K0 1 4 च (for तु) The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1 — d) K1 कृपण हतबांधव°, M2 कृपण गतब***

9 d) K1 2 D2 सत्तमं, D5 सत्तम (for मे सुतम्)

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९
योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १२
यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १३
एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १४
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत ॥ १५
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १६
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १७
विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।

10 a) K8 6 वै (for ऽय) K3 4 Ñ1 B2-4 Dn D1 3 4 6 8 9 G1 3 मूर्धाभिषि(K1 °षाभि, K4 °वषि, Dn1 °भिस)क्तानाम् — b) Ś Ko 2 3 G3 यात K1 यात, M3 4 गता (for याति) D1 3 4 6 8 9 T3 M1 3 4 परतप — c) D6 योय (for सोऽय) K1-3 5 B D1-8 6 9 पांशुषु, Dn1 पाशुसु — d) G1 कालवि (for °स्य)

11 a) T3 एवं (for ध्रुव) G2 3 राजा (for वीरो) — b) M1 गतिस् (for गतिं) K2 न सुलभाः; K3 4 च सुलभां; B1 सुलभता; Dn2 M3 चासुलभां, D2 निर्मलिना; T1 त्वसुलभ, T2 G1 M1 2 4 त्वसुलभा M3 गता — c) Ñ1 यथा (for तथा) K8 5 G6 [ऽ]पि (for हि) — d) S1 K1 2 G1 शयाने (for शयने). K2 सेविने, K4 सेवित (for सेविते) — After 11, K3 Ñ1 B D1 3, 4 6 8 9 ins

51* य पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रिय ।
तं वीरशयने सुप्त रमयन्त्यशिवा शिवा ।

[(L 1) K3 B4 पर्युपासीन, B1 °नाग K3 रमयती — (L 2) K3 न वीरशयनस्थ नि (for the prior half)]

12 a) D3 त्वां (for य) K1 समुपासीन, K8 B1 G8 पर्युपासीन — b) Ś Ko 4 नमयति; K2 रमयती, D1.6 रसयति; T1 G1 M रमयते (G1 °तो; M3 °त) (for रमयन्ति) Ś1 Ko महीक्षिता; Ñ1 B2 4 Dn1 D4 मनीषिण, B1 3 D1 3 6 8 9 महीपिण (for °क्षित) — c) Ś2 विहितं (for निहतं) — d) Ś2 वृद्धास् (for गृध्रास्)

13 a) S K Dn1 D3 6 रम्यैर्, Dn1 उग्रैर्, D2 lacuna, G2 3 अन्यैर् (for अग्र्यैर्) — b) Ś1 Ko 2 4 B4 D1 T1 G2 M3 उपजीवति, G1 °वीज्यत, M1 3 °वीजंति Ś1 योषिता. D2 योश्वित ; Dn2 वीजति वरयोषित — M1 om 13cd — c) K2 पश्य व्यजनैर् G2 3 निहत पक्षैर् — d) Ś1 Ko 4 B1 2 4 D3 T G2 उपजीवति; G1 °वीज्यति

14 a) G2 3 एवमेको (for एष शेते) — c) K4 D1 सिंहेनैव G3 M सती (for संख्ये) — d) Ś1 (marg) भीमसेनपातित (sic)

15 B1 om (hapl) 15-16, B3 M2 om (hapl.) 15-17 — c) Ś2 निहित (for निहत) — d) K2 D2 गदा K1 समज्य, K8 D2 समृज्य, K3 समाम्य, K5 ससत्य, Ñ1 Dn1 D1 3 4 6 8 9 सयुज्य, B2 ससज्य, B4 Dn2 सगृह्य, T1 आहत्य, T2 G1 3 M (M2 om.) आलिंग्य, G2 3 (also) सद्यः (for उद्यम्य) K1 3 मारत, M1 3 4 भारत

16 B1 3 M2 om 16 (cf v 1 15) — a) K1, 3 M1 3 अक्षोहिणीर् (M3 °णिर्); K3 5 अक्षौ(K5 °क्षां) हिण्यो; D1 3 4 6 8 9 G2. 3 अक्षौ(G2 3 क्षो)हिणीं (for °हिणीर्) G2 3 महाराज (for °बाहुर्) — b) K3 5 चैका, D3 T G M1 चैक (for चैकां). Ś Ko.2-4 D1 G2 3 भारत, K1 3 केशव (for केशव) — c) B2 Dn2 D1 8 9 T G2 M1 आनयद् (for अनयद्) K1 या (for य॰) Ñ1 लोके, T2 G3 M (M2 om) सख्ये (for सख्ये) — d) Ś1 Ko सेनयोर्, K1 सोनयन्, K2 3 सोनया; K4 सेनयो; D3 सोनयोन्, T1 G1 सेनाया, G2 सेनानीर् G3 M1 सेनया — After 16, K8 5 read (for the first time) 19ab, repeating it in its proper place

17 B2 M2 om 17 (cf v 1 15) — a) B1 पश्य (for एष) — b) K3 महाप्वासो (for महेष्वासो). K1 2 Dn2 D2 5 G M1 महाबल (K1 °ले) (for °रथ) — d) M1 पातित T1 भीमेन च निपातित

बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १८
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीना हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ २१
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरान्रणे स्त्रियः ॥ २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २३
नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ २५
पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता । C 11 514 B 11 17 28 K 11 17 28

---

18 a) Ś Ko 3-5 ह्यवमन्यैव, K1 2 °मन्येप; Dn1 ह्यवमन्यैप (sic), Dn2 चावमन्येप, T G1 ह्ये(T1 है)प पितर; G2 3 M ह्यवमत्यैप (M1 त्यैव) (for °मन्यैप) —b) T G1 ह्य(G1 ह्म)वमत्य हि (T2 °त्यभि) (for पितर चैव) Ñ1 B4 मद्धी (for मन्दभाक्)

19 For the repetition of 19ab in K3 5, cf. v l 16 —a) D2 निम्सपत्ना —b) Ś1 Ko-3 5 6 (the last two first time) Dn1 D3 5 M2-4 समा स्थिता (K2 3. 5 Dn1 °ता), K5 (second time) वशे स्थिता; M1 ममा स्थिता —c) Ś1 वहतो, Dn1 निहते (for °तो) T G1 मध्ये (T1 °ध्ये) (for भूमौ) Dn2 स शेते वीरशयने —d) Ñ1 B Dn1 D1. 3 4 6 8 9 सुतो (for पुत्रो) K1 पृथिवीपतिं Ko मम पुत्रो महीपतिः

20 a) K1 2 D2 G3 M3 अवश्य, T G1 संपश्य (for अपश्यं) Ko पश्य (for कृष्ण) K6 पृथिवी —b) Ś1 Ko 4 धृतराष्ट्रानुशासनात्, K3 5 धार्तराष्ट्रस्य शा°, B1 °राष्ट्रानुशासन; B3 Dn2 °शासना, Dn1 °शासिता; D1 3 4 6 8 9 शासितां, T G1 3 M धार्तराष्ट्रवशानुगा (G3 °ग) —Ś1 reads 20cd on marg —c) K3 5 पूर्णा Ś1 K4 B1 M2 4 हस्तिगवाश्वेन; B1 2 °नराश्वेन, Dn1 D1. 3 4 6 8 9 °गवाश्वैस्तु; Dn2 D5 T G1 °गवाश्वैश्च (for °गवाश्वस्य) —M4 om (hapl.) 20d-21c —d) M2 वार्ष्णेयं D2 तनु, G2 ननु (for न तु) B1 तच्चिव, G2 वर्धित (for तच्चिरम्) B4 वार्ष्णेय बहुशश्चिरं

21 M4 om 21abc (cf v l 20) —a) K1 तमेवाद्य —b) Ś Ko 4 अन्यस्य, K1. 2 D2 अस्यानु, K3. 5 Ñ1 अद्यानु (K3 °द्यानु) (for अन्यानु) K1 2 B4 Dn1 D2 M2 -शासन; Ñ1 B2 D1 4 6 8 M1 -शासनां, B1 D6 T G1 -शासितां, Dn2 सारिणी (for -शासनात्) G2 पश्य मान्यानुसेवितां —c) K3 5 T G1 गवा(K5 °वा)श्वैश्च; D6 गवैश्चैता (for गवाश्वेन) —d) K1/3 5 माधव

22 a) D3 इम (for इदं) K2 Dn1 D8 कृष्णतर, Ñ1 Dn2 कृच्छ्रगत (for तर) —G3 om (hapl) 22b-23c —b) K3 5 [अ]द्य (for [अ]पि) Ś1 मदान्, G1 गतिं (for वधान्) M4 मया (for मम) —c) K3 5 यदिमा, D5 यदिमान्; T G1 M1-3 या (T1 य) इमा, G2 यद्रिम (for यदिमा) Ś Ko 4 G2 पर्युपासीना; M °पासति —d) T1 हतांश्चैतान्; G2 हत दूराद् (for हताञ्शूरान्) Dn1 नरे (for रणे)

23 G3 om 23abc (cf v l 22) —a) K1 2 B2 3 D2 T G1 M प्रकीर्ण(K1 °र्णा)केशीं; K6 °केशा, B1 केशी; Dn1 °केश (for केशा) K3 5 सुश्रेणी, B1-3 सुश्रोणिं —b) K2 -भुजाश्रिता, Ñ1 भुजांगनां, B1 -भुजाक्षगा, B4 Dn2 भुजानुगा, D6 शुभाकगां, G2 भुजगमां (for भुजाङ्कगाम्) —c) T2 G (G3 om) M वेदि —d) M4 पश्य (for कृष्ण) M2-4 लक्षण (for लक्ष्मण-)

24 b) K3 5 महाभुजा (K5 °जा), B4 महीभुजे (for महा°) —c) T1 G1 3 M भुजम् (for भुजाव्) Ko अश्रित्य, K4 आश्लिष्य (for आश्रित्य) —d) K5 अभ्यजस्व (for सुभुजस्य) Ko G1 यशस्विनी (for मन°)

25 Ś K4 om. (hapl) 25-29 Ko reads 25 on marg B1 G2 repeat 25ab after 27ab T1 repeats 25a-26b after 29 —a) Ko 1. 5 B D1 3 T G M1 4 नु; M2 3 च (for तु) —b) K1 D1 M4 मे (K1 मम) विदीर्यते —c) K5 D6 पश्यता (D6 °स्यां) K2 निहित K1 om पुत्रं —d) Ñ1 T1 G1 3 M2 3 पौत्रेण; M1 पौत्रैश्च Ko 3 5 निहत (for सहितं) M4 पौत्रेण च समन्वित

26 S K4 om 26 (cf v l 25) —a) B1 2

दुर्योधनं तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ २६
किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २८
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संयुक्तम्, G2 3 सपृक्तम्; M2 -ससक्तम् (for -ससिक्तम्) — b) K0 उपजीवति, K2 Dn1 D3 3 5 मुखं जिघ्रति, Dn2 उपाजिघ्रति, T2 उपजिघ्रति; G2 उपदीयंति K1, 2 D2 अनंदिता — c) G2 3 अस्यानन (for दुर्योधन) K3 5 च, G2 3 हि (for तु) K2 5 D4 वामोरूः, T G1 M मृदुना — d) K1 2 D2 परिमार्जंती, K5 °मज्जता

27 Ś K4 om 27 (of v l 25) K1 2 D2 om. 27^{ab} — a) T1 का (for किं) T1 शोचति, G2 3 शोचसि, M4 शोचामि — b) K5 पुत्र वैषा, T M अथ पुत्रं; G1 मम पुत्र; G2 3 पुत्र वापि (for पुत्र चैषा) K3 5 तपस्विनी (for मन°) — After 27^{ab}, B4 G2 repeat 25^{ab} — c) K3 5 यया (for तथा) K1 D2 ह्येव स्थिता; K3 5 [अ]प्यवस्थिता; Ñ1 ह्यवासिता, G2 3 M2 ष्यवस्थिता (G2 °तान्) T1 ह्येति, T2 G1 M ध्याति, G2 सर्वान्, G3 ध्यात्वा (for भाति) — d) G2 पुत्रांश्च; G3 पुत्रश्च K1 वास्य परीक्षिता; K2 D2 चास्य परिक्षिती, K3 वाप्यभिवीक्ष्यती, K5 चाप्यभिवीक्षिती; Ñ1 B3 Dn D9 M2 °वीक्ष्यते, B1 °वीक्ष्यता, B2 °वीक्षती; B4 D3 T2 M1 3 4 °वीक्षते, D5 चाप्यपरीक्षती, T1 G1 चाप्यथ वीक्ष्यते (G1 वीक्षते), G3 चैवाभिवीक्ष्यते

28 Ś K4 om 28 (of v l 25) — a) K3 स्वशिर°, K5 T M1 4 सा (K5 स) शिर°, D2 स्वसिर°; D3 स्वस्थिर Dn2 पचशाषाभ्याम्, Ca d पञ्चशाखाभ्याम् (as in text) — b) K3 5 स निहत्य, B1 T2 M4 अभिग(T2 °ग)त्य, M2 अभ्यहत्य. K0 1 M2 आय(K0 °स)तेक्षणं (M2 °ग°) (for °क्षणा). — G2 om 28^{cd} — c) M4 पतन्ति — d) K2 माधव° K3, 5 शोकार्ता चैव (K5 वैथ) माधव°

29 Ś K4 om 29 (of v l 24) — a) K0 3 B Dn2 D1, 3, 4 6 8 9 T G1 M पुडरीकमिवाभा(T G1 M °घा)ति; K3 पुडरीकायमिवाभाति (hypermetric) — b) Ñ1 Dn2 D2 9 T2 पुंडरीकातरप्रभ (Dn2 D2 °भा; D9 T2 °भो), B4 पुडरीकोदरप्रभ, T1 पुडरी कातर प्रभा — K2 om 29^{c}–30^{b} — c) K0 मुख्य K0 3, 5 Dn1 D4 5 S प्रमृज्य, Ñ1 Dn2 प्रगृह्य (for विमृज्य) Ñ1 कृष्णस्य (for पुत्रस्य) — d) K1 मनस्विनां, K3 5 B4 D5 G2 3 मनस्विनी, Dn2 यश° (for तप°) — After 29, T1 repeats 25^{a}–26^{b}

30 K2 om 30^{ab} (of v l. 29) — a) K1 चाप्यागम°, B3 Dn1 D2 चाप्यगमा°; B4 D3 T M1 3 4 वाप्यागमा; D5 सत्यागमा° (for चाप्या°) — b) Ś K (K2 om) D2 5 T G1 च (for वा) G2 3 श्रुतयश्च तथा यदि — c) Ś K0 4 Ñ1 ध्रुवार्ल्लॅ, K5 ध्रुव (for ध्रुवं) B1 2 T1 G1 लोकम् G2 अवाप्नोति (for अवाप्तोऽय) — d) G2 3 ध्रुवान् (for नृपो) K2 om बाहु B1, 2 T G1 बलार्जित

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 गाधारीवचनं, T दुर्योधनदर्शन, G3 M1 3 4 गाधारीप्रलाप° (G3 °प) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 16, Ñ1 D3 6 9, D9 7, T2 G M 17 (as in text)

१८

गान्धार्युवाच ।
पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितक्लमान् ।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १
इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्नुषाः ॥ २
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुंधराम् ॥ ३
गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा ।
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥ ६
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि । C. 11. 5. 5 B. 11. 18. 7 K. 11. 18. 7

18

1 B1 reads the ref on marg — a) G1 3 transp पुत्रान् and मे — b) K3 D1 9 शतसंख्या Ś Ko 4 गतक्ल(Ko °क्ल)मान्, K3 5 निपूदितान्, D3 जित क्रमान्, G2 °क्षमान् (for क्लमान्) — d) K1 2 D5 T1 G1 भूयिष्ठान् Dn1 निहतान्रणे (sic), D5 °तां भुवि, G1 °तान्मृधे (for °तान्रणे)

2 a) G2 3 M1. 4 मन्ये (for मेऽद्य) — b) K1 यदि ना, K5 यदि मा (for यदिमा) D4 मुक्तमूर्धजा — c) K3 5 हतपुत्रान्, G2 °भर्ता; G3 °भर्त्रो (for °पुत्रा) — d) B1 परिधति (sic) (for परिधावन्ति) K2 5 स्नुषा

3 a) K3 T1 प्रासादा(T1 °द)तल, K6 °दातल, G2 दाग्रिम, G3 °दगर्भ (for °दतल) — b) D5 भूषणान्वितं, T G1 M भूषणो(M3 °णा)चितै, G3 भूपितान्वितै (for भूषणा°) — c) Ś Ko 3-5 G2 3 पद्भ्या(Ś1 G2 3 °द्या)मद्य, K1 अद्येमा *, K2 अद्येमा म, B1 2 आपन्नान्नु, B4 अगेनाद्य, D2 अमेद्या *, D5 अद्येह म, T G1 M1. 3 का(M1 4 म)येनाद्य, M2 3 जवेनाद्य (for आपन्ना यत) K1 3 B1 D2 G2 स्पृशती (K2 °ते)मा, K6 स्पृशतेमा (sic), B3 प्रस्पृशतीमा, (for स्पृशन्तीमा) — d) D3 रुधिरार्द्रां

4 a) G2 भ्रातॄन् (for गृध्रान) T1 G1 उत्साद्य यति (for उत्सार°) K1 Ñ1 D2 कृच्छ्रादुत्सारयति स्म (Ñ1 °न्त्येतास्) — b) Ś1 गोमायुर् (for °यून्) K1 2 B1 D2 5 गृध्र(K1 °ध्रा)गोमायुवायसान, K8 तथा गोमा यवोयम (sic), K6 तथा गोमायुवोपरा, Ñ1 B2-4 Dn D1 3 4 6 8 9 तथा गोमायुवायसान्, T G1 M गोमायू (M2 4 यू)श्च तथापरा — c) Ś Ko-2 4 D2 G3 दुःखेन (for शोकेन) K1 विघूर्णन्त्यो, K5 °र्णान्त्या, D4 °र्णन्त्यैर् (for र्णन्त्यो)

5 a) K1 (marg) एव, G2 एका (for एषा) K3. G1 सा तु, K4 बाला, B1 [अ]न्वेति, B4 [अ]न्वाद्य, Dn2 [अ]न्वद्य, D1. 4 6 8 9 वै हि, D5 [अ]न्वातु, M1 त्वन्या, M4 [अ]द्य तु (for [अ]न्या तु) Ś1 [अ]नवद्यांगी, M2 [अ]द्यनवद्यांगी (sic) (for [अ]न°) K2 एषाश्चान्यनवद्यागी — b) M4 सवीत (for -संमित) K1 मध्यम D4 त्वामन्कपितमानस — c) K5 सुम हद्, G2 घोर च (for घोर तद्) K1 2 D5 T G1 M घोरमायोधनं दृष्ट्वा — d) Ko 3 B1 2 D1 2 6 G2 निपतति (for °तति) Ko 3 D1. 2 6 अतिदुःखिता, Dn1 D3 अतिदुःखिता K6 निपतन्तीं सुदुःखिता; T G1 M1 3 पतत्यसुखिता (T1 °तो) भुवि, M2 4 पतत्यसुखिना भुवि

6 a) K3 5 तान्; G2 वै, M2 4 [इ]मा (for मे) Ś1 पाडवसुताम्, K8 पार्थिवसुतान् (for °सुताम्) — b) Ś T G1 एना, K1 एता, M इमा (for एतां) M2-4 लक्षण (for लक्ष्मण) — T om 6cd — c) Ko 3-5 Ñ1 Dn2 D5 G M राजपत्नीं (Ko °त्नी), K1 2 D2 राजधानीं (for राजपुत्रीं) — d) K8 माना, K6 माता (for मनो) Ko Dn2 D4 5 G2 M1 3 4 ह्युपशाम्यति (M1 4 °ते), B3 Dn1 G1 [अ]भ्युप° (for व्युप) Cv मनो मे ह्युपताम्यति

7 a) K2 Dn1 भ्रातृश्च, Ñ1 भर्तृंश्च K8 5 M2 चान्यान्, G3 चान्या (for the first चान्या) K B1 2 4 D2 S पितॄंश्च, B3 पर्ति, Dn1 पतिश्च, D5 यतश्च (for पतींश्च) K1 [अ]न्या, K8 6 M2 [अ]न्यान् (for the second [अ]न्या) — b) G3 पतींश्च (for पुत्रांश्च) G2 युधि (for भुवि) Dn2 पुत्रांश्चान्याहतान्भुवि — c)

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७
मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
आक्रन्दं हतबन्धूना दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९
अन्या चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०
पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११
तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः ॥ १३
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।

Ś1 G2 परितपति, Ñ1 °क्षपति, Dn2 °द्रापति, M4 °सरति (for °पतन्ति) K3.5 S (except G2.3) अन्या (for एता) Dn1 D8 दृष्ट्वा परिपत(D8 °त्य)न्त्येता — d) G3 [अ]स्य (for सु) K1 सुभजा, K2 B1.2 T1 G1 सुमहा, Ñ1 च भुजैर्, B3 D1.4.8.9 स्वभुजा; Dn2 D5 सुभुजान् (for °जा) K1 M2 भुजा; K4 भुजा, Dn2 पतीन्; D8 भुज (for भुजान्) K3.5 प्रगृह्याशु भुजाद्भुव, B4 परिष्वज्य भुजैर्भुजान्, D2 प्रगृह्य मनुजान्बहून्

8 a) Ś2 मध्यमानाश्च; K1 मधमानां, D5 मध्यमाने (for °मानां) Ś K3-5 G3 च (for तु) T1 मध्याना मध्यवृद्धाना; T2 G1 M मध्यानामथ वृद्धानां — b) Dn2 वृद्धाणां; D5 हष्टा नो; T G1 M बालाना (for वृद्धाना) Ko.5 G1.3 च पराजित (K5 °ता, G1 °तान्, G3 °त), K1-4 B3 T1 चापराजिता (K2.3 B3 °त); D5 T2 राजित (T2 °ता) (for °जित) — d) T1 G1.3 M1.4 दारुण D5 वैशास

9 a) K1 रथलीढानि, K2 °निदानि, Dn2 T2 G1 °नीडाश्च, D2 °लीलानि, T1 M2 °नीळाश्च, G2.3 °नीळानि; M1.3.4 °नीळांश्च (for °नीडानि) Ś Ko.3-5 देहाना (for देहांश्च) — b) M2 रथाना (for हताना) G3 रथ (for गज) — c) Ś1 K1.2 B3 D2.5 T2 G M आश्रित्य (T2 M2-4 °ता); K5 अवृत्ता, T1 आनीता (for आश्रिता) Dn1 D8 प्रेममोहार्ता; M1 श्रममोहार्तान् (for °मोहार्ता) — d) Ś1 श्रिता, K3 स्थिता, K5 M1 स्थितान्; M2 स्थिता (for स्थिता) Ś Ko-3.4 B2 D5 G2.3 महाभुज (K2 G3 °ज); K5 Dn1 °बल, D2 °भुज (for °बल)

10 a) K1 अन्यश्च, K2 अन्यांश्च, K5 अन्यैश्च, B D1.4-6.8.9 अन्या; G2 अन्याश्च (for अन्या) K2 चापहृत; K3.5 चोपहृत; T अपहृत (with hiatus), G2.3 चापि हृत, M1.3 [अ]प्यपहृत, M3 व्यपहृत; M4 ह्यपहृत (for चापहृत) K2 काया, G3 कायं (for कायाच्) G1 अन्यापहृतकाया च — c) Ś Ko.4 कुण्डलभूषित, K1.2 D2 °मुण्ण(D2 °ल)स; K3 Ñ1 B1 Dn D5 °मुत्तम, G1 °मुद्वह, G2 °मानन (for °मुन्नसम्) — c) K5 अस्य, G3 स्वस्व (for स्वस्य) — d) K5 परितिष्ठति, B3 Dn D1.3.4.6.8.9 पश्य तिष्ठतीं (Dn1 °तां, Dn2 °ती); G2 पश्य रोदिति, M2.3 प्रतितिष्ठति

11 a) Dn2 T G1.2 जन्म (for जाति) — b) Ñ1 मान्यं, M2 मन्ये (for मन्ये). T G1 चाहम्; G2.3 [ऽ]नल्पम् (for नाल्पम्) K2 Ñ1 इवानघ (Ñ1 °घ), G1 इहानघ, G2.3 मयानघ — c) D8 om (hapl) अनवद्याभिर् K2 D2 न(D2 नि)रवद्याभिर्, K5 अनयायाभिर् — d) Ś Ko.3-5 D2 [अ]ल्पमेधसा, S °पुण्यया (for °मेधया)

12 a) B1-3 Dn D1.2.4.6.8.9 G3 यद् (for तद्) — b) Ś Ko.4 M1 यतित; K1-3.5 B Dn D1-5.8.9 T2 G2 पा(D5 प)तित; T1 G1.2 घातित (for यातित) K3 Dn1 भो, D5 च (for नो) K5 जनार्दन — c) Dn1 तर्हि (for न हि) G2 शोच्यो (for नाशो) — d) D5 कर्मणा, M2 कर्मण (for कर्मणो)

13 a) K3.5 अत्य(K3 °त्यु)ग्र°, G2 प्रगूढ°, G3 प्रभूत°; Ca d प्रत्यग्र° (as in text) D1.4.6.8.9 चैव (for पश्य) — b) K1.2 D2.5 T G1 M कुचा(M2 °ला)ंगना (K1.2 D2 °ना), Ñ1 कृशोदरी, B1.2.4 कुचोदरी (B1 °री) — M3 om 13cd — c) K3.4 कुले (K4 °ली)षु, D9 कुले तु K3.5 D2 ह्रीमत्य; G2 भूमत्य (for ह्रीमत्य) D5 नानाकुलेषु सजाता, G1 कुलेषु चाश्या श्रीमत्य — d) K2 T1 पक्षाक्षि, K3.5 कृष्णाक्षि, M1.4 निर्मुक्त (पक्ष्माक्षि) G2.3 कृष्णाक्ष्य (G3 °क्षी) कृष्णमूर्धजा

14 a) K5 वागिन्य (for भाषिण्यो) — b) K3.5 पुत्र (for दुःख) D3 शोक (for शोक) Ś1 -परि-

सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तपन्त्यसुखरश्मिवान् ॥ १५
ईर्षूणा मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजाश्चादित्यसंनिभान् ।
रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव ॥ १८
एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः ॥ १९
गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ २१
सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च ।

C 11 540
B 11 18 22
K 11 18.22

दुगः ; K1 -प्रमोदिता, D1 च मोहिता (for प्रमो°) — c) Ś K0.4 G2.3 मारसीर्, K3.5 मरन्य (for मारन्य) Ś K0.4 G2.3 वाशती (K4 °सी), K1-3.5 B1.3.4 Dn D1-2.5.8.5 वा(D5 वा)मय, D4 वाशन्त्य (for वाशन्त्य) — d) K4 Dn- परित, K5 पतिता (for पतिता) K2.3.4 नावव

15 a) K4 फल्लपद्म, G2 फुल्लपाद, M3 पुष्पपद्म (for फुल्ल°) — b) K3 पुडरीकनिमेक्षणा, K5 पुंडरीकस्य निमेक्षणा — c) M1 अनवद्यागि K0 वक्त्रानि, G2 वस्त्रानि (for वक्त्राणि) — d) Ñ1 पतत्यसुख, B1.2 G2.3 तपत्यसुख, B4 Dn1 D1.2-5.8.9 तापयन्त्येष (for तपन्त्यसुख) B3.4 G3 M1.2.4 Cd -रश्मिमान्, Cs °वान् (as in text) K3.5 पिबंत्यो सुस्वरश्मिभि (K5 वान्), T G1 तपत्यसुमिरंशुमान्

16 G3 om (hapl.) 16a-17b — a) Ś K0-2.4 M4 ईर्ष्या(K0 °र्षा, K2 M4 °र्ष्यू)णां, K3 इर्षुणा, K5 इर्षूणां; D4 इर्षुंगा, D. (marg) 9 M1-3 ईर्ष्यू(D3 °र्पू)णा, D2 ईर्षुणां, T1 रोष्याणा, T2 G1 मेर्याणा, G2 इष्टाना (for ईर्षूणा) — M3 om. 16bc — b) Ś. वासुदेवावरोधिना, K0 °देवावरोदन, D2 °देववरोधन Cs d cite अवरोधनम् (as in text) — c) K3 मत्ता (for मत्त) — d) S1 K0.2.4 Ñ1 पश्यति, T1 M पश्यते, G1 वमति (for पश्यन्ति) Ś1 K0-2 Ñ1 D2.5 M1-3 पृथग्जन, T1 पृथग्गजै

17 G3 om. 17ab (cf. v 1 16) — a) M2 पत्राणि (for -चन्द्राणि) K1.2 वर्माणि, K3 चंद्राणि (for चर्माणि) — b) K1.2 D2.5 [आ]दित्यवर्चस, K3 °वर्चस, K4 °मनिमाग् (for °मनिभान्) K5 ध्वजान्या दित्यवर्चसां — c) K1 रोक्माणि, G2 कर्माणि, M4 हाराणि (for रौक्माणि) S1 K0.4 वर्माणि, K2.5 चर्माणि (for वर्माणि) — d) K3 om निष्कान् Ca d cite निष्कान् (as in text) K1-3.5 D2.5 स- (for च)

18 a) T1 शिरस्त्राणि च, T2 G शिरस्त्राणानि (for शीर्षत्राणानि) — b) T1 महीतले — c) D3 यन्य, T1 तन्य (for पश्य) Ś K0.4 transp दीप्तानि and गोविन्द — d) K1 सुहुतानि च, K2 सुहुतानिव, K3 सुहुतानिव (hypermetric), K5 D2 सुहु(D2 °ह)तानि च, Ñ1 सहतानिव, Dn1 -हुतानिव (sic), T1 सुबहूनि च, G1 सुश्रितानिव (for सुहुतानिव) G2 पावकप्रतिमानिव

19 a) M2 निःशासन (for दुःशासन) K3.5 शूरो, Dn1 सेते (for शेते) — Dn1 om. (hapl) 19b-27a — b) K3.5 रणेन (for शूरेण) G1 [अ]मित (for [अ]मित्र) Ś1 K0.4 -कर्षिणा, K5 वर्षवान् (for -घातिना) B1 पुरेगामित्रघातिना — c) Ś1 K0-2.4 Ñ1 Dn2 D2 G2.3 -दिग्धांगो (for सर्वाङ्गो) — M1 om 19d — d) K3.5 B1.2.4 Dn2 D1.3.4.6.8.9 युधि भीमेन, B3 भीमेन युधि (for भीमसेनेन)

20 Dn1 om 20 (cf. v 1. 19) — a) K1.2 D5 भीमघातिन्या (K1 °न्या), K3 B3.4 Dn2 D1-4.6.8.9 T G1 M भीमसेनेन (for वीरघातिन्या) — b) Ś1 K0.2-5 सुत (for सुतम्) — c) G2 धूतकेशान् (for द्यूतक्लेशान्) — d) K0 द्रौपद्यास्, K1.2 B4 D2.6 T G1 M द्रौपदी- (for द्रौपद्या) K1.2.5 D2.5 -नोदितेन च, K2 नोदितोदिते, B1 चोदितेन वै (for °तेन च) Dn2 द्रौपद्याश्चोदनेन च, G2 द्रौपद्यापदि केचन, G3 द्रौपद्या पदिकेन च

21 Dn1 om 21 (cf. v 1 19) D3 om (hapl) 21a-22b — a) G3 च (for हि) K5 ह्यनेन — b) M2 सभाया K5 सभा द्यूतस्य निर्जिता — c) Ñ1 प्रिया, G3 प्राय M2 प्रियाणि (for प्रिय) K1 चिकीर्षया, Ñ1 च कर्षिता, M2 च कर्मणा (for चिकीर्षता)

दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ २३
निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५
तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६
एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K5 भ्रातु (for भ्रातु). —[d]) K3 वर्णस्य च जनार्दन

22 For the incident, cf 2 60 27 Dn1 om 22 (cf v l 19). D8 om. 22[ab] (cf v l 21) —[a]) G2, 3 सर्वैं किं भीमसेनेन —[b]) G3 नकुलेन जनार्दन —[c]) K3, 5 T2 भार्या च, D2 ˚भार्या स, M3 भार्या हि (for भार्यासि) K1 3 5 पाचाली (K3 ˚ळी). —[d]) D4 प्रवेशि K3 5 B1-3 Dn2 D1 3 4-6 8 9 M2, 3 गृह, Ñ1 गृहे (for गृहान्)

23 Dn1 om 23 (cf v l 19) —[a]) K1 M4 अमव, K5 त्वां ध्रुव —[b]) M3 ततो (for तदा) Dn2 प्रति (for नृपम्) —[c]) B1-3 D1 3 6 8 9 मन्युपाश, G2 मित्रभाव; G3 मित्युपाश (for मृत्यु˚) G1 M4 ˚परिक्षिप्ता (M4 ˚ह) —[d]) B1 राजानं, T1 G1 द्रौपदीं (for शकुनिं) Ś1 K0 4 परिवर्जय, Ś1 प्रतिवर्जय; K2 5 प[पु]त्र वर्जय; D6 पुत्र वर्जये (for पुत्र वर्जय)

24 Dn1 om 24 (cf v l 19) —[a]) K1 निबोधेन; Ñ1 विरोधिनं, D1 3 4 6 (orig, by corr as in text) 8 9 निरोधैन; D2 निरोधेन (for निबोधैनं) K1 सदुर्बुद्धिं, B1 दुर्बुद्धिं (for सुदु˚) K3 5 निबोधयैनं (K5 ˚यिन) दुर्बुद्धिं, B2 निबोध चैन दुर्बुद्धिं; T G1 M गांधारराजं दुर्बुद्धिं —[b]) K3 T1 मातुळ K3 कळह; M1 कलक (for कलह) —[c]) Ś K4 Ñ1 B1 2 क्षिप्रमेत, K1 2 D2 5 अक्ष(D2 ˚त्प)पात; K5 निप्रमेन (for क्षिप्रमेन) —[d]) K2 पुत्र; Ñ1 पुन˚, D5 पुत्र (for पुत्र) K1 D5 T G1 M सशाम्य, K3 शाम्यसु, K5 शल्य नु; D2 ससाम्य; G2 3 शासित्व (for शाम्यस्व) K3 पाडव, G2 बाधवान्; G3 बाधवै (for पाण्डवै)

25 Dn1 om 25 (cf v l 19) —[a]) K3 5 न युध्यसे त्व; T G1 M न त्वं बुध्यसि, G3 बुध्यसे त्व हि. K1 D2 4 सुदुर्बुद्धे; K2 तु दुर्बुद्धे —[b]) Ś2 अमर्षिणं. K1 3 भीमसेनेन मर्षण. —[c]) K3 4 वाक्शरैर्वै; Ñ1 वाक्शरैस्तु, D3 वाङ्नारा*स, G2 नाराचैश्च (for वाङ्नाराचैस्) K5 नुदन्, G2 तदा (for तुदन्)

26 Dn1 om 26 (cf v l 19) —[a]) K1-3 Dn2 D4 M1 4 एव, B1-3 D1 2 4 6 8 9 एव (for एष) Ś1 D6 रभसा; K1 रभस, K3 B1-3 D1 3 4 6 8 9 रहसि; B4 भयद; Dn2 G2 रमस (for रभस) Ś1 (orig) क्रुद्धैर्; Ś1 (by corr) क्रूरैर्, Ñ1 Dn2 D1 2 4 6 8 9 T2 क्रुद्धो, B1-3 क्रुद्धान्, M1 2 क्रूरा, M3 4 क्रूरान् (for क्रूरो) K5 तात परतवक्तारो, D3 तानेव शकलीकृत्य —[b]) Ś2 वाक्शल्यम्, K3 5 वाक्शल्यैर्; B1 वाक्दन्यान्, T1 ˚शल्यात् (for ˚शल्यान्) K1 अधारयन्, K2 B4 अभिधारयन्; K5 अवधारय; Dn2 अपिमानयन्, T1 सचराचर, T2 M अविचारयन्, G2 3 अवरोधयन् (for ˚धारयन्) —[c]) K4 तस्ससर्ज (for उत्स˚) —[d]) K3 5 सयोगो घृषभेष्विव, D2 स योगो घृष˚, D5 मप्यो से वृष˚, T1 सर्पा गोवृष˚

27 Dn1 om 27[a] (cf v l 19) —[a]) G2 3 एवं —[b]) K3 T1 विपुळौ —[d]) Ś2 D2 सिंहेनैव B Dn D1-4 6 8 9 महागज˚, D5 महाद्विप˚, G2 3 महावृष (for महर्षभ) —After 27, K2 ins

52* कान्तासङ्गसुखस्पर्शनिद्रयावाल्मिकामुख (sic) ।

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।
भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १
गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः ॥ २
अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।
कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३
अस्य भार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रानेतांस्तपस्विनी ।
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।
सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।
अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६
एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञा पालयिष्यता ।		C 11 553 B 11 19 7 K 11 19 7

---

28 a) G3 राजन् (for रौद्र) K2 अस्यर्थं कृत वान्कर्म — b) Ko [ऽ]भिमर्षण, K4 [ऽ]म्यम; B1 D5 ह्यम, T2 G1 [ऽ]प्यम, G3 [ऽ]प्यमर्षण K2 रौद्रमस्य वृकोदर, D2 भीमसेनात्यमर्षण — c) Ś1 K4 यत्क्रूरो, Ś2 G2 3 य क्रुद्धो, Ko य क्रूरो, K3 य क्रुद्धो, Dn1 तत्क्रुद्धो, G1 M यत्क्षुद्रो (for यत्क्रुद्धो)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 गाधारीवच, T G3 दुःशासनदर्शन, M1 गांधारीप्रलाप —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 17, K2 T2 G3 19, Ñ1 D3 6 10, T1 G1, 2 M 18 (as in text)

19

1 a) K1 पुत्रा (for पुत्रो) — K1 2 D2 5 om 1ab — b) Ś1 प्राज्ञसमित, K3 5 Dn2 °सत्तम, M1 पुत्रममत — c) D3 om भूमौ विनिहत G3 च निहत (for विनि°) — Ko G2 M2 om. 1d–2a Ś2 reads 1d on marg — d) K3 कृत (for कृत°)

2 Ko G2 M2 om 2a (cf. v 1 1) — a) K1 2 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 G1 ग(K1 Dn1 रा)जमध्ये ह(G1 ग)त शेते — b) K2 5 D2 मधुसूदन — c) K1 °परिक्षिप्तन् (for °क्षिप्त°) — d) K1 नारदीव (for शर°) B3 4 Dn D1–4 5 8 9 T M4 निशाकर (for दिवा°)

3 a) Ś2 अस्ति (for अस्य) G2 पाणिग्रहेण (for चाप°) Ko 3 Dn2 D1, 2 4 6 8 9 G1 M1 [ए]व (for [ए]ष) K4 अस्य चैवापकरणे — b) K3 पाणी Ś2 K3 कृतकिनो (K3 णौ) K5 पापाणतर्किणो महान् — c) K3 5 कथ वै, G3 कथ च (for कथंचिच्) Ñ1 तिष्ठते, D3 भिद्यते (for छिद्यते) K2 गृध्रैर् — d) K4 अत्तुकामैस, K5 Dn1 M2 अनु(Dn1 °सु, M2 °त्तु)कामैस, G1 M1 अककामैस, G2 3 हर्तुकामस (G3 °मैस) (for अत्तुकामैस) Ś Ko 3–5 Ñ1 B1 3 4 Dn2 तनु(K5 °तु)त्रवान्, D0 तेलवान्भवेत्, T1 तळत्रवान्, M2 तलत्रवाक् (for तलत्रवान्)

4 a) Ś1 Ko 3–5 G2, 3 तस्य (for अस्य) Dn2 परि (for [आ]मिष) Ś2 K5 °प्रेप्सूर् (K5 °प्सू), K1 प्रेप्सू, K2 T G1 M प्रेप्सु (K2 °प्सुन्) (for प्रेप्सून्) — b) T G1 M गृध्रम् (for गृध्रान्) Ko एता, K1, 2 D2 5 एका, K3 एता, Dn2 तांस्तु, T G1 M एषा, G2 चैव (for एतास्) G2 वरस्विनी, G3 मन° (for तप°) — c) K3 5 पारयति, T2 वारयति, M3 वारयति (for वारयति) T G1 रोद्धु (for बाला) — d) K5 माधव

5 Ko om (hapl) 5 Ś2 reads 5 on marg — a) T G1 वृदारक Ś2 चेते, T G1 समो, M1 क्रूरो (for शूरो) Cv as in text — b) K1 2 विकीर्ण (K2 र्णं) K1–3 5 Ñ1 B1 3 Dn2 D2 T G1 पुरुष पर्भ, G2 3 M2 मधुसूदन, M3 पुरुषोत्तम — c) K1, 3 B Dn1 D1–6 8 9 T G1 M2 सुखोचित (K1 ता), G2 3 सुखोपेत (for चित) — d) K1–3 5 B Dn D1–3 8 9 पांशुषु K2 5 माधव

6 a) K1 कर्णिवालीक, K4 ककिनालीक-; D3 G3 M2–4 कर्णिनाळीक, T1 G1 कर्णनालीक, T2 कठना ळीक (for कर्णिनालीक) Dn1 कर्णिनालीकनाशेवैर् — b) K1 2 D2 भिन्न; G2 3 हीन (for भिन्न) Dn1 T2 G2 3 M स(Dn1 सु)मर्माणम् (for मर्माणम्) K5 भिन्नवर्माणिमाहवे — c) D3 अयापि न जहत्येनं — d) Ś2 K1 2 D2 T1 M2 लक्ष्मी; Ca, d लक्ष्मीर् (as in text) Ś2 K1 भारत K2 4 D4 3 9 M1 सत्तम (K2 °म)

दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७
तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८
शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम् ।
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ॥ ९
यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्शिताः ।
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्त्यः पर्युपासते ॥ १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ १४
शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

---

7 ^{a}) Ñ4 B1 अय (for एष) Ś2 शूलेण (for शूरेण) — ^{b}) Ś2 K0 3-5 पार(K4 °पर)यिष्यता (K5 °ला), M2 पालयिष्यत — ^{c}) K3.5 Ñ1 T G M3 नि(M2 वि)हत; B1.2 D1.4.6.8.9 विमुख, M3 [ऽ]पि हत, M4 [ऽ]भिहत (for ऽभिमुख) — ^{d}) K5 हतोरिगण हारिणि, T G1 M भीमेनारिनिबर्हण (M3 °ण); G2.3 भी(G3 ह)तारिस्तु महारणे

8 ^{a}) Ñ1 अस्यैव, B2-4 Dn D3.5.6.8.9 अस्यैतद्, G2.3 M2.3 तस्य तद् (for तस्यैतद्) D2 कृष्णं, G1 पश्य (for कृष्ण) — ^{b}) D2 स्वपदैर् (for श्वापदैर्) Ś K0.4 एव (for अर्ध) G3 विक्षत (for भक्षितम्) — T1 om 8^{c}–9^{b} — ^{c}) M3 विमति (for विभाति) B3 D3 [अ]त्यधिकं; M1.2 ह्याधिकं K3 लक्ष्म्या, Dn2 शूर, G3 तात (for तात) K3.5 सुविभात्यधिकं कृष्ण, B1 D6 विभ्राजत्यधिकं तात, G2 वहत्यधिकशोभां वै — ^{d}) M1 चैव (for इव)

9 T1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) G2 शूरो हि स, G3 शूरस्याथ, M °स्येह (for °स्य हि) — ^{b}) B3.4 Dn D1.4-6.8.9 पश्य (for यस्य) B1 अयेमृशं, B4 G2 इहेदृशं, T2 अथोदृशं (for अथे°) — After 9^{ab}, M2-4 ins

53* विभाति निहतस्यापि श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

— D2 repeats 9^{cd} after 10^{ab} — ^{c}) K1 मैत्रै (for ऽमित्रैः) — ^{d}) Ś K0-2.4 B1.3.4 Dn D5 T2 पांशून्; K3.5 पांशु, Ñ1 पांशु, T1 पांडून्; G2 पांसु, G3 पांसुर् (for पांसून्) K1 अग्रसति K2 G3 मे (K2 मै) सुत, T मत्सुत

10 ^{a}) K0 [अ]नलप (for [आ]हव) K4 नैव, M1.4 लोके (for सौम्य) K3.5 तस्याहवेप्यभिमुख — ^{b}) K4 सौम्यः M4 मैव (for नैव) T G1 M2.3 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते) — After 10^{ab}, D2 repeats 9^{cd} D2 om 10^{cd} — ^{c}) K1 निहतो (for दुर्मुखो) — ^{d}) K3 विशुद्ध, D5 विविध (for विबुध)

11 ^{a}) B1 चित्रासन G3 हतो — ^{b}) K1.2.5 मधुसूदन (K5 °न), K4 पुरुषसूदन (for मधु°) — ^{c}) K1 धार्तराष्ट्राम् K4 इद (for इम) — ^{d}) T G3 M1.3 धनुर्भृतां (for °ष्मताम्)

12 ^{a}) K1 om तं K1.5 माल्या(K5 °ला)भरणं, Dn1 °मल्याभ°, T1 °मालाभरणा — ^{b}) K1 युवत्या; Dn1 युवत्य. Ś K0 B D1.4.8.9 शोककर्षिता, K4 कर्षिता भृश — ^{c}) D2 क्रव्याद (for क्रव्याद). T G1 M1-3 सघ (M3 °र) G3 मर्खै (for संघै) — ^{d}) Ś1 K4 Dn2 रुदत्य, K0 रुदत्या

13 ^{a}) B1 निर्घोर, D3 सघोष, G M1.4 निर्घोष, M2.3 घोष च (for निर्घोष) K3.5 स्त्रीणां तु (K5 नु) रुदित चापि — ^{b}) K1.2 D2.3 गर्जतां, Dn1 गार्जता — ^{c}) G2 इम (for इद) G2.3 पश्य (for कृष्ण) — ^{d}) T1 M2-4 विमिश्र (for विचित्र) K3 om प्रतिभाति मे

14 ^{a}) D3 युवा G3 वृंदारको T G1 पश्य मे दारको नित्य — ^{b}) Ś1 प्रवारस्त्री, K3.5 वरवीर (for प्रवरस्त्री) B3 निषेवक, G3 निषेवित B1 प्रवर शूरसेवित; D5 वरस्त्रीभिर्निषेवित — ^{c}) G3 अयं (for असौ) D5 सेते — ^{d}) G3 स्तब्ध (for ध्वस्तः) K1-3 Ñ1 B Dn D1-4.8.9 पांशुषु, D5 पांसुशु K1.2 माधव; K5 पाडवा

15 ^{a}) K2.3 D2.4 शारसकृत, Ñ1 °सक्षत (for °संकृत) Ś Dn2 मर्माण (for वर्माण) K4 शूर निकृत्तमर्माण — ^{b}) K4 शूर (for वीर) Ś2 विषसने; K5 विस (for विश°) K2 हन; K5 महत् (for

परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् ॥ १५
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ १६
सितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसु वासवयोषितः ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८
हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् ।
निबर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २०
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१ C 11 567 B 11 19 21 K 11 18 21

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

ह्वयम्) — G2 om from 15ᶜ up to 11 20 2ᵈ —ᶜ) K4 परिवाराम्तते, D4 °वार्यंमते, D5 °वार्यादाते K1 प्रधा, B1 वृद्धा (for गृध्रा) —ᵈ) K1 2 D3 परि वार्यं, K3 B2 G1 °विंश, K5 D5 °विशा, Ñ1 B1 3 4 Dn D1. 2 4 8 9 T1 M1 3 °विंशाद्, D5 °चर्या, T2 वशे, G2 °विंदान् (for °विंशा) K3 5 T1 विविंशति (K3 °ति) M2 परिविंशान्यविंशतिं

16 G2 om 16 (cf v l 15) —ᵃ) K2 प्रविण्य, D2 प्रहम्य (for प्रविश्य) K1 2 5 D4 शूर, B3 वीर, B4 वीर, D सूर (for वीर) —ᵇ) K1 अनीकिना, K2 °किनी —ᶜ) Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 स वीर, T2 G3 प्रविश्य, M1 2 4 प्रयुध्य (for आविश्य) K0-2 D2 T G1 M1 4 शयन (for शयने) —ᵈ) K3. 5 युवा, Ñ1 पुत्र, B1 Dn1 D1. 3-6 8 T2 पर, Dn2 पुर (for पुन) T1 G1 तन् (for सत्) K3 Ñ1 Dn D1-6 8 9 G3 M मत्पुरुषोचिते (M2 3 °त)

17 G2 om 17 (cf v l 15) —ᵃ) K1 स्मितो पपन्न K1. 2 D2 मनम (for सुनम) —ᵇ) K0 D5 सुभ्र, K1 2 शुभ्र, D3 शुभ, T1 श्मश्रु (for सुभ्रु) G3 ताराननोपम —ᶜ) K1 शूर, K2 D5 शूर, K3 5 D3 शुभ्र (D3 °भ्रु), K4 कृष्ण, Dn1 सुभ्र, D2 शूरे, T1 G1 M1 2 4 सौम्य, T2 G3 M3 सौम्य (for शुभ्र) —ᵈ) K1 2 D2 5 T G1 3 M1 3 4 कृष्ण पश्य (by transp), K4 शुभ्र पश्य, D9 पश्य०*, M2 कृष्णपक्ष Ś K0 4 विशेषत, K3 5 Dn1 D2 5 M3 विविंशाति (K3 5 °ति, M2 °ते)

18 G2 om 18 (cf v l 15) —ᵃ) Ś K0 4 D2 8 एत हि; K1 एने हि, K2 B2 Dn1 D6 एन हि, K3 5 ता (K3 ता) स्म त, B4 य स्माता, Dn2 यास्म त, T1 ये स्म त, G1 यास्मै त, G3 यस्मिस्त; M1 य सुत, M3 8 सस्मित (for य स्म त) Ś K0 4 पर्युपा विश्‍न् (for °पासन्ते) —ᵇ) Ś K0-2 4 B1 2 Dn D2 8 6 यहुधा चर(Ś2 D6 चार, B1 2 बहु)दक्षिण, K3 5 वसुधामिव द° —ᶜ) Ś2 गाधर्वं —ᵈ) K3 5 दिव्यकन्या

19 G2 om 19 (cf v l 15) K5 om 19ᵃ-20ᵇ K4 not collated —ᵃ) K1 हतार Ś K0 1 D2 5 परसैन्याना, K2 सर्वं, B2 वीरसेनाया, T G1 3 M1. 4 अरिसैन्याना, M2 3 अरिसेनानां (for वीरसे°) —ᵇ) T G1 3 M वीर (for शूर) K2 D2 समित (for समिति) Ś1 K0 शोभिन —ᶜ) Dn2 दर्पघ्न चाप्य मित्राणां —ᵈ) T1 G3 M1 3 4 दुष्पह, G1 दुष्प्रह, M2 दुष्कर (for दुःसह) K3 B3 4 D4 9 विसहेत, T G1 3 M1-3 प्रस(T2 °प)हेत

20 G2 om 20 (cf v l 15) K5 om 20ᵃᵇ (cf v l 19) —ᵃ) T1 G1 दुष्प्रहस्य, T2 G3 M दुष्प हस्य (for दुःस°) K0 अस्यैवदुःसह भाति; K1. 2 D2 5 दुःसहस्य तदा भाति — D2 om 20ᶜ-21ᵈ —ᶜ) B1 गिरिम्, Dn1 G3 गिरि- (for गिरिर्) Ś1 K4 आत्मा रुहै, Dn1 -पादारुहै, D3 पादरुहै, D5 corrupt, G3 -राजरुहै (for आत्मरुहै) M1 मूलै (for फुल्लै) —ᵈ) Ś K0-2 4 इवाचित (K4 °ता), Dn D5 G3 M1 3 °वृत

21 D2 G2 om 21 (cf v l 20, 15) —ᵃ) K3 D5 शातकौं(D5 °कौ)भ, B4 T1 G1 3 M शातकुम्भ (B4 °म्भ्या) K1 स्रजा नाति, K5 समाभाति, T1 G1 स्रगाभाति (for स्रजा भाति) Ñ1 Dn2 शातकौम्भ्य स्रजो भाति —ᵇ) K3 5 समावृत, D1 3 6 8 9 च भास्युत,

२०

गान्धार्युवाच ।
अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १
यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २
तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३

एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ४
तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५
तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य यशस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६
काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।

G1 सुभास्वता (for च मा°) — ^{c}) K0 अग्निरेव (for °नैव) D5 गिरे° K8 5 स वीरशयने शेते (of 16^{e}) — ^{d}) K2 B3 गतासुरिव, D1 4 8 9 M2 गतासुरपि, M1 गतासुरवि Ś1 T2 G3 M दुष्प्रह, D4 दुःसह, T1 G1 दुष्प्रह

Colophon om in G2 — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 विकर्णादिदर्शन, D2 वि वर्णादिदर्शन, D5 विकर्णादिदर्शन (sic), G3 M2 4 गांधारी प्र(G3 °वि)लाप. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 18, K2 20, Ñ1 Dn1 D3 6 11

20

1 G2 om 1-2 (of v l 11 19 16) — ^{a}) Ś2 अद्यर्ध, K3 5 अत्यत, G1 अत्यर्थ (for अध्यर्ध). K5 D5 G1 गुणमाधुर्य (for °माहुर्य) — ^{b}) T1 पते (for बले) Dn1 सौर्ये K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 G3 M1 3 केशव (K1 2 °व) — ^{c}) Dn1 त्वद्या (for त्वया) K3 तु, K5 नु (for च) B3 दासार्ह, Dn1 दाशार्ह — ^{d}) Dn1 D3 5 9 दृप्त

2 G2 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) T1 चमूमेका — ^{c}) T सभूत्वा, G1 स हत्वा (for स भूत्वा) K1 स भूत्वा भृत्यरेसेषा — ^{d}) Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 8 9 भय, G1 कथ (for स्वय)

3 ^{b}) K0 कार्ष्णिर्, G2 रौर्ष्णेर् (for कार्ष्णेर्) — ^{c}) K3 [अ]स्य (for [अ]पि) K1 अभिमन्योर्हितस्यापि (sic) — ^{d}) Ñ1 प्रभावो न (for प्रभा नैव) K3 5 न प्रभा प्रतिमुचति

4 ^{b}) Ś2 गांडिव; K1 2 गांजीव K5 Dn1 D8 G1 धन्विन°, G3 धन्वना — ^{c}) T1 G1 M2-4 हर्ता;

T2 हर्त; M1 हता (for आर्ता) K4 G1 बाल(G1 °ल)पतिं; G3 बालवती (inf lin विलपती), M3 बालाविव (for बाला पतिं) K3 वीर, G1 वीरा G2 आर्ता बालमती वीरम् — ^{d}) K1 शोचते (hyper metric), B Dn1 D1 3 4 6 8 9 दृष्ट्वा; Dn2 D2 शोच्यं; G2 [अ]शोच्या, M2 शोच्यो (for शोच्या) Ś2 T1 G3 शोच्यति K2 4 शोच्या शोचत निं(K5 °चत्यन)दिता (K5 °ता)

5 ^{a}) K0 Dn एव; M2 एको, M3 एन; M4 एका (for एषा) Ś K (except K3) Dn2 D2 5 G2 [अ]भि- (for हि) Ś K (except K3 5) B3 D2 3 G2 3 समागम्य (for °साद्य). — ^{b}) G3 अतिकान् (for °के) G2 सह नैवोपशाम्यति — ^{c}) K5 विराट G2 एषा विराटदुहिता — ^{d}) K6 T1 G2 3 M4 परिमार्जती

6 ^{a}) Ś K (except K3 5) D2 5 G2 3 एषा, B1 2 Dn2 अस्य, T G1 M1 3 4 तथा (for तस्य) D2 वक्रम् (for वक्त्रम्) K3-5 उपादाय — ^{b}) K2 यश स्विनीं, B Dn1 D1 3-6 8 9 मनस्विनी — ^{c}) K3 5 विबुध, T1 विबुधा, G2 3 विनिद्र (for विबुद्ध) K3 -कमलाकार — ^{d}) Ś2 कबुवृत्ति, K1 D3 5 ग्रीव (D3 °व); K2 कम्बूग्रीव; G2 कम्रवृत्त (for कम्बु वृत्त)

7 ^{a}) B1 2 G3 काम्य, T G1 M1 काम (for काम्य) K1 2 D2 5 रूपपति (sic), T2 M1 2 4 रूप मती (for °वती) K5 चैषा; D5 चैव, T2 G1 M3 4 वैषा (for चैषा) — ^{b}) K1 2 D5 पर्यष्वजत, K3 D2 G2 3 परिष्वज(G2 °ज्य)त K2 भामिनि, Ñ1 B3 D8 भाविनी, B1 भाविनि (for भामिनी) — ^{c}) K5 राजामाना; T1 लज्ज°; M1 लज्जमान Ś Ñ1 पुरे (for पुरा) Ś K0 4 नैन, K1 Ñ1 B3 Dn D1 3-7 8 9

लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७
तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
अयं ते पुण्डरीकाक्ष मद्दशाक्षो निपातितः ॥ ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०

अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः ।
कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेपे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्तां न हि मामभिभाषसे ॥ १३
आर्यामार्य सुभद्रां त्वमिमाश्च त्रिदशोपमान् ।

C 11 582
B 11. 20 14
K 11 20. 14

M₁ चैन, K₁ चैन्न, K₃ ₄ चैव, B₁ ₂ T₂ चैन, D₃ चैत; G₂ चैव, G₃ चैवा (for [इ]वैन) — [d]) K₁ मध्वाक, D₂ अधांगे D₅ माध्यीक D₇ om मद Ś₂ मधु, D₂ वधु (for -मद) M₁ -मूर्छित K₃ अधांगे मदमूर्छिता, K₅ मार्दीकमदतप्यत, D₃ माध्वी कमवमूर्छिता G₁ ₃ माध्वीमदविमोहिता

8 K₃ om. 8–11 — [a]) B₁ अस्य Ś₁ -सदृघ; K₃ सटीर्घं (for -सदिग्ध) — [b]) K₁ ₂ Dn₂ D₂ -परि स्कृत (for °कृतम्) — [c]) K₃ B₁₋₃ Dn₁ D₁. ₃ ₄ ₆ ₈ ₉ वीर; G₂ ₃ वीर (for कृष्ण) — [d]) K₁ B₁ Dn₂ T₁ अभिवीक्ष्यते, D₃ अतिवीक्षते

9 K₃ om 9 (cf v 1 8) — [a]) Ko ₄ अवीक्ष; K₁. ₂ B₁ Dn₂ D₂ ₄ ₈ ₉ T₁ अवे(K₁ °वै)क्ष्य; M₁ अलक्ष (for अवेक्ष) K₁ तं च्याला; K₂ सयला, K₄ त बाल, D₁ ₄ ₆ ₈ सा बाला, D₉ बाला सा — [b]) G₂ माम् (for त्वाम्) Dn₁ अभिभाषसे, T₂ M₂₋₄ अभिवीक्षते, G₃ अपि भाषते — [c]) T कथ (for अय) — [d]) K₁ सदृशोक्षो K₂ [ऽ]भिपातित

10 K₃ ₅ om 10 (for K₃, cf. v 1 8) — [a]) Ko ₄ रूपे, T G₁ M₂₋₄ शौर्ये (for वीर्ये) G₃ सहि तस् (for सदृशस्) — [b]) Ś₁ Ko ₄ एव च (for चैव ते) K₂ [ऽ]नव (for ऽनघ) — [c]) K₁ ₂ B₁₋₃ Dn D₁₋₆ ₈ ₉ G₂ ₃ M₃ तथात्यर्थं, B₁ मवत्यर्थं — [d]) G₂ ₃ भूमौ (for भुवि)

11 K₃ om 11 (cf v 1. 8) Ś₁ damaged — [a]) Ś₁. ₂ (*inf lin*) Ko B₃ ₄ D₆ T अरयत, Ś₂ अत्यर्थं, K₁ अन्वत, Dn₁ अत्यते (for अत्यन्त) — [b]) K₁ राकरवाजिन (sic) G₃ शोभिन॰ (for -शायिन॰) G₁ राकाशशिनिभानन — [c]) K₂ कश्चिदद्य; K₃ कच्चिषाद्य Ś₁ om ते T₂ तु (for ते)

12 [a]) Ñ₁ धर्माणौ, B₃ -मर्माणो, D₂ -वर्प्माणौ (for वर्ष्माणौ) K₅ मातरानुजकर्माण — [b]) K₁ ज्याक्षेप, B₁ ₂ ज्याघात (for ज्याक्षेप) K₃ -कठिण, T M विहत, G₁ -विगत (for -कठिन) K₅ साक्षि पकठिन त्वसौ — [c]) K₁ काचनागदिनौ, K₅ कनकांग॰ (for काञ्चना॰) Ś₁ K (except Ko ₄) B Dn D₁₋₆ ₈ ₉ G₁. ₂ M शेते (for शेपे) — [d]) Ś K₃₋₅ Ñ₁ Dn T₂ G₃ M₃ विक्षिप्य (for निक्षिप्य) Dn₁ D₃ विमलौ, T₁ विपुळौ

13 [a]) G₃ व्यासज्य, Ca d °यम्य (as in text) M₃ om बहुधा नून B₁ ₂ देह (for नून) K₃. ₅ व्यायम्य(K₅ °याम)मान बहुधा — [b]) K₃ ₅ नून सुत, G₃ सुस्व दुःख, G₃ सुख दुःखा, M₁ ₂ सुख सुत (for सुखसुप्त॰) Dn₃ श्रमार्दित॰, G₂ श्रमादिह — [c]) D₅ विलपती (for °तीम्) K₅ आर्ता — [d]) D₃ त (for न) G₂ च (for हि) G₃ मां किम् (for हि माम्) T₁ G₁ M किं मा (M मा) न प्रतिभाषसे — After 13, K₁₋₃ Ñ₁ B Dn D₁₋₆ ₈ ₉ G ins

54* न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभाषसे ।
ननु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

[K₁₋₃ Dn D₂ ₃ ₅ G₂ ₃ transp lines 1 and 2 — (L. 1) Dn₁ reads prior half twice G₃ स्मरति (for स्मरामि) Dn₁ D₁₋₆ ₈ G₃ मे (for ते) B₃ प्रतिभाससे D₉ G₁ om. line 2 — (L 2) K₁ ननु मा, Dn₁ किं मा K₃ यानाद् (for दूराद्) D₂ अभिवीक्ष K₃ विभाषते, B₃ [अ]भिभासते — After line 2, D₁ ₄ ₆ ₈ repeat line 1]

14 [a]) Ko आर्यमार्य, K₁ आर्यानार्य, K₃ ₅ आर्या-मार्यां, K₄ आवामार्य, D₄ आर्यामार्य्य; M₁ मार्या मां च, M₂ ₃ मार्यामार्य (for आर्यामार्य) K₅ सुभद्रा K₂ च (for त्वम्) — [b]) K₃ ₅ त्रिदिवोपमान्, D₅ त्रिदशोपम — [c]) K₁ ₂ पितृन्मां G₃ दुःखार्तान् T G₁ M पितृन्मातृश्च दुःखार्तान् (T₁ र्ता, G₁ र्तो), G₂ पितृश्चैव सुदुःखार्तान् — [d]) K₂ क, G₁ त्व (for क) K₁ गमिष्यति

पितॄन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७
बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २०
तव शस्त्रजिताल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

15 Before 15, T G1 ins वैशंपायन —[a]) K1 2 D2 5 दिग्धांगान्, B Dn1 D1 3 4 6 8 9 दिग्धान्वै, Dn2 दिग्धांग; G3 सविघ्नान् (for संदिग्धान्) —[b]) Ś1 K0 4 केशानुत्ता(K4 °त्त)म्य, Ś2 °नुत्थाप्य, K3 °स्तूत्कृत्य, K5 केशास्तूत्क्षाम्य, B1 केशानुन्वाम्य, B3 4 Dn1 D1 3 4 6 8 9 T °नुद्यम्य, Dn2 ऐकेनायम्य, G2 3 केशानायम्य, M3 °नुत्सार्य (for °नुन्नाम्य) —[c]) Ś K0 4 उत्सङ्ग, B1 corrupt, Dn1 उत्सतो (for उत्सङ्गे) Ś K4 आदाय (for आधाय) —[d]) D1 4 8 9 अभि (for इव) K5 पृच्छसि — Before 15[cd], G1 ins उत्तरा —[c]) Ś1 K0 4 T3 G3 स्वस्रेय —After 15[c], B1 2 ins

55* स गृध्रा पर्युपासते ।
साक्षान्मघवतः पौत्र

—[f]) D1 4 6 8 9 सुत (for पुत्र) K1 2 गाजीव (for गाण्डीव) D3 T1 G1 धन्विन

16 [a]) M1 3 त्वा, M2 4 वा (for त्वां) —[b]) K1 2 D5 G1 M एक, T एन (for एते) Ś1 K4 महाबला (for °रथा) — D9 om 16[c]-17[b] —[c]) K3 5 °कर्तृत्वात्, D5 °भर्तृन्वा (for °कर्तॄंस्तान्) —[d]) D5 °जयद्रथं

17 D9 om 17[ab] (cf. v 1 16) —[a]) D4 द्रौण K1 3 5 D2 S (except T1) °द्रोणायनी —[b]) K1 2 Dn1 D2 3 5 यैरह, K3 5 यैरभि, T1 यै*सि, G2 वैरस्य (for यैरसि) K1, 2 D2 विधवाकृता, K3 Dn1 D3 5 व्यसनीकृता (D3 °ता, D5 °तं); T G1 M व्यसने हत —[c]) Ś2 Dn2 M2 रथर्षभाना, K3 अथर्ष भाणा; D1 4 6 8 9 नरर्ष° (for रथर्ष°) —[d]) D8 आसाद्य (hypermetric) (for आसीत्) M1 सदा मन°, M4 तदात्मन

18 [a]) D4 बल, M4 बाल (for बालं) M2 च, M3 त्वा, M4 मा (for त्वां) K1 परिचार्यैकं, K2 °वार्यैक, K5 °चार्यैक, G2 3 °वार्योवैद्, M2 [अ]परि वार्यैकं —[b]) D5 मनो (for मम) G1 जघ्नवा, G3 जघ्नुष K3 5 समद्दु°खोपजघ्नु(K5 °घ्नि)वस्नु; T अन्ने केषा निजघ्नुषां (T2 °घ्नता) —[c]) B1 2 D1 2 4 6 8 9 पाण्डवेयाना (for °वाना च) Ñ1 B4 तु (for च) —[d]) K0 3 B3 4 D2 G1 2 M पचालाना K0-2 D2 5 तु (for च) M1 3 अथाग्रणी°; M2 4 तथाग्रणी (M4 °णी) (for च पश्यताम्) —[f]) K3 5 अपि, K4 स तु, Dn2 स्वम्; D8 सन् (sic) (for सन्) M2 नाथवन्वस्ननाथवत् (sic)

19 K5 Ñ1 Dn2 G2, 3 om (hapl) 19[ab] —[a]) K0 स दृष्ट्वा (hypermetric) (for दृष्ट्वा) G1 आक्रात (for आक्रन्दे) K3 B3 Dn1 D1 3 4 दृष्ट्वा त्वा बहुभि° सद्ये —[b]) G1 निनद (for निहत). D5 त्वम् (for त्वाम्) B3 पितामहि (for अनाथवत्) K3 Dn1 D1 4 6 8 9 इव वीर पिता तव, D8 इव वीरमनाथवद् —[c]) T G1 M वीर T G1 M3 पुरुषशार्दूल (T2 G1 °ल), M1 2 4 °शार्दूला (M2 °ला) —[d]) T1 G1 3 M जीवति पाढवा

20 K4 om 20[ab] —[a]) Dn1 राज्यलोभो —[b]) Ś2 न, K1-3 5 B4 Dn2 D2 5 च (for वा) D2 पुराभव, G1 पराजय —[c]) K1-3 5 B D1-6 8 9 T2 धास्यति; Dn2 यास्यति, G3 M2 दास्यसि (for दास्यति) Dn2 G2 3 M2 4 पांडूना (for पार्थानां) —[d]) M2 प्वामृते (for त्वा°) K1 2 5 पुष्करेक्षण°, B4 °क्षण

21 [a]) K1 शश्त्रिजिताल्लोका (sic), K2 D2 शस्त्र जिता लोका Dn2 G2 3 प्राप्ता ये भवता लोका —[b]) K5 दमेण, Ñ1 नयेन, T1 जितेन, T2 ऋतेन (for दमेन) —[c]) K1 क्षितम् (for क्षिप्रम्) K3 त्वामनुगच्छामि, K5 त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा°) —[d]) M1, 2 4 मा (for मा) Ś1 K0 4 प्रतिपालये ;

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मा प्रतिपालय ॥ २१
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥ २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५
एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २७
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः । C. 11 599 B 11 20. 31 K 11 20 31

K1 2 °ल्य, Ñ1 B1–3 Dn1 D1–4 6 8 9 G2 3 परि-पालय (for प्रति°)

22 a) Ś1 K0 4 दुर्धरं, Ś2 (marg by corr) दुर्धरं, Ś2 (orig) दर्शने, T G1. 3 दुष्करं, G2 दुष्करं (for दुर्मरं) K3 न पुन प्राप्ते, D3 °पुनरप्राप्त°, T G1 प्रति न प्राप्तं —b) K1 को (submetric) (for काले) —c) K4 D3 T M1–3 त्वां, D5 त्व (for त्वा) —d) K4 काले, D3 T2 हत (for हतं) K2 M1 दुर्भगा, Ñ1 दुर्गता

23 a) K3 5 D1 किमिदानीं, T1 G1 कामिनीना —b) T2 M1 3 4 त्व श्लक्ष्णा (M4 °क्ष्ण), M2 त्व श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया) Ś K0 M2 3 मितया, K4 स्मितया (for स्मि°) D2 गिरा —c) Ś2 M4 परलोक, B4 पितृलोकं, Dn2 G2 3 परलोके K5 पितृलोकसमात्याना —d) Ñ1 मा विना (for मामिव) Ś K0 4 G2 3 [मा]न्त्र(Ś1 K0 °ह)यिष्यसि, K2 [मा]मन्त्र° M2 4 नानामन्त्रोपगूहसे, M3 मन्त्र वै मन्त्रयिष्यसि

24 K1. 2 Ñ1 D2 3 om (hapl) 24^{ab} —a) K5 मामरसा (for अप्स°) Dn1 स्वर्गे, D5 लोके (for स्वर्गे) —b) B1 D2 प्रमथिष्यति, G2 प्यसे —d) K3 Ñ1 गिरा वा, K5 गिरया

25 a) K3 5 पुण्यभवाल्लँ, Dn2 °कृतो (for °कृताल्लँ) K5 लोकां (for लोकान्) —b) Ś K0 4 समीयिवान्, K2 समेय —c) M1 सौभद्र K1 विरहन्, Ñ1 विरहात्, G2 विचरन् (for विहरन्) K5 काल (for काले) —d) K5 सुरतानि

26 a) K2 सप्राप्ते —b) K2 T1 विहतस्ते, G3 विहारस्ते —c) Ś2 D2 षण्मामात्, T1 M1. 3 4 °सा°, G1 षण्मास, G2 षाण्मासान्, M2 षण्माता (for षण्मासान्) K1 D2 सभवे (for सप्तमे) K0 वासि, K3 5 Ñ1 T M मासे (for मासि) —d) M3 वीर स (hypermetric) (for वीर) —For 26^{cd}, K2 subst

56* सुभद्रा भद्रचरित स्मरेयास्त्रिदिवं गत ।

27 Before 27, Dn2 G ins वैश —a) K5 M2 [ट]क्त्वा (for [ट]क्त) K3 5 T2 G1 °वचनामेनाम्, G2 वतिनामेताम् (sic), M °वचना (M2 °न) चैनाम् —b) T2 G1 अवा(G1 °पा)कर्षति K1. 2 दुःखिता M2 अपकृष्यति दुःखिता —c) K3 5 उत्तरा (K5 °रो) —d) K1 कुलस्त्रिय, K2 कुलास्त्रिय, B1 °कुरुस्त्रिय

28 a) K3 5 अवकृष्य (for अप°) Ś K0 1. 3 5 T M1. 3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्) —b) K0 5 आर्ततर, Ñ1 D3 °स्वरा, Dn2 °रता, G2 °तर, M2 °तरा (for °तरा°) G2 स्वरा (for स्वयम्) —D2 om 28^{c}–29^{b} —c) K4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) —d) K1 क्रोशत M2 4 च रुदति (for विलपन्ति)

29 D2 om 29^{ab} (cf v l 28) —a) K5 द्रोणास्त्रे Ñ1 °शतसंछन्नं; B1 °शरसंकृत्त, Dn2 G3 °संक्षिप्तं, G2 °सतप्त (for °संकृत्त) —b) D5 शयन T G1 M1 3 शोणितोक्षि(T1 °चि)त —D3 reads 29^{c}–30^{b} on marg —c) Ś K0–2 4 B1. 2 G विन(K1. 2 °नु)दति, K3. 5 विचरंति, Dn1 D3–5 M1. 3. 4 विरुदति, T1 वितुदति, M2 विरदति (for वितुदन्ति) —d) Ś2 K1 D5 गोमाय (for गोमायु) K0 4 °वामस°, K5 D2 वासमा

30 D3 reads 30^{ab} on marg —a) Ś1 K3–5 B3 D1. 4 5 9 T1 G1 M1 विन(Ś1 K4 °ना)द्यमान, Ś2

न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ३१
उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ।
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।
एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः ।

विनाश्य°, K0 विनाश°, K1 विलुप्य°, B1 विनद्य°, B4 विहस्य°, Dn1 विरुध°; D5 विनद्यमानैर्; G2 विमथ्यमान, M2-4 विरुध°(for विलुप्य°) — b) K2 Dn2 G2 असितेक्षणा (Dn2 °णां) — c) K1. 2 B4 D2 5 विहगान्, K5 विवश, Ñ1 विरसा, Dn1 D8 शोकार्ता, M1 विधुरा, M3 4 मधुरा (for विवशा) — d) B2 3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 G2 3 विवर्तयितुम्, B4 D5 निवार; T G1 M विसर्ज° (for निवर्त°)

31 a) K1 D2 अंसौ(D2 °सो)मातपतप्तानाम्, K3 आश्वास्यातपतप्तानाम्, K5 आश्वास्य आपतस्तप्ता (corrupt). — b) K2 3 Dn1 T2 आयसेन, D2 M3 आयामेन — c) K1 om च — d) K3 रूपेण, B D1 3 4 6 8 9 वक्त्राणां, M रूक्षाणां (for रूपाणां) B Dn1 D1 3 4 6 8 9 विद्रुत, Dn2 G3 विकृत, M3 परुषं (for विगत) K5 रूपेणाविगत वपु°, G2 रूपेण विकृतां पुन

32 Before 32, G1 ins गांधारी — a) G3 M1 उत्तरां — b) Ś K0. 4 Ñ1 T1 G1 कांभोजं B1 D5 om च — c) Ñ1 पश्य कृष्ण (for हतान्पश्य) M श्रीनेता निहतान्पश्य — d) M2-4 लक्षण (for लक्ष्मण) K3 5 सुलक्षणं — After 32cd, T G1 M ins

57* कार्ष्णिनाभिहत कृष्ण लक्ष्मण प्रियदर्शनम् ।

[M लक्षण (for लक्ष्मण)]

— e) K1 आयोधन शरो मध्ये — f) K3 5 शयानान् (for शयान) K2 माधव°

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D5 T अभिमन्युदर्शनं, D2 अभिमन्युदर्शन°, G3 उत्तराप्रलापन, M उत्तराविलाप° — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 G2 19, K2 21, Ñ1 D3 5 12, Dn2 T G1. 3 M 20 (as in text), D9 10

21

1 b) K1 महारथ, Ñ1 B1-3 D1 3 4 6 8 9 °बल°, Dn1 °बल — G1 reads 1c-3b after 8 — c) K3 5 ज्वलितानल, T2 °तानिल; G2 °तानन (for °तानल) K1 वत्सख्य; Dn2 G2 3 तेजस्वी, T2 M °वत्संखे (M1 °खे) (for °ख्ये) — D9 reads 1d-2c twice — d) K5 सशात, B3 Dn2 स शात (for सशान्त°) K1 पर्थ (sic) (for पार्थ) G2 शात° पार्थस्य तेजसा

2 For the repetition in D9, cf v 1 1 — b) T1 G1 M निपा(T1 M2 °प)त्य (for निहत्य) K1. 2 [अ]रिरथान्, K5 [अ]भि° (for [अ]ति°) — c) K3 शोणितौघ Dn2 G2 3 समायुक्त, D3 परीताङ्गं (for -परीताङ्ग) — d) D1 4 6 8 9 पातित

3 a) K3. 5 अमर्पा; B1. 2 अमर्षाद्, G3 अमर्ष (for अमर्षी) Ś K (except K1 2) Ñ1 B1. 2 Dn2 G2 3 दीप्त (for दीर्घ) K5 रोषाश्च; Dn1 -रोसश्च; G2 -कोपश्च (for रोषश्च) — b) =1b K1 2 D2 5 G1 महाबल°; M2 °रथा° (for °रथ) — c) Dn2 G3 निप-

रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
यं स्म पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ६
उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमाना करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०
आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वा
यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते
धनंजयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ११
अहो धिगेषा पतिता विसंज्ञा C 11 614 B 11 21 12 K 11 21 12

तित (for विनिहत) —d) G3 ः हतो (for शूरो) K1 ः गाण्डीवधन्वना (K2 न), T1 G1 गाडीवधन्विना

4 a) K1 ः य स्म पाडव (sic), Dn1 यस्मात्पाडव, Dn2 य पाडवेय, G2 3 य पाडवेयात् (for य स्म पाण्डव) T1 पुत्रा स्म (for -सत्रासात्) G1 य हि स्म पाडवे त्रासा —b) K2 om मम पुत्रा B3 वला (for रथा) —c) K0 3 ः B1 G1 ः M1 प्र(K3 ः अ)युध्यत (G2 °त), D3 आयु° (for प्रायुध्यन्त) —d) D4 M2 मातग, T1 G M1 ः ः मातगम् D. G1 यूथपा

5 K2 om 5 —a) K3 ः T2 शार्दूल (for शार्दूलम्) —b) G3 सव्यसाचिन —c) K0 3 ः मातग (for मातङ्गम्) —d) K3 . Dn° निपातित

6 a) K1 ः D. ः T G1 M1. 3 ः तमेता (K1 °ता), K3 ः M2 तमेत, Dn2 तमेव, G3 तमेन (for समेता) K. B1 ः Dn° G3 M4 व्याघ्र, G1 व्याघ्रा (for -व्याघ्र) G2 कयसेन नरव्याघ्र — G1 om 6c–8b —c) T1 विकीर्ण (for प्र°) K1 मूर्धजा K1 पत्नी, T तन्य (for पत्न्यो) —d) Ś1 रुदत्या, K (except K4) Ñ1 Dn D°–3 3 G3 M2–4 रुदत्य; T ख्रियस्त्र (for रुदत्य) D. मसुपासते

7 G1 om 7 (cf. v. 1 6) Ś1 damaged —d) Ś1 नाद्यगच्छत, K1 नाध्यगच्छता, K2 °गच्छत, K3 ः नाधिजगिमवान्, Dn2 G2 3 M नाधिगच्छति, T नाभि गच्छति

8 G1 om. 8ab (cf. v. 1 6) —a) K0 अनाधृष्ट; K1. 2 धृष्य (for °धृष्य) Ś1 पर (for परैर्) —c) K1 [अ]र्द्धिष्मान् (for [अ]चिष्मान्) —d) K1. 2 B3 D. . निश्चल (K1 ल), B1 T G1 सुस्थिर; Dn1 D3 च स्थित, G2 3 य स्थिर (for च स्थिर) — After 8, G1 reads 1c–3b

9 a) T G1 पूर्वं, G2 भूयो (for वीरो) —b) Dn2 मारिष (for माधव) —c) D3 निहत (submetric) (for विनि) —d) Ś K (except K0) Dn1 D2 ः भग्न, Dn2 रुग्न (for -रुग्ण) K5 द्रुमा

10 a) K2 पत्नी त्व; Dn1 पत्नीं त्वां; Dn2 पतिता (for पत्नीं त्व) —c) D5 G3 लालप्यमान K5 लालप्यमानकरुणा —d) K1 D1–4 6 8 9 T2 G2 3 रुदतीं, K2 रुदति; Dn1 रुदती, T1 पदतीं, M2–4 वदतीं (for रुदतीं) K3 ः च गता (for पतिता)

11 a) K3 ः आर्येन्य (for आचार्य) M2 ः -शापानु (for -शापोऽनु) Cv cites आचार्यशापोऽनुगत (as in text) K0 [ऽ]र्धवद्धा, K1 D2 M1 2 4 ध्रुव त्व, K2 M3 ध्रुव त्वा; K5 गतो ध्रुव, G2 ध्रुव त्वया (for ध्रुव त्वां) —b) K1 येदग्रसच् (sic) K (except K0 4) D2 ः G2 हृद (for ह्य) K1 2 D2 ः धरित्री (K1 °त्रीं), K3 ः T2 G3 धरा च ते; G1 धरापते; G2 धरातले (for धरा ते) —c) Dn2 [अ]प्रहृत, T1 G1 [अ]भिहृत; T2 [अ]पहृत (for [अ]पहृत) —d) Ś1 K0–3 Ñ1 B3 4 Dn D1–6 8 9 S (except G3 M4) [आ]हव, K5 [आ]हव (for [आ]हवे) K1 2 D2 ः शोभिना (K1 °ता) युधि, T G1 -चक्रमध्ये (for शत्रुमध्ये)

12 a) K3 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 8 9 हा हा (for अहो) K3 पति त (for पतिता) K3 M1 विसञ्ज्ञ K5 अहोवशेपे पनित विसञ्ज्ञ —b) Ñ1 सवीक्ष्य, D2

समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२
अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा
शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सावर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

समीक्ष (for समीक्ष्य) Ś1 कठनिष्क, Ñ1 B1.2 बद्ध निस्क, D1.4.6.8.9 बद्धकर्ष; D3 °निष्का (for °निष्कम्) — [d]) K1 D2 सु(D2 सु)लेणमार्ता; K2 सुषेणमार्ता, K3.4 सुशोच माता, Dn2 सुषेण माता, D5 सखेदमाता (for सुषेण°) K3 M2 भयार्ता (for भृशार्ता)

13 [a]) T G1 कलावशेषो, G2 अपाद° (for अल्पाव°) K3 वि, K5 B Dn3 D1-6.8.9 [ऽ]पि (for हि) Ś K0.4 कृतात्मा (for महात्मा) — [b]) K1 भक्ष्यै°, D5 -भक्षो (for भक्षै°) G1 -भर्त्सयद्भि° — [c]) D5 द्रष्ट, T2 दृष्ट्वा, M3 द्रष्टुर् (for द्रष्टुं) K5 D4 भसं, B1 च न; B2.3 D1-4.6.8.9 न न°, B4 मन, Dn1 तत; T2 स स (for न स) K3.5 शशांक (for शशीव) — [d]) K3.6 स कृष्ण (for कृष्णस्य)

14 [a]) Ś K0.1.4 D5 G3 विवर्तमाना; K2 निवर्त°; K5 सन्वार्तनादा; Ñ1 B4 आवर्तमाना, Dn1 सा वर्द्ध° (for सावर्त°) K0 पतित, D2 पतिता K3 सत्वर्तनादप्रपतिता पृथिव्याम् (sic), K5 सा न्वार्तनादा पतिता पृथिव्याम् — [b]) K3.5 उत्थाप्य (for उत्थाय) K4 M1 चैषा, D5 दैन (for दीना) K4 M1 दीना, G1 चैव (for चैषा) — [c]) K4 वक्त्रेण (for कर्णस्य) K5 चक्र (for वक्त्रं) Dn जिघ्रता(Dn2 °मा)ना (for °माणा) — [d]) K1 रोरुपते (for रोरूयते) K0 तत्र (for पुत्र) K1.2 पुत्रवधाभितप्ता (K1 °र्ता), K2.4 पुत्रवधेन तप्ता (K5 °प्ता); Dn2 पुत्रवधे हि तप्ता; T G1 दु:खवधाभितप्ता

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 D2 कर्णदर्शनं K4 कर्णदर्शनं, T G3 कर्ण दर्शनं; M कर्णशरीरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 G2 20, K2 22, Ñ1 D3.6 13, D9 11, T G1.2 M 21 (as in text)

22

1 K1.2 D2 om 1[ab] — [a]) M2 आवर्त्य (for आवन्त्यं) — [c]) K3.4 Dn2 गृध्रा (for गृध्र) Ś K0.4 तूर्णं (for शूरं) — [d]) K3 बहुधन्धुम्; T1 M शूरं; G1 दूरं (for बहुं) K5 om (hapl) मबन्धु

2 [a]) D2 यश्च (for पश्य) — [b]) K1.2 D3.5 शूराणां (for शत्रूणां) K2 मधुसूदनं — [c]) Ñ1 रुधिरौघ (for °रेण) K1 समुद्रित, K2 समक्षित, T1 समुक्षितं (for समुक्षितम्)

3 M2.4 om 3[a]-4[b] — [a]) K1.2.3 Ñ1 B Dn D2.4.5 शृगालाश्; K3.4 T1 सृगाला(K4 °ल)श् Ś K0-2.4 D5 हिंस्राश्, B1 कंकश्, Dn2 G2.3 M3 गृध्राश् (for कङ्काश्) — [b]) Ś2 K5 क्रव्यादश् (for

तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।
पाकशासनिना संख्ये वार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भषन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् । C 11 627 B 11 22.11 K 11 22 11

क्रव्यादाश्) K2 पृथग्विधा — c) M1 [अ]विकर्पंति — d) G1 कालवि (for °स्य)

4 M2 4 om 4ab (cf v 1 3) — b) K1.2 Dn1 D2 9 T G1 M1.3 शूरम् (for वीरम्) K3 B2–4 Dn1 D1.4 6 8 9 G1 कारिण; B1 -शारिण, M3 धारिण D5 शूर सग्रामसारिण — c) K0 अवतिम्; K5 आच त्यम्, Ñ1 आपतति (for आवन्त्यम्) B1–3 D1 4 6 8.9 सहिता (for अभितो) K4 नार्या (for नार्यो) Dn1 D3 आवत्यंसहिता नार्यो — d) Ś2 K1 3–5 Dn D3 4 5 8 रुदत्य (for रुदत्य)

5 a) Ś K0 4 G2 3 Cv प्रातिपेयं, Dn1 °पाय, G1 °वीध्य, Ca d °पीय (as in text) — b) K3.5 दित (for हतं) K1 2 Dn1 D3 T1 G M1 भीमेन, D3 भीमं न (for भल्लेन) K3 वाह्लीक — c) D2 असुसम् (for प्र) K3 शार्दूळ — d) M1 lacuna K2 transp पश्य and कृष्ण K5 मनस्विनी

6 a) K2 अतिव K0 वर्णस्य (for वर्णोऽस्य) — b) D9 नित्यस्यापि च, G2 हतस्यायापि (for निहत स्यापि) K5 च शोभते (hypermetric), B1 2 दृश्यते (for शोभते) — c) K1.2 B1 [अ]ति, G1 [अ]पि (for [अ]भि-) T2 corrupt — d) K1–3 5 D5 G1 पूर्णमास्यां (for पौर्णं°) Ś1 K4 Dn2 G2 3 समुद्यतं (G3 °ता), K1.2 समद्युते, Dn1 D3 इवोद्यत, D2 समुद्यते, T G1 समतत (for समुद्यत)

7 b) T2 प्रतिज्ञाश् (for प्रतिज्ञां) Ś K0 4 चाभि रक्ष(K0 °क्षि)ता, K1 D2 चापि रक्षिता, K2 चाप रक्षिता, K3 चैव रक्षिता, K5 वै च रक्षिता, Dn2 M3 चापि रक्षता, D4 परिरक्षता, D6 योपि रक्षता, T G1 M1 2 4 चैव र°, G2 अभिर°, G3 अपि र (for परिरक्षता) — c) T2 G3 M संखे (for सख्ये) — d) K3 6 वा रंक्षत्रो, T G1 3 M2 वार्धक्षत्र, G2 वृद्ध क्षत्रो (for वार्द्धक्षत्रिर्) T G1 3 M2–4 निपातित Ñ1 वार्द्धके विनिपातित, Cv as in text

8 a) K2 एकादश B3 4 Dn D1.2 4 6 8 9 Cv चमूर्भित्त्वा; D8 चमूद्दार, T1 G1 M1 चमू जित्वा, T2 चमू भित्त्वा, G2 3 -चमूर्भं(G3 °भ)र्ता; M2–4 -चमूभि- (M3 °स्त्वा)स्तु (for चमूर्जित्वा) — b) Ś2 K1–3 Dn2 T1 G2 रक्षमाण (for रक्ष्य°) T1 G1 M महात्मभि Cv रक्ष्यमाण महात्मन — c) M3 सत्या (for सत्य) T1 चिकीर्षत्र Ñ1 वाक्यं, M3 तस्य (for पश्य) — d) K1.2 D2 M हतमेव, K4 हतसेना, D8 हतेमेन; T G1 हतमेवं

9 Ś K0 4 om (hapl.) 9 — a) T1 शिंधु — b) K5 मनस्विनीं — c) D4 भक्षयति, D5 °यते Dn1 D4 M3 4 [अ]शिवा (for शिवा) — d) K5 जयद्रथे

10 a) K1 सरक्षिमाणा, K3 स रक्ष्यमाण; T1 स रक्ष°, M2 स्वं रक्ष K6 सरक्षमाणां भार्याय (sic) — b) K4 अतरक्ताभिर् K2 अच्युत K1 अनुरक्ताभिर च्युता, M2 4 अनुकूलाभिराहवे — c) Ś2 K4 भापतो, K3 5 रुदंत्यो, Ñ1 भयतो, B1 2 4 भयार्ता, Dn1 D1.3 6 8 9 रसत्यो; G2 3 कूजत्यो (for भषन्तो) K5 व्यापकर्षंति, Dn2 [ऽ]प्यव°, G2 [ऽ]प्यप° K1 भीपयत्योपि कर्षते, K2 D2 5 भीपयत्यो विकर्षंति, B3 D4 corrupt, T2 G1 M1.2 भक्षतोप्यव(G1 M1 °प)कर्षंति — d) Dn2 (marg as in text) G2 3 तीर्थम्, M4 नूनम् (for निम्नम्) K1 अतकान्, K2 अंतिकान्, D5 अतिकं (for अन्तिकात्)

11 a) K1 तमेता, K3 5 समेता K1 2 D5 समु (K1 °म)पासते, K3–5 Ñ1 पर्युपासति (K4 °तो) — b) Ś K0 2–4 Ñ1 B1.2 D2 5 9 रक्ष्यमाण (K2 3 Ñ1 °णा), B3 4 Dn1 D1.3 4 6 8 रक्षमाण, Dn2 विक्ष्य माणा, T1 वीक्ष्यमाण, G1 2 वीक्षमाणा; G3 वीक्षमाण,

सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३
सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।
प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५
अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६
वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः ।
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७
तं मत्तमिव मातङ्गं वीर परमदुर्जयम् ।
परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

M_1 रक्षमाण (for रक्षमाणा) — After 11^{ab}, D_5 ins.

58* दु:शलां मानुष ते (sic) रक्षमाणा महाभुजम् ।

— ^{c}) Ś गांधार; $K_{3.4}$ -गाधारा, B Dn_1 $D_{1-5.8.9}$ भर्तारं; T G_1 काभोज (for गान्धार) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ $Ñ_1$ D_5 कांभोज, K_3 कांबोला, K_4 कायोजा, D_4 -कांयोज, T G_1 गांधार (for -काम्बोज) K_2 M_1 यवना; B_1 जवन (for यवन)

12 ^{b}) $K_{3.4}$ प्राद्रवा (for प्राद्रवत्) $K_{0-2.5}$ B_1 Dn_2 $D_{1.2.4-6.8.9}$ कैकयै — ^{c}) K_4 तदेव

13 D_5 om (hapl) 13^{ab}. $Ś_2$ reads 13^{ab} on marg in Devanāgarī. — ^{a}) K_1 दु:शल्या, S (except $M_{3.4}$) दुःशळां (G_1 M_1 °ळा) $Ś_2$ K_{3-5} B_1 च (for तु) $Ñ_1$ दुःशासन मानयद्भिर् (sic) — ^{b}) $B_{1.3}$ T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ तदा, $M_{2.4}$ तथा (for यदा) $D_{1.4.6.8.9}$ त्यक्तो (for मुक्तो) K_1 B_3 जयद्रथ (B_3 °थ) — ^{c}) Ś K_0 स (for तां) D_4 G_3 कृष्णा (G_3 °ष्णा), M मान्या (for कृष्ण) K_4 कथमुद्यतन कृष्ण — ^{d}) G_6 आह्वयंति (for मान°) $K_{3.4}$ न (for स्म) $G_{1.3}$ $M_{1.3.4}$ मे (for ते) Dn_2 [ऽ]नघ, T $G_{1.3}$ M_1 सुता, G_2 न ते, M_{2-4} सुता (for पुन). — After 13, $D_{3.6}$ ins 59*

14 G_3 om 14–15 — ^{a}) Ś K_4 D_2 से(K_4 शो, D_2 शै)षा मम, T G_1 सैंधव मे (for सैषा मम). K_4 सुताकृष्ण (for सुता बाला) — ^{b}) $K_{1.3}$ विलपति सु, Dn_2 प्रलपंती सु, T_1 G_1 प्रस्खलतीव, T_2 प्रस्खलन्निव; M प्रस्मयतीव (for विलपन्ती सु) $Ś_1$ Dn_1 D_5 च (for सु). $K_{2.5}$ सुदु:खिता — ^{c}) K_1 D_2 आत्मना इति; K_3 प्र*पयति, K_4 $Ñ_1$ G_3 M_{2-4} प्रमापयंती (K_4 °ति), $B_{1.2.4}$ Dn_2 D_3 प्रक्षा(D_3 °म्ला)पयति Dn_2 नात्मानम् (for चा°) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 आक्रोशयति, $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{1.3-6.8.9}$ G_2 $M_{1.4}$ आक्रोशति च, T G_1 $M_{2.3}$ आक्रोशतीव (for आक्रोशति च) K_4 पाण्डवं

15 G_3 om 15 (cf v l 14). — ^{a}) D_5 तु (for नु) — ^{b}) $Ñ_1$ परम मे (for पर मम) — ^{c}) $D_{1.3.6.8.9}$ T_2 मत्सुता, D_4 मत्सुतां

16 ^{a}) $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1.2.4.6.8.9}$ हा हा (for अहो) $K_{3.4}$ वै (for धिग्) $Ś_1$ K_2 दुःशिलां, K_4 दुःशला; T G M_3 दुःशळा (for दुःशला) — ^{b}) M_4 इह (for इव) — ^{c}) $K_{3.4}$ समासाद्य (for अना°) T G_1 M_3 भर्तुं शिर अपश्यती (T_2 °ती), $M_{1.2.4}$ भर्तुं शिरो ह्य(M_1 °रोप्य)पश्यती — ^{d}) $Ñ_1$ बध्यमानाम्, D_9 धावमाना, G_2 याचमाना, G_3 धावमानान् (for °मानाम्) Dn_2 $G_{2.3}$ ततस् (for इतस्)

17 ^{a}) $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ Dn_2 D_2 धारयामास M_2 यत्सर्व (for य सर्वान्) — ^{b}) M_2 बांधवान् (for पाण्ड°) K_0 गृद्धिण, K_4 -गृध्रिन, T_2 -गर्धिन (for -गृद्धिन) — ^{c}) B_2 $D_{1.3.4.6.8.9}$ हत्वा स (by transp), Dn_1 हत्वा सु-, M_2 स हि त्वां K_2 विपुला सेना, K_3 विपुळां सेनां, K_5 M विपुला सेनां; T_1 विशिखाग्रैनान्, T_2 G_1 विशिखै सेनां — ^{d}) K_3 मृत्यु (for मृत्यु)

२३

गान्धार्युवाच ।
एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ३
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ४
एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा । C. 11 639 B. 11 23 5 K. 11 23. 6

---

18 a) K3 5 व मत्त इव; B1 उन्मत्तमिव; G1 M त सुप्तमिव — c) D5 ह्रदति (for रुदन्ति) K5 [पु]-ना°, Dn2 [क्ष]त्ता, D5 [पु]त्ता (for [पु]त्रा) — d) Ś2 प्रियाद्य (for स्त्रियश्च) Ś Ko 4 चंद्रोपमा इह (Ko °व), K3 5 चद्रोपमा स्वय; D3 चद्रोपमानिन°

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* T G3 जयद्रथदर्शन; M3 गांधारी प्रलापे जयद्रथशरीरदर्शनं; M4 गांधारीप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 G2 21, K3 23, Ñ1 D3 6 14, D5 12, T2 M3 22 (as in text).

23

1 K1 om the ref — b) K2 मातर; T1 मातळ° (for मातुल°) — c) K1 2 B1 Dn D1-5 8 9 हतस (for सता) Ś Ko 4 नाम; Dn3 G3 [क्ष]नेन; G2 तेन (for तात)

2 a) G3 सर्धते (for स्प°) — b) K1, 3 D5 सर्वदा (for सर्वत्र) Ś1 Ko 3 4 Ñ1 D1 5-6 8 9 पुरुषर्षभः — c) D2 5 एव (for एष) K1 निहते. — d) Dn1 मद्राराजो (submetric), M2 मद्रराज (for मद्रराजो) K1, 2 Dn1 D2 5 T1 G1 M महाबल° (for °रथ°) — Ś1 K Ñ1 B1, 2 4 Dn3 D2 S ins after 2 D3 6 after 11 22 13

59* जयद्रथे यदि भ्रूयुरपराधं कथंचन ।
मद्रपुत्रे कथं भ्रूयुरपराधं विचक्षण ।

[(L 1) K4 जयद्रथो, B1, 2 °द्रथ Ñ1 D2, 3 6 यद भ्रूयुर् G2 3 M1 विचक्षण° (for कथंचन) — G2 3 M1 om. line 2 — (L 2) Ś1 Ko 4 रित(K4 *त)पुत्रेष किं, K1 D2 कृनपुत्रे न क (D2 त), K3 कृनपुत्रे कृत, K3 मद्रपुत्रे मु किं; K5 corrupt, Ñ1 मद्राने तु मं, B1 2 मद्रानेति किं, B4 सूतपुत्रेति किं, Dn3 मद्रपुत्रेति किं, D3 6 क्षत्रपुत्रे न क (D6 °त्रे तु क), G1 मद्रपुत्र° कथं, M3-4 कृतपुत्रे तु क (for मद्रपुत्रे कथ) K1, 2 Dn2 D3 M3 विचक्षन, K3 5 °क्षित]

3 a) S (except G2) तेन (for येन) Ś Ko 3-5 Dn3 सगृह्यता (K3 5 °ता); Ñ1 सपूज्यता (for स गृह्णता) — b) K1 2 5 B1 G1 3 आधिरथे (for °रथेर्) D1 4 6 8 9 भुवि (for युधि) — c) K1, 2 D5 मम (for पाण्डु) — d) K1 यथ, K2 D2 यदा; B1 2 Dn1 D1, 5-6 8, 9 T2 G2 M4 तदा (for तथा)

4 a) Ñ1 Dn1 D2 4 हा हा (for अहो) Ś K4 विकृष्य (Ś2 °श्य) (for धिक्पश्य) — b) D2 पूर्ण (for °चन्द्र) K3 5 पूर्णचंद्रस्य दर्शनं — Ś2 reads 4[cd] on marg in Devanāgarī — c) Dn1 M2 सुखं (for मुखं) Dn1 पद्म (for पद्म) Ś Ko 3 4 Ñ1 °दलाभा(Ś2 °मा)क्ष, K1 D2 °दलाक्षाभ (D2 °म); K3 5 °दळा(K5 °ला)भास; Dn3 °दलाभ च; D5 दला**, G2 3 दळाकार — d) K5 T G1 व्यालैर्; B3 Dn D1, 3 4, 6 8 9 काकैर्; D2 व्यालैर्; M1 3 4 वलैर् (for वडैर्) Ś1 वदनाद**व्रण, Ś2 K4 वद ककृतव्रण; K1 व्यालैराष्टमव्रण, K3 यद्वयलेर्हष्ट°; K3 व्यालारादष्ट° (sic), Ñ1 वदनादष्टपत्रिणं, B1 2 4 भक्ष्य मान (B4 ण) विहगसै°, D3 व्यालेनाकृष्णमक्षते; G2 बधूकाभासमव्रण, G3 बधुकमोष्ट; M2 वलैरादष्ट°

5 a) Ś2 K3 एष, K1 एव, K4 एक, B2 D1 4, 6 8 9 अस्य (for एषा) K2 चामीकराभ्रस्य, B1 2 सूर्यकरामस्य M2 एषादि कराभस्य (submetric) — b) K2 °साप्रभा°; K4 B1 2 4 M3 सुप्रभा, Dn3 T2 G2 3 संनिभा, D2 सप्रभात् (for सप्रभा) — c) K5 अस्याद्; Dn1 श्रास्याद् (for आस्याद्) Ś Ko 4 विनिगंता; K1, 3 D2 विनिसृता; G3 विनिद्द* (for विनिसृता). — d) Ś2 K2 भक्षते; G2 3 भक्षिता (for भक्ष्येत) K3 भक्ष्यते कृष्यते भुवि.

9 5 6 आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥ ६
एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १०
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ११
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ १२
योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनंजयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १३
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४
पश्य शांतनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।

---

6 a) Ś2 निहितं (for निहत) — b) D2 सल्य D2 5 शमिति (for समिति) Ś1 K0 4 शोभिम (for -शोभनम्) — c) Ś2 रुदत्या; K3 5 तरुण्य°, Ñ1 रुदत्य° (for रुदन्त्य°) Ś K0 4 पर्युपासीना, K5 °पा स्यते — d) Ñ1 B1 2 4 D1 4 6 8 9 मद्रराज K1 2 Ñ1 D2 5 S (except G2 3) -कुलांगना (for कुलस्त्रिय)

7 a) M2 हृता (for एता) K1 D2 सुशूक्ष्म; K2 सुसूक्ष्म Ś1 (*sup lin* as in text) G1 वदना (for वसना) — b) D9 नरर्पभ — c) Ś1 क्रोशास्य°, Ś2 K0 4 क्रोशंत्य स; K3 5 क्रोशत्योभि, B Dn1 D1-4 6 8 9 क्रोशत्यो(Dn1 °स्या)थ; G1 क्रोशतीभि (for क्रोशन्त्यभि) — d) K0 क्षत्रियर्षभान्, K1 2 °र्षभ, K5 °र्षभा; B1 D2 °र्षभ, G1 °र्षभा

8 T1 om (hapl) 8 — a) K4 विनिहतं, K5 भिपातित (for निपतित) Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 शूरं; D5 भार्यं (for नार्यं) — b) M3 [अ]ग्रत (for [अ]भित) K4 स्थिता — c) Ś2 K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T2 वासिता Ś1 गृध्निन, Ś2 गृध्र्य, K0 गृध्रिण, K3 5 ऋषभ, K4 गृध्रिण°, Ñ1 G2 घृष्टय°, D2 कृष्टय°; G1 हृष्टय (for गृष्टय°) — d) Ś K0 4 B3 Dn2 D1 G2 3 परिलग्नम्; K3 D4 °भग्नम्, Ñ1 प्रविलग्नम् (for परिमग्नम्) K1 2 Ñ1 B Dn1 D1 2 4 8 9 इव द्विप (for इवर्षभम्)

9 a) K4 सरणदं; G3 M2 शरद् (submetric) (for शरणदं) — b) K3 5 नरसत्तम; Ñ1 नृप°; T1 कृष्ण मदनं, M वृष्णिनंदन (for रथसत्तमम्) K1 2 D2 5 पश्येम वृष्णिनंदम (K1 2 °न); G3 पश्य त कृष्ण नंदन — d) Ś K0 रथैर्, G3 शनैर् (for शरैर्) K3 विश कली, Ca d विशकली (as in text) K2 कर (for कृतम्)

10 a) K1 शैवालयो, K3 5 शै(K5 शि)लाधिपो; D5 शैलान्वयो (for °लयो). M2 राज (for राजा) — D5 reads 10cd on marg — c) K5 धरा (for धर°) K1 2 4 Dn D1 3 S श्रीमान् D5 शकर सवर श्रीमान् — d) T1 G युधि (for भुवि).

11 b) K1 [ए]प (for [ए]षा). D9 विराजति — c) K1 B1 D2 स्वापदैर् (for श्वाप°) K1 5 भक्ष माणस्य, Ñ1 भक्षमानास्य — d) D3 शोभयन्निव, S शोभयत्येव (for °यन्तीव) K1 च मूर्धजान् (hypermetric), G3 मूर्धजा°

12 c) K1 2 Dn2 D2 5 S रोमहर्षणम् K1 इत्युग्रं; K3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 अत्यर्थं (for अत्युग्र) — d) Ś1 वहिना, K3 वाळिना, K4 भाडिना, K5 बाळिना, Dn1 बलिसो, Dn2 D4 6 8 [इ]वाहिना, D3 बलिनो, D9 [ए]वाहिना (for बलिना)

13 a) K1 महाबाहो, K3 °बाहुस् — b) K2 एषा (for एष) K3 5 पार्थौ (for पार्थं) K3 5 धनजय° — c) K5 सयोग (for सशय) G3 तु (for च)

14 b) D5 धैर्ये (for शौर्ये) Dn1 वार्यें च; G3 वीर्येण (for वीर्ये च) K3 वीर्ये वै चारुदर्शन — d) K0 M1 भीभवधा(M1 °दा)हवे, K1 4 D2 T G1 3 भीमकृदा° (D2 °ता°) (for भीष्मकृदा°)

15 a) K3 एन; K5 एत (for पश्य) — b) K5 -वर्चसां — d) K2 4 Ñ1 Dn D5 G2 M4 पतित (for

युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६
शरतल्पगतं वीर धर्मे देवापिना समम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १८
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शांतनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २०
धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारपर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
यत्र शांतनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः ॥ २२
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।

पातित) G2 क्षतिकात् (for अम्बरात्)

16 a) K3 पोययित्वा, K5 पार्थियित्वा, Dn1 D3 T G1 एष जित्वा (Dn1 D3 तीर्त्वा) (for एष तप्त्वा) Dn2 महा (for रणे) — b) K1 शास्त्र, K4 G2 शत्रु (for शस्त्र) K0 पातेण, K3 6 Ñ1 T G1 पातेन (for तापेन) G1 (also as in text) पातित (for वीर्यवान्) — c) K2 नर, K3 5 न च (for नर) K5 सूर्यास्तम् (for सूर्योऽस्तम्) K2 अन्येति (for अभ्येति) K1 corrupt — d) K5 सूर्यास्तमिति; D6 M2 सूर्येस्तमिति K1 2 5 केशव

17 a) K3 5 तल्पे (for तल्प) K1 2 D2 भीष्म (for वीर) D5 शरतल्पे पितु शास्त्रे — b) Ñ1 G2 धर्मं (for धर्मे) S देवर्षिणा (for देवापिना) K0 4 धर्मेदेवापिनासममे (sic), K1 2 D2 ऊर्ध्वरेतसमच्यु(K2 °च्यु)त — d) Ś1 K0 4 वीर (for शूर) K2 निषेवते, D3 M निषेवित (M2 °ता)

18 a) K3 G1 3 M2-4 कर्णिनाळी(K3 °ळि)क; T1 G1 कर्णनालीक, T2 वक्रनाळीक — b) Ś K0 4 D3 आस्तीर्णं (K4 °क) (for आस्तीर्य) Dn1 शयनोत्तमा — c) D2 सेते (for शेते) — d) K0 स्कधा; K4 कद्द (for स्कन्द) Ś1 K0 3-5 Ñ1 Dn D3 शरवन, D6 शरवने (for °वण)

19 a) S K4 अतूलपर्णं, K0 अतूर्णपर्णं, K1 अनूपूर्णं (submetric), K3 अतूळपूर्णं, Ñ1 अतून°, B3 Dn2 (marg as in text) आकर्णं, D2 अतूपूर्णं (sic), G2 अमूलपूर्णं; M1 अतूल्पूर्णो (for °पूर्णं) K3 B1 Dn1 D3 G3 गागेय, K5 गागेये (for गाङ्गेयस्) Cv as in text — b) Ś K0 4 भारै (for बाणै) S K0 4 D4 समन्वित (D4 °तां), Dn2 S समर्पित (M1 °त) — c) K2 [उ]पधानाप्य, B3 °धान्यग्रं, D4 °धानाग्र, D5 °धामाग्र्य, T G1 °धानाग्रं, G2 °धामाप्य, G3 M °धानार्थं (for °धानाग्र्य) K5 उपाध्यायोपधानाप्य — d) K1 G1 गाजी(G1 °डी)वधन्विना, K2 गांजिवधन्वना

20 a) K3 पाळयान K1 2 D5 पितुरर्थे; Ca d पितु शास्त्रम् (as in text) Ś K0 4 पितु शास्त्र पालयान (K4 °ना), K5 पाळयाना पितु शस्त्र — b) K5 चमूरता (for ऊर्ध्वरेता) K4 महामना, B1 °तपा, D2 °यसा, D4 °रया, M2 °यश (for °यशा) — c) K2 शेष (for एष) K5 शाततलव (hypermetric) (for शांतनव) — d) K3 प्रतिमो; G1 [अ]प्रतिमे (for [अ]प्रतिमो) T G1 M2 4 रणे; G2 3 M1 3 रय (for युधि)

21 S1 damaged — a) B3 D1 3 6 9 वत; Dn1 D4 वत; D8 तव (for तात) K1-3 D2 सर्वज्ञ; K5 धर्मेज्ञ, B1 S सर्वज्ञ (M3 °ज्ञ) (for धर्मज्ञ) — b) Ś1 K0 4 Cv पारपर्ये च, K3 5 पराचार्ये स, B D2 9 पारावर्येण; T G1 पाराव(G1 °वा)र्यस्य; G2 3 M3 पाराव(G2 °श)र्ये स, M1, 2 4 पारावार्ये स (for पारपर्येण) K0 निर्भये — c) K1 च (for सन्) — d) M4 अय (for एष) Ś2 प्राणा व्यधारयत्, K0 प्राणान्यधारयत्, K1-3 5 न्विधारयन्; K4 न्यधारयत्, D1, 3 °नधारयन्, D2 °न्विधारय D5 प्राणापानान्विधारयन्

22 a) Ś1 K0 4 यस्य, D5 विद्वान्; M1, 4 बुद्धि; M2 स्पर्धा; M3 कश्चित् (for युद्धे) K0 रणे; D5 कृता, G1 3 कृते, G2 कुत, M1, 2 4 कृत (for कृती) M3 युद्धे (for कश्चिन्) — b) K3 विद्वांश्च, K5 विद्यांश्च च, Dn2 नास्ति कश्चित्, T1 G1, 2 M न विद्या म (for न विद्वान्न) K3 5 पराक्रमे, Dn1 क्रमो, D5 °क्रम; S (except G5) °क्रम (for °क्रमी) — d) G1 विनिहत (for ऽद्य नि°) K1 2 B3 4 Dn1 D2 3 शरै (for परै)

23 24 धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४
धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुसत्तमम् ॥ २६
अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २७
यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ २८
यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ २९
यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् ।
स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ॥ ३०
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।

23 Ñ1 om 23ab — a) B1 वीरेण (for शूरेण) — b) K0 3 5 B Dn1 D2 5 G3 पृच्छमाने (Dn1 °ने)न, M2 [आ]पृच्छ्यमानेन — c) K3, 5 धर्मेणाप्याहवे (K5 °रे) M1 2 4 [अ]भवन् (for [आ]हवे) — d) K1 2 D2 5 आदिष्टः; Ñ1 चाख्यात°; Dn1 आख्यान (for आख्यात°)

24 a) Ś1 K0 1 4 D2 T1 G1 2 प्रणष्ट; K2 प्रनष्ट, M1 2 4 विनष्ट (for प्रनष्ट°) Dn1 कुरुवंश (for °वंशश्च) K3 Ñ1 G3 सन्; B Dn D1 3 4 6 8 9 T G1, 2 स (for च) K5 प्रनष्टकुरुवंशस्य. — b) T1 पुनरेव; G1 °र्येण (for °र्येन) — d) K3 5 B1 T G1 2 पराजय, Dn2 पराक्रमी, G3 परंजय. (for पराभवम्).

25 a) K1 2 D2 धर्मेन; K3 5 कर्मेषु; T G M1 धर्मेण (for धर्मेषु). K0 3 4 Dn2 D5 G2 3 M1 2 किं नु; Ñ1 किं न, T G1 केन (for कं नु). — b) K3 परिप्रेक्ष्यति; K5 °प्रेक्ष्यति; Ñ1 Dn2 °रक्षति; D2 °प्रक्षति; D5 पुरि प्रक्ष्यति, T परिद्रक्षति; G1 °भ्रक्ष्यति, G2 °त्यक्ष्यति, G3 बरिवक्ष्यति (for परिप्रक्ष्यन्ति) K3 5 माधव. Cv as in text. — Ś2 reads 25c–26d on marg — c) T1 हते; G1 एते (for गते). K3 5 देवप्रभे (for °व्रते) K5 स्वर्ग्यं, T G1 भीष्मे (for स्वर्गं) — d) Ś1 K0 4 5 B3 4 D5 G3 M1 नरर्षभ, K1 2 °र्षभ (for °र्षभे)

26 Ś2 reads 26 on marg — a) D5 अर्जुनेन D3 विभेतारम् (for विनेतारम्) G2 अर्जुन° समरे वीर्यम्, M3 अर्जुनस्यापि नेतारम् — b) K5 आचार्ये, G3 आचार्य° (for आचार्यं) — d) K3 5 गुरूणां (for कुरूणां) Ś K3 5 D2 गुरुमुत्तम, K1 °सत्तमा; K4 शुभसत्तम; Ñ1 द्विजमुत्तमं; B D1 3 4 6 8 9 द्विजसत्तम; D5 T1 M3 कुरुसत्तम; T2 कुलसत्तम; M3 कुरुसत्तम (for गुरु°) K2 सङ्ग्रामे कुरुमुत्तम

27 a) G1 वीर (for वेद) — b) K3 5 यथैव, D1 8 यथावत्, D6 यथा वा (for यथैव) K1 त्रिदीशेश्वर; K3 D3 त्रिदिवेश्वर°, K5 त्रिदेवि° (for त्रिदशे°) — c) D8 [ऽ]थ (for वा) M2 महावीरस् (for °वीर्यस्) — d) K5 माधव°

28 K5 om. 28c–29a — a) Ś K1 4 प्रभावाद् (for प्रसादाद्) — b) K1 पांडवा°, K4 पांडव; G2 खांडव (for पाण्डव°) M2 om from कर्म up to पाण्डवान् (in 29b) — d) K3 येन, B1, 3 नैत; G3 नैवम् (for नैनम्) Ś1 K0 शास्त्राणि; Ś2 K3 4 B1, 3 शस्त्राणि (for अस्त्राणि) G1 [अ]वारयन् (for [अ]पालयन्) — After 28, G3 ins on marg शल्यदर्शन भीष्मदर्शन.

29 K5 om. 29a, M2 om 29ab (cf v 1 28). — a) K3 पुरस्कृत्य (for पुरोधाय) — b) K1 Dn1 D5 आहूयते (K1 °त), K3 3 5 D2 आह्वयती (K3 °त; D2 °त); Ñ1 आहूयति; B3 4 D1, 3 4 6 8 9 T2 आह्वयते (for °यन्ति) Dn2 T G1, 2 च, G3 [इ]ति (for स्म) — c) K1 2 धर्मभृतां, Ś अस्त्र° (for शस्त्र°). — d) K5 द्रोण K2 शास्त्रैर् (for शस्त्रैर्). Ś K0 4 क्षत कृत°; K2 भृश हत; K5 पृथक्कृतं; B3 8 Dn1 D1 3 4 6 8 9 परिक्षत°; D2 भृश क्षित° (for पृथक्कृत°) D5 द्रोण शस्त्रैर्भृतां वर°

30 a) K2 तस्य (for यस्य) K0–2 सेना — b) Ś1 **मतिर्; Ś2 क्रोधे मतिर् (orig सैनापतिर्), K0 अग्ने गतिर्, K1 गतिरसेर् (for गतिरग्नेर्) M इवा यमौ (for °भवत्) — c) K2 संभूमौ, K5 अभूमौ (for स भूमौ) Ś K0 4 स शेते निहतो भूमौ. — d) K1 शांता*, T1 G1 शरार्चिर् (for शान्तार्चिर्)

31 a) K1 D3 विशीर्णस्य (D2 °श्च); K3 D5 अशी

द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२
वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ ।
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ॥ ३३
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४

तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३५
बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३६
प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७
अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः । C 11 672 B 11 22 38 K 11 23.39

र्णस्य, B1 अशी*श्च (for अशीर्णश्च) Ś K0.4 धनुर्मु (K4 °र्दु) ष्टेरशीर्णं (K0 °ल) च, K2 धनुर्मुष्टिवशीर्णस्य, K5 धनुर्मुष्टिशरीरस्य — b) Ś K0.4 D5 G2 M2.4 हस्तावाप च, K1 °वापश्च; K3 °वापस्य, Dn1 हस्तवापश्च, G3 हस्तावपश्च, M4 (also) °वातश्च (for °वापश्च) K2 माधव°, D5 केशव (for माधव) — Ś1 K4 om (? hapl.) 31c–32b K0 reads 31cd on marg — c) K3 प्रणम्य, K5 प्राणस्य, G2 lacuna (for द्रोणस्य) D2 निहतश्च G3 निहतस्याथ दृश्यते — d) K5 दृश्यते (for दृश्यते) Ś1 जीवित (for जीवतो) G2.3 पांडवै र्जीवितो यथा

32 Ś1 K4 om 32ab (cf v l 31) — a) Ś1 K3.5 T2 G5 M4 वेदाश्च यस्माच्, G2 वेदा शास्त्राणि, M2 देवताच्च यस्मात् (hypermetric), M3 वेदाश्च यस्मिन् (for वेदा यस्माच्च) — b) K1.3 Ñ1 D2 सर्वाण्यस्त्राणि (for सर्वास्त्राणि च) K3.5 केशव° — c) K5 अनिपेतानि, M4 अनपेता हि K5 शूरा, M4 (also as in text) शूरात् (for शूराद्) — d) Ś1 K0 यथैवास्यात्, Ś2 K4 °वाद्यात्; G1 °वार्षि, G3 °वादे, M2 °वामौ (for °वादौ) K1.5 प्रजायते, K2 M1.2 प्रजापते; T1 °पति (for °पते)

33 a) K1.2.5 T2 वदनार्हाविमौ, D5 corrupt, T1 यदनर्हाविमौ (for वन्दनार्हाविमौ) B3 यस्य (for तस्य) — b) K1 वेदिभिर्, K4 G3 M2–4 वदिभिर्, M1 वादिभिर् (for वन्दिभिर्) D5 वदित, G2 निहतौ, G3 विहतौ (for वन्दितौ) K1 शुभैर्, D5 ययौ (for शुभौ) — c) B1 वि*र्पति, Dn1 विकार्पति (sic), D1.4.6.9 विकृष्यति, D5 च कर्षति, D8 विवृष्यति, G2 विक्षिपति (for विकर्षन्ति) K1 गोमावमाश्चिकीर्षति, K2 शृगोमायुश्चिकीर्षति, K3.5 गृध्राकाका प्रकर्षति — d) B3 पश्य (for शिष्य) K1 शताचितौ, Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 गणार्चितौ, D5 सता°, T1 शरा°, M1 शतानुतौ, M2 शतार्पितौ, M4 (inf lin as in text) शरार्पितौ (for शतार्चितौ)

34 a) G2 द्रोणो (for द्रोण) — b) G2 निहतो (for निहत) K3.5 मधुसूदन° — c) K5 कृपी कृपण मन्वादौ (sic) — d) Ś K0.4 दुःखापहत, Ñ1 दुःखेन हत (for दुःखोप) K5 -चेतना, Dn1 चेतनां; D5 -चेतसा

35 K5 om 35a–36b — a) K4 तं, D5 ता (for तां) D5 तस्य (for पश्य) B1–3 Dn D1.3.4.6.8.9 पतिताम् (for रुदतीम्) K0.4 शातां (for आर्तां) — b) K1.3 मुक्तकेशाम् T1 G2 अधोमुखां; T2 अयोमुखीं (for अधो) — c) Ś K0.4 उपासीना, K1.2 °सती, Ñ1 °यतीं, Dn2 °यासीं, T स्यतीं, M2 संति (for °सन्तीं) — d) Ñ1 Dn2 अस्त्र (for शस्त्र)

36 K5 om 36ab (cf v l 35) — a) Dn2 छिन्न (for भिन्न) — c) K3.4 उपास्ते वै, K3 Ñ1 B2.3 Dn2 T2 G उपासते, K6 उपासते, B1 उपाशते, T1 उपास्यते, M उपास्ते सा (for स्ते वै) G2.3 रणे (for मृधे) K4 द्रोणे (for द्रोण) — d) B1–3 ब्रह्मचारिण, Dn1 °रिणीं, T2 °रिण — After 36, G3 reads 39c–40d for the first time, repeating it in its proper place

37 a) K2 प्रेतकृत्य, B3 Dn2 प्रेतकार्ये K5 यजते; M2 यतने (for यतते) — b) K0 कृपे (for कृपी) M2 आतुर (for आतुरा) K5 कृपया कृपण तव — c) K3.5 समीपे पश्य भर्तुश्च — d) B3 M3.4 तपस्विनी

38 B1 om 38–39 Ś1 damaged — a) Ś2 K0.4 अग्नीनादाय, K1–3.5 D2.5 G2.3 अग्नी (K5 °ग्नि) नाधाय, Ñ1 B (B1 om.) Dn D1.3.4.6.8.9 T2 अग्निमाहृत्य — b) G2.3 चिता (for चितां) Ś2 K Ñ1 D2.5 सर्वत (for सर्वश) M3 यज्ञपात्राणि सर्वश° — c) Ś2 K0.4 Dn2 G1 द्रोणमादाय K1–3 गायते, D2 गायते, T1 G1.2 M3 गायती (for गायन्ति) — d) K1 मासानि (for सामानि) T G1 गायका; G2 सामगा (for °गा)

द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८
किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ४०
सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे ।
अग्नावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४१
गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।
सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

39 B4 om 39 (cf v l 38) — [a]) K2 D5 किरती, K3 Ñ1 B1-3 Dn2 D1-4 6 8 9 कुर्वंति (for किरन्ति) D5 [इ]व (for च) K3 एके (for एते). K5 किरति चर्चितामेके; Dn1 कुर्वंति चविते मिते (sic), G2 किरंत्यपचितीमेका, M2 किरतीवपितामेते — [b]) G2 ब्रह्मचारिणी, M2 °चारिण (for °चारिण°). — For sequence of 39[cd] in G3, cf v l 36 — [c]) K3 5 धनुर्भिश्च शरैश्चैव — [d]) T2 M नीळैश् (for °नीडैश्) K1 5 D2 माधव, B1 साधव, G2 3 भारत (for माधव)

40 For sequence of 40 in G3, cf v l 36 — [a]) K5 स्त्रोभिश्, Ñ1 शरैश् (for शस्त्रैश्) Ś1 Ko 4 5 अन्ये (for अन्यैर्) G2 3 शस्त्रैरन्यैश्च विविधैर् — [b]) Ś Ko 4 वक्ष्यंते K1 वीक्ष्यत, K2 धक्ष्यत; K3 धक्षतो, K5 B3 Dn2 धक्षतो, Ñ1 D4 धक्ष्यति, B1 M1 धक्ष्यतो, B4 धक्षते, Dn1 D5 G1 धक्ष्यंते, D2 वीक्षत; D9 दस्यते, M2 धक्ष्वतो, M3 धक्ष्यतो (for धक्ष्यन्ते) K5 तेजसां; D9 तेजसा G2 3 यजतो भूरितेजस — [c]) Ś Ko 4 आदाय, D5 समाधाय (hypermetric), M3 आसाद्य (for आधाय) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 इति (Ñ1 B1 3 4 Dn2 D3 एते) द्रोण समाधाय, G2 3 तत एते च (G3 तु) द्रोणाय — [d]) K2 श०ति, T गायंति (for शंसन्ति). Ś रुवति; K2 रुदति, K4 ब्रवंति (for रुदन्ति)

41 [a]) M2 om (hapl) from त्रिभि up to गच्छन्त्य (in 42[a]) K3 5 अतस्थ (for अन्तःस्थैर्) Ko सामभिरभिरतस्थैर् — [b]) K1 2 अनुशासति, Ñ1 Dn2 °गायति (for शंसन्ति). K1 चापरैर् (for चापरे) K3 4 समाधाय समतत — [c]) K1 असावग्निम् (for अग्ना°) Ś Ko 4 Dn2 उपादाय, K1 2 Dn1 D2 4 5 9 M3 समाधाय; K3 5 Ñ1 G1 उपाधाय (for इवाधाय) — [d]) K5 हुताशनै

42 M2 om up to गच्छन्त्य (cf. v l 41) — [a]) Ś2 G3 मुखा, M2 °मुखं (for मुखा) K2 5 गगा — [b]) M4 द्रोणपुत्रो (for °शिष्या) — [c]) K2 5 B2 D6 8 S अपसव्य (K2 °व्या) (for °सव्यां) K (except K4) B3 4 D5 T1 G M चिता, T2 च ता (for चितिं) — [d]) K3 M3 कृपी, T1 कृपि (for कृपीं) Ś2 B1. 2 T1 G1 2 M1. 3 4 तथा, K1 2 D5 च ते, M2 यथा (for तदा)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 गाधार्या वचन, T M3 द्रोणसस्कार, G3 M2 4 द्रोणसस्कार, M1 सस्कार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 G3 22, K1 21, Ñ1 D3 6 15, D9 13, T G1. 3 M 23 (as in text)

24

1 [a]) K1 2 सोमदत्तमिद (K2 °म), D3 °दत्तसुत T सोमदत्तिं (T2 °त्त) च पश्यैन — [b]) Ś1 Ko 4 युयुधान निपातित — [c]) Ś Ko 4 G1 विनद्यमान, K5 विनुद्य°, B1 2 विलोड्य°, Dn1 D4 9 विरुद्य°, T1 विनद्यमानैर्, M1 2 4 विरुद्यमान

2 [a]) K1. 2 D2 उग्र (for पुत्र°) K1 2 Dn1 D3 °सतता, D2 सतप्त (for °संतप्त) — [b]) K1. 2 Dn1

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५
दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च ।
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्या तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः । C 11 685 B 11 24 10 K 11 24 10

D2 3 जननी तस्य माधव (K2 व), K5 सोमदत्त जनार्दन — d) K2 D3 गर्हयतीव, Dn1 °यती च, G1 यतीह (for °यन्निव) K5 दर्शते, M2 त्रियते (for दृश्यते)

3 a) M3 एषा (for असौ) Ś2 lacuna, K2 Ñ1 B Dn D1–4. 6 8 9 हि (for तु) K1 . भूरिश्रवसो — b) Ś K4 सुता (for माता) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 परमदुःखिता, D2 शोकपरिप्लुता — c) K1 G1 2 M2–4 आश्वासयती

4 a) Dn1 दिष्ट्वा; D3 दृष्ट्वा, G3 पश्य, M3 दृष्ट्या (for दिष्ट्या) K1 2 B2 M नेम, Ñ1 वेद, B1 सेन, B3 D1 2 6 8 9 नैन, B4 D5 चेम, Dn1 D3 4 G3 चैन, T G1 न्विद (for नेद) Ś Ko 4 महाराजो G2 ह्वाचेद महारान· — b) Ś K4 भरतर्षभ°, Ko 3 G2 3 °र्षभ (for °क्षयम्) — c) Ś1 कुरुसंक्रादन, T G1 M कुरूणा क्र(G1 क)न्दन — d) Ś Ko 1 4 . नानुपश्यति, K2 Dn1 D3 6 T G नानुपश्यासि; M1 2 4 इव पश्यसि (for अनुप°)

5 Ñ1 G1 om (hapl) 5a–8b D2 om (hapl) 5 K1 reads 5 twice — a) Dn1 D3 G2 3 M2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) K1 तपध्वज K1 2 B1 2 D5 T M1 3 4 पुत्र, M2 पुत्र (for वीर) — b) K1 वीर, K2 B1. 3 D. T M वीर (for पुत्र) B1 भूमि, D3 सुधि; Ca d भूरि (as in text) — c) Dn2 यूप (for क्रतु·) — d) K1. 2 Dn1 D6 T नानुपश्यसि, K3 5 मोद्य पश्यति, M2 नाभ्यपश्यसि

6 Ñ1 G1 om 6 (cf v 1 5) — a) T2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) K3 5 स्नुषानाम् K1 Dn1 D3 आक्रंदो, Dn2 T आक्रद (for आक्रन्दे) Ś Ko 4 दिष्ट्या स्नुषा समाक्रन्दे — b) M2 3 प्रलपित (for वि°) — d) Ko सारसेनाम्, K5 Dn1 D1 4 6 8 सारसानाम् Ś Ko 4 [मा]हवे (for [अ]र्णवे) K2 सारसीनां महार्णवे

7 Ñ1 G1 om 7 (cf. v 1 5) — a) K3 एव (for एक) Ś Ko 3–5 Dn2 T G2 M1 वस्त्रास्तु (K4 °स्त्रा तु), K1 2 D2 6 वस्त्रार्ध, B1. 3 4 °स्त्र (for °नु) Ś Ko 3–5 T G2 M1 परीता (for ·संवीता) — b) K5 प्रकीर्णसित, B1 प्रकीर्णं सित; D4 प्रकीर्णामित; G2 3 विकीर्णासित (for प्रकीर्णासित·) — c) Ś2 स्नुषा ते, T स्नुषाश्च (for स्नुषास्ते) G2 3 पर्यधावति (for परि°) — d) K3 T2 M2–4 हतपत्यो, K5 M1 हत पत्न्यो (for हतापत्या) K5 महेश्वर°

8 Ñ1 G1 om 8ab (cf v 1. 5) — a) K1–3 5 D2 भक्षमाण (K3 °णाश्च, K5 °णश्च), Dn1 D1. 3 4 6 8 9 G2 भक्ष्यमाण(D8 °णा, G2 °णा)स्त (for °माण) K3 5 D5 T2 च, G3 M3 तम्, M2 तु (for त्वम्) — b) M3 भूमौ (for अहो) Dn1 दिष्ट्वा K5 पश्यति — c) K1 2 5 छिन्नबाहु, M2 भिन्नबाहुर् (for छिन्नबाहु) G2 3 महेष्वासम् (for नरव्याघ्रम्) — d) K3 5 S (except G2 3) पराङ्मुख (for निपातितम्)

9 a) Ś Ko सबल, K1 D2 T2 G1 शल्य वि, K3 5 त चाद्य, Dn1 शलैर्वि, G2 शव च (for शलं वि) G3 M2–4 सखे, M1 सघे (for संख्ये) T1 शल्य विपतित संख्ये — b) K3 5 आहवे (for एव च) — After 9ab, B4 repeats 11 23 38–39 — c) Ś Ko 1 Ñ1 B1 4 Dn1 D2 6 T2 G3 M विविधा°; T1 बहुविधा, G1 च बहुधा (for च विधवा) K3 5 स्नुषाश्चास्य विधावत्यो — d) K5 नोद्येह, M1 नाद्येप (for नाद्येह)

10 Ñ1 om 10a–11b — a) Ś K4 G3 M4 तं (for तत्) T2 चक्र (for छत्र) — c) K5 विनिकर्णे, D4 °कीर्णे (for °कीर्णं) M2 रथावस्थे (for रथोपस्थे) — d) Ś K4 Dn1 D2 3 M1–3 सोमदत्त, K3 5 B1 2

विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ १०
अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ११
एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्शिताः ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव ॥ १२
बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३
ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्संशितात्मनः ॥ १४
एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५
भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

T G1 सौमदत्त (K6 °त्ति); D5 G2 3 सोमदत्तेर्.

11 Ñ1 om 11^ab (cf. v l 10) — ^a) Ś K0 4 इमास्, K5 असौ (for अमूस्) — ^b) Ś1 भार्या D5 हता (for हतम्) — ^c) K3 तु (for [अ]नु) — ^d) K0 अमितेक्षण, K3 असितेक्षणा (for असिते क्षणा)

12 ^a) T2 एका, M3 ततो (for एता) M2 निलप्य (for विलप्य) K1 2 D2 5 करुण; B1-3 D1 2 6 8 T G1 2 बहुळ (for बहुल) — ^b) B1-3 Dn D1 3 4 6 8 9 भर्तुं, B4 भृश (for भर्तृ) Ś K0 4 धर्षिता, K1 कर्शिता, K5 कर्शिता, B Dn1 D1 4 8 9 कर्षिता — ^c) Ś K0 4 [अ]भिमुख Ś K0 वीर, K4 वीर, M1 भर्तुं (for भूमौ) — ^d) B3 कृपणा Ś K0 4 Ñ1 B3 D1 3 4 6 8 9 तव, K3 न च, K6 ननु (for बत) K1 2 केशव, K5 M2 केशव

13 Ś1 partly damaged Ś1 (marg in Devanāgarī) reads 13^a-14^b after 18 — ^a) M3 बीभत्सम् (for बीभत्सुर्) K2 om रतिबीभत्स. Ś1 K0 4 Dn2 G2 3 अपि, K5 इति, Ñ1 अस्तु (for अति) K1. 2 D2 -बीभत्सु, K3 विभत्सु (for बीभत्स) Ca d as in text — ^b) M1 कर्मैतद् (for कर्मेदम्) — ^c) Ś K0 4 प्रमत्तवद्, K3 प्रपन्नस्य, G3 (inf lin) प्रसक्तस्य (for प्रमत्तस्य) Ś1 यदीच्छैसीद्, K1 2 यदाछेत्सीद्, K3 5 यदि छित्र, Dn1 D3 यदा बाहु; D6 G1 3 M3 4 यदच्छेसीद्, T1 यदच्छेदि, M2 यमच्छेत्सीद् (for यद च्छैत्सीद्) — ^d) M1 वीरस्य (for शूरस्य) K1 2 D2 चार्जुन (for यज्वन) K3 5 बाहु (K5 °हू) पश्याथ यज्विन, Dn1 D3 शूरस्य कृ(Dn1 क्र)तयज्वन

14 For the incident, cf B 7 144 54 Ś reads 14^ab on marg — ^a) Ś1 सा मातर (for पाप तर) — ^b) T2 G इह (for अपि) — After 14^ab, Ś1 reads 15^cd — ^c) Ś K0 2 4 Dn2 T2 G M1 2 यस्य, K1 D2 अस्य; K3 5 पश्य, M3 यच्च, M4 यस्य (for यस्मात्) — ^d) K3 5 प्राकार्षीद्; K4 D3 प्राहर्षीत्, Dn1 प्राहरच्; T1 M3 प्रहार्षीद्, G2 प्राहर्षेद् (for प्राहार्षीत्) K0 सश्रितात्मन, K1 ससिता°, K3 5 सशि(K5 °श)तव्रत, Dn1 D1 4 6 8 शसितात्मन°, D3 सशया°, D9 समिता (for सशिता°)

15 ^a) K0 हता (for हत°) Ś1 (sup lin) K (except K0) D2 5 T2 M2 4 शेते (for शेषे) — ^b) B1 om त्व K2 स त्वधर्मेण, K3 5 अधर्मेण तु; D4 त्वध र्मेण (submetric), D5 त्वामधर्मेण, T2 क्षत्रधर्मेण, M1 त्वमधर्मे च (for °धर्मेण) K0 4 Ñ1 B Dn2 D1 4 6 T2 G3 धार्मिक, D6 धर्मिण°; M2 धार्मिक (for धार्मिक°) — After 15^ab, K1. 2 Dn1 D1-3 5 6 8 ins

60* किं नु वक्ष्यति वै सत्सु गोष्ठीषु च सभासु च ।
अपुण्यमयशस्यं च कर्मेदं सात्यकिः स्वयम् ।

[(L 1) D2 8 तु (for नु) D2 वक्ष्नि, D5 वक्ष्य ति K1 2 Dn1 D2 ‿ म- (for वै) — (L 2) K2 सात्वकी (sic)]

— Ś1 reads 15^cd after 14^ab — ^c) Ś1 K1 B3 [ए]ता, K3 5 [ए]षा, D9 [ए]का (for [ए]ता°) — K5 D9 om (hapl) 15^d-16^a — ^d) T G1 M भार्या (for स्त्रिय°) K1 2 D2 माधव°, G1 केशव (for माधव)

16 K5 D9 om 16^a (cf v l 15) Ś1 reads 16-17 on marg — ^a) D2 यूपध्वजस्यैषा, G1 °स्येष्टा; G3 °स्यैता, M3 °स्यैका (for °स्यैषा) — ^b) Ś1 करे (for कर) Dn1 सस्मित, M4 सवीत (for स मित) K1 मध्यत, K2 D2 T1 G3 मध्यमा — ^c) K3 5 शिर° कृत्वैतदुत्सगे — ^d) G3 कृपया (for कृपण) K1 2 Ñ1 D3 5 M परिदेवति; T2 G3 पर्य देवयन् — After 16, K1 2 D6 ins 61*

17 Ś1 reads 17 on marg — ^a) G3 अधर्मे (for अय स) Ś1 B Dn1 D1-6 8 9 स रसनोत्कर्षी, K1-3 5 Dn2 शरासनोत्कर्षी (K0 °त्कर्षे, K5 °त्कार्षी), T1 G1 शरासनाका(G1 °क)र्षी, G2 शरशतोत्कर्ष°; Ca d as in

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ २०
गान्धारराजः शकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २२
यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् । C 11 701 B 11 24 28 K 11 24 28

---

text —^{b}) K1-3 5 Ñ1 B1 2 4 D2 5 T1 M1 विमर्दक (for विमर्दन) Ca d as in text —^{c}) K3 M2 नाम्योरु (for नाम्यूरु) K5 नाम्योरुजपरामर्शी Ca as in text —^{d}) Dn1 निवि (for नीवी) K1 2 D2 5 विश्रंमन; K3 5 -स्वसकर, Dn2 D1 4 8 9 °विश्रंसन, G1 विस्रसिन; G3 निस्तस्कर (sic), M2-4 विस्रसकर (hypermetric), Cd रिस्वसन (sic) (for विस्रंसन) K1 2 D2 5 पर; Ca कर (as in text) Ś Ko 2-5 Ñ1 B Dn2 D1-4 6 8 9 T G ins after 17 K1, 2 D5 after 16

61* अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः ।
प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ।

[(L. 1) K3 5 हर्ता (for हन्ता) B1 2 D2 शत्रूणां (for शत्रूणा) K1 अमय प्रद, K2 अमय प्रद, Ñ1 चामयः प्रद, B1 D9 T G2 3 अभयकर (for अभयप्रद) D3 अमित्राणां भयप्रद, G1 अमित्राणां भयकर (for the post half) — (L 2) G3 च सहस्राणां (for गोसह°) K2 क्षत्रियांत (for °यान्त) D6 प्रद, T1 कर (for कर) K5 क्षत्रियाणा करकर (for the post. half)]

18 For the incident, cf B 7 142 72 —^{a}) K3 5 सांनिध्यात्; Dn1 सांनिध्य (for सांनिध्ये) K1 वासुदेवसांनिध्ये (submetric), G1 प्रदाता वासुदेवस्य —^{c}) Ś Ko 4 G2 येन, K3 5 तेन (for ऽन्येन) —^{d}) K1 D2 प्रमत्तेन, G2 प्रमत्तश्च; M2 प्रवृत्तस्य (for प्रमत्तस्य) K1 निपातिन (for °तित) —After 18, Ś1 reads 13^c-14^b

19 ^{a}) Ś Ko 4 वक्ष्यंति, K1 D2 वक्षसि, K3 Dn1 D3 5 T G1 M1 2 4 वक्ष्यति (for वक्ष्यसि) K5 स सत्सु; D6 बीभत्सु (for संसत्सु) G2 किं वक्ष्यामि च संसत्सु — Before 19^b, M4 ins वासुदेव —^{b}) K1 2 D6 M3 सभासु; G2 सकथ (for कथासु) K2 4 5 M4 जनार्द्दन; D6 जनार्द्दनं; D9 जना अपि (for जनार्दन) —^{c}) T G1 नु सत्, M1 3 च यत्; M2 4 च तत् (for महत्) Dn1 अर्जुन सुमहत्कर्म —^{d}) Ś1 K1 वाम, T1 G1 M वापि (for वा स) K1 2 D2 5 किरीटभृत्, K5 किरीटिना (for °टवान्)

20 ^{a}) M4 इत्येव D3 T2 G1 3 गर्हय(T2 °यं)त्वि (for °यित्वा) K3 Ñ1 सा, M3 एतौ (for एषा) K5 इत्येव गर्हित त्वा सा —^{b}) K3 5 आसीद् (for आस्ते) K5 वरांगना K2 तूष्णीभूत्वा वरांगना —^{c}) Dn2 एवम्; M3 एकाम् (for एताम्) G3 अनुशोचती —^{d}) K3 5 D5 स्वपत्न्य, G3 पत्नय (for सपत्न्य). Ś Ko 4 D6 G2 3 स्वामिवल्लभा; K2 स्वामिव स्नुषा, K5 स्वामिव स्नुषा; D4 स्वामिन स्नुषां (for स्वामिव स्नुषाम्) Cv सपत्न्य स्वामिन स्नुषा

21 ^{a}) D6 गांधारराज (for °राज) —^{d}) Dn2 G2 3 मम पुत्रस्य (for भागिनेयेन) T1 मातुल

22 ^{a}) K1 5 B3 य पुरा; M1 पुरा तु (for यः पुरा) —^{b}) K1 व्यजनाभ्यां Ko 3 D9 T2 G2 3 स (T2 च) वीज्यते; K2 Dn2 स्म वीज्यत (Dn2 °त); K5 स वीजते; Ñ1 अवीज्यत (for स्म वीज्यते) —G1 2 om (hapl) 22^{cd} —^{c}) K2 य (for स) K3 5 पुन (for एष) —^{d}) K2 शयानम्, Dn1 D2 शयने (for शयान) M1 इव वीज्यते (for उपवी°) K5 शयन उपवीजते

23 ^{a}) Ś1 D3 5 G2 य स्व; K3 5 यस्ते; B1 य स; Dn1 D9 T1 G1 M1 यस्य, Dn2 य सु, T2 यस्तु; G3 य स (for य स्म) —^{c}) K2 सत्य, K3 5 तस्य (for तस्य) D5 मायाविसो माया; M2 मापि मानो या (sic) —^{d}) K1-3 5 B1 D2 T1 G1 दग्धा (for दग्धा).

24 ^{a}) Ś निकृत, Ko निहत, K1 निकृतिं (for निकृति) —^{b}) T G1 M यो जिगाय (for जितवान्यो) —^{c}) T1 विपुल —^{d}) K3 5 पुनस्तैर्; T G1 स कथ (for स पुनर्) Ko जीवितो; K1 जीवितां, K2 जीविने, D1 जीविते, G3 जीवितान् (for जीवित).

सभाया विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६
यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञानानृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ ।

K_{8} M_{1} जित, T G_{1} जहौ (for जित॰) G_{2} स पुनर्जीवितार्जित

25 ^{a}) K_{3} $_{5}$ B_{1} $_{2}$ शकुना ; B_{3} शकुनिं (for शकुन्ता) B_{3} शकुनि, D_{2} सकुनिं (for शकुनिं) — ^{c}) K_{5} $\tilde{N}_{2}$ B_{1} $_{2}$ $_{4}$ Dn_{2} D_{1} $_{4}$ $_{6}$ $_{8}$ $_{9}$ कैतव, D_{5} किंतवो, G_{2} किं तात (for कितव) — ^{d}) K_{3} $_{5}$ सुशिक्षित, Dn_{1} D_{3} $_{5}$ [उ]पलक्षित (for [उ]पशिक्षितम्).

26 Ko om 26^{a}–27^{a}, M_{1} om (?hapl) 26^{a}–27^{b} — ^{a}) Dn_{2} स तेन (for एतेन) $\tilde{N}_{1}$ [ए]व, G_{1} [ए]तन् ; G_{3} [ए]व (for [ए]तन्) K_{3} महद्घोर, K_{4} महस्वेन, D_{6} महावैर (for महद्वैर) — ^{b}) T G_{1} M_{2-4} आहित (for प्रसक्त) — $Ś_{2}$ K_{4} M_{4} om (hapl) 26^{d}–27^{a} — ^{d}) Dn_{2} G_{2} $_{3}$ स्वजनस्य (for सगणस्य) K_{6} वा, D_{3} $_{5}$ ह (for च)

27 $Ś_{1}$ Ko $_{4}$ M_{4} om 27^{a}, M_{1} om 27^{ab} (cf 1 26) — ^{a}) Dn_{1} D_{3} तथैव (for यथैव) — ^{b}) $Ś_{2}$ G_{2} लोक॰ (for लोका) Ko $_{5}$ Dn_{1} D_{5} शस्त्रजित, D_{2} $_{4}$ G_{1} ॰जिता, T_{1} G_{2} ॰जिता (for ॰जिता) K_{1} प्रभो, K_{4} तथा ; B_{1-3} Dn_{1} D_{1} $_{3}$ $_{4}$ $_{6}$ $_{8}$ G_{1} विभो, D_{9} विभो (for प्रभो) $\tilde{N}_{1}$ लोकाश्च पूजिता विभो — ^{c}) Dn_{2} दुर्बुद्धा (for दुर्बुद्धेर्) K_{3} $_{5}$ दुर्बुद्धिना तु तेनापि — ^{d}) K_{1} शास्त्रेण S निर्जिता (for वै जिता) B_{4} लोका सतु परे जिता॰

28 ^{a}) D_{2} परे लोके (for तत्रापि) $Ś$ $Ko_{-2,4}$ Dn D G_{2} $_{3}$ कथ नाय (D_{5} भाव) परे लोके — ^{b}) G_{2} पुत्रा (for पुत्रान्) — ^{c}) K_{3} विरोधे यो ऋजु प्रज्ञो, K_{5} विरोधयेदृजु प्रज्ञो, G_{3} विरोधयेदृजु प्रज्ञान् — ^{d}) K_{3} न ऋजुर् (for अनृजुर्) K_{4} मधुसूदन, K_{5} ननु र्जुर्मधुसूदन॰ — After 28, K_{2} ins

62* शोकार्ता यस्त्वसा कृष्णा कृपण पर्युपासते ।
विनाश काङ्क्षती नित्य पुत्राणां क्रुध्यती मम ।

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K_{1} गांधारीवचन, T शकुनिदर्शन, G_{3} सोमदत्तिदर्शन । शकुनिनिंदन, M शकुनिनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_{2}$ G_{2} 23, K_{1} 22, K_{2} 25, $\tilde{N}_{1}$ D_{3} $_{6}$ 16, Dn_{2} T G_{1} $_{3}$ M 24 (as in text)

25

1 ^{a}) $Ś_{1}$ Ko $_{4}$ T_{1} काभोज, K_{1} कांबोज M_{2} दुर्धर्प (for दुर्धर्षं) — ^{b}) T_{1} काभोजा, M_{2} $_{4}$ कवला॰ (for काम्बोजा) $Ś_{1}$ काभोज॰ रणे चित, $Ś_{2}$ K_{4} काभोजैं(K_{4} ॰जा)स्तरणे जित, Ko काभोरस्कं रणे जित, K_{1} D_{2} कांबोजापूरणोचित, K_{3} काबोजैस्तु रणे चित, K_{5} कावोजैस्तु रणार्चित, G_{2} कपिध्वजरणे हत, G_{3} काबोजैश्च रणे हत — ^{c}) K_{2} शयाने, K_{5} शयने (for शयानम्) $Ś_{2}$ स्कदं (for स्कन्ध) — ^{d}) K_{2} $_{3}$ $_{5}$ $\tilde{N}_{1}$ B Dn D_{1-5} $_{8}$ $_{9}$ पांशुषु (for पांसुषु) K_{2} $_{5}$ माधव॰

2 ^{a}) B_{1} पश्य, T G_{1} M अस्य (for यस्य) K_{1} क्षितज (for क्षतज) K_{5} Dn_{1} सदिग्धो (for सदिग्धौ) — ^{b}) Ko क्षतज (for चन्दन) K_{2} रूर्छितौ ; K_{4} $\tilde{N}_{1}$ B Dn D_{1} $_{2}$ $_{4-6}$ $_{8}$ $_{9}$ भूषितौ (for रूषितौ) — ^{c})

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्ना न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहा॰
शयानमभितः शूर कालिङ्गं मधुसूद॰
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।

Ś2 अवीक्ष्य K1 2 D2 5 करुण, Dn1 D3 G3 कृपणा (for कृपणं) Ś Ko 4 बाला (for भार्या) —d) K1 2 D3 T2 विलपति (for विलपति) K1-3 5 D2 T2 [त्य]ति(K3 °वि)दुःखिता (K5 °त)

3 Before 3, G1 ins भार्या —a) K5 परिघ प्रख्यो; D2 °प्रक्षौ (for °प्रख्यौ) —b) K5 शुभतला गुली; D9 शूलतलांगुली, T G1 M चदनरूषितौ, G2 शुभतरांगुली —c) Ś2 ययौ (for ययोर्) Ś Ko 4 विपयम् (for विवरम्) K5 ययार्थिवरमापन्ना. Cv as in text —d) Ś1 अरिं * दां; Ko आरविंद; K3 5 Dn2 G1 M अरविर्मा (K5 M °विर्मा), T1 मा रतिर्मा, T2 अरातिं मा, G2 3 पतिर्मा (sic), Cv न रतिर्मा (as in text) Ś1 Ko Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 T G1 पुराजहात्, K1 2 D2 5 पराभवत् (K2 °वेत्, D5 °वग्), K4 G2 3 पुनराजह(K4 °हा)त्, K5 पुरा महत्; Cv पुराजहत् (as in text)

4 a) M2 गतीर् (for गतिं) Ś Ko-4 B2, 4 Dn D2 3 5 9 T G2 तु, Ñ1 च, G1 त्व (for नु) K1 गतिष्यामि (for गमि) K5 का गतिं गमयिष्यामि —b) M2 हीनां (for हीना) K2 M2 जनेश्वर°, K5 जनेश्वर; G3 जनेश्वरा (for जनेश्वर) —c) D2 दूर (for दूर) K1 2 D2 5 G1 M1 अनाथा च, K3 5 अयानाथा, Ñ1 अनाथेवेति, D1 4 8 थेन, D9 अताप्येव; T M3 4 अनाथाद्य, G2 ह्यनाथेव (for अना) —d) K3 5 M2 4 [ह्]त्यतीव, B Dn1 D1-4 6 8 9 वेपती (for अतीव) K2 मधुरस्वरा°, D2 °स्वना; M2 मधुराध्वरा (for मधुरस्वरा) S Ko 1 4 ह्यतीव मधुरस्वना, G2 3 M3 ह्य(M3 अ)तीव मधुसूदन

5 a) Ś Ko 2 4 D2 M1 आतप , K1 2 D5 °पत-; K5 अनाप (for आतपे) Ś2 K2 Dn1 क्लम्यमाना(K2 °णा)ना, K1 D2 5 काम्य(D2 क्लाम्य , D5 क्लाम्य)मा णाना; G1 M क्लिश्य(M2-4 ताम्य)मानाना (for क्लाम्य°) —b) Ś Ko 4 विमानानाम्, K1 2 विधवानाम्, K3 5 पितुधानाम् (for विविधानाम्) Ś Ko 3-5 B1 4 स्रज (for स्रजाम्) —D9 om 5c-6d —c) Ś Ko 4 G3 कांतानाम्, T1 क्षातानाम्, M1 शातानाम् (for क्लान्ता°) Ś Ko 4 T1 G1 इव (for अपि) —d) K5 B1 जहाति, B3 4 Dn1 D1 3 4 6 8 त्यजति (for जहति) K1 2 B1 2, 4 तनू, D2 तनू (for तनुम्) Ś Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तनू (hypermetric), K4 Ñ1 G3 श्रीर्जहाति न वै तनू (G3 °नु); T M जहाति श्रीर्न वै तनु (T1 M2-4 नू), G1 जहार श्रीर्न वै तनू, G2 न श्रीर्जहातिरवेतनि (sic)

6 D9 om. 6 (cf v 1 5) —a) Ś Ko 4 Dn1 पतित, G2 3 नृपतिं (for अभित) M1 सुत (for शूर) —b) K1, 2 5 Ñ1 D5 G1, 3 M कलिंग; K3 T1 G2 कलिंग (for कालिङ्ग) K2 5 मधुसूदन —c) Ś Ko 4 दीप्तांगद युग्म (Ś2 K4 ग्म), K1-3 5 Ñ1 B1 Dn D5 S दीप्तांगदयुत (K1-3 B1 Dn1 °ग) —d) Ś2 K1-3 5 B Dn1 D1-3 5 6 8 G2 प्रतिनद्ध; G3 °बद्ध (for °बद्ध) K1 महाभुज T G1 M प्रतिमान धनु प्मता

7 a) K3-5 G2 3 मगधानाम् —b) K4 5 जयसेन; Dn2 G2 3 हत पश्य (for जयत्सेन) K2 जनार्दन —Ś Ko, 4, 5 M2 om (hapl) 7c-8b M3 om 7cd —c) K1 2 D2 5 आवा(K1 आचा; K2 अवा)र्य सर्वत पत्न्य, K3 सम्प्रवार्यप्रमुदिता; Ñ1 D3 परिवार्य प्रमुदिता —d) Ñ1 B1 Dn2 G2 3 मागधी (for माग ध्य°) K3 प्राप्य (for पश्य) G3 माधव K1, 2 D2 5 प्ररोद(K1 रोद, D5 मोद)त्य सुविह्वला, Dn1 मागध्यं प्रियमोपित

8 Ś Ko 4 5 M2 om 8ab (cf v 1 7) M3 transp 8 and 9 —a) K1 असोमायत, K3 तासा मनव, T1 G1 हरिण्यायत (for आसामायत) —b) K3 असुराणा, T तस्वराणा (for सुस्व) K2 स्वहु राणां जनार्दन —c) K5 -श्रुतिहरा, T1 श्रुतिर्मनो (for °हरो) Cd as in text —d) Dn2 G2 3 हर्य त्यतीव (for मोह°) M1 मा (for मे)

मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
भर्तारं परिवार्यैताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२
द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १३
तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १४
द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।

---

9 M8 transp 8 and 9 — a) K1 2 Dn1 D2 5 वस्त्राभरणा (for सर्वा°) — b) Ś K4 B1 M1 रुदत्य ; K5 M2 रुदत्या, D5 रूदंत्य (for रुदन्त्य) Ś K0 4 Ñ1 B D1 4 5 शोककर्षिता (D5 °त), T1 °कर्शिता, M8 पश्य योषित — c) B1-3 Ñ1 D1 3 4 6 8 9 आस्तीर्णे, M2 स्वस्तीर्णे (for स्वास्तीर्णे) B2 आस्तीर्य वीरशयने — d) K2 मगाध्य ; Dn1 मागधा, D5 मागध (for मागध्य) K4 transp शेरते and भुवि

10 a) K1-3 5 B1-3 Dn1 D2 4 5 कोशलानाम्, B1 कोषलानाम् ; Dn2 T2 G2 3 कौसलानाम् (for कोसला°) — b) K5 जयपुत्रं (for राज°) K3 5 T1 महद्बल (for बृहद्बलम्). — c) Ś2 परिकल्प्यैता ; K1 परिवार्यिता. — d) Ś2 (marg by corr) परिघत ; Ś2 (before corr) प्ररुधिता, K3 अरुदिता ; K8 पथिकृता ; M2-4 प्ररुरुदु (for प्ररुदिता) K0 स्त्रिया

11 a) G8 गात्रार्पितान् (for गात्रगतान्) T2 (inf lin as in text) प्राणान् (for बाणान्) — b) D2 °बाहू (for बाहु). K1 2 बलार्पिता, S बलेरितान् (for बलार्पितान्) — c) K1 उद्धरत्य, K8 उद्धमत्य K1 3 सुखाविष्टा (for [अ]सुखाविष्टा) K5 उद्धमत्य सुखाविष्टा D4 उद्धरत्यसुखीविष्टा (sic) — d) Ś2 K1 D2 मूर्च्छमाणा (Ś2 °ना), K2 मूर्छ्यमाणा ; D5 मूरुर्छमाण ; M3 °मान (for °माना). K4 पुर पुर (for पुन पुन)

12 b) K5 परिश्रमान् ; B3 °श्रयात्, Dn2 T G1 3 4 M °क्लमात् (for °श्रमात्) G2 ताम्यतीना तथातपे — c) M1 2 आ(M2 अ)म्लान (for प्र°) Ś K0-2 5 °मलिनाभानि ; K8 मलिना° ; B1 मणिना°, T1 G1 3 M1-3 नलिना° ; G2 नलिनाभाति, M4 नालनाभानि (for नलिना°) — d) Dn1 भाति (for भान्ति) K5 माधव ; B1 2 मारिष ; M2 भारत (for माधव)

13 a) K8 5 द्रौणिना (for द्रोणेन) Dn1 D3 पश्य (for शूरा). T द्रोणेनाभिहता सख्ये, M2 तदानेन हता शूरा — T om 13bc — b) K3-5 रुधिरांगदा, Dn2 G M रुधिरोक्षिता (for रुचिराङ्गदा) — After 13ab, all MSS (except Ś K0 4, T [after 13a]) ins

> 63* धृष्टद्युम्नसुता सर्वे शिशवो हेममालिन ।
> रथाग्न्यगार चापार्चि शरशक्तिगदेन्धनम् ।
> द्रोणमासाद्य निर्दग्धा शलभा इव पावकम् ।
> तथैव निहता शूरा शेरते रुचिराङ्गदा ।

[(L. 1) K2 धृष्टद्युम्न — (L 2) K1 2 रथाग्न्यागार, K3 5 M4 °न्यगार, M3 रथण्यहार, M8 रथग्न्यवार- K1-3 B D3, 8 M2-4 चापार्चि°, Dn1 चापार्थे, Dn2 चापार्शि, M1 चापार्चि (for चापार्चि) D1 4 6 8 9 शर वृष्टि, M2-4 असिशक्ति (for शरशक्ति-) K2 -गद धन, Dn1 गदेषन, D2 गदोधन, M2 -गदे स्वन — (L 3) K3 5 द्रौणिमासाद्य K1 2 निर्दंग्धा — (L 4) M2-4 द्रोणेन (for तथैव) K3 G1 रुधिरोक्षिता, G3 रुधिरांगदा (marg °रा हताः)]

— c) K1 2 Dn1 द्रोणाय (for द्रोणेन) G2 3 M निहता (for [अ]भिमुखा) G1 सख्ये, M सखे (for सर्वे). — d) K0 3 5 Dn2 कैकया, D5 केकया

14 a) K3 चर्माणि ; K5 वर्माणि, T G1 वर्णाभास, G2 वर्णेन (for वर्माणस्) — b) D1 3 4 6 8 9 तालध्वज, G3 तादृध्वज (for ताम्रध्वज). Ñ1 D2 रथध्वजा (for °स्रज) Ś1 K0 4 ताम्रध्वस्ता (K4 °स्त) रजस्रज, Ś2 तप्तध्वस्ता इव स्रज, K1 ताम्रध्वजरथ प्रजा ; D5 तालध्वजरथध्वजा, G2 तादृध्वजरथेन च — c) K2 3 भासयती, Ñ1 °यतो (for °यन्ति) B3 महाभासा, M2 महीं भासान् — d) K3 5 ज्वलत ; M2 चलिता (for ज्वलिता). K1 B1 Dn1 पावक° ; B3 पतगा (for पावका)

15 a) B1 निहत, M2 द्रुपद (for द्रुपद) G3 सखे ; M सखे (for सख्ये) — c) T1 G1 महद् (for

महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ १६
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १७
धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूर हरन्ति हृतचेतसः ॥ १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः ॥ १९
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ २०
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् ॥ २१
दाशार्हीपुत्रजं वीर शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् । C 11 730 / S 11 2[?] 25 / K 11 25 25

महा) K3 D8 महाद्विपमहारण्ये, K5 महाद्विपमहा एष —[d]) K8 [इ]व समाहत, K5 च समाहत, B1 सुसमाहित, Dn1 महत हत (for महता हतम्)

16 [c]) K8 पाचाळ, K6 पाचाला, B1 3 4 D4 पचाल (for पाञ्चाल) K1 राज्ये, K2 राज्ञे, K4 T1 राजो (for राज्ञो) Ś1 Ko विपुले, K6 Ñ1 B3 4 Dn D1-4 6 8 9 T G1 3 M3 5 विमल, K3 विमळ, M3 विपल (for विपुल) —[b]) K5 पुडरीकाभय (hypermetric) (for °काक्ष) B1 3 T1 G1 M पांडर (for पाण्डुरम्) —[c]) G2 3 सहाभाति (for समा°) —[d]) Ś2 K4 Ñ1 B Dn1 D1-4 6 8 9 M1 2 4 निशाकर, G3 दिवाकर (for निशाकर)

17 [a]) Dn1 एता K1 2 D2 5 च (for तु) M1 द्रुपदा (for द्रुपद) Ś Ko 4 विद्वन्, T1 विद्धि (for वृद्ध) —[b]) K1 च दुःखिता, Ñ1 तु दुःखिता, B3 4 Dn2 D1. 3 4 6 8 9 सुदुःखिता —[c]) K1 2 4 G1 दग्धा, K8 दुग्धा, B1 दृष्ट्वा (for दग्ध्वा) Dn1 G2 पाचाला, G3 पांचाल (for पाञ्चाल्य) —[d]) K1 राजधानमपश्यत, G1 राजानमपि सर्वत

18 [a]) K1 धृष्टकेतु, G3 धृष्टकेतुर् Ś K D2 3 M1 महात्मान (for महेष्वास) —[b]) K1 वेदि (for चेदि) K3 5 अव्रण (for अङ्गना) —[d]) B4 हरते, M2 हरतीर् (for हरन्ति) Ko 3-5 B1 Dn2 D8 M2 हतचेतस, K1. 2 हतचेतस, B4 इति चेतस

19 [a]) D2 द्रोणास्त्रम् (for °स्त्रम्) K3. 5 अभिहत्येको, K4 °हन्येष, Dn1 D3 °हत्येव, G1 °गत्येष, G2 °वार्यैष, G3 (inf lin, also as in text) अभिघ, T2 M3 अभिहत्येष, M2 अभवत्येष Dn2 द्रोणास्त्राभिहतो ह्येष —[b]) K1 2 D2 5 विमर्दी (for विमर्दे) K2 5 D1 4 8 मधुसूदन — After 19[ab], G2 ins

64* एव मामिह पुत्रस्य पुत्र पितरमन्वगात् ।

—[c]) D5 हतं (for हत) —[d]) Dn1 नद्यो, D4 नद्या, M2 वज्र (for नद्या) Ś Ko-3 5 Ñ1 B1 4 Dn1 D2 5 M3 हत (for हृत) Dn T G M1 3 4 वज्राहत K6 द्रुमा, M2 द्रुम K4 नद्याघत इव द्रुम; B3 वातरुग्ण इव द्रुम

20 [a]) K8 G3 चेदीपति, D2 वेदपति K6 शूरौ —[b]) K5 धृपकेतुर् (for धृष्ट) K1 महारथा —[c]) G3 M3-5 सखे, M1 सघे (for सख्ये) —[d]) K6 हत्वा रिपु (for हत्वा शत्रून्)

21 [a]) B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 विच्छिद्यमान, Dn2 विधुन्वमानो, D5 वितुद्यमानैर्, M1 विमर्थमान, M2-4 विरुद्य (for वितुद्य) —[b]) K1 प्रत्युपास्थित, K4 पस्थिता, K6 प्रत्युपसस्थिता (hypermetric), B4 G2 3 M1 पर्युपस्थिता, D5 प्रत्युपस्थित (for प्रत्युपस्थिता) Ś2 स भार्या प्रत्युपस्थिता, M2 त भयात्तस्थ स्थिता (sic) —[c]) G2 चेदीराज K5 हृपीकेश —Ś Ko 4 5 om (hapl) 21[d]-23[a] —[d]) K2 हत (for हत) D2 शबल, G2 च बल (for सबल) K1. 2 बांधव, B1 M3 वाहन (for बान्धवम्) Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 सुवेष (Ñ1 B1 3 Dn1 D3 °केश) चारुकुडल

22 Ś Ko 4 5 om 22 (cf v l 21) —[a]) K1 दाशाहा, K2 Ñ1 B1-3 Dn1 D1-6 8 9 T G1 2 M1 3 4 दाशार्ह, M2 दाशार्हा (for दाशार्ही) G3 M4 पुत्रिज, M1 पश्य त Ca d दाशार्हीपुत्रज (as in text) K1 D5 M2 वीर, D8 बाल, G1 कृष्ण (for वीर) C1 as in text —[b]) K3 शयन (for शयान) —G2 om (hapl) 22[c]-24[c] —[c]) K1 2 आधायत्यो, K3 Dn2 T G1 M1 3 4 आदायाके, Ñ1 अधीयाने, D4 आधायतो, M2 **यांके (for आरोप्याङ्के) D रुदत्येताश्

द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
एव ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

(for वदन्त्ये°) —^{d}) B4 D1 चेदिराज M3 यशा तुरा (for °वराङ्गना)

23 G2 om 23 (cf v l 22). G3 om 23^{ab} Ś Ko 4 5 om 23^{a} (cf v l 21). —^{a}) D6 चक्षु (for पुत्र). K1 हृषीकेश —^{b}) K1 सुवक्त्र , Ñ1 B3 4 Dn2 D1 3 4 6 8 9 T G1 M3 सुकेश, B1 2 सुनस ; D2 सुचक्र, M1 3 4 सुकेतु (for सुवक्त्र) —^{d}) K2 D2 निकृत, K3 6 विक्षत (for निकृत्त) K3 5 S (except T2, G3 om) बहुभि , D2 बहुध (for बहुधा) K2 Dn2 रणे (for शरै)

24 G2 om 24^{abc} (cf v l 22) —^{a}) K3 5 विचर, B1 2 पतित (for पितर) Dn2 शूरम् (for नूनम्) —^{b}) D5 युध्यमाने M2 क्षिते शरे (for परै सह) —^{c}) Ko न जहात्, K3 Dn2 नाजहत. Ñ1 B Dn D1–4 6 8 9 T1 G3 पितर, T2 G1 M पतित (for पृष्ठतो) K1 2 धीमान् (for वीरम्) —^{d}) K2 नाद्यापि, D5 तथापि (for अद्यापि)

25 ^{a}) G2 मामिह (for ममापि) K3 5 गोविंद (for पुत्रस्य) —^{b}) K3 पौत्र (for पुत्र) K1 2 D5 अन्वयात्, K4 अब्रवीत्, B4 अन्वियात् (for अन्वगात्) Dn1 D8 पितर पुत्रमन्वगात् (D8 °यन्) —^{c}) Ś1 Ko 4 M2 4 महाबाहु, B1 2 °भाग, B4 °वीर (for बाहो) —^{d}) K1 लक्ष्म*, M2–4 लक्षण (for लक्ष्मण) K2 परवीरहा , G3 परवीरह K5 ममापि दयित सुत

26 ^{a}) K4 विंदानुविंदानावतौ, K5 °वावत्यो, D2 °विंदुचावत्यौ, D5 °विंदाचावंत्यौ ; G3 °वद्यावा° —^{b}) K5 पातितौ K2 माधव°, B3 D1 2 4 6 8 9 केशव (for माधव) —^{c}) B3 हेमांते ; Dn2 G2 3 M वने सु , T G1 वनेषु (for हिमान्ते) Ś Ko 4 गलितौ (for पुष्पितौ) Ś1 Ko 4 D6 T2 G3 M3 4 सालौ, K1 शाली, K3 शालौ, M2 यालौ (for शालौ)

—^{d}) Dn1 T2 मारुता (for मरुता) Ko 4 मारुता-पुष्पिताविव, K3 मारुतोद्गलिताविव, K4 मारुताद्गलिता इव, Dn2 मारुताघूर्णिताविव, D2 मनुजातविनाविव (sic), M मारुतागळिताविव (M2 °ता इ)व

27 ^{a}) D1 4 6 8 6 वर्माणो, D3 चर्माणौ, D. वर्माणा (for वर्माणौ) —^{b}) Ñ1 रथे, B3 D1 4 6 8 9 रणे (for बाण) K2 पन्न , K1 °खड्गा (for खड्ग) —^{c}) K2 ऋषभ°, G1 वृषभ (for ऋषभ) K1 रूपाक्षो (for रूपाक्षौ) —^{d}) Ko शयान , K1 lacuna (for शयानौ) K1 विमलस्रजो, B4 विपुलस्रजौ K3 5 शुभवसौ वरस्रजौ

28 ^{b}) M2 सर्वानूप (for सर्व एव) —^{c}) Ś1 ये मुक्त , K5 ये युक्ता, M2 विमुक्ता (for ये मुक्ता) K1 2 शस्त्रास्त्रात् (for भीष्माभ्या) —^{d}) Ś2 वे कर्तनात्

29 ^{a}) K1–3 D2 5 दुर्योधनद्रोण K2 सुतान्, K4 पुत्रात्, M3 पुत्रान् (for सुतात्) —^{b}) K1 2 Ñ1 Dn2 D1 2 5 6 जयद्रथात् (for महारथात्) —^{c}) K1 2 D. G1 3 M2 4 सोमदत्तेद् (for °दत्ताद्) K2 विकर्णाश्च, M2 हि कर्णाश्च (for विकर्णाच्च) —^{d}) Ś1 Ko 4 वीराद्वा, Ś2 कृपाच्च, Ś2 (sup lin) वीराच्च, M2 शूराश्च (for शूराच्च) T1 कृतवर्मत ; M2 °वर्मणा (for °वर्मण) —^{e}) K3. 5 तु सुवेगेन (for शस्त्र वेगेन) —^{f}) D5 देवानमितवर्चसा

30 Ś Ko 4 om (hapl) 30 —^{a}) K2 इतरे, K5 तमेव (for त इमे) K3 सहिता (for निहता) K3 5 Ñ1 B Dn D1 4–6 8 9 T G1 M सर्वे, G3 सखे (for संख्ये) —^{c}) K5 नाभि (for नाति) Ñ1 क्रमो (for भारो) D6 T1 G2 3 देवस्य, D9 दै*व —^{d}) Ca d cite ध्रुव (as in text) K1 कश्चना, K2 कश्चन ; K3 5 कस्य च (for कश्चन) —^{e}) K1 2 5 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५
गान्धार्युवाच ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन । c. 11 746 B 11 25. 41 K 11 25 41

यत्र मे, K3 Dn3 G1 3 M यत्रेमे, G2 यत्कृते (for यदिमे) K1 हता (for निहता) — f) D5 om क्षत्रियै Dn2 S क्षत्रिया क्षत्रियै सह — After 30, Dn2 S ins

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विन

[M2 तरस्विना, M4 तरस्विन (for मन°)]

31 a) Dn1 त इमे; Dn2 तदेते, D8 तत्रैव, T1 M2 तदेव, G2 तथैव (for तदैव) M2 निहतां G3 कृष्णा (for कृष्ण) — b) Ś1 K0 Ñ1 M2 पुत्रास्तप स्विन, K1 पुत्रास्वस्विन (submetric), K3 5 पुत्रा हतचेतस, B1 2 T1 पुत्रामनस्विन — c) K4 M2 यदेव (for यदैव) Ś1 K0 [अ]क्षत; K4 T2 कृत (for [अ]कृत) K3 वामस्त्वम्, Dn1 D8 पापस्त्वम्; D9 काम्यस्त्वम्, G2 कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्) — d) T G1 3 M उ(M2 अ)पप्लाव्य G2 उपप्लाव्यगत पुन

32 a) K3 Ñ1 B Dn1 D1-4 8 9 शा(K3 अ)तनोश्च (for शंत°) Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण) — b) D9 विदुरेण च धीमता — c) K1 तदेव, K3 5 सदैव, T1 तथैव (for तदैव) Dn1 स्म (for [अ]सि) G2 सानाह, G3 मा मोह (for मा स्नेहं) — d) G2 3 समेष्विति (for सुतेष्विति) K6 कुरुष्वात्मजेष्वित, D5 corrupt

33 Ś1 damaged — a) Dn2 transp तयोर् and न G1 वचन, Ca d दर्शन (as in text) Ś2 K0-4 Dn1 D2 3 5 तयोर्नि(Dn1 °चि)दर्शन नैतत्; K5 तच्च निर्दर्शनेनैन, B1 2 4 तयोर्नु (B1 °र्न) वचन तात — c) K0 अचिरेण च, M2 अचिरेणेव B1-3 D1. 4 6 8 9 M पुत्रा मे (by transp), D5 पुत्रेण — d) K1 D9 भस्मभूता (for भस्मी°) K1 5 जमार्दना; K2 जगार्दन

34 K3 5 D1 3 9 T G3 M om the ref. — a) Dn1 D8 सापतद् (for न्यपतद्) K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ — b) Ś K0 4 D5 शोककर्पिता; Ñ1 B Dn1 D1 3 4 8 9 °मूर्छिता, M1 (sup lin) विह्वला (also °कर्शिता as in text) D9 om (hapl) from कर्शिता up to पुत्रशोक (in 35b) — c) B3 दुःखावहत, D8 दुःखा पहत (for दुःखोप°) — Ś K0 4 om 34d-35c

35 Ś K0 4 om. 35abc, D9 om. up to पुत्रशोक (cf v l 34). — a) B1 क्रोध, M2 शोक (for कोप) — b) S दुःख (for पुत्र) — c) Dn1 T2 G2 जगाद (for जगाम) K3 5 शौरेद्; Ca शौरि; Cd शौरिं (as in text) K1 2 Dn1 रोषेण; M2 मेषेण (sic); Ca d दोषेण (as in text) — d) Ś K0 4 देवी सा (for गान्धारी) K4 विगतेंद्रिया.

36 T G om the ref — a) K6 धार्तराष्ट्रस्य; D5 °राष्ट्रांश्च, G3 M2 °राष्ट्रश्च — b) Ś2 K3 5 Dn2 T1 G क्रुद्धा; K1 2 Ñ1 B Dn1 D1-6 8 9 T2 M1 3 दग्धा; K4 द्रग्धा, M2 दुग्धा (for द्रुग्धा) — c) G1 उपे क्ष्यता (for क्षिता) K1 विनश्यतिस, K6 विनश्यतिस; Ñ1 व्यनश्यतस्, M4 विनश्यति (for श्यन्तस्) — d) D5 तस्माज्, G3 काले (for कस्माज्) K2 D2 जना र्दन

37 a) K6 शक्लेन; T1 G3 शक्येन (for शक्तेन) D5 बहुभृत्यस, Cd °भुग्येन, Ca °भृत्येन (as in text) — b) K3 T1 विपुले, G2 बहुले; G3 बहुले (for वि पुले) Dn2 तु महा (for तिष्ठता) Ś1 K0 4 रणे (for बले) — c) T1 G1 समस्तेन; T2 समर्थत्वे, G2 समु त्थेन (for समर्थेन) — d) G2 श्रुत्वा (for श्रुत), K1 हा; K3 4 B3 Dn2 T1 G1 2 हि (for ह)

यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपार्जितम् ।
तेन त्वा दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।
कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

---

38 ^{a}) $K_{2.4}$ कृच्छ्रे(K_4 °तो)पक्षितो, K_3 T_2 M_1 कृच्छ्र(M_1 °च्छि)तोपेक्षिता (T_2 °क्षतो); K_6 कृच्छ्रता पक्षिता, Dn_2 $D_{1.4-6.8.9}$ कृच्छ्र(D_1 °च्छ्र)तोपक्षितो $K_{2.5}$ G_1 नाश; Dn_1 D_5 नाशा, G_2 नाशे (for नाश) — T_1 om (hapl) 38^c–39^d — ^{c}) T_2 G_1 यस्त्वयाहं (for यस्मात्त्वया) K_1 महाब्याहो, K_4 °बाहो (for °बाहो). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ तस्मात्फलम् (by transp)

39 T_1 om. 39 (cf v l 38). In $Ś_2$ the portion from 11 25 39^a up to सत पि in 11 27 2^a is lost on a missing folio — ^{a}) $K_{3.4}$ राजन् (for यन्मे) — ^{c}) $Ś_1$ T_2 G_1 M_1 त्वा; K_4 त्व (for त्वां) K_0 दुरवापेन, $K_{1.2}$ $D_{3.6}$ तु (K_3 च, D_3 तु) दुराचार; K_4 दुरवाप्यात्मन्; Dn_1 corrupt, G_2 भृगपापात्मा, $M_{2.3}$ दुष्टपापात्मन्, M_1 दुष्टभावात्मन् (for दुरवापात्मन्) — ^{d}) B_1 G_1 शापे; D_6 पश्ये (for शप्स्ये) $K_{3.6}$ चक्रगदाधर

40 $Ś_2$ missing (cf v l 39) — ^{a}) K_4 परपरे, D_5 परस्पर (for परस्पर) — ^{b}) $K_{1.2}$ जातय (for ज्ञातय) — ^{d}) K_2 ज्ञातान् (for ज्ञातीन्) K_1 तस्मा ज्ज्ञातीनधिधिष्यसि (corrupt)

41 $Ś_2$ missing (cf v l 39) T_1 om 41^{ab} — ^{a}) D_6 M_2 तम् (for त्वम्) Dn_1 त्वमप्युपस्थिते वर्षे (sic). — ^{b}) $K_{2.6}$ मधुसूदन — ^{c}) K_2 हतज्ञाति, K_4 हतज्याद्दि, B_3 मृतज्ञातिर् (for हत°) K_1 हता मात्ये — ^{d}) M_2 हरिपुत्रो (for हत°) D_5 वनेचर — After 41^{cd}, K_{1-3} Dn $D_{2.3.6}$ S ins

66* अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

[K_2 अविज्ञाते, Dn_2 S अभिज्ञातो (for अवि°). Dn_2 [अ]नभिलक्षिते, G_1 °रक्षित, G_3 [अ]नुपलक्षित .]

— ^{e}) Ca d cite कुत्सितेन (as in text) K_6 [उ]प घातेन; Dn_2 $D_{1.4.6.8.9}$ T_2 M_3 [अ]प्युपायेन — ^{f}) K_4 M_3 समवाप्नुहि, D_9 च समाप्स्यसि; M_2 समवा प्स्यति (also as in text).

42 $Ś_2$ missing (cf v l 39) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ तवाप्यहो; G_3 तवाप्येवं (for तवाप्येवं) K_3 हतस्नेहा (for हतसुता) — ^{b}) D_1 निहता (for निहत) — ^{c}) $D_{2.3}$ परिपतिष्यति — ^{d}) $T_{1.2}$ $D_{1.3.6.8.9}$ यथैव; S यथेमा (for यथैता) T_1 भारतस्त्रिय

43 $Ś_2$ missing (cf v l 39) S (except $M_{1.4}$) om the ref — ^{a}) D_2 घोरो (for घोर) $D_{1.3}$ K_1 Dn_1 $D_{2.4.6.8.9}$ एतच्छ्रुत्वा तु वचन — ^{b}) K_0 महा मन; K_1 °मना; D_3 °मना (for °मना) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ देवो, K_4 देवी (for देवीं) — ^{d}) T $G_{2.3}$ इदम् (for ईषद्) $Ś_1$ K_4 ईषदभ्युत्स्मयन्; K_6 इद मिमंसंयन; G_1 इदमभ्युत्स्मयन्, Ca d ईषदभ्युत्स्मयन् (as in text)

44 $Ś_2$ missing (cf v l 39) Before 44, M_{1-4} ins वासुदेव $K_{1.2}$ B $D_{2.4}$ transp 44^{ab} and 44^{cd} Dn_1 reads 44^{ab} twice D_3 repeats 44^{ab} after 67* — ^{a}) Dn_1 D_3 (first time) वृष्णिवीरस्य; G_3 °चक्रस्य (for °चक्रस्य) G_2 सहर्ता वृष्णिवान्दस्य — ^{b}) $K_{3.5}$ नान्यो मे, D_3 (second time) नान्योऽत्र T मदन्यो, G_3 नान्योऽस्माद् (for नान्यो मद्) G_1 [s]नघे (for शुभे) B Dn_1 $D_{1.3}$ (first time) $_{4.6.8.9}$ मद्(Dn_1 °द्रा)न्यो नेह विद्यते, G_2 corrupt — D_3 om 44^{cd} — ^{c}) $K_{3.6}$ ते मतम्; $D_{1.6.8.9}$ [s]हमेवम् (for °सद्) D_2 दग्धा दहसि गान्धारी — ^{d}) $K_{0.4}$ दीर्णं; S चीर्णं, Ca d चीर्णं (as in text) K_3 तथैव, K_2 सर्वत्र (for चरसि) Ca शोभने; Cd (also Ca) सुव्रते (for क्षत्रिये). Cv as in text — $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.3}$ ins after 44 D_3 after 16 (followed by the repetition of 44^{ab}).

67* दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ।

[D_2 विनश्यन्ति. K_1 देवादेव विनश्यति, K_2 देवादेव विनश्यति, Dn_1 दैवी देव विनश्यन्ति, D_3 दैवादेव विनं क्ष्यति Dn_1 D_3 कृष्णयो (for वृष्णयो)]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५

इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

२६

वासुदेव उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । C 11 78 B 11 26 4 K 11 26,4

45 Ś2 missing (cf v 1 39) — [a]) K2 नरे सर्वे (sic) (for नरैरन्यैर्) — [b]) K4 अपि ना, Ñ1 रक्षिता, M2 अन्यैर्वा (for अपि वा) T2 मानवैः (for दानवैः) K2 अपि देवगणैस्तथा, B3 अपि दैवैः सवासवैः, D9 अपि वा दानवैः सह — [c]) Ś1 K0 4 परस्पराश्च (Ś1 °च) ते नाशम् — [d]) Ñ1 B2-3 Dn1 D1-4 6 8 9 यत, B1 M2 मत्त, D6 एत, M1 इत (for अत) G2 माधवा (for यादवा)

46 Ś2 missing (cf v 1 39) Before 46, Dn1 G1 3 ins वैशंपायन उवाच — [b]) Dn2 S (except M2 4) त्रस्तमानसा (for °चेतस) — [c]) Ś1 K0 4 भृशमवशा, K2 Dn2 °मुद्विग्ना, K5 corrupt (for °संविग्ना) — [d]) Dn3 T2 G वेति (for चापि) K5 आशातश्चापि जीविते (sic) — After 46, D3 ins 67* followed by the repetition of 44[ab]

Colophon missing in Ś2 K1 D2 5 om — *Sub parvan* K0 2-5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 S स्त्री K2 also स्त्रीविलापपर्व — *Adhy name* K3 Dn2 गान्धारीशाप, G3 गान्धार्या कृष्णस्य शाप, M1 वासुदेवशाप, M2-4 गान्धारीप्रलापे वासुदेवशाप (also गान्धारीप्रलाप [M2 °प]) — *Adhy no* (figures, words or both) K3 26, Ñ1 D3 6 17, D9 16, T G1 3 M 25 (as in text), G2 24

26

☞ This adhy is missing in Ś2 (cf v 1 11 25 39)

1 Ś1 K0 1 Ñ1 B1 2 4 Dn1 D1-6 8 9 G1 2 भगवान्; K4 G3 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) — [a]) K2 3 T1 G1 M3 गांधारी — [b]) K4 मना (for मन) — [c]) K1 D5 तथैव (for तवैव) K1 च; T G1 3 [अ]पि (for हि) — [d]) Ñ1 B1-3 D1 3 4 6 8 9 बहवो, M2 कौरवा (for कुरवो)

2 [a]) Ca d cite यत् B Dn1 D1-3 6 8 9 यस्त्वं, D1 त्वं तु (for या त्वं) K5 पुत्र (for पुत्रं) — [b]) K3 5 तर्पुम्, Dn2 M1 3 4 ईर्ष्युम्, T इष्टम्; G1 ईर्ष्याम्, G2 3 इमम्, M2 ईर्ष्यम् (for ईर्षुम्) Dn2 चात्यन्त T G1 कारिण (for °मानिनम्) Ś1 K0 4 दुर्मतिं शूरमानिन — [d]) D6 दुःखिते (for दुष्कृतं), M1 मन्यते

3 [a]) T G1 दुष्कृत, Ca d निष्ठुर (as in text) K2 3 Ñ1 D3 8 9 S चैव (for वैर) Ś1 K (except K4) B Dn D1 2 4-6 8 9 T G3 पुरुष (for परुष) — [c]) K5 कथमात्मकृता दोषे — [d]) Ś1 इहेर्हसि, K4 इहार्हसि D9 om °च्छसि K0 मय्याधातुमिहार्हसि, G1 मय्यारोपयसेऽधुना

4 [a]) D5 मृते, G1 भूत (for मृत) — [b]) Dn2 यातीतम G1 अनुशोचते K3 5 यो जातमनुशोचते — [c]) Ś1 लपते (for लभते) — [d]) T1 अनर्थं (for अनर्थौ) K1 प्रतिपद्यते (hypermetric), K8 प्रपश्यते (for प्रपद्यते) K6 द्वावनर्थाय पश्यते, G2 अनर्थं प्रतिपद्यते

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४
तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी ।
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या
यधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७
जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन्राजन्मृधे हताः ॥ ९
अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

---

5 ᵃ) K3 D2 तपोर्थाय, D6 तपोर्थय (sic), G1 तपो दिव्य, G2 3 तपोर्थिन, M1 तपस्विय; Ca तपो र्थिज; Cd तपोस्वीय Ś1 K0 4 गर्भमाधाद्, K3 5 गर्भ मिच्छेद्, Ñ1 सूत गर्भं; Dn1 G2 धत्ते गर्भं, M2 धत्ति गर्भं (sic), M3 4 धत्ति गर्भं, Ca धातुगर्भं, Cd as in text —ᵇ) K1 गोर्वोढार; B1 गौर्वोचार; Dn1 गौर्वागर (for गौर्वोढार) K0 धावमान (for धावितार) T1 तुरग, G2 कुरगी (for तुरगी) —ᶜ) K3 5 शूद्री; T1 शूद्रो (for शूद्रा) Ś1 K0–2 4 D2 दास्य (for दास) Ś1 K0 2–5 D2 पाशुपाल्य; K1 D3 M4 पाशुपाल; M2 3 पशुपाल्य (for पशुपाल) K0–2 Ñ1 B2–4 Dn1 D1–6 8 9 M1 च, K5 नु (for तु) K1 वैश्य; K5 वैशी; M2 वर्गात् (for वैश्या) —ᵈ) Ś1 K0–3 4 5 युद्धार्थीय; K3 युद्धार्थाय, G1 यधास्विय, G2 3 यथार्थिनीय (for यधार्थीय) K1 2 D2 5 M1 क्षत्रिया (for त्वद्विधा) D5 राजपुत्र

6 M3 4 om the ref —ᵃ) K6 त, D9 एतच् (hypermetric) G2 3 राजपुत्रस्य, M1 lacuna (for वासुदेवस्य) —ᵇ) D5 पुनरुक्त (for °रुक्त). —ᶜ) K3 5 transp तूष्णीं and बभूव M1 om गान्धारी —ᵈ) K4 B2–4 M2 चेतना (for °लोचना) Dn1 D8 पुत्रशोकपरिप्लुता

7 ᵃ) Ś1 K0 3 4 धृतराष्ट्रश्च; K6 °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रस्तु) K1 राजर्षेर्, K3 Dn1 राजर्षि (for राजर्षिर्) —ᵇ) Ś1 K0 4 विगृह्य (for निगृह्य) K0 बुद्धिज (for [अ]बु°) G2 निगृह्यावस्थित मन —ᶜ) Ś1 K Ñ1 D2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा)

8 ᵃ) K6 जीवंता Ś1 K0 2 4 परिमाणज्ञ, G2 °णज्ञा (for °णज्ञ°) —ᵇ) Ś1 K1–3 B3 4 Dn D1 3 4 6 8 9 T1 सैन्यानामपि; K4 °मिह, M1 योधानामसि; M2–4 यौधानामपि (for सैन्यानामसि) K3 D2 पांडव°; K6 पाडव, B3 भारत (for पाण्डव) —ᶜ) M4 गतानां (for हतानां) Dn1 D8 अपि (for यदि) —ᵈ) M4 परिणाम (for °माण) Dn2 T2 G M ब्रवीहि; T1 ब्रवीषि (for वदस्व)

9 ᵃ) B1 शत शतानामयुत, Dn2 S दशायुतसहस्राणि —ᵇ) K1 2 सहस्राणा; M2 lacuna Dn1 om च K5 M3 विंशति —ᶜ) K6 पोद्य° (for कोट्य°) Ñ1 पष्ठे च, T1 G1 पञ्चश्च; T2 षष्टी च, M1 षष्टीश्च, M2 षष्टि च (for षष्टिश्च) K1 2 D5 द्वे वै, K3 5 द्वौ च (for चैव) Ca सप्तत्या (for षट् चैव) —ᵈ) K1 2 Ñ1 D2 ह्यस्मिन्; B1 M1 योस्मिन्; B3 Dn1 T G M3 यस्मिन्, D6 तस्मिन् (for येऽस्मिन्) Ś1 K0 3–5 Ñ1 B Dn D1 3–6 8 9 T G2 3 M1 3 4 राजन्मृधे (K4 °ते), Cd °मृधे (as in text) Dn1 रुता, D3 स्थिता (for हता)

10 ᵃ) K2 B2 T Ca d आलक्षाणा, K3 B1 M आ लक्ष्याणा, K6 D1 2 4–6 8 G1 अलक्षाणां, B4 आलक्षांत, D9 अमलाक्षाणा (hypermetric), G2 कुललक्ष्य (for अलक्ष्याणां) Ś1 K0 4 B3 Dn2 च, K1 2 D2 5 हि (for तु) Dn1 S शूराणा (for वीराणा) Ñ1 आलक्षा तत्र वीराणा —ᵇ) K1 2 चतुर्दश° —ᶜ) G3 चान्येन, M3 [अ]न्यानि च, Ca धान्यानि (for चान्यानि) —ᵈ) Ca cites गत Ś1 K0 4 षट् चैव, K1 D2 षष्टि च; K2 T G1 M1 2 षष्टिं च (for षष्टिश्च) Dn2 T1 G M भारत, T2 भारत (for पञ्च च)

11 ᵇ) G2 गतिं (for गता°). D5 9 G2 पुरुषसत्तम

युधिष्ठिर उवाच ।
यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।
ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् ॥ १७
धृतराष्ट्र उवाच ।
केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८ C 11 773 B 11 26 18 K 11 26 18

— For 11ab, K3 ꞉ subst

68* केषु केषु च लोकेषु गता ह्येते नरोत्तमा ।
युध्यमाना हता सख्ये ये चैवाप्यपराङ्मुखा ।
[(L 2) K‑ पराङ्मुखा (for [अ]परा°)]

— c) Dn1 D3 महाप्राज्ञ, D5 °भाग (for °बाहो) — d) T1 सर्वतो, M2 सर्वज्ञा (for श्रो) M2 ते (for मे) G1 सर्वतोऽर्हसि धर्मत

12 Dn1 om the ref. — a) G2 तैर् (for यैर्) K3 G1 हुतानि, D3 धुतानि; T G2 हतानि G2 शरीराणा — b) K5 हृष्टो, D5 हृष्टे; T2 तस्मिन् (for हृष्टै) T2 G1 M परमसंकुले — c) D5 गता ल्लोकान्, T G1 M समास्ते तु, G3 समा लोकान् (for समाँल्लोकान्) — d) K3 5 सत्यविक्रम (K5 °म) T G1 M देवराजेन पूजिता

13 T M2–4 om 13ab — a) K1 च हृष्टेन, K3 त्वतुष्टेन, K3 G2 त्वदृष्टेन, G1 त्वष्ट° — b) Ś1 K G कर्तव्यम् (for मर्त°) K1 2 भारत, B3 भावित (for भारत) — c) K1 सख्य, K5 6 सर्वे, B2 शूरा, G1 ते तु (for सख्ये) T G1 M गन्धर्वलोके पूज्यते — d) K3 4 transp ते and गन्धर्वै K4 T2 सम गता (for समागता) K1. 2 D2 5 गन्धर्वै सह सगता, B4 G1 गन्धर्वैः समवा गता, G1 (also) क्षत्रधर्मेण पार्थिवा

14 a) K2 B1 2 4 Dn1 D1. 2 5 6 8 9 च, K5 तु (for तु) Ś1 K0 4 B3 Dn D1 3–6 8 9 S भूयिष्ठा (D5 °ष्ट), K1–3 5 D2 भूमिस्था; B1 2 शिरासि, B4 शिरसो (for भूमिष्ठा) — b) K5 याच्यमाना; M1 भ्राजमाना (for याच°) — c) Dn2 G2 3 शस्त्रैश्च (G2 3 °स्त्रेण) निहता सख्ये (G3 °ख्ये) — d) T G1 M1 4 transp गतास् and ते G3 गुह्यकान्प्रति ते गता — After 14, T M ins

69* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता परमा गतिम् ।

15 T M om 15–16 — a) B1 D1. 4–6 8 9 पात्य माना, G वध्य° (for पीड्य°) K6 तु, D5 हृ (for तु) — b) G1 हीनमाना K3 5 परैर्युधि, D2 निरायुधै (for °युधा) — c) B D1 3–6 8 9 हीनिषेधा, Ca d °षेधा (as in text) — d) B4 G2 अभिमुखान्

16 T M om 16 (cf v l 15) Ś1 damaged — a) K1 2 D2 5 अर्चमाना°, Dn2 G2 भिद्य° (for छिद्य°) Ñ1 शरैस्तीक्ष्णै, Dn2 G2 3 शितैर्बाणै ; G1 परैर्बाणै (for शितैः शस्त्रैः) — c) G1 हतास् (for गतास्) Ś1 K0 ब्रह्मभुवन; K3–5 °भवन — d) G1 गता, G2 हत (for हता) K1 2 D2 5 न मेत्रास्ति विचारणा, Ñ1 हतवीरा स्ववर्चस

17 a) B1 3 D1 2 5 6 8 9 स्वत्र (for तत्र) — b) K1. 2 5 नरा आयोधन प्रति, K4 उत्तरा°, Dn2 G2 3 विमुक्ता° — c) K1 यदा, Dn1 यथा; D5 कथ (for यथा) K1 2 D2 5 T M पुरुषा(K1 °ष)स्ते (for ते राजन्) — d) K2 D2 5 ते गतास्, G1. 3 प्राप्तास्ते (for संप्राप्ता) K2 D2 5 तूत्तरान् K1 (corrupt), K3 5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 G2 संप्राप्ताश्चोत्तमान्कुरून्, T M ते गता यु(T2 °स्तु)त्तमा गतिं

18 T M1 2 4 om (hapl) 18–20 — After the ref , D5 reads 19ab repeating it in its proper place — a) Dn2 G M3 येन (for केन) Ś1 K0 4 [पु]त्रान्, K3 5 स्व, G2 3 [पु]व (for [पु]त्र) — b) K2 सिद्धि वत्, K3 5 तत्त्वत° (for सिद्धवत्) — d) B Dn1 D1–4 मन्यसे, G1 तन्मया (for वै मया)

19 T M1 2 4 om 19 (cf. v l 18) D5 reads 19ab after the ref in 18 — a) K5 Dn2 G3 निर्दे शाद्, Ca d निदे (as in text) — b) K5 विचरतो;

युधिष्ठिर उवाच ।
निदेशाद्धवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०
धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१
न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च संजयम् ॥ २४
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।

G2 3 M3 °रिव (for °रता). — d) K5 मास् (for ऽयम्)

20 T M1 2 4 om 20 (cf v l 18) — a) Ś1 K0 4 महर्षिर्; K5 देवर्षि (for देवर्षिर्) M3 दृष्टस (for दृष्टस्) — b) K1 2 तत्र (for तत) G3 om स्म्यनु Dn2 च (for [अ]नु) — c) K0 Ñ1 B1-3 D1 3 4 6 8 9 G M3 अनु (for अपि) Dn2 प्राप्तो (for प्राप्त). — d) D8 ज्ञाने योगेन K2 मया (for पुरा)

21 Dn2 om 21ab — a) K1-3 Ñ1 D2 अनाथानां, K4 D5 येनानाथ (D5 °र्थं); K5 Dn1 यत्र (Dn1 °त्रा) नाथा, B3 4 ये च (B3 चा) नाथा, T1 M1-3 यथा (T1 °दा)नाथा, T2 M4 ये तु (M4 चा) नाथा, G2 3 ये कु(G3 स्व)नाथा (for येऽत्रानाथा) Ñ1 D4 (marg) जनानां च, T M जनास्तात (for जनस्यास्य) G1 ये स्वना थजनास्तात — b) Ś1 K0-4 Ñ1 D2 सनाथाना, K5 अकृतेनां (for सनाथा ये) D5 T G1 M1 3 4 नाथवतश्च पांडव (D5 M1 °वा); M2 नाथवश्चापपाडव (sic) K5 om from भारत up to धक्ष्यन्ति (in 21d) — c) Ś1 K0 4 क स्वित्, K2 कचित्, T2 केचित्; M2 कश्चित् (for कच्चित्) — d) Ś1 K0 4 D5 धक्ष्यते, K1 3 D3 धक्ष्यसे, K2 धक्षसे, B1 2 दह्यति, Dn2 G धक्ष्यते; D9 वक्ष्यति (for धक्ष्यन्ति) — After 21, M3 reads (with v l.) 22cd, repeating it in its proper place

22 Before 22, K2 T G1 M1-3 ins युधिष्ठिर उवाच M4 repeats 22ab after 22 — a) Dn1 D8 हर्तारो; D8 कर्पारो (for कर्तारो) Ś1 K Dn2 D2 5 न येषामस्ति (D2 °सि) सत्क(K3 Dn2 D5 सस्क)र्ता, T G1 M न ते(M चै)षां शांतिकर्तारो, G2 3 न येषा तत्र (G3 मत्र) सस्कर्ता, — D9 om 22b-23a — b) M4 (second time) तु (for च) T G1 M (M4 first time) ते हि (for येऽत्र) G2 न च तेऽत्राहि मानवा, G3 नयतेन हि मानव — M3 reads 22cd for the first time after 21 — c) K2 D8 तस्य (for कस्य). K4 कुर्वामो (for कुर्यामो) T वय तु तेषा कुर्मोद्य, G1 वय च कर्म कुर्मोद्य, M1 4 न शक्य तात य(M4 त) त्कर्तुं, M2 (both times) 3 वय तु तस्य कुर्वामो (M3 [first time] कुर्मो वै) — d) G1 तेन, M1 अथ, M3 (first time) 4 तस्य (for तात) K1-3 5 Ñ1 B4 D2 5 T1 कर्मणा (for कर्मण) G2 3 बहु त्वां न (G3 मा) तु कर्मणा

23 D9 om 23abc (cf v l 22) — a) Ś1 K0 4 चन्द्रपर्णाश्च; K5 यान्सुपर्ण (submetric), M1 यस्तु पर्णाश्च B1 lacuna, Dn1 D3 शूद्राश्च, D5 पृष्टांश्च (for गृध्राश्च) — b) B2 4 Dn1 D1 3 4 6 8 यतस्तत (for तत°) — c) Ñ1 के, B1 4 च (for तु) Ś1 K0 4 चै कतमा, K3 5 तु (K5 नु) कतमा, Dn1 D3 तु कर्मणा, Dn2 G2 3 तु सुकृता (G3 °ता) (for तु कर्मणा) G3 लोको (for लोका) K1 तेषां चैक तमो लोके; K2 D5 तेषा वै कृ(D5 क)तमो लोको, D2 तेषां चैकतमा लोके, T G1 M तेषा सकर्पणा लो(M3 3 °णाल्लो) का — d) K1 2 G3 भविष्यति K2 Dn1 युधिष्ठिर°, Dn2 G2 3 तया कुरु, T G1 M न संशय (for युधिष्ठिर)

24 M3 om the ref — a) D2 एवमुक्ता, T1 G1 M एवमुक्त्वा (for °मुक्तो) K1 2 D2 5 महाराज, K4 °प्रज्ञ°, Dn2 तया प्राज्ञ°, D9 महाप्राज्ञ, M2 3 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञः) K3 5 ततो युधिष्ठिरो राजा — b) K3 5 श्रुत्वा वाक्य महीपते — c) M4 व्यादिदेश (for आदि°) K5 स धर्माण, D5 सुवर्णाना, Ca d सु धर्माण (as in text) — d) K5 सौम्य (for धौम्य) M2 धौम्यंस्तत च सञ्जय (corrupt)

25 b) K2 D2 युयुत्सं T1 G1 M चापि (for चैव) — c) K2 सुखाश्चापि, K5 Dn1 सुख(K5 °खा)श्चैव, T G1 M सुखान्भृत्यान् (for सुखाश्चैव). — d) T G1

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च संजयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव संचयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातॄंश्चास्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान् ।

C 11 789
B 11 26 33
K 11 26 33

M सूताश्चैव च सर्वदा

26 a) M4 कारयतु (for °यन्तु) Ñ2 [ए]वं (for [ए]षां) — b) K5 प्रेतकर्माणि K1-3 5 B3 4 Dn2 D2 [अ]शेषत Ñ1 B1, 2 Dn1 D1 3 4 6 8 9 [अ]नेकश°, D5 [अ]मेषत (for सर्वश°) — c) M1 एषा, M4 येषा (for यथा) K1 घानाथवत्, K5 च नो भवेत्, D8 सनाथवत्, T G1 M नाथवतां (for चानाथवत्) Ñ1 यथा श्रावाय वा किंचित् — d) K2 च विनश्यति, T1 G1 न विनश्यते, G2 नैव दृश्यते, M1 अविनश्यते (for न विनश्यति)

27 Before 27, K3 5 B3 S (except G2 3 M3) ins वैशंपायन — a) K6 शसनाद् (for शासनाद्) — b) D5 सत्ता (for क्षत्ता) G1 सूतस्य D5 8 संजय M3 क्षत्ता *तश्च**य — c) G1 सुधर्मो K0 D5 T1 धौम्यसहिता — d) K1 इद्रसेनोदयस् (for °सेना°) T1 तदा (for तथा)

28 a) K1 3 D2 T1 G1 2 M चदनागरु (for °गुरु) T G1 काष्ठाना (for काष्ठानि) — b) B3 च, Dn1 [अ]पि (for [उ]त) K0 3 5 Dn2 S त(G3 य)था कालेय(K3 M °क्लेय, G2 °लेचि)कान्यपि (G2 3 °न्युत), K1 2 D2 5 द्रव्याणि (K1 D5 °नि) विविधानि च — c) Ś1 T2 घृततैल च, B3 G3 घृततैलानि, Dn1 D1-3 6 8 9 घृत तैला(Dn1 D2 °ला)श्च Ś1 K0 4 गध च; K1 D2 8 गधाश्च (for गन्धाश्च) D4 घृत तैलानि शाणाश्च — d) Ś1 K0 3-5 Dn2 क्षौमानि K3 5 G3 विविधानि, Dn2 G2 शयनानि (for वस°) Ś1 K0 4 [उ]त (for च)

29 a) K3 5 सुमहांति (for समाहृत्य) Ś1 महा र्हानि — b) D4 दारुणाश् (for दारूणा) K1 सचय°, K2 Dn2 D3 . G2 3 सचय — c) K3 G3 रथाश्च, T2 M2 रथाश्च, G2 रथास्ते K5 मुदिताश्; Dn D1, 3 4 6 8 9 सूदि(Dn2 सहि)तांस्, T2 मृदितास्; G2 स्मृतिमास् (for मृदितास्) K3 5 चैव (for तत्र)

30 a) K1 2 D2 आह(K1 °हा)रति, K5 Dn2 T G2 चितां कृत्वा, B3 4 समाहृत्य; G3 हुतान्कृत्वा (for चिता कृत्वा) K0 प्रसगेन (for प्रयत्नेन) — b) Ś1 K3-5 Ñ1 Dn2 D8 G2 3 मुख्य, M2 दु:ख (for मुख्यान्) K5 नराधिप, Ñ1 नराधिप, Dn1 नराधिपा°; Dn2 G2 3 च पार्थिवान् (for नराधिपान्) — K5 om 30^{cd} — d) K1-3 D2 5 शा(K2 श)स्त्रदृष्टेन; Dn2 G2 3 विधियुक्तेन (for °दृष्टेन). — After 30, the sequence in Ś1 K0 4 is 31^{ab}, 33^{cd}, 34, 35^{ab}, 31^{cd}, 32, 33^{ab}, 35^{cd}

31 Ś1 damaged — a) K5 om च — b) Ś1 K0-4 G2 3 भ्रातृश्चापि; K5 शत्रूंश्चापि (for भ्रातॄंश्चास्य) T G1 M महारथान् (for शताधिकान्) — c) K1 2 5 D2 5 शल्य (for शल)

32 For the sequence in Ś1 K0 4, cf v l 30 K1 2 D2 G2 om 32^{ab} — a) M2 जयभूतं (for °द्रथ) — b) G3 सिंधुसौवीरनायक — G1 M2 om 32^{cd} — c) T1 दु शासनिं, D9 दौ शासन M3 4 लक्षण (for लक्ष्मणं) K1 दौ शासनिलक्ष्मण च, K3 5 D5 दु(D5 दौ)शासन च राजान — d) Ś1 K0 4 पार्पत, K3 5 T M3, 4 भारत (for पार्थिवम्)

33 For the sequence in Ś1 K0 4, cf v l 30 — a) Dn2 T G1 M2-4 बृहद्बल सोमदत्त, M1 lacuna — b) D9 सजयांश्च (for सृञ्जयांश्च) M1 महारथान् (for शताधिकान्) T G1 सृजय च महारथ; M2-4 सृजय च महाबलं — After सृञ्जयाश्च, B1 ins in marg शतस्य पूरणेनाध्यारुह्यमानान् एकोनशतमित्यर्थ (sic) — c) D5 सोमधन्वान, D9 क्षौम (for क्षेम°).

राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ३३
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम् ।
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ॥ ३६
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च ।
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ३७
अन्यांश्च पार्थिवान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ३९
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।

— ^{d}) K_1 तदा, M_2 lacuna (for तथा) $Ś_1$ $K_{0\ 4\ 5}$ Dn_1 विराट द्रु(K_5 द्रौ)पद तथा

34 For the sequence in $Ś_1$ $K_{0\ 4}$, cf v l 30 — ^{a}) D_5 पांचाल्य T_1 G_1 पाचाल, M_2 पाचाल्या (for पाञ्चाल्य) — D_5 om 34^{bc}. — ^{b}) $Ś_1$ K_4 धृष्टकेतु (for °द्युम्न) K_1 पार्षित, T G_1 भारत (for पार्षतम्) — ^{c}) M_2 युधामन्युश्च T G_1 दुर्धर्षम् (for विक्रान्तम्)

35 For the sequence in $Ś_1$ $K_{0\ 4}$, cf v l 30 — ^{a}) $Ś_1$ G_3 कौसल्य, $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ Dn_2 D_{2-4} कौशल्य; D_5 कौशल्यां; M_1 कौसल, M_2 कौसल; $M_{3\ 4}$ कोसल (for कौसल्य). $K_{3\ 5}$ द्रौपदेयांश्च विक्रान्तान्, T G_1 कोसलेय (T_2 °लेंद्र) द्रौपदेयान् — ^{b}) $K_{3\ 5}$ राजान, M_2 शकुनिश्च (for शकुनिं) $Ñ_1$ B_{1-3} Dn_1 $D_{1,\ 3\ 4\ 6\ 8\ 9}$ T चैव; G_1 स च (for चापि) — ^{c}) K_3 अचळ, Dn_2 आवत्सं, G_2 शबल (for अचल) M_1 om from वृषक up to कर्णं (in 36^{a}) T_1 वृपळं; T_2 G_1 पुष्कळ (G_1 °ल), M_1 (sup lin as in text) वृषत (for वृषक) G_3 अलवुस वृक चैव

36 D_5 om (hapl) 36-37 M_1 om कर्णं (cf v l 35) — ^{a}) M_1 वृषसेन च — ^{c}) K_3 $B_{1\ 4}$ Dn_1 कैकेयांश्च; K_5 B_2 Dn_2 $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 8\ 9}$ कैकयांश्च, B_3 कैकैयाश्च, M_2 केकयाश्च (for केकयाश्च). $K_{1\ 2}$ D_2 कार्ष्णियमभिमन्यु च — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_2 सृजयां(K_1 °या)श्च; T_2 आगताश्च (for त्रिगर्तांश्च) Dn_1 महारथा

37 D_5 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) K_1 राक्षसेंद्र — D_3 om 37^{bc} — ^{b}) G_3 बक भारतमेव च — ^{c}) K_2 अलवूस; $Ñ_1$ B $D_{1\ 4\ 6\ 8}$ °धुप, Dn_1 °धुशं; D_9 °वुक (for °बुस) $Ś_1$ Dn_2 M_1 च रक्षेंद्रं, B Dn_1 $D_{1\ 4\ 6\ 8\ 9}$ राक्षसेंद्रं; G_1 च*क्षेंद्र (for च राजान) — ^{d}) K_3 जळसध (for जलसध) G_1 M_2 पार्थिव

38 ^{a}) M_2 अन्याश्च. T_1 G_1 शूराम् (for राजन्) $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 5}$ एताश्चान्याश्च सुबहून् (D_5 बहव). — G_1 om 38^{b} — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 5}$ पार्थिवाश्च (for शतशोऽथ) — After 38^{ab}, $K_{1-3\ 5}$ $D_{2\ 5}$ ins

70* चिता कृत्वा महेष्वासान्सर्वानेतान्यथाविधि ।

[K_3 चितां $K_{3\ 5}$ विधानेन (for महेष्वासान्) K_3 सर्वांश्चैतान् K_2 यथा विधि K_5 सर्वांश्च समदाहयत् (for the post half)]

— K_5 om 38^{cd} — ^{c}) D_5 धृतराष्ट्रकृतैर्दीप्ता (sic)

39 ^{a}) $Ś_1$ K (except K_2) B_{1-3} D_8 $G_{2\ 3}$ पितृमेधाश्च, T_1 °मेधश्च, T_2 G_1 M °मेध च (for °मेधाश्च) $Ñ_1$ पितृमेधविधानेन Ca d cite पितृमेधान् — ^{b}) $Ś_1$ K_0 G_1 अकुर्वत; K_2 आयर्तत; K_{3-5} Dn_2 G_3 अकुर्वत; $Ñ_1$ ब्राह्मणानां; D_5 आवर्तते; T पार्थिवानां, G_2 प्रावर्तत, M_{1-4} अवर्तत (for अवर्तन्त) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 5}$ सामगैश्च, T G_1 सामानि (for सामभिश्च) $Ś_1$ K $G_{2\ 3}$ चोप($K_{1\ 2}$ चैव)गीयते; B_4 Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 8\ 9}$ चाप्यगा(Dn D_4 °गी)यते; $D_{2\ 5}$ चैव गायत (D_5 धीयत); T_1 चान्वदीर्यते; T_2 G_1 M चान्वगी(M_4 °गा)यत (M_2 °ते) (for चाप्यगा°) — ^{d}) K_4 M_1 om ते $Ś_1$ [ऽ]न्व शास्यत, K_0 [ऽ]नुशासत; K_4 [ऽ]न्वशाम्यत, B_3 Dn_1 D_8 [ऽ]नुशोच्यं(B_3 °च)त, B_4 $M_{1\ 3}$ [ऽ]न्वशासत; Dn_2 G_3 [ऽ]न्वशस्यत, T G_1 [ऽ]न्वशासत, G_2 [ऽ]न्वशंस्यत, M_4 अभिशसत (for ऽन्वशोच्यन्त) D_9 पार्थिवै, T $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 4}$ चापरे (for चापरैः) $K_{1\ 2}$ तैस्तुतैं (K_1 °ती) शतधा परैः, $K_{3\ 5}$ उपसाम तथा परे, D_5 शान्वशसत चापरे, M_2 corrupt

40 K_4 not collated — ^{a}) $K_{1\ 2}$ उच्चावचानां; D_3 साम्ना सृदग, D_5 उचावचारु; M_2 साम्नामृत च (for साम्नामृचा च) K_6 साम्नामृता च देनोन (sic) — ^{b}) K_5 साम्नां (for स्त्रीणा) B_4 रुदितनिस्वनै (for च रुदितस्वनै) — ^{c}) M_2 कर्मल (for कश्मलं) — ^{d}) D_4 निशानां, T G_1 तदानीम्; M सदा च (for नि

कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१
ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२

चित्वा दारुभिरव्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः ।
दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४३
कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम् ।
ह्रदिनीं वप्रसंपन्नां महानूपां महावनाम् ॥ १
भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । C. 11 801 B 11 27 2 K 11 27 2

शायां) K5 समपद्यते, Ñ1 B1.3 Dn1 D1 3 4.6 8 9 समजायत, T G1 मन्वपद्यत (for समपद्यत)

41 a) D1.4 6 8 ते विधूम, T G1 हुताश्च तत् ; M3 वीतधूमा (for ते विधूमा) K3 om from श्च up to स्तत्रासन् (in 42a) — b) K5 Dn1 पावक ; Ñ1 पाद वै, M3 पावकै (for पावका) — K1 D2 5 om 41cd — c) K0 एव (for इव) K0 [अ]न्वपश्यत ; K3 5 Dn1 D8 9 [अ]नु(D9 °न्व)दृश्यंते, Dn2 G2 3 प्रदृश्यते (for [अ]न्वदृश्यन्त) K4 तन्वत्र (sic), M3 तन्वभि (for तन्वभ्र) D9 °सम्भृता (for संवृता) K3 विद्युल्लेखा इवाचिता, K5 दीप्तास्तारागणा इव, G2 ग्रहा कांतिभिरावृता, G3 ग्रहा स्तब्धाभ्रसंवृता

42 K3 om up to स्तत्रासन् (cf v l 41) D3 om (hapl) 42ab — a) M3 एव (for ये च) Dn2 G2 3 शतशो (for तत्रासन्) — b) M2 नानादेश्या (for °देश) K5 समागतां (for °गता) — D9 om 42c–43b — c) K3 तांश्च (for तांश्च) Ś1 K0 4 Dn2 G2 3 समादा(Ś1 °धा)य ; K1 उपानास्य, K2 उपन्याय्य, K5 समानास्य, D5 उपानाय्य ; T G1 M समानीय (T1 °य्य) (for समानाय्य) — d) K0 3–5 T2 G2 3 राशी, K1 2 D3 M2–4 राशी ; M1 राशिं (for राशीन्)

43 D9 om 43ab (cf v l 42) — a) K1–5 B1 D2 5 T G1 M चिता, Dn2 G2 3 दीप्त (for चित्वा) Ś1 K0 4 अव्यग्रा, K3 5 G2 अव्यग्र, Ñ1 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 M4 अव्यग्रै, B1 2 4 M1 अत्युग्रै, Dn2 G1 अत्युग्रं ; T अत्युग्रा, M2 3 अत्युच्चै (for अव्यग्र) — b) K4 प्रवृत्ता, Dn2 G3 प्रदीप्त, T G1 M प्रभूत (M4 °ता) (for प्रभूतै) B3 स्नेहमिश्रितै, Dn1 D8 °पाचितै, D1 4 °पावितै, D2 °दापितै, D3 °पातितै, D6 °प्लावितै ; T1 G1 M °मूर्छितै (for °तापितै) G2 प्रदीप्यतेह तापितै — c) K1 D2 सर्वां स्तान् ; K2 सर्वास्तान् (for विदुरो) — d) K1.2 D2 विदुरो राजशासनात्

44 D6 repeats 44 on marg — a) Ñ1 क्रियां (for क्रियास्) K1.2 D2 5 एव (D5 वने) प्रवृत्ते धर्मज्ञो — b) K1 2 D2 5 M2 3 धर्मराजो (for कुरु°) — d) T1 माभिमुखे (for °मुखो). Ś1 K0 4 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्)

Colophon om in Ñ1 Ś2 missing — *Sub-parvan* Ś1 K B Dn D1–6 8 9 S स्त्री — *Adhy name* K0 सर्वशूरदाह, K1.2 राज्ञां शरीरसंस्कार, Dn2 प्रेताग्निदाहाध्याय, D2 5 राज्ञा शरीरसंस्कार ; T1 सकलशवदहन, G3 सर्वक्षत्रियदाह, M1 सकलक्षत्रशिरदाह ; M2 3 क्षत्रदाह, M4 सर्वक्षत्रशरीरदाह — *Adhy no* (figures, words or both) K1 23, K2 27, D8 6 18 ; D9 17, T2 G3 26 (as in text), G2 25

27

1 Ś2 missing up to पि in 2c (cf v l. 11 25 38) — a) K5 नु (for तु) — b) D2 शिवा, M2 शिवं K0 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 8 9 पुण्यजलो

ततः पितृणां पौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २
पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

चितां, K1 पुराणजनोचिता (hypermetric); T1 पुण्यजलां सृतां; T2 G1 M1 3 4 °जलान्विता; M2 °जलाश्रितां — c) K2 3 5 M2 3 ह्लादि(M2 3 °द)नी, K4 ह्लादिनी, T ह्लादिनीं (for ह्र°) Ś1 K0 4 वप्रसंतानां (K4 °न), K1 2 D8 च प्रसपन्नां; K3 5 B विप्र°; Dn1 D8 रूप°; D2 4 च प्रसन्ना च, D5 च प्रशंपन्नां, T1 वप्रसंपन्ना, T2 सुप्रसन्ना च, G1 M1 संप्रसन्ना च; M2 वप्रसपन्ना (for वप्रसपन्नां) Dn2 सह्लादिनीं च प्रपन्नास्, G2 3 सह्लादिनीं चा(G3 च)प्रपन्नन् — d) K3 5 महारूपा, D3 °वप्रा; G3 °नीपां, M2 °रूप (for °नूपा) K4 महावरां, B1 2 4 D1 6 8 °बला; B1 (marg) °धनां (for °वनाम्) K1 2 Dn1 D3 4 9 महारूपां महाबलां (K2 °ल), Ñ1 B3 M4 महारू(B3 °नू)पां महाधनां, Dn2 G2 3 ततो भूपा महाबला, D6 सर्वलोकस्य मातरं

2 Ś2 missing up to पि in 2° (of v 1 1) Ś1 damaged — a) K1 2 5 Dn1 [उ]त्तरीयानि — b) K2 चेष्टतानि, K3 वेष्टणानि (for वेष्टनानि) K0 2 4 Ñ1 B3 D2 [अ]वमुच्यत (Ñ1 B3 °ते), K3 5 [उ]पमुच्यते — After 2ab, K3 B4 S ins

71* कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K3 एव, T2 इव, M1 अनु (for अव-)]

— c) Ś K0 4 T G1 पुत्राणां, K5 पौराणां, B1 2 4 D1 4 6 8 9 भ्रातॄणां (for पौत्राणा) M पुत्राणां च पितॄणां च — d) B1 2 4 D1 4 6 8 9 पौत्राणां; T G1 M गुरूणा (for भ्रातॄणा) K1 2 D2 5 सुहृदांस्त(K2 D5 °दा त)था (for स्वजनस्य च)

3 Ś1 partly damaged — a) S (except G2 3) भ्रातॄणाम् (for पुत्राणाम्) Ś2 K0 5 B1 2 Dn2 D1 4 8 T2 आर्यकानां (for °काणा) — b) G2 M2 3 कुलस्त्रिय° (for कुरु°) — d) Ś1 रुदत्यो, K2 ह्रदत्यो; M2 3 क्रदत्यो (for रुदन्त्यो) — e) K0 2 सुहृदाश्; Dn2 सुहृदश् (for सुहृदां) Dn1 धर्मज्ञ°, D5 [अ]धर्मज्ञा° — f) K0 सलिला (for सलिल°). Ñ1 T क्रियां (for क्रिया)

4 a) M1 केषांचित्; M2 उदक (for उदके) Ś2 Dn2 क्रियमाने K5 नु (for तु) — c) Ś1 पतीवाव (sic), Ś2 स्वपतीव, K1 यूपतीर्था, K4 प्रतीपगा, K5 रूपतीर्था, G3 सुप्रतीर्था Dn1 भवेद् (for [अ]भवद्) — d) Dn2 G2 [s]पि (for वि) K3 वै विप्रसार; Ñ1 वै प्रससार, Dn1 निप्रससार, D9 न प्रससार, M1 विप्रचचाल M1 4 ह (for च)

5 a) Ñ1 तन्महोरगसंकाश — b) T2 अनुत्सह, G3 निरुत्सव (for अनुत्सवम्) Ś K0 4 राजभि परिवारित (K4 °तो वृत), K5 निरानन्दमहोत्सव — c) Dn1 आस्तीर्णं, M2 आकीर्णो (for आकीर्णं). — d) M2 अशोचत (for अशोभत)

6 Before 6, T1 ins वैशंपायन — a) M1 महीपाल; M4 महापाल (for महाराज) — b) T M4 रुदती, G1 M1-3 रुदती (for सहसा) Ś K0 4 B (except B2) Dn1 D1 3-6 8 9 शोककर्पिता, K2 °कर्शिता — c) K1-3 5 Dn2 D3 9 G2 3 रुदती, D2 रुदतीं, T1 G1 व्रीळया, T2 M व्रीळिता (for रुदती) K1 D2 नद्या (for मन्दया) — d) K3 5 पुत्रं (for पुत्रान्)

7 Before 7, T1 ins कुंती — a) Ś K0-2 4 B4 Dn2 D2 5 G2 स वीरो, K3 सचंगो, K5 सर्वांगो, G3 सुवीरो (for स शूरो) — b) K1 यूथप (for °प°) — Ś2 reads 7cd on marg — c) D8 रथ° (sic) (for हत°) T2 G3 M2-4 सखे, M1 सघे (for संख्ये). — d) G3 राजलक्षण D5 लक्षिण

8 a) K1 2 D2 ते (K2 D2 त) ज्येष्ठमति, K5 यं सूत° पुत्रं (sic), D6 स ज्येष्ठमिति (for यं सूतपुत्रं).

प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ ९
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।
कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् ॥ १२
ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनंजयात् । C 11 815 B 11 27 16 K 11 27 17

— b) Dn1 राधेयमति ; Dn2 T2 G2 राधेय इति, M2 राधेयमिव M3 पाढव — c) K5 योधयाराज (sic), Ñ1 सोय कर्णश्च, D3 य विराजा, G2 योस्य राजच् ; M1 यो ह्यदयद्, M4 योरश्यत (for यो व्यराजत्) K3 च भूमध्ये, T1 समा° (for चमू°) D4 योव्यराजनु-मूमध्ये (corrupt). — d) Dn1 D1 8 प्रभ° (for °भुं) M3 8 दिवाकरसमप्रभ°

9 a) B4 समयुध्यंत, Dn2 न प्रपद्यत, T1 G1 2 प्रत्यपद्यत (for °युध्यत) K1-4 Ñ1 Dn1 D2 8 5 G3 M4 व°, K5 न° (for य°) — b) K1-3 Ñ1 D2 5 T G1 M4 पुरा य ; K3 कुरव , B3 प्रवर°, B1 परा न्व, G3 य पुरा (for पुरा व°) — d) K0 विरो चत (for व्यरो) K3 य प्रकर्षान्व्यरोचत ; D5 य प्रकर्षस्य रोचत Ca d cite प्रकर्षन् (as in text) — After 9, B ins

72* य स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रम ।

10 a) Dn2 T G लोके (for वीर्ये) — b) K3 5 अधि, K4 इति, M इह (for अपि) K1 पार्थिव, K3 D2 5 पार्थिव° (for कश्चन) — After 10ab, all MSS (except K1.2 D2 5 M) ins

73* योऽवृणीत यदा शूर प्राणैरपि सदा भुवि ।

[K4 G2 यो वृणीते, B1 2 स प्रणीत , B4 स प्रणीत , T यो वृणीय (for योऽवृणीत) T तव (for यदा) B4 प्राणेभ्योपि, D3 प्रावृणीन (for प्राणैरपि) B4 सदा प्रभु , G2 धनैरपि (for सदा भुवि)]

— c) K1 2 D2 5 कर्णस्य सत्यसंधस्य — d) K3 5 संग्रा मेत्व(K5 °मेय)पलायिन°

11 b) K4 has a lacuna for भ्रातुरक्लिष्ट — c) K1.2 भवतां (for स हि व°) G1 स पुत्र सहजो भ्राता — d) M4 भास्करस्यौरस सुत° — T G1 M repeat 11ef after 14 — e) M4 जातो (for शूरो) — f) Dn1 -प्रभु (for प्रभ°) — After 11, D4 ins

74* दातानिश ब्राह्मणानां पूजक शीलरक्षक ।
कृतज्ञ सत्यवादी च महारथमहारथ ।
अभिमानी विनीतात्मा सुन्दर प्रियदर्शन ।
एकपत्नीरत श्रीमाञ्चित्यमूर्जितशासन ।
राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रत । [5]
मम प्रियकरो नित्य पुत्राणा रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M2-4 ins वैशंपायन — a) K5 श्रुत्वानु ; M3 स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K4 पांडवै (for पाण्डवा) — b) M2 अब्रवीत् (for अप्रियम्) — c) D8 कर्णायैव (for कर्णमेव) Ś K1. 2 4 D2 M1 3 4 [अ]नुशोचंतो (D2 °न्तो); Dn1 D4 5 G3 8 [अ]न्वशो चंत ; T G1 [अ]न्व° (for [अ]नु°) B4 तमर्थमनुशोचंतो ; M3 स्त्रिय कर्णमशोचंतो — d) K1. 2 B4 D2 5 क्लांततरा, Dn2 चार्तरवा, T G1 चात्यातुरा ; M2 चार्तपरा

13 a) D5 om स D6 पुरुषव्याघ्र — c) Dn2 G2 8 वचन (for मातर) K2 धीमान् (for वीरो) — d) K1-3 B4 Dn2 G3 निश्वसन् (for निःश्वसन्) S (except G2 8) भारत (for पन्नग) — After 13, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 G ins

75* य शरोर्मिर्ध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रह ।
तलशब्दप्रणुदितो महारथमहाह्रद ।

[(L 1) K0-2 5 Dn D2 G3 य शरोर्मि ; B3 4 रथ वेगो Dn1 -ध्वजावतो (for °र्तो) B1. 2 महाहद (for °भुज) Ś K0 4 Dn1 D5 परिग्रह (for महा°) — (L 2) K3 तळ (for तल) K1 3 5 G2 3 प्रण दितो, B1 2 Dn2 प्रनुदितो, B4 प्रभु°, Dn1 D8 प्रन° (for प्रणु) K2 B3 D1 4-6 8 9 तलशब्दानुनदितो, D2 तलशब्देन प्रणदितो, G1 तलशब्द प्रणदितो (for the prior half) G1 तारापथ (for महारथ) K1 2 D2 -परिग्रह°, B1 2 महाद्रुम°, D6 महाग्रह (for महाहद) Ś1 K0 4 D1. 4. 6 8 9 महाहदमहारथ (for the post half)]

14 a) K5 यातम्, Dn2 बलम् ; G1 -पथम् (for

कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् ॥ १४
यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ।
यस्य बाहुबलं घोरं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् ॥ १५
नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ १६
अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः ।
निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सबान्धवाः ॥ १७
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ १८
ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् ।

पातम्) K_2 आसाद्यस्य (for आसाद्य) $\tilde{N}_1$ त वैकर्तं नमासाद्य. —^{b}) $K_{1.2}$ नान्यतिष्ठेद्(K$_2$ °ष्ठे), T G_1 कोन्यस्तिष्ठेद् (for नान्यस्तिष्ठेद्) —^{c}) $Ś_1$ D_2 G_2 भवत्या स; K_{0-2} B_3 $D_{3.5}$ G_1 भवत्या स; $K_{3.5}$ भवत्याश्च, Dn_2 G_3 भवत्यासौ; T भवेत्तस्य; $M_{1.4}$ युधा श्रेष्ठो (for भवत्यां स) $\tilde{N}_1$ B_4 कथ स पुत्रो भवत्या; $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{1.4.6.8.9}$ भवत्या स कथ पुत्रो —^{d}) K_4 lacuna for पुरा. — After 14, T G_1 M repeat 11^{cd}

15 ^{a}) S (except $G_{2.3}$ M_1) प्रभावेन (for -प्रतापेन) —^{b}) M_2 पातिता (for तापिता) $Ś_1$ $K_{4.5}$ $M_{1.2.4}$ सर्वशो वय; Dn_1 सर्वतोपम T G_1 वैरमस्मा स्वरोचयत् —^{c}) $Ś_1$ एव (for इव) K_3 शस्त्रेण (for वस्त्रेण) T G_1 सुयोधनस्तु त ज्येष्ठ —^{d}) $K_{1.2}$ D_2 छादितवानसि; T_1 G_1 नोदितवत्यसि —^{e}) B Dn Dn_1 $D_{1-4.6.8.9}$ नित्यं, $M_{1.4}$ सख्ये (for घोर) T G_1 तथा कर्ण महेष्वास. —^{f}) K_5 उपासितैः ; G_3 उपस्थित (for उपासितम्) — After 15, Ś K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ $G_{2.3}$ ins

76* उपासित यथास्माभिर्बल गाण्डीवधन्वन ।
भूमिपाना च सर्वेषा बल बलवता वर ।

[(L. 1) $K_{1.3}$ आयुधाद्यैर्, K_2 अयुधीयैर्, K_5 अयोध्याद्यैर्, $\tilde{N}_1$ B_{1-3} उपायैस्तु; Dn_2 Ca d आयोधने, $D_{2.5}$ आयुधीयैर्, $G_{2.3}$ आयोपाद्यैर् (for उपासित) Ś $K_{0.4}$ आयोधाद्यैरथास्माभिर् (for the prior half) $\tilde{N}_1$ लब्ध (for बल) $K_{1.2}$ D_2 गांजीवधन्वन; K_5 G_3 गांडीवधन्व(K$_5$ °न्वि)ना — $\tilde{N}_1$ om line 2 —(L 2) G_3 लोके (for बल) D_2 वर, D_5 वर (for वर)]

16 $K_{2.5}$ D_2 om (hapl) 16^{abcd} —^{a}) $Ś_1$ नान्यत्, Ko M_3 नान्य, K_1 नान्य (for नान्य) S जिष्णोर् (for कर्णाद्) Dn_2 अजीगलद्रणे यो वै —^{b}) G_1 निहन्याद् (for अगृह्णाद्) K_1 रथिनौ, $\tilde{N}_1$ प्रथितो; D_3 रथिना, D_5 रथिनो; $M_{3.4}$ रथिन (for रथिना) Ko G_2 वर (for रथी) Dn_2 सर्वशस्त्रभृतां वर —^{c}) K_4 सद्य (for स न) —^{e}) K_5 प्रसूता य, D_5 अभूत त (for असूत त) G_3 (*inf lin*) शोभनेग्रे (for भवत्यग्रे) ❀ Ca हेतु च भवती असूत, Cd हे उग्रे भवती असूत। ❀ —^{f}) K_6 स तम् (for कथम्) D_2 विक्रम (for विक्रमम्)

17 ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 प्रभावो (for भवत्या) $Ś_1$ (orig as in text, *sup lin* by corr in Devanāgarī) K_4 गूढेन, Dn_2 सगस्य, T G_1 मन्त्रेण, G_2 मन्त्रेस्य (for मन्त्रस्य) —^{b}) Ś K_4 पित्रानेन; Ko $\tilde{N}_1$ B_{2-4} Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ M गूहनेन; $K_{1.2}$ D_2 निधानेन, $K_{3.5}$ D_5 G_3 विधानेन, B_1 गृहाण न, T_1 गृहीतेन; T_2 गूहितेन; G_3 (*inf lin*) प्रहाणेन (for पिधानेन) D_4 वनं हता —^{c}) M च (for हि) —^{d}) K_3 पीडितांश्च; K_5 °ताश्च; $B_{1.2}$ °ता न, D_5 °तास्तु (for °ता स्म) $\tilde{N}_1$ Dn_2 ह पांडवा (for सबान्धवा) T G पीडिता सह($G_{2.3}$ सर्वं)बाधवा

18 ^{a}) S विनाशाद्धि (for °शेन) — M_2 om 18^{bc} —^{b}) T G $M_{1.3.4}$ वधादपि (for -वधेन च) Dn_2 पुत्राणां न तथाभवत् —^{c}) K_4 lacuna for नां च नाशेन $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ B D_2 विनाशेन, T G_1 वधाच्चापि, $G_{2.3}$ विनाशाद्धि (for च नाशेन) Dn_2 घटोत्कचविनाशाद्धि, $M_{1.3.4}$ पाडवाना विनाशाद्धि —^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ शूराणा (for कुरूणा) Dn_2 घातनेन च, T घातनादपि, G $M_{1.3.4}$ प($M_{1.3}$ पा)तनादपि (for पतनेन च)

19 ^{b}) T_1 इदमापतितं बलात्, T_2 इद पतित महत् (submetric), G_1 M इदमापतित महत् —^{c}) Ś $K_{0.4}$ एतद् (for कर्णम्) Ś K $\tilde{N}_1$ Dn_1 $D_{3.5}$ T G [अ]नुशोचामि; M_1 °शोचानि (for °शोचग्नि) $B_{1.2}$ कर्णमेव हि शोचग्नि (B_2 हि शोचामि) —^{d}) $Ś_1$ दहामि; K_1 दहाम्, $K_{3.5}$ दह्येपि, $B_{1.2}$ $D_{1.3.6.8.9}$ स(D_9 स)दह्ये हि; $B_{3.4}$ दह्ये हि; Dn_1 सज्जति; G_3 दहति (for दह्यामि) Ś Ko [अ]र्दित, K_4 [आ]वृत, Dn_2 [आ]हुति (for [आ]दित) D_3 सन्नत्येन्नाविवाहित (sic), T $G_{1.2}$ दग्धामग्ना(G_1 °ग्धमग्ना ; G_2 °ग्धमाना)विवाहुतिं (T_1 °ति), G_3 दहत्यग्नाविवाहत — After 19, B_4 ins

कर्णमेवानुशोचन्हि दह्याम्यग्नाविवाहितः ॥ १९
न हि स्म किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
न च स्म वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २०
एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनदञ्शनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २१
ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः ।
अभितो ये स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २२
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम् ।
स्त्रियः कुरुपतिर्धीमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २३
स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
कृत्वोत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ २४ C 11 828; B 11 27 30; K 11 27 33

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ समाप्तं श्राद्धपर्व ॥

॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

77* कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ।

20 a) K1 Dn2 नेह मे, K2 3 5 D2 M न हि मे, K4 lacuna, B1 2 4 D5 न हि न, B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 नेह स्म; T1 G1 न च मे, T2 नवमे; G3 नह्य स्मा (for न हि स्म) K3 5 अप्राप्त, D8 अप्राप्य, M2 अस्राप्य (sic) — b) Ś Ko 4 भवत्या(Ś2 °त्य)पि; K1-3 D2 5 भवेदिति, K5 भवदेति, Dn1 D3 स चेदपि (for भवेदपि) Ko दिवस्थित, K1. 5 हृदे स्थित, K2 3 D2 हृदि स्थित, G2 दित स्थिर (sic) (for दिवि स्थितम्) — c) K1-3 B4 D2 5 G2 3 न चेद, Dn1 D3 तत्र स्म, D4 न चास्य; G1 न चास्म (for न च स्म) M1 सशय (for वैशस) Ś1 K4 न च देव श***, Ś2 न च देवसम लोके, Ko न च देवशस घोर, D9 न चेदविशत घोर; M2 नवस्पर्शांशस घोर — d) T G कौरवाणां कृत (for कौरवान्तकर) D6 च रात् (for भवेत्)

21 Before 21, M1 ins वैशंपायन — a) D6 विलाप (for विलप्य) S करुण (for बहुल) Ś2 विलप्य बहुल तत्र, B3 एवं बहु विलप्याथ — b) M2 कुन्तीपुत्रो (for धर्मराजो) — c) Ś1 K3-5 विरुदन्, Ś2 (orig as in text, *sup lin*) K1 2 D2 व्यनुदत्, B3 4 प्र(B4 प्रा)रुदन्, D3 विलपन्, D6 व्यरुदत्, T G1 वदन्स, G2 सह स्म, M1 वदरसा, M2-4 रुदन्स (for विनदन्) Ñ1 B1 2 Dn1 D1 3 4 6 8 9 दु:खितो (Ñ1 °ते) (for शनकै) Dn2 वदश्च शनकै राजा, G3 वह स्म शनकैर्दु:ख — d) K2 [अ]स्योदक प्रभु, B3 G2 3 [अ]स्योदकक्रियां Ś2 विभु (for प्रभु)

22 B4 repeats 22^{ab} on marg — a) K5 विनेदु; B1 विपेदु, B4 (first time) निपेदु, M1 निनेदु (for विनेदु) M1 4 स्त्रीसघा (for सहसा) — b) Ś1 Ko 4 स्त्रीपुमास्तत्र; K1 2 स्त्रीपुमांसोप्यत्र, K3 5 स्त्रीपुसोथ, Ñ1 Dn2 स्त्रीपुमासश्च, B1-3 4 (second time) Dn1 D1. 3 4 6 8 9 स्त्रियस्ता खलु, B4 (first time) D2 5 स्त्रीपुमासोथ, T G1 M2 3 स्त्रिय पुमश्च, M1 4 सारस्य इव (for स्त्रीपुमास्तत्र) — c) K2 B Dn1 D1-3. 6 8 9 T G1 M1 4 या, Dn2 M3 य, D4 या (for ये) B1 2 स्त्रियस् (for स्थितास्) — d) K1 कर्मणे

23 a) Dn2 G2 आनाययामासु B4 ततस्ता आनयामास, T G1 M तत समान(T2 °य)यामास, G3 ततस्त्वमानयामास — Ko om 23^{bc} — b) K1 परिच्छद, K3 5 स परिच्छदान्, K4 स परिवृत; Ñ1 B3-4 Dn1 D1. 3 4 6 8 स परिच्छदा; B1 D9 परिच्छदा; T2 G च परिच्छद (for सपरि) Dn2 कर्णस्यैव तु योषित — c) T G1 श्रीमान् (for धीमान्) Dn2 चकार प्रेत कर्माणि — d) Ś1 भ्रातु **, Ś2 K4 भ्रातुस्तस्य; Ko °र्थे, K1 2 D2 5 भ्रातु श्रेष्ठो, Dn1 भ्रातु प्रेम्णा, T1 G1 प्रेम्णा भ्रातु (by transp), M3 प्रेम्णा राजा M1 2 4 प्रेम्णा तु भ्रातुरच्युत — After 23, G2 ins 79*

24 G2 om 24^{ab} T1 damaged — a) Dn1 सभाभि (for स ताभि) G1 सर्वात्मा (for धर्मात्मा) — b) Ś1 Ko 4 T2 G1 M प्रेतकार्यम्; K3 प्रैतकृत्यम्; K5 पुत्रकृत्यम् — After 24^{ab}, K1. 2 D2 5 ins

78* अहो भवत्या मन्त्रस्य गोपनेन वय हता ।
पापेनासौ मया ज्येष्ठो भ्राताज्ञानान्निपातित ।

[(L 1) = (var) 17^{ab} — (L 2) = (var)

line 2 of 80* D5 ज्ञातिनिपातित]

— While, T G1 3 M ins after 24ab G2 after 23

79* सर्वं चकार कर्णस्य विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
स राजा धृतराष्ट्रश्च कृत्वा जलमतन्द्रित ।

[(L 1) G3 M1, 3 4 °दक्षिण (for °दक्षिणम्) — (L 2) T1 G1 3 कृत्वांजलिम् G1 अतद्रित]

On the other hand, after 24ab, Bom ed ins

80* चकार विधिवद्धीमान्धर्मराजो युधिष्ठिर ।
पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातित ।
अतो मनसि यद्गुह्य स्त्रीणां तन्न भविष्यति ।

[(L 1)=(var) 79*, line 1 — (L 2)=(var) 78*, line 2 — For line 3, cf 12 6 10.]

— c) K1 3 D3 5 इत्युक्त्वा स तु गंगाया — d) K1 3 D3 उत्तताराकुलेंद्रिय, D5 उत्तरानाकुलेंद्रिय

— For 24cd S subst

81* समुत्ततार गङ्गाया भार्यया सह भारत ।

[M1 गगायां M3 मार्यांया (for भार्यया)]

— After 24, K1 3 D3 4 5 Bom ed ins

82* भ्रातृभि सहित सर्वैर्गङ्गातीरमुपाविशत् ।

[D5 सहिता सर्वे K1 गगातीरे D5 °विशन्]

— While after 24, Dn3 ins

83* य इद शृणुयाद्धीमाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वित ।
तस्य नारायणो देव प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिक चैव कायिक यच्च दुष्कृतम् ।
पुराणज्ञ पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रै परिवृत इह लोके सुख लभेत् । [5]
भुक्त्वा च सकलाल्लोकानिन्द्रलोके महीयते ।

Colophon om in K3 — *Sub-parvan* Ś K0-2 4 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 S स्त्री — *Adhy name* Ś K0 4 प्रख्यापनमुदकदानं च, K1 2 D3 उदकप्रदानिक, B3 उदकदानिक, D5 जलप्रदानिक; T उदकप्रदान, G1 सर्वेषामुदकप्रदान, G2 उदकप्रदानप्रशसा, G3 कर्णशोधन नाम उदकदान, M जन्मावबोधन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 T G3 27 (as in text), K1 24, Dn1 18, D3 6 16, G2 26 — After the above, all MSS (except K2, 3 D3) ins समाप्तमिद स्त्रीपर्व ।

— After the colophon, Ś K0 4 conclude with

अत परं शांतिपर्व भविष्यति । य(Ś2 त)स्यायमाद्य (K4 प्रतिसधि) श्लोक ।

वैशपायन ।

कृत्वोदक तु सर्वेषां सुहृदां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

[Ś2 कृत्वोदके Ś1 K4 सर्वेषा सुहृदां (by transp.) Ś1 damaged. Ś2 पाडुनदन]

स्त्रीपर्वण्यमी वृत्ताता । धृतराष्ट्रविशोककरणम् । सजयवाक्य । विदुरवाक्यम् । निर्याण । कृपादिदर्शन । पाण्डवसमागम । आयसभीमसेनभग । व्यासदर्शनं । आयोधनगमन । स्त्रीविलाप (K4 °विलास) । गाधारीकोप । वासुदेववाक्य । युद्धहत सस्कार । गगाभिगमन । कर्णप्रख्यापन । उदकदान चेति शिवम् । (K0 om शिवम्)

एतदेकादश प्रोक्त पर्वातिकरुण महत् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।
श्लोका सप्तशत चैव पंचसप्ततिरुच्यते ।
प्रणीत सज्जनमनोवैक्लव्यास्रप्रवर्तकम् ।

[(L 2) Ś1 K0 °स्मिनुदाहृता — (L 4) Ś2 प्रणीतकम्]

— Ś1 cont ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।

— Ś2 cont समाप्तमिद स्त्रीपर्व ।

शुभमस्तु सर्वजगता परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषा प्रयान्तु शान्ति सर्वत्र सुखीभवन्तु लोका ।

— After a few lines not connected with the parvan

— अत्र सवत्सर वसुशरसख्ये आश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपद्यां गुरुवासरान्वितायाम् ॥ सवत् ५८ अश्व वति १ गुरौ ॥ अत्र श्रे प्रे दिहामट्टे निवसमानै पण्डित औतारकपुत्रपौत्रै पण्डितलालपण्डितश्रीकण्ठपण्डित[ग]ङ्गकपुत्रपण्डितनराभिधै महाभारतपुस्तकद्वय आदिपर्वम् आरभ्य आरण्यपर्वं तावत् एकं पुस्तकं कर्ण[पर्व]म् आरभ्य आश्रमपर्वं तावत् द्वितीय पुस्तकम् इदं महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वय मया पण्डितलालकेन वा पण्डितश्रीकण्ठेन वा पण्डितगङ्गाधरपुत्रेण पण्डितनरकेन पण्डित औतारकपुत्रेण द्वी सहस्रपञ्चचत्वारिंशकमूल्येन गुरुवरानन्दपादानां विक्रीतम् अङ्के दी सहस्र ४५०० (sic) अत्र साक्षिण [ब्रह्म]विष्णुमहेश्वरा लिखित मया तकडे भट्टहरकेनेति शुभम् ॥ साक्षी पं केशवक साक्षी पं केशके त्र [Stein, JRAS, 1900, 188–89]

— K0 cont ॥ शुभ शुभ शुभम् ।

कलामूलाभिधे क्षेत्रे कश्मीर्यामादिजे शुभे ।
खरेजात्या कृपालेन लिखित मुक्तिकाम्यया ।

शारिकाया समे[मी]पे तु लिखित तु मया शुभम् ।
य पठेरस विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।

शुभ । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नम ॥ रामाय नम । हराय नम । कृष्णाय नम । परमेश्वराय नम । नमो नारायणाय । नमो नम । नमो भगवते वासुदेवाय नम । श्रीगणाधिपतये नम ।

— K4 cont　शुभ भवतु लेखकपाठकश्रोत्रनुमन्तृप्रोत्साहक जनस्येति शिव ।

— K6 concludes with

शुभ भवतु कल्याणमस्तु । अथ शातिपर्व भविष्यति । श्री

— Ñ1 concludes with

शुभमस्तु लेखकपाठकयो ॥ स ६३२ मार्गशिवे (रे १)

— B1 concludes with

शाके मार्तंडशैलक्षितिपरिगणिते पादपद्मप्रवारे (sic)
मद्माद्यैर्वंदनीय मुनिगणनिकरैश्चितनीय विचिंत्य ।
श्रीमल्लक्ष्म्याश्च नारायण इदमलिखच्छौरिपादैकवित्त
शेपार्थमपचकानां　दितमनसा पर्वणा क्षिप्रमेषाम् ॥
पक्षीशासाधिरूढा।　नजममल सस्मृत्य हृत्पकजे
लक्ष्मीदस्वाम्बुजाराधमर्पत गगन यल्लक्षणा मानव ।
लक्ष्मीनारायणाख्येन हि युगरजनीशोदधिक्ष्मामिताब्दे
पर्वैतद्व्याप्यलेखि प्रमुदितमनसा शल्यपचाभिधर्मं ॥

श्रीगुरवे नम । शुभमस्तु शकाब्दा १७१२ सन ११६७ साल तारिख १५ भाद्रस्य पचदशदिवसे शनिवासरे इत्यवातु ॥

— B2 concludes with

शकाब्दा १६६९ कार्त्तिकस्य द्वादशाहे बुधवासरे समाप्तोयं ग्रथ । श्रीरमानाथ देवशर्मण पुस्तकमिति ।

— B3 s concludes with

अस्यानतर शातिपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

वैशपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषा पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— B3 cont　समाप्तश्चाय ग्रथ श्रीरामनिधिशर्मण स्वाक्षर मिति ।

— B4 cont　श्रीकालीशकरशर्मण स्वाक्षर पुस्तक च । परमात्मने नम । ओं तत्सत्परमात्मने नम । ओं तत्सत्परमात्मने नम । ओं तत्सत् । ओं काली ।

— Dn2 concludes with

शुभमस्तु कल्यानमस्तु । श्रीरामचद्राय नम । श्रीगोविंदाय नम । अत पर शातिपर्व । तत्र राजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माश्चेति । तत्रादौ राजधर्म निरूप्यते ।

— D1 6 conclude with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्य श्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषा पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— D1 cont　शुभमस्तु । सवत् १६६८ समये ज्येष्ठवदि एकादशि रविवासरे लिखित वनमालिना काशीनगरे । श्रीरामजय । श्रीकृष्णजय । श्री ।

— D6 cont　श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— D2 concludes with

सवत् १८२८ वर्षे मिती ज्येष्ठ कृष्ण ७ चद्रवासरे शुभमस्तु लिपिकृत भगवानवासी आभानेरीको पुस्तक लिख्यो भरथपुर मध्ये सुपवास ।

— D3 concludes with

शुभमस्तु

— D4 concludes with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्य श्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

शुभमस्तु । श्रीरामचद्र । सख्या ५५० ।

— D8 concludes with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्यश्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

श्री । शके १६१५ श्रीमुखनामसवत्सरे उत्तरायणे ग्रीष्मर्तौ ज्येष्ठवदि दशमी मदवासरे इद स्त्रीपर्व वेंकटभट्टेन लिखितं ॥ श्री ॥

— D9 concludes with

अस्यानतर शातिपर्वणि राजधर्म भविष्यति । श्रीरामचद्राय नम । सव १७४६ के लीपा ।

— T1 concludes with

चित्तविक्षेपदोषेण भावित प्रार्थ्यते मया ।
यादृशी पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
अबद्ध वा सुबद्ध वा क्षन्तुमर्हन्तु सज्जना ।

शालिवाहन शक १७३४ आगिरस नाम सवत्सर कार्तिकबहुळ

दशमी इंदुवासरे काश्यपगोत्रोत्पन्नकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेद स्त्रीपर्व पुस्तक लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T2 concludes with

श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्व समाप्तं ।

— G1 concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम । हरि ओं । स्त्रीपर्व समाप्त । श्रीमते रामानुजाय नम । श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नम । श्रीमद्वर्यास्मृतमहादेशिकाय नम । अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नम ।

— G3 concludes with.

अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नम । ८५६ वर्ष तै मासं ३ त दि (मकरमासस्य ३ दिन) कटैयु अग्रहभिलिरुक्कुक्षिपोसोमयाजिपुत्र न महागणपतिस्वहस्तलिखित । श्रीमहागणपतये नम ।

— M1 concludes with

शुभमस्तु ।

— M2 concludes with

श्रीगुरुभ्यो नम कोल्लं १०१४ मत धनुमास ४ (तारीख) मूल्यु प्रतिपदवु तिङ्कळाद्धचयुकूटियदिवसएलु (५) त्तीत्त ग्रन्थ शुभं ।

— M3 (orig in Malayālam) concludes with

श्रीदक्षिणामूर्ति प्रीयताम् । श्रीरामचन्द्र प्रीयतां । सांबशिव मूर्ति प्रीयता। श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नम । श्रीमद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नम । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नम । मगळानि भवतु । कोल्लवर्षे १००३ तुलामासे ८ दिने मंगळवासरे पूर्वपक्षे तृतीयाया अनूराधानक्षत्रसहितदिने सायकाले नरस्य छायाया प्रमाणं यदा पञ्चदशपादपरिमित तदा मांकावुग्रामे वायुकोणे सापि स्थले लिखित चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम । शल्यप्रभृतिस्त्रीपर्वात पर्वचतुष्टय । अय ग्रंथ सामूदरिराजकुडुम्बस्य पश्चिमशाखासबंधि ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS which was too long for being included in the footnotes to the constituted text The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star) passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected The variants in references are also ignored

1

After 11 9 1, Ś K Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6}$ $_{8}$ $_{9}$ Cd ins

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रय ।
अश्वत्थाम्न श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।
वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यदभाषत सजय ।
वैशपायन उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
संजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।
सजय उवाच ।
आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।
पितृलोक गता राजन्सर्वे तव सुतै सह ।
याच्यमानेन सतत तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्त विधित्सता ।
पुत्राणामथ पौत्राणा पितृणा च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषा प्रेतकार्याणि कारय ।
वैशपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचन घोर सजयस्य महीपति ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।
त शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् ।
विदुर सर्वधर्मज्ञ इद वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्त्वाना लोकेश्वर परा गति ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नर ।
एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
काल प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।
काल कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम ।

(L. 1) K$_2$ राजन् (for राजा) —(L 2) Ś$_2$ K$_{1-3}$ $_5$ D$_2$ $_5$ अकुर्वन — K$_{1.2}$ D$_2$ om lines 3–4 —(L 3) Ś K$_{0.4}$ Dn$_2$ कृत (for श्रुत) —(L 4) Ś$_2$ सजय —(L. 5) K$_4$ हतसैन्ये K$_{1.4}$ D$_2$ °सर्वत (for °श) —(L 6) Ś K$_{0}$ $_4$ [ऽ]धिगतप्रज्ञो, K$_{1}$ $_2$ विगत(K$_2$ °तो)ज्ञानो —(L. 7) Ñ$_1$ writes the ref. and om (hapl) from आगम्य up to वैशपायन उवाच (in line 13) Dn$_2$ आगत्य (for °म्य) —(L 8) K$_4$ पितृलोके —(L 9) B$_{1.2}$ Dn$_2$ प्रोच्यमानेन, B$_4$ योत्स्य Dn$_2$ सहितास् (for सतत) —(L 10) Dn$_2$ पातिता (for घा°) —(L 11) K$_3$ $_5$ भ्रातृणां (for पि°) —(L. 12) K$_{1-3}$ Dn$_2$ आनुपूर्वेण —(L 13) Ñ$_1$ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) —(L 14) K$_3$ D$_3$ पृथिवीपते; Ñ$_1$ °पति (for °तले) —Ñ$_1$ om (hapl) line 15 —(L 15) D$_4$ ते (for तं) K$_4$ Dn$_2$ पृथिवीपते. —(L 17) K$_1$ शोषे (for शेषे) K$_5$ शोच (for शुचो) —(L 18) K$_1$ $_3$ एष (for एषा) K$_{1-3}$ °भूतानां, D$_4$ °तत्त्वानां (for °स°) D$_1$ $_4$ $_6$ $_8$ $_9$ नरेश्वर (for लोके°) —Ś$_2$ reads lines 19–28 on marg —(L 19) Cd अभ्यक्तादीनि भावानि (for the prior half) K$_5$ भव्यभावानि भारत (for the post half) —(L 20) K$_3$ का तत्र (by transp) K$_3$ $_5$ D$_4$ परिवेदना, B$_3$ D$_5$ पारिदेवता K$_1$ तत्र का तत्र प्रतिवेदना (for the post half) —(L. 21) Ś$_1$ damaged Ś$_2$ (by corr) K$_4$ B$_1$ मृत्यु(B$_1$ °त)मन्वेति, Ś$_2$ (before corr) K$_{0-3}$ D$_2$ मृत्युमत्येति; K$_{3.5}$ म्रि(K$_5$ मृ)यते लोके, D$_3$ त तमन्वेति (for मृत°) Dn$_2$ D$_5$ मृयते K$_5$ नाशोचन्मृयते नर (for the post. half) —(L. 23) Ś$_1$ damaged K$_3$ युध्यमानश्, K$_5$ युद्ध (for युध्य°) K$_{1-3}$ $_5$ तु (for च) —(L. 24) D$_2$ इति; D$_2$ परि- (for अति) —(L 26) K$_0$ द्वेष (for द्वेष्य).

यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वश ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य काल प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ।
यांश्चापि निहतान्युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि ।
अशोच्या हि महात्मान सर्वे ते त्रिदिवं गता ।
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यज ।
सर्वे वेदविद शूरा सर्वे च चरितव्रता ।
सर्वे चाभिमुखा क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषा ।
एवं राजंस्त्वयास्मे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मान शूरा समितिशोभना ।
आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्या सर्व एव हि ।
आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुच पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

Colophon

— K_3 om line 27 — (L 27) K_1 संवर्तयिष्यति; Cd °यति (as above) $Ś_2$ सर्वदा, $K_{1\,3\,5}$ $B_{1\,3}$ Dn_2 $D_{2\,3}$ °श (for °त) — (L 29) K_4 एकमर्थ-, B_1 एकशार्थ, D_3 एकधानु- — (L 30) $Ś_1$ $K_{0\,4}$ यथा, $Ś_2$ K_3 य°स, K_5 य (for यस्य) $Ś_1$ $K_{0\,3-5}$ $Ñ_1$ $B_{1\,2}$ स (for प्र) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ यस्त्वे(D_5 °स्त्वे)कस्त्वरितो याति (for the prior half) $K_{2\,3\,5}$ D_4 परिवेग्ना — B_4 reads line 31 on marg — (L 31) K_6 यश्चापि K_1 निहि तान्युद्धे, K_6 निहतान्युग्रान् $K_{3\,5}$ इह (for अनु) — (L 32) $Ś_1$ K $Ñ_1$ न शोच्यास्ते; $B_{1,3}$ Dn_2 D_3 अशोच्यास्ते, B_4 $D_{2\,5}$ न शोच्या हि $Ś_2$ सर्वे हि, Dn_2 ते सर्वे (by transp) — (L 35) $K_{1\,2}$ $Ñ_1$ B_4 Dn_1 $D_{2\,5}$ तु (for च) — (L 36) K_{1-3} $D_{4\,5}$ परिवेदना (L 37) Ś $K_{0\,3-5}$ $Ñ_1$ Dn_2 शरीरेषु च (for °राग्निषु) Ś $K_{0\,4}$ वीराणां (for शू°) K_5 जुहुरतेस्य (for °वुस्ते) Dn_2 शराहुतिं — (L 38) K_0 हूयमानां; K_6 D_5 °मान (for °मानाञ्) $K_{2\,5}$ पुरुषा, K_2 -पौ° — (L 39) $K_{1\,2}$ D_5 [आ]ख्यात, $K_{3\,5}$ [आ]न(K_5 °द)ध्ये $Ś_1$ $K_{2\,4}$ स्वर्गं, $K_{0,3}$ Dn_2 D_5 स्वर्ग-, K_6 सर्गं (for स्वर्ग्यं) — (L 40) $K_{0\,3}$ युद्धानधिक $B_{1\,2}$ क्षत्रियस्य तु, Dn_1 $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ °याणां च; Dn_2 °यस्य हि — (L 41) Dn_2 D_3 महाराज (for °त्मान) — (L 42) K_1 आशिष, $K_{3\,5}$ अशेष, Cd आशिष (as above) $Ś_2$ $K_{0\,3,5}$ परम (for °मां) K_1 इ, D_3 ते (for हि) — (L 43) $Ś_1$ $K_{0,3\,5}$ आत्मानमात्मना (by transp), K_2 आत्मनामात्मना $Ś_1$ K_1 Dn_1 $D_{2\,4}$ [आ]श्वस्य $Ś_2$ K_0 परमर्षभ (for पुरुष) — (L 44) $K_{2,5}$ महा-; K_4 नान्य; Dn_2 न स (for नाद्य) $K_{2,5}$ -शोकाभितस-स्त्व K_1 कायम् (for कार्यम्). $Ś_2$ अर्हति (for °सि)

Colophon — *Adhy name* $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ विदुरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_2$ K_1 D_5 9, Dn_1 D_3 (*sec m*) 6 1 — *Śloka no* $K_{1,2}$ 43, D_2 44.

CRITICAL NOTES

1

2 [d]) The better attested reading is अकुर्वन्त, and it is possible to regard अकुर्वन्त as an improvement While the general rule is to prefer the harder reading to the simpler one, in the case of grammatical forms the rule, I think, should be to give the benefit of doubt to the author, and to regard the mistake as a scribal one, unless there is overwhelming proof to the contrary It is a strange but well attested fact that a man born to a language has a blunter sense of grammar than one who has learnt it through grammar, and hence side by side with difficult forms like प्रतिजिहीर्षेव (11 10 14[d]), निनीषन्त (10 15[c]), जघुपान् (20 18[b]), तेरुयते (21 14[d]), प्राशाविद् (24 14[d]) and स्तिुमा (27 22[b]) and correct forms like जहति (16 47[d]), the epic writer uses forms like तप्यामि (1 15[b]), अनुशयति (2 22[a]), देहानि (3 5[a]), स्तनं (3 8[a]), अवरोप्यन्तम् (3 10[c]), उच्यति (6 5[a]), गृध्र (11 17[a]), उत्पादयित्वा (1 32[a]), विल्पती (16 59[c]), अब्रुवन् (17 6[c]), and saṁdhis like प्राशीत्तरे (4 7[a]), अपरस्तयम् (11 17[b]).

6 [b]) सहायता, cf Pān. 4 2 3, vārt 1, also Rām 2 46 9[d] रक्षार्थं सहायता

10 [c]) गमिष्यामि is an improvement of S for the harder भवि' दुस्त is adverb to विचरन्.

13 The text as it stands would make out Jāmadagnya as the only friend, while there are other advisers like Nārada, Kṛṣṇa-Dvaipāyana, Kṛṣṇa and Bhīṣma, cf. सुहृदां वाक्य in the speech of Saṁjaya, st. 23[c].

15 [c]) श्रोतासि is not a form of the first future, it is a तृजन्त which always governs the acc. The epic writer has used the तृजन्त in other places like स्नाता 7 3[c], 19 10[b] and हन्ता 15 3[a]

16 [a]) दुर्योधनस्य to go with वधं in 16[c]

19 [c]) मया ऽ सितरं, the instrumental gives the meaning of 'as compared with', cf Rām. 1 19 20, 23, 55 15

22 The stanza should close with 22[d] and a fresh stanza should be formed of the present 22[ef] and 23[ab] The reference to Sṛñjaya receiving consolation from the sages is to be found in 7 App I (No 8) The line तथा यौवनज etc refers to Jāmadagnya's Dambhodbhavopākhyāna (5 94), the sage Kanva's Mātalyupākhyāna (5 95–103) and Nārada's Gālavacarita (5 104–121), all are found in the Udyogaparvan and were intended to cure Duryodhana of his insolence

23 [f]) गृद्धिन् = गृद्ध (p p as a neuter noun, meaning गर्ध)+इन्, गृद्धि occurs in st 29, and both mean 'excessive love'

26 [b]) नित्य युद्धमिति ब्रुवन् is an instance of anacoluthon, but may be justified by Pāṇini with the Bhāṣya and the Kāśikā on 3 2 124

28 [d]) युज्यते—for the use युज्यते ब्रह्मचारी योगम्, cf Mahābhāṣya on Pān 3 1 99, vār 5 'so that a man will not join remorse on to a past action.'

29 [c]) इद is an adverb ŚK and S support the reading

30 This refers obviously to the well known parable मधु पश्यति संमोहात्प्रपात नानुपश्यति (5 62 27[cd])

34 [c]) I would change 'स्त्रिनि' to 'श्रिनि' as better attested, and as also better in sense

36 [a]) I have preferred the harder reading इव घेतान् of D, supported slightly by K3 5 Ś K0–2, Ñ1, S have to suggest a different variant each

2

2 6[a] is the reading of the Central and the Southern groups of MSS as against the Kashmirian version, and could have been adopted into the text. —[Crit. App, line 4 ins —[d]) before K1–3 5]

16 [a]) जानपदिक affecting the whole community 'One may suffer privations and yet that common evil may not be averted'

17 [Crit. App, line 7 ins semicolon after नापैति, line 9 om Cd cites नापैति]

19 ^{b}) अनुशोचसि as in 16^{b} (अर्हसि, °ति) MSS authority is equally divided between °शोचसि and °शोचति, after the reading °शोचसि, there is an abrupt return to the subject 'one', as in 16 —^{c}) 'It is by no means the case that he does not miss the object to be achieved'

20 ^{a}) अन्यामन्यां 'ever-changing' —^{b}) वैशेषिकीं 'characterised by pre eminence or distinction'

22 Cf Ait. Br — आस्ते भग आसीनस्य etc

3

4 After 3 4 and 4 13, 12* and 17* appear in several manuscripts The first of these passages in a group of six lines occurs in the Ś K Ñ1, B D groups after 3 4 They are missing in this place in the S group These lines are clearly out of place and unauthentic here, but they occur as 17* after 4 13 with four additional lines in the T G M group and in Ñ1, B and D (minus D5) as repetitions of the six lines constituting 12*, with an addition of four lines One might argue that if they were unauthentic in the last place, they may be authentic here The passage was probably derived from an older source and was added here as an amplification of what precedes

14 ^{c}) सांसिद्धिक (from संसिद्ध created), 'subject to the laws governing created beings' Devabodha explains it elsewhere by स्वाभाविक

4

2 ^{c}) कलल, 'a shapeless mass'

3 ^{b}) The reading adopted is a blend of readings मांसं is attested by Southern MSS and प्रकल्पयेत् by Ś1 K0 Dn1 D1 4 6 —^{d}) मासे 'in a month after (the fifth month)' is a similar blend,

7 ^{a}) प्रासोत्तरे, an irregular double saṁdhi of प्रासे and उत्तरे

10 An obscure verse The sense is he looks with even greater indifference on his self, being reduced to bondage by his own account (*ātmanā*) than does a dumb man on the good or evil done to his mouth उपेक्षित has to be supplied after 10^{b}

13 [Crit App, line 12 *read* D1 5-7 9 *for* D1 5-7]

14 Before verse 14, there are 9 lines in the Central and Southern group, which are omitted here by the Ś K group, cf 12* We are concerned with line 9 of 17* प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् । which is really a substitute line for 14^{ab} in Ñ1 B3 D5 S, B1 2 4 Dn D1 5-7 having both, while Ś1 K0-3 5 D9 have only 14^{ab} The word श्रुति in line 9 means, as elsewhere in Mbh and in the Rāmāyana, a maxim or a wise saying, cf Mbh. I 180 7, 220 14 Rām II 29 17^{cd}, 106 13, पौर्विकी श्रुति, B 14 18 28 We cannot say it positively, but there is a greater likelihood of the Ś K group consisting of 6 MSS, suppressing प्रत्यक्ष° than the much bigger group of Ñ1 B D S suppressing अद्भुवे° Hence the wavy line The श्रुति would refer to verses 2^{c}–13^{d}, if we do not admit lines 1–8 of 17* —^{d}) For the omission of स, cf 1 32 where च is omitted 5 5^{d} where आसन् is dropped, also 1 26^{b}, 4 10^{b}, 7 1^{c}

5

5 ^{d}) The verb आसन् is to be supplied

7 तेषां and ते are to be referred to सिंहव्याघ्रगजाकारा° in 4^{a}

13 ^{a}) वीनाह, 'the circular masonry on the top of a well', वेला, 'the circular edge'

20 The instrumentals are connected with भय in verse 21

6

3 ^{d}) अभ्युद्धरणाय is an improvement for °णेन,

7

3 For the predicate in वृत्र्, cf 1. 15.

7 ^{b}) The v l are meant to avoid the दीर्घत्व of उ on account of the following व्या

14^{ab}–16^{cd} K1 2 invert the order of 17^{ab} and 16^{cd} The order followed in the text is that of Ś1 and some K, D and B MSS —[Crit. App, below 23*, line 3 *after* 16^{ab}, *ins* (which is preceded by 16^{cd})]

15 [d]) दान्य is not from यम, but from √यम् and means 'which must be controlled' स in 16[a] refers to (मूढ) दुर्बुध understood from दुर्बुधा in 15[d] —[Crit. App , line 13 *read* D1 4 *for* D1]

17 [a]) अनुतर्षुल, 'begetting a craving', cf Amara II 10 43

19 Dr H Ray Choudhari (I H Q) regards the two lines engraved on Besnagar Garuda pillar of Heliodorus containing a reference to the same triad of Dama, Tyāga and Apramāda as being derived from our Mbh passage here How far the Mbh has influenced Buddhistic works and, inversely, how far the present Mbh shows Buddhistic influences and whether the present verse in the Strīparvan is a part of the pre Buddhistic Mbh are probably problems incapable of resolution in our present state of knowledge.

8

1 There is incongruity between the description of Dhṛtarāṣṭra and the statements in 2 1, 3 1, 7 1

9 28* runs thus तस्मान्न नाधिगच्छामि कन्ये प्राणविपर्ययात्। It appears in Ś2, K1-3, B, Dn D1-7 9 while it is absent from Ś1, K0 4 and T G M The preceding line runs

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया आत्मविपर्ययात्।

and the following line is तथैवाहं करिष्यामि अथैव द्विजसत्तम। Its absence from twelve MSS of four different groups would ordinarily have been convincing proof of its unauthenticity, but there is a possibility of haplography and, secondly, if we drop the line, the reference of the pronoun तद in the subsequent line is not clear Against the possibility of haplography I have to urge that the field of haplography cannot be so extensive, there is a remote chance of twelve different scribes hailing from all over India, committing a blunder in an identical manner Secondly, the argument of haplography is valid in cases where the omission results in the text being left without sense, its validity is problematic when the text without the omitted passage yields good sense, or if the omitted passage is of a superfluous nature or yields a meaning inconsistent with the remaining text or is an attempt to gloss over an impropriety or ambiguity As regards the reference of the pronoun तद्, it is not clear even with the additional line, the तद् may refer at the most to अन्ताधिगमनम्, which is after all only implicit in it It can as well refer to मरणबहुमनन implicit in मरण बहु मन्यते in st 8 That the epic-writer is not always exact or complete in his phraseology, is a patent fact (cf 1 16[ab], 26[ab], 32, 2 6, 4 14, 5 5) and that itself is often a temptation for the improving hand of a later generation

16 [d]) परमिकां गतिम्, cf परमिकासिद्ध in I 2 230 The word परमिक is found in the epic as an epithet of धर्म, चिन्ता, आर्ति, सखा, गुरु etc

20-26 The भारावतरण of the Earth (cf Mbh 1 58, 37, 46) and the conversation between the Earth and Vāsudeva (cf B 13 34 21-29) belong to a much later period of Indian history cf also Mbh 3 45 21, 27, B 16 8, Harivaṁśa 2894-96, Duryodhana is mentioned as an incarnation of a fraction of Kali in the Aṁśāvataraṇa, I 61 80

43 [Crit App , line 7 *read* तपनश्चिरात् (for तपश्चिरात्)]

44 [a]) पुत्रशोक yields a better sense, the harder पुत्रशोकम appears in both extreme versions Ś1 K1 D2, G2 3 M1 3 and old T3, and hence has been adopted

9

2 Practically a whole adhy after st 1 is missing in the Southern version, which is guilty of fewer insertions in the case of the Strī than D B Ñ1 and ŚK and hence these verses have been omitted from the text have been, on account of their large number, formed into App I The first stanza of adhy 9 in these MSS runs as विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ। युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत्॥, while st 2 in the constituted text, not having any speech of Vidura preceding it, is worded differently The question whether the Viśoka is a late insertion and whether the Strī should start from adhy 9 with a short version of Vidura's advice has been discussed in the Introduction (p xxv) एतच्छ्रुत्वा really resumes the contents of the preceding adhy and involves a repetition of st 45, which is the usual manner of the epic writer Adhys 1-9 are in

answer to the question of Janamejaya in 1 1 and adhy 10 is in answer to 1 2 —^{c}) योजय probably was intelligible without the complementary रथ and the proximity of Saṁjaya would make the sense clear

5 तत्र is dropped, cf 1 32

14 ^{a}) रुदत्यश्च was metrically possible but no MS gives it, S substitutes नदन्त्यश्च, in 17^b, several MSS give the correct form.

10

15 ^{c}) पद नी is an old idiom for 'to trace footsteps or whereabouts', cf पश्चादनुप्रयुङ्क्ते त विद्वस्य पदनीरिव A V 11 2 13

17 ^{c}) निधान्त adv or adj 'ending with death'

11

13 ^{c}) दुरात्मा, an attributive or a predicative epithet of Dhṛtarāṣtra? Preferably the latter, since thus it will mean the same thing as क्रोधवशमापन्न (st 24^a), and the description of st 21 and the epithet महामना there will be adequate Elsewhere also in the Mbh the character of Dhṛtarāṣṭra presents an enigma

17 ^{ab}) 34* explains the purpose

29^a, 30^b क्षम, proper or what is proper There is no difficulty as regards the first passage, but in regard to the second there are the variants क्षमं, शम and क्षम क्षम was a harder reading, but well attested and appropriate in the context, cf क्षम कार्यं 3 9 12^e

12

1 ^{b}) The शौच is necessary after shedding tears, cf the proposed explanation of जलप्रदानिक in the Introduction, p xxvi

3 3^{ab} runs एव विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्पीर्वचन तदा। Between 3^a and 3^b all MSS except Ś Ko 4 read 35* The question is whether this can be treated as an accidental omission in the four MSS concerned The omission, in the first place, is not haplographical Secondly, Ś1, Ko 4, although faithful representatives of a single tradition, are of different provenance and differ considerably among themselves and therefore they each go back to a different original Thus the probability of the same accidental omission from each of those originals severally is considerably attenuated Thirdly, if the omission does not materially affect the sense of the passage as a whole, there is an additional ground for giving weight to the omission That वचन has no qualifying word before it such as मम or तेषाम् and that therefore the passage is necessary cuts both ways The slight ambiguity itself might have motivated insertion We have besides here the usual accompaniments of a later addition, i e, self contradiction and repetition समर्थ सन् goes against पाण्डवान् अविश्वाजानन् in 3^c, while त्व तु राजन तत्कृथा is superfluous by the side of नाकार्षीर्वचन तदा D2 and K1. 2 D5 omit line 5, the former together with some letters from 3^b and K1 3 D5 repeat 3^a which are all indications of a marginal addition in the originals before them, in copying which confusion sometimes was a result

5 The verse is obscure as it stands, the obscurity is removed by repeating नो गृह्णीते both after श्रेय and after हिताहिते (=relative merit), this has been secured by K5 T2 G1 T1 by adding a न

13

10 After 10, all MSS except the original Ś1 (the lines are added marginally on it), K1 2 5 and D2 read 38*, which is omitted from the constituted text on account of the incongruity of the lines in the context The argument runs thus Vyāsa asks Gāndhārī to check her rising anger, a symptom of *rajas*, she has always insisted on Dharma before, she has been clairvoyant and has ever uttered truthful words He appeals to her in the name of Dharma and Truth to curb her anger The additional passage introduces the following argument the Pāndavas have won and therefore it is Dharma that triumphs But the a dharma of the Pāndavas is what Gāndhārī complains about (17 16^d), while she herself has ever insisted upon Dharma (17 6) The two additional lines therefore could not have been written by the writer of this part of the Mbh Incongruity and self contradiction can become relevant arguments when a substantial group of MSS favours the probability of an insertion.

14

16 This stanza refers to the defeat of Nakula by Vrsasena (8 62) in the Karnaparvan, which immediately precedes the fight between Bhīma and Duhśāsana.

15

6 [d]) Ś1 Ko 4 and S (except T2 G2) support धनञ्जये, a usual epic epithet, दीप्त° is unmeaning —[Crit App , line 2 *read* [d]) *for* [b])]

16

1 [b]) आविकृन्त, a hard reading, is supported, by Ś1 K4 T and M2 3, and also by the त्रि and नि of other MSS

3 [ab]) Gives an afterthought, which is, however, supported by all MSS

41 [d]) उपचारै , 'with complimentary expressions'

49 [b]) पूगशः 'in indiscriminate heaps'

51 [c]) पर, a (matching) upper piece, cf. the pair पर-अवर

18

12 [b]) यान्ति, the harder reading of Ñ1 M2-4, is indirectly supported by Ś Ko 4 M1 and T1 G1 3, the meaning of यान्त्यपि is to be seen in यातना

16 [a]) स्पृं is wrong for स्पृश्, but occurs currently in the Mbh., cf 3 264 25[c]

19

15 [Crit App , line 10 *ins* after semicolon, Bom ed पश्य कृष्ण after °विक्रन्]

18 [Crit. App , line 8 *ins* , after इ , Bom ed बहुधा वाप्योषित°]

20

31 [d]) स्त्राणां is not merely a hard reading, but an obscure one , but it has to be adopted and so also विगत वपु has to be taken to mean beauty

32 [ab]) Uttara, Abhimanyu and Laksmana were boys, but not Sudaksina of Kāmboja. Is the great Homer nodding ? Cf. note on 25 1

22

5 [a]) The alternative reading प्रातीपेय occurs frequently and would appear to be better as a patronymic , but cf Ś B 12 9 3 3 , and here as elsewhere in the constituted text of the Mbh the form प्रातिपीय has been adopted

23

20 [a]) पाल्यान° The form may be justified by Pān. (चानश्)

23 Cf 6 103

41 [a]) अन्तर्म्यै°, chanted in subdued voices

42 [c]) The *upavīta* is worn on the left (सव्य) shoulder on all auspicious occasions , cf. Kātyā Śr S 258 10 The piling up of funeral fuel is naturally done with an *apasavya*

24

1, 5 The son of Somadatta here mentioned is Bhūriśravas, called also Yūpadhvaja from the emblem upon his banner indicating the sacrifices he performed

2 Somadatta was killed in the Dronaparvan 7 137 33

17 This disclosure of most intimate secrets of sexual love heightens the pathos Mammata cf V 45 and VII 65 अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति । The passage 61* preceding (and in a few cases following) st. 17 can make the omission of 17[a] a case of haplography, rather than an omission due to æsthetic or puritanic considerations , and in a like manner one can regard 61* also a case of hapl. omission What ultimately should prevail is the evidence of MSS , following which st 17 is taken into the text, and passage 61* as an addition

25

1 This Kāmboja king's name is Sudaksina in the many places where it occurs , the description given here and in other places would make him out to be a grown up man There is, on the other hand, a younger brother of his mentioned as slain in 8 40 105 , also a son of the Kāmbojarāja is men-

tioned at 7 67 59, but Sudakṣiṇa is certainly no boy as made out in 20 32

8 [Crit App, lines 5–6 after — *), *read* K5 मन हृतिद्दरा, T1 हृतिर्मनोद्दरा (for मन हृतिदरो) Cd as in text.]

13 63* This is again a case of a probable haplographical omission from six MSS, five of them included in the Critical Apparatus and one (with symbol T3) not included in it, and here again aesthetic considerations have motivated their exclusion from the text. The haplography itself can be based on the senseless repetition of 13 syllables of 13ab Drona in these lines is described as killing babies who have necklaces of gold (63*, 1 1), which is inconsistent with their being described as bearing armours of gold

26 Vinda and Anuvinda are princes of Avanti, and different from the king whose death has been mentioned at 22 1

34d–35c In the case of four passages, viz 25 34d–35c, 26 15–16, 15–23 and 32ab there is difficulty in the contrary sense to that pointed out in the case of the Addl. passages I have not felt a compelling reason to reject them when by reason of the procedure adopted in the case of the nine passages mentioned above they should have been omitted I shall deal with them in their places 25 34d–35c has been omitted by Ś1, Ś2, Ko and K5, the same set of MSS that have omitted the additional passage 35*, there is no haplography present and there is no break in the continuity of the sense We have, however, to distinguish this passage from 35*, where there is an obvious explation of the insertion, and where the inserting hand has left the mark of redundancy and self contradiction This passage can be distinguished from 36*, which is omitted by MSS belonging to the same group, but which contains a glaring contradiction to another contiguous portion of the parvan, also from 61*, which has a certain impropriety about it and is omitted by MSS belonging to three linguistic groups, while the accidental omission here is within the same group having the closest affinity and sharing innumerable secondary features, and cannot be rebutted by an explanation of insertion or the existene of self-contradictions or impropriety

41–42 These happenings are described in the Mausala Parvan

26

1 The speech of Kṛṣṇa is a continuation of stanza 35 of the last chapter, so that verses 36–46 amount to an insertion, but as it belongs to the pre-history of the Mbh we are not here concerned with it

3 a) वेरुद्रस्य is better supported, but it is an easier reading

4 [Crit App, line 1 *ins.* at the beginning = 12 317 9]

5 a) तप त्व अप + इव, so also वपायिव

14 a) समासमृद्धिषा and not असमासमृद्धिषा is wanted by the context, and there is ample MSS authority for it.

15, 16 have been omitted by T1 2 and M1–4, i e, the same six MSS whose omission of 75* and also 76* has been shown as a ground of their exclusion from the text Some of the arguments employed there can be employed here also There is a violation of logical sequence inasmuch as the Brahmaloka and the warriors entitled to it come in between the world of Gods, and Gandharvas and Yakṣas and the Uttarkuru region and those entitled to it, who are naturally inferior to the former class The verses have been omitted by two different linguistic groups of MSS And yet there is a circumstance which is definitely in favour of the retention of the verses in the text. After st 14 all these MSS have a line running thus

क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता परमां गतिम् ।

This line comes after a description of warriors who have turned their backs on the enemy and have not met with death while begging for mercy, and therefore it is not possible to say of them that they are क्षत्रधर्मेण निहता, and surely they do not deserve the 'highest world' after death. The line क्षत्रधर्मेण निहता is therefore the remnant of a passage which describes a higher death and a higher world than those described in the preceding verses, and therefore of a verse or verses of the same tenor as the verses in the text Here then we have a case of a substituted text which has come down in a garbled

form, 13[a5] has been similarly omitted from the same MSS with the exception of M1, which has it and the remaining line of 13 does not yield any sense As regards the argument of logical descrepancy, it can be shown that there is a logical order even in the text as it stands The categories of warriors in st 12 and 14 have been arranged in the descending order, but they all form one class as against the warriors described in st. 15 who have met a glorious death inasmuch as they had to fight against odds, harassed, deserted, disarmed as they are, they fight facing the enemy, knowing no other incentive than their sense of shame While stanzas 12–16 refer to death on the battlefield, st 17 refers to death on the way to the battlefield

18–20, omitted by T1.2 and M1 2 4, are introduced by the reference धृतराष्ट्र उवाच, and at the end, before st 21, there is a similar reference, and this may therefore be regarded as a good case of haplography

20 Lomaśa, under orders of Indra, accompanied the Pāndavas on their pilgrimage, cf. 3 45 35–37

24 [c]) Sudharman acc to Cn was the priest of Duryodhana

25 [b]) Yuyutsu was a son of Dhṛtarāṣṭra by a Vaiśya woman He joined the Pāndavas in the war — [c]) Indrasena was Yudhiṣṭhira's charioteer

28 [b]) कालीयक, a rich variety of sandlewood, cf. Mbh 3 175 10[d], Rām. VI 96 8

33 [a]) S reads बृहद्बल, a better known warrior, for बृहन्त, a Kuru warrior, brother of Kṣemadhūrti, whose death is mentioned in 8 5

35 [c]) Acala and Vṛsaka, like Śakuni, were brothers of Gāndhārī

27

4 [c]) सूपतीर्था, 'with an easy descent (तीर्थ from तॄ) for approach (उप)' विप्रसृ, recede to a distance